

University of Groningen

Van daad tot vonnis

Eggers, A.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Eggers, A. (2005). *Van daad tot vonnis: Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

VAN DAAD TOT VONNIS

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

**VAN DAAD TOT VONNIS
DOOR DRENTEN GEPLEEGDE CRIMINALITEIT
VOOR EN TIJDENS
DE EERSTE WERELDOORLOG**

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 30 juni 2005
om 13.15 uur

door

Albert Eggens
geboren op 2 juli 1975
te Groningen

Promotor: prof. dr. M.G.J. Duijvendak

Beoordelingscommissie: prof. dr. P.Th.FM. Boekholt
prof. mr. S. Faber
prof. dr. P. Kooij

Voor mijn ouders

Inhoudsopgave

Woord vooraf X

1 Inleiding 1

- 1.1 *Traditionele misdaadtheorieën* 5
- 1.2 *Sociale en economische drijfveren voor crimineel gedrag* 7
- 1.3 *Historiografie van de criminaliteit in Drenthe en elders* 11
- 1.4 *Vraagstelling en studieopzet* 16

2 Een historisch-geografische verkenning van het Drentse onderzoeksgebied 20

- 2.1 *Gemeenschapszin in de 'Olde Lantschap'* 22
- 2.2 *Stad Coevorden* 24
- 2.3 *Het veengebied rond Hogeveen* 26
- 2.4 *De verving van het Oostermoer* 27
- 2.5 *De venen in Zuidoost-Drenthe* 30
- 2.6 *Drenthe in gebiedsdelen* 33

3 Drenthe in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw 37

- 3.1 *De agrarische sector* 39
- 3.2 *De turfgraverij* 41
- 3.3 *Handel en nijverheid* 46
- 3.4 *De sociaal-economische situatie in oorlogstijd* 49
- 3.5 *Conclusie* 52

4 Criminaliteit en rechtspraak aan het begin van de twintigste eeuw 54

- 4.1 *Het Wetboek van Strafrecht* 54
- 4.2 *Van daad naar veroordeling* 56
- 4.3 *Vonnissen in strafzaken volgens het CBS en de rechtbankarchieven* 59
- 4.4 *Veroordeelden uit het Drentse onderzoeksgebied* 63
- 4.5 *Misdaad in categorieën* 72
- 4.6 *Seponeren en straffen* 75
- 4.7 *Conclusie* 80

5	Geweldscriminaliteit	82
5.1	Mishandeling	88
5.2	Verbaal geweld	94
5.3	Seksuele agressie	96
5.4	Vernieling	97
5.5	De strafmaat voor mishandeling	105
5.6	Conclusie	107
6	Gezagscriminaliteit	110
6.1	Fysiek en verbaal geweld tegen ambtenaren	116
6.2	Verhinderen van ambtshandelingen	121
6.3	Verstoring van de openbare orde	124
6.4	Belastingovertredingen	127
6.5	De veroordeling van frequent voorkomende gezagsdelicten	128
6.6	Conclusie	130
7	Vermogenscriminaliteit	133
7.1	Diefstal	142
7.2	Stroperij	148
7.3	Verduistering	149
7.4	Overige vermogensdelicten	150
7.5	Straffen voor diefstal	152
7.6	Conclusie	154
8	Oorlogscrisiscriminaliteit	157
8.1	Smokkel naar Duitsland	164
8.2	De Wet op de staat van oorlog en beleg	171
8.3	Opslag- en vervoersdelicten	175
8.4	De Distributiewet	179
8.5	Smokkelaars voor de rechter	182
8.6	Conclusie	183
9	Het daderprofiel	186
9.1	Crimineel gedrag van mannen en van vrouwen	186
9.2	Leeftijd en crimineel gedrag	190
9.3	Het verband tussen beroep en criminaliteit	196
9.4	Drentse veelplegers	201
9.5	Conclusie	205
10	Slotbeschouwing	207
Noten		214
Lijst van tabellen		231

Lijst van afbeeldingen	238
Lijst van bijlagen	240
Literatuurlijst	260
Lijst van archivalia	266
Geografisch register	274
Register van persoonsnamen	278
Zusammenfassung	283

Woord vooraf

Nu bijna drie jaar geleden – in september 2002 – begon ik aan mijn doctoraalscriptie. Ik wilde me verdiepen in de Drentse geschiedenis en was van plan te schrijven over een onderwerp dat een groot publiek zou kunnen aanspreken. Het werd een scriptie over criminaliteit, omdat hierover in de Drentse geschiedschrijving nog weinig is gepubliceerd en omdat misdaad voor velen eng en spannend is. Mensen hebben er gewild of ongewild mee te maken en in de media bestaat dan ook de nodige aandacht voor misdrijven en rechtszaken. Daar komt bij dat in het onderzoek naar criminaliteit historische kennis van belang is omdat daarmee huidige misdaadcijfers in een context geplaatst kunnen worden. Na uitgebreid onderzoek in het archief van de arrondissementsrechtbank te Assen kon ik eind 2003 de doctoraalscriptie afronden en afstuderen.

In december 2003 werd de scriptie tevens beoordeeld door de commissie van het Steenbergen Stipendium, een stichting die eens in de twee jaar een prijs toekent aan een historische studie met een Drents onderwerp. De winnaar krijgt naast een geldbedrag de mogelijkheid om het onderzoek te publiceren. De keuze viel op mijn inzending en vanaf dat moment kwam het onderzoek in een stroomversnelling, doordat mijn begeleider Maarten Duijvendak het voorstel deed om de doctoraalscriptie uit te werken tot een proefschrift. Ik stemde hiermee in, waarna ik mijn onderzoek kon vervolgen.

Het schrijven van het proefschrift was over het algemeen een vrij eenzame aangelegenheid, maar niettemin hebben verschillende mensen bijgedragen aan het eindresultaat. In de eerste plaats wil ik mijn ouders bedanken voor hun vergaande emotionele en materiële steun. Zo kijk ik met plezier terug op de keren dat mijn vader me vergezelde op bezoeken aan archiefinstellingen binnen én buiten Drenthe. Hij maakte zich op die dagen nuttig met het verrichten van allerlei hand- en spandiensten. Zonder mijn ouders zou dit proefschrift wellicht nooit tot stand zijn gekomen. Het is voor mij dan ook een eer om dit boek aan hen te mogen opdragen. Mijn vriendin Joke Zondag verdient meer dan een woord van dank. We hebben talloze avonden en weekenden niet samen kunnen doorbrengen, maar desondanks stond ze steeds achter me. Haar positieve houding betekende voor mij een extra stimulans.

Maarten was als promotor een nimmer aflatende steun. Ik heb veel gehad aan zijn deskundigheid en zijn vertrouwen. Ik kon bij Maarten altijd terecht voor vragen en opmerkingen betreffende het onderzoek en ik hoefde vervolgens nooit lang te wachten op een (elektronisch) antwoord. Erwin Karel en Joke Wolff bedank ik, omdat ze het manuscript hebben willen voorzien van kritische kanttekeningen. Zij hebben me

daardoor ongetwijfeld voor misstappen behoed. Michiel Gerding, Jan Bos en Jan van der Meer gaven me eveneens tips en suggesties die het boek ten goede zijn gekomen. Ik ben Pieter Boekholt, Sjoerd Faber en Pim Kooij erkentelijk voor hun rol in de promotiecommissie. Mijn collega's van de vaksectie Duits van de RSG Ter Apel – de regionale scholengemeenschap waar ik werkzaam ben als docent geschiedenis – dank ik voor het vertalen van de samenvatting.

Ik heb steeds veel medewerking gekregen van het personeel van diverse archiefinstellingen. In het bijzonder wil ik de medewerkers noemen van het Drents Archief te Assen, waar ik vele maanden heb doorgebracht om tientallen zware dozen met duizenden vonnissen in strafzaken door te spitten. Verder bezocht ik regelmatig het Gemeentearchief in Emmen. Ook daar was ik meer dan welkom. Mevrouw Kingma-Abels bedank ik voor de inzage in de verhalen die zijn geschreven door haar vader Abel Jans Abels. Hij was gedurende de Eerste Wereldoorlog gestationeerd als commies in de gemeente Emmen. Dankzij de werkzaamheden van vele commiezen, agenten en andere overheidsdienaren ontstond het materiaal dat ik heb gebruikt voor deze studie. Het is daarom dat Abel Jans Abels en zijn collega's op de omslag prijken.

1

Inleiding

‘Vreemde vissers, die niet hengelen, maar kochelen; jagers zonder akte, en stropers; nachtelijke inbraken; baldadigheden als het onbruikbaar maken van waterputten, waarvoor men de daders aan de zelfkant van Schoonoord zoekt; – ziedaar de klachten uit het oude Drenthe, uit Erm en Oosterhesselen; uit Havelte en Zweeloo... Waarbij de doorgraving van de dam bij Haulerwijk en Veenhuizen in 1879 tal van kleine scheepjes uit Friesland de Smilde en het Oranjekanaal op doen komen, die zo klein zijn, dat ze niet meer dan 18 à 19 stok turf kunnen laden, en die zich daarom dan ook wel eens op een andere “broodwinning” toeleggen’.¹ In zijn studie *Deining in Drenthe* naar de sociale structuren in de provincie Drenthe haalde H.J. Prakke dit citaat aan over de achterdocht die inwoners van de oude zanddorpen koesterden tegen het ‘vreemde veen-volk’ dat zich op de velden rondom hun dorpen vestigde en over de overlast die deze nieuwkomers volgens hen veroorzaakten. Voor veel zandboeren waren het ‘vagebonden, bedelaars en ander geboefte’, die in de armoedige hutjes op het heideveld en in het veen gingen wonen.²

Rond het midden van de negentiende eeuw verlegden verveners hun blikveld naar de tamelijk geïsoleerd gelegen venen in het zuidoosten van Drenthe. De klachten uit het ‘oude’ Drenthe waren een reactie op het snelle tempo van de ingrijpende landschappelijke en demografische veranderingen die hiervan het gevolg waren. Verreweg de meeste veenarbeiders kwamen van elders, omdat de vraag naar arbeidskrachten bijna onuitputtelijk was, terwijl de lokale bevolking er weinig voor voelde om in het veenmoeras te gaan werken. De venen waren dan ook sinds mensenheugenis grotendeels ongerept, leeg en verlaten geweest. ‘Er was hier helemaal geen autochtone bevolking’, vertelde de voormalige veenarbeider Harmen van Houten over die situatie. ‘De boertjes van de zandgronden gingen niet het veen in, geen denken aan’.³

Prakke schrijft over de uiteenlopende achtergronden van de migranten die zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in de venen van Zuidoost-Drenthe vestigden: ‘Aan de monden van het Stadskanaal waren het vooral Groninger kolonisten, met alle menging, die de veenarbeidersbevolking ook daar reeds vertoonde. (...). De kolonisten, die van het westen kwamen, stamden veelal van de Friese verveningen – ook al een interprovinciale menging van generaties veenarbeiders –: Emmer-Compascuum heette aanvankelijk in de volksmond Friesch-Compascuum. Zij trokken van of via de Smilde, de Verlengde Hoogeveensche Vaart en het Oranjekanaal, waarlangs Schoonoord ontstond. Voor het overige trokken de vrije mogelijkheden op de wijde Drentse velden uit alle delen van het land, wie daar het leven te zwaar of de grond mogelijk te warm geworden was, – wat

ik al eerder het “opklopsel van vele provincies” noemde’. Daarbij kwamen volgens Prakke nog een ‘niet onbetekenend Duits bestanddeel’ en ‘weggelopen of vrijgekomen elementen’ uit Veenhuizen en uit dwangkoloniën zoals Frederiksoord.⁴ Het werd een ware smeltpot van volkeren en de streek om Emmen kreeg de bijnaam “Drents Californië”, merkte Van Houten op in navolging van Prakke.⁵

Drentse autoriteiten lijken eveneens een zekere vooringenomenheid te hebben bezeten jegens het veenvolk. Toen een veenbrand in 1880 vijftig woningen in het Weerdingerveen verwoestte, waardoor ongeveer honderd gezinnen dakloos waren geworden, riep de toenmalige Drentse commissaris van de koning J. van Kuyk de burgemeester van Emmen op terughoudend te zijn met liefdadigheid, omdat ‘al te groote ijver welligt bij veenarbeiders tot zorgeloosheid, om niet iets ergers te vermoeden, zal leiden’.⁶ A. Kleijn, in de periode 1935-1946 burgemeester van Zweeloo en daarna nog jaren van Meppel, schreef in zijn boek *Dorpen in Drente* uit 1949 over de veenkoloniën: ‘In vele opzichten heersten hier aanvankelijk echte wild-west toestanden. Onder hen, die zich hier kwamen vestigen bevonden zich lieden van allerlei slag. Er waren avonturiers en gelukszoekers onder, zelfs a-sociale elementen en mensen, die hier een nieuw leven wilden gaan beginnen. In het algemeen kan men over de bewoners van de veenkoloniën hetzelfde zeggen als van hen, die emigreerden naar de Verenigde Staten: het bevolkingsmengelmoes, dat er te land kwam, bleek veel waardevolle en energieke elementen te bevatten, die iets aandurfden en voor geen klein geruchtje vervaard waren. Maar dit betekende tevens, dat het hier in de aanvang vaak wild kon toegaan en dat de toestanden, die er aanvankelijk heersten en die thans gelukkig zijn overwonnen, in Nederland bijna ondenkbaar waren’.⁷

Sommige wetenschappers hadden aan het begin van de twintigste eeuw een soortgelijke mening als de inwoners van de oude zanddorpen over het leven in het veen. ‘De hier samenstromende bevolking stond cultureel en intellectueel op een uitermate laag niveau. Bijeengegaard als ze was uit zeer verschillende elementen, kon hier een gevoel van saamhoorigheid en een gezindheid tot wederzijdsche hulp en steun niet of nauwelijks ontstaan. Eigenlijk was er slechts één eigenschap, die de bevolking gemeen had: een nagenoeg ongebreidelde vrijheidsdrang’, schreven de criminologen G.Th. Kempe en J. Vermaat in 1939 over de arbeiders die in de tweede helft van de negentiende eeuw waren gemigreerd naar de venen in het oosten van Drenthe.⁸ Kempe en Vermaat beschouwden het Drentse veengebied dus eveneens als een omgeving, waar de uiteenlopende achtergronden van de migranten over het algemeen niet bijdroegen tot een constructieve binding met de nieuwe samenleving.

Door typering als bedelaars, geboefte, vagebonden en avonturiers werden de bewoners van veengebieden vereenzelvd met allerlei economische en sociale misstanden. Hierdoor zijn veenarbeid en armoede twee begrippen geworden die onlosmakelijk met elkaar lijken te zijn verbonden. Het is echter de vraag of veenarbeiders daadwerkelijk bijzonder noodlijdend waren. Rondom het thema armoede in de Drentse venen is recentelijk een felle discussie gevoerd.⁹ In dit ‘Drentse armoededebat’ relateert een groep historici de gangbare opvatting dat er structureel sprake was van extreem armoedige omstandigheden in het veen. Volgens hen is dit sombere beeld ontstaan door de overbelichting van de ernstige crisis in de Drentse venen in de jaren twintig van de afgelopen eeuw. Hulpcomités hadden er toentertijd belang bij dat de landelijke pers de schrijnendste toestanden vastlegde in dramatische fotoreportages. Op die manier hoopten ze zoveel mogelijk financiële

steun te ontvangen. Mensen zouden deze ellendige tijd ten onrechte als representatief zijn gaan beschouwen voor de levensomstandigheden van alle veenarbeiders in alle perioden.¹

Afbeelding 1.1 Afbeeldingen van plaggenhutten zijn vaak gebruikt om de armoede in de venen te illustreren (collectie B.J. Mensingh, Exloo)

Een probleem bij het bestuderen van armoede is de definiëring van dit begrip. R. Paping wijst in de inleiding van de bundel *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw* op het onderscheid tussen absolute en relatieve armoede. Er is sprake van absolute armoede als het inkomen zo gering is dat er een levensbedreigende situatie ontstaat. In dit geval leven mensen onder het bestaansminimum en dat heeft honger en oversterfte tot gevolg. Met relatieve armoede wordt meestal bedoeld dat de levensomstandigheden van sommige mensen of groepen miserabeler zijn dan gemiddeld in een samenleving. 'Men is arm, omdat men armer is dan anderen', schrijft Paping daarover.¹¹

De levensomstandigheden vormen een complex begrip. De 'levensstandaard' kan bestaan uit verschillende aspecten, zoals koopkracht, voeding, gegevens over gezondheid en lichaamslengte, huisvesting, kindersterfte, bedeling, werkomstandigheden en alfabetisme. Voor het maken van vergelijkingen tussen groepen en door de tijd heen moet duidelijk zijn welke aspecten worden gewogen. Diverse criteria kunnen namelijk verschillende resultaten opleveren. Aannemelijk is dat er variatie bestond in de tijd, omdat de veenderijen ook gunstiger perioden hebben gekend en dat er grote verschillen waren

tussen gebieden onderling, zodat niet alle veenarbeiders over één kam geschoren kunnen worden wat betreft werk en inkomen.

Er zijn talrijke studies verschenen over de Drentse armoede en die van veenarbeiders in het bijzonder, maar aan de misdaad in Drenthe is nog nauwelijks aandacht besteed. In het armoededeбат beperken verwijzingen naar criminaliteit zich tot citaten en commentaren uit egodocumenten van oud-veenarbeiders. Dat is opmerkelijk, omdat diverse criminologische theorieën een verband veronderstellen tussen armoedige levensomstandigheden en de omvang van de criminaliteit. Empirisch misdaadonderzoek kan dan ook een nieuwe invalshoek bieden bij het bestuderen van de sociaal-economische omstandigheden waarin de Drentse veenarbeiders verkeerden. Daarbij staan verschillende vragen centraal zoals: was de criminaliteit onder de bevolking van veengebieden inderdaad hoger dan onder andere Drenten? Gold dat voor alle soorten vergrijpen? Aan welke delicten hebben de veroordeelden zich eigenlijk schuldig gemaakt? Bestonden er verschillen in het criminaliteitsniveau tussen veengebieden onderling? Hebben zich door de tijd heen bepaalde verschuivingen voorgedaan in de aard en de omvang van de criminaliteit? Welke oorzaken lagen hieraan ten grondslag en welke rol speelde armoede daarbij?

Het is praktisch onmogelijk om tot een eensluidende definitie te komen van het begrip criminaliteit. Volgens E. Lissenberg is de omschrijving van als crimineel aangemerkt gedrag 'afhankelijk van de context waarin het plaatsvindt, de gevolgen en degene(n) die het begrip definiëren'.¹² Net als 'armoede' is het begrip criminaliteit dus een sociale constructie; de belangrijkste eigenschappen zijn ontleend aan menselijke afspraken. Dat betekent dat handelingen die op een bepaald moment zijn aangemerkt als crimineel, in een latere periode niet langer strafbaar hoeven te zijn en omgekeerd. Meestal bepalen overheden wat wel en wat niet strafbaar is. Zij plakken na juridische en politieke besluitvorming het etiket 'crimineel' op bepaalde gedragingen en zij decriminaliseren handelingen door het voeren van een gedoogbeleid of het schrappen van strafbepalingen.

Tegenwoordig wordt het strafrecht beschouwd als het resultaat van onderlinge overeenstemming over de te handhaven regels. Deze veronderstelling vereist een hechte samenleving en consensus over wat goed en slecht gedrag is. De overheid fungeert daarbij als de 'bewaker' van gemeenschappelijk onderschreven waarden. Vaak hebben sociale groepen echter uiteenlopende en zelfs ronduit tegenstrijdige belangen, waardoor zij niet alle strafbaar gestelde gedragingen beschouwen als een even ernstige inbreuk op de rechtsorde. Strafbepalingen kunnen zelfs het resultaat zijn van de invloed van machtige groeperingen binnen een samenleving.¹³ Zeker in een tijd waarin het algemeen kiesrecht nog niet was ingevoerd, konden heersende elites relatief gemakkelijk hun privé-belangen laten doorklinken in de nationale wetgeving.

Criminologen stellen dat het begrip criminaliteit eigenlijk alle sociaal schadelijke gedragingen behoort te omvatten, dus ook onethisch gedrag waarover geen bepalingen zijn opgenomen in het strafrecht.¹⁴ Het is echter de vraag of een dergelijke allesomvattende definiëring hanteerbaar is, aangezien binnen een samenleving meestal geen volledige consensus bestaat omtrent de sociale schadelijkheid van bepaald gedrag. Daarom zal de in deze studie onderzochte criminaliteit alleen betrekking hebben op gedragingen die strafbaar zijn gesteld door de wetgever. In de volgende paragrafen komen verschillende verklaringsmodellen aan de orde die licht kunnen werpen op de oorzaken van crimineel gedrag. Aan de hand van deze benaderingen zal worden onderzocht welke causale ver-

banden er bestaan tussen bepaalde bevolkingsgroepen binnen de Drentse samenleving en de aard en omvang van de criminaliteit.

1.1 Traditionele misdaadtheorieën

In de negentiende eeuw kwam een einde aan de willekeur in het strafrecht en de onoverzichtelijkheid van de veelal nog lokaal georganiseerde rechtspraak. Straffen werden voortaan nauwkeurig omschreven en golden voor iedereen, maar ze bleven vooralsnog dienen als vergelding en ter afschrikking. Of straffen ook konden voorkomen dat mensen crimineel werden, was afhankelijk van hoe men zulk gedrag verklaarde. Zodoende ontstond in het laatste kwart van de negentiende eeuw een meer wetenschappelijke belangstelling voor de oorzaken van criminaliteit.¹⁵

Sommige onderzoekers probeerden crimineel gedrag te verklaren aan de hand van biologische factoren. Criminelen zouden namelijk fysiek verschillen van ‘normale’ mensen. In deze visie werd criminaliteit opgevat als een ziekte, als een afwijking. De Italiaanse arts en psychiater C. Lombroso was de belangrijkste vertegenwoordiger van deze antropologische richting. Hij concludeerde in zijn boek *L'Uomo Delinquente* uit 1876 aan de hand van schedelmetingen van gevangenen dat criminelen te herkennen waren aan diverse lichamelijke en psychologische kenmerken. Misdadigers zouden in de evolutie zijn blijven steken en konden zodoende worden herkend aan bijvoorbeeld een asymmetrische schedel, een laag voorhoofd, grote wijduitstaande oren, het ontbreken van baardgroei, een vooruitstekende onderkaak, vooruitstekende jukbeenderen en voorhoofdsbeenderen en onevenredig lange armen. Dergelijke degeneratieverschijnselen zouden gepaard gaan met gedragsafwijkingen. Lombroso dacht daarbij aan grote beweeglijkheid, luiheid, ijdelheid, gokzucht, vluchtigheid van emoties en ongevoeligheid voor pijn.¹⁶ Die laatste eigenschap zou onder andere verklaren dat relatief veel misdadigers tatoeages hadden.¹⁷ Hun anatomie dwong mensen dus als het ware tot crimineel gedrag. ‘Deze “geboren misdadigers” deden hem in hun uiterlijk en in hun niet-begrepen cultuuruitingen denken aan apen, kinderen en “wilden”, vertegenwoordigers van niet-westerse culturen in Afrika en Australië’, schrijft S. van Ruller over Lombroso’s opvattingen.¹⁸

De antropologische misdaadbenadering kreeg overal navolging. Aan het begin van de twintigste eeuw constateerde de Nederlandse geneeskundige C. Winkler dat zijn patiënten in een Utrechtse achterbuurt uit alle lagen van de bevolking kwamen. ‘Veel ongelukkigen, die ik er behandelde stamden volstrekt niet uit de lagere klassen der maatschappij, integendeel, verlopen telgen uit adellijke geslachten, zoons of dochters uit intellectuele kringen waren daar terecht gekomen. Voor het eerst ging toen mijn oog open voor de stelling dat niet zozeer het milieu, waaruit zij komen, maar allereerst de persoonlijke factor een rol speelt bij hun vorming’, aldus de medicus.¹⁹ Winkler nam schedelmaten op van moordenaars uit de gevangenis van Leeuwarden en vergeleek die met de schedels van epileptici, imbecielen, soldaten en artsen. Evenals Lombroso concludeerde hij dat moordenaars (in overigens geringe mate) te herkennen waren aan karakteristieke uiterlijke kenmerken.²⁰

Winkler begon zijn onderzoek op een moment dat Lombroso en zijn medestanders al veel bekritiseerd werden. Reeds op het derde internationale crimineel-antropologische congres in 1901 te Amsterdam bleek de antropologische richting niet langer dominant. De Franse medicus A. Lacassagne wees met zijn uitspraak ‘Les sociétés ont les criminels

qu'elles méritent' op een nieuwe weg in het criminaliteitsonderzoek. Volgens Lacassagne zouden samenlevingen steeds de criminaliteit krijgen die ze verdienen, omdat niet het individu, maar de sociale omgeving bepalend is voor het ontstaan van crimineel gedrag.²¹ Zelfs Lombroso accepteerde na verloop van tijd het belang van sociologische en geografische factoren bij het verklaren van crimineel gedrag. Uiteindelijk veronderstelde hij dat het idee van de 'geboren misdadiger' van toepassing was op 'slechts' een derde van alle delinquenten.

Na de Tweede Wereldoorlog speelde de antropologische richting nauwelijks een rol als gevolg van associaties met racistische ideologieën, maar in de afgelopen decennia nam de belangstelling weer toe. Tegenwoordig kan het criminologisch-antropologische gedachtegoed worden teruggevonden in de biosociale richting. Daarbij is de nadruk verschoven van het bestuderen van uiterlijke kenmerken naar onderzoek van processen binnen het lichaam. Bovendien staan biologische en psychologische inzichten niet langer op zichzelf, zij dienen vooral als bijdrage in breder opgezette studies naar de oorzaken van criminaliteit.

De aanval op de antropologische benadering van criminaliteit was ingezet door de 'milieurichting'. Deze richting had als uitgangspunt dat er omstandigheden bestaan die van mensen misdadigers maken. Het ging daarbij om zeer uiteenlopende sociaal-economische factoren zoals de prijzen van voedsel en huisvesting, levensomstandigheden, de rechtspositie van mensen en de gelegenheid tot het plegen van misdrijven, maar ook om klimaatsverschillen, seizoenswerking en temperaturen.²² Deze sociaal-wetenschappelijke verklaring van criminaliteit was verbonden met de opkomende sociologie.

De vroege socioloog E. Durkheim vatte de moderne samenleving op als een bewuste eenheid van individuen die van elkaar afhankelijk zijn.²³ Hij vroeg zich daarbij af welke factoren een samenleving bijeenhouden en welke omstandigheden een bedreiging vormen voor de groepssolidariteit. De socioloog concludeerde dat arbeidsdeling en het heterogener worden van de bevolking samenbindende krachten in de maatschappij verzwakken. Traditionele regels en normen vervagen en functioneren ten slotte niet meer. Durkheim noemde deze situatie van wanorde en sociale chaos 'anomie'. Hij beschouwde een dergelijke situatie als onlosmakelijk verbonden met de betrekkingen tussen mensen, omdat individuen vaak behoeften willen bevredigen die afwijkend en zelfs tegenstrijdig zijn aan de belangen van anderen. Dat kan leiden tot spanningen en uiteindelijk tot crimineel gedrag.²⁴ De interesse voor sociologische structuren was mede ingegeven door de snelle transformatie die de westerse wereld doormaakte van agrarische standensamenleving naar een industriële en sterk geurbaniseerde klassenmaatschappij.

Volgens W.A. Bongers, in 1922 in Amsterdam aangesteld als de eerste hoogleraar criminologie en sociologie in Nederland, was de industriële samenleving met haar kapitalistische productiewijze hoofdvantwoordelijk voor armoede en de daaruit voortvloeiende criminaliteit. Kapitalisme zou egoïsme versterken, omdat dit systeem allerlei begeerten oproept en in stand houdt. Aan bijna elke vorm van ontoelaatbaar gedrag lagen dus steeds sociaal-economische motieven ten grondslag. Behalve bedelarij, diefstal en prostitutie uit bittere armoede is bijvoorbeeld alcoholisme, baldadigheid en agressie te verklaren als uiting van frustratie over slechte en uitzichtloze levensomstandigheden.²⁵

De milieurichting had grote aandacht voor gebieden die in korte tijd dichtbevolkt waren geraakt. Daarbij keken onderzoekers met name naar de Verenigde Staten, waar in

de tweede helft van de negentiende eeuw in snel tempo enorme steden verzezen. Als gevolg van deze ontwikkeling was aan de universiteit van Chicago een sociologisch instituut opgericht dat zich bezighield met stedelijke sociale problemen. Daarbij was speciale aandacht voor de situatie van migranten in achterstandswijken. Migratie kan worden opgevat als een vlucht uit armoedige omstandigheden met als doel een beter toekomstperspectief te verkrijgen. De migranten gingen er in hun nieuwe woonplaats echter niet altijd op vooruit, omdat daar vooral ongeschoolde, laagbetaalde arbeid werd aangeboden en de ophoping van migranten dikwijls huisvestingsproblemen veroorzaakte. Hierdoor kregen de nieuwkomers opnieuw te maken met sociale ellende en armoede.

C. Shaw en H.D. McKay gebruikten de benadering van deze 'Chicago-school' om de relatie te onderzoeken tussen criminaliteit en de vestigingspatronen van verschillende bevolkingsgroepen. De criminologen vroegen zich af of jongeren uit wijken in Chicago, waar veel mensen woonden uit lage sociale klassen, waar veel werd verhuisd en waar de sociale controle en integratie (aldus) nihil was, vaker in aanraking kwamen met de politie dan leeftijdsgenoten die in betere stadswijken woonden.²⁶ De resultaten publiceerden ze in 1929 in het boek *Delinquency Areas*. Shaw en McKay constateerden dat de meeste delinquenten inderdaad afkomstig waren uit buurten rondom het centrum, die gekenmerkt werden door een variëteit aan culturen van de veelal arme nieuwkomers. Het aantal delinquenten nam af naarmate de wijken verder van het stadscentrum verwijderd lagen.

De oorzaak voor de hoge criminaliteit was niet te wijten aan de bevolkingssamenstelling, want die veranderde voortdurend. Het grote verloop van de bevolking leverde wel een verklaring. Het gebied direct rond het centrum werd bevolkt door migranten die van daaruit zo snel mogelijk wilden doorstromen naar beter gesitueerde delen van de stad. Daardoor heerste er een klimaat van sociale desintegratie. Er was een groot gebrek aan allerlei voorzieningen, waardoor een eigen systeem van normen en waarden was ontstaan, dat op straat werd overgedragen. Zodoende leerden jongeren van leeftijdsgenoten en oudere generaties hoe ze het beste het hoofd boven water konden houden. Daarbij ging het ook om het aanleren van criminele activiteiten. Shaw en McKay concludeerden daaruit dat criminaliteit moet worden beschouwd als een onderdeel van de armoedecultuur van achterbuurten.

In de loop van de twintigste eeuw werd de visie op crimineel gedrag langzamerhand steeds breder. Sociologisch ingestelde criminologen zeiden zelfs het onderzoek naar biologische en psychologische kenmerken van delinquenten niet langer volledig van de hand. Deze multicausale benadering is treffend getypeerd met de uitspraak: 'Niet de gelegenheid maakt de dief, maar de gelegenheid maakt dat de dief steelt'.²⁷ Ondanks de aandacht voor verschillende invalshoeken bleven maatschappelijke oorzaken voor crimineel gedrag de boventoon voeren. Bestaande sociaal-economische verklaringsmodellen werden verder uitgediept en aangepast aan nieuwe inzichten. In de volgende paragraaf wordt nader ingegaan op een aantal belangrijke moderne misdaadtheorieën. Het is daarbij echter niet de bedoeling om een uitputtende opsomming te geven van alle varianten en aanpassingen.

1.2 Sociale en economische drijfveren voor crimineel gedrag

Individuele kenmerken van mensen, zoals aanleg en ervaringen, zijn ongeschikt om het misdaadniveau te verklaren in een bepaald gebied in een bepaalde periode. Dergelijke fac-

toren maken bijvoorbeeld niet duidelijk waarom zich soms 'criminaliteitsexplosies' voordoen, zoals het geval was in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. Louter maatschappelijke factoren bieden op hun beurt echter geen afdoende verklaring voor de constatering dat binnen dezelfde samenleving of bevolkingsgroep sommige mensen criminaliteit plegen, terwijl anderen dat nalaten. Hier kunnen lichamelijke of geestelijke afwijkingen en persoonlijke afwegingen een verklarende rol spelen, maar of deze mensen zich uiteindelijk wel of niet crimineel gaan gedragen blijft in sterke mate afhankelijk van de maatschappelijke omstandigheden waarin zij leven.²⁸ Verder zijn kenmerken zoals leeftijd, sekse en beroep van invloed op het ontstaan van criminaliteit.

De socioloog R. Merton analyseerde de druk van sociale structuren op verschillende bevolkingsgroepen. Binnen een samenleving zou de dominante cultuur voorschrijven welke doeleinden nagestreefd dienen te worden. De westerse samenleving stelt status, financieel succes en het daarmee samenhangende materieel bezit tot doel van alle leden. De bevolking wordt voorgehouden dat die doelstellingen te bereiken zijn voor iedereen die hard werkt en getalenteerd is, waardoor de prestatiedrang algemeen en onontkoombaar is. De druk om succes te behalen kan echter zulke vormen aannemen, dat alleen nog maar het eindresultaat telt en niet meer de manier waarop het einddoel wordt bereikt.

De dreiging om te falen motiveert sommige mensen om oneerlijke en zelfs strafbare middelen te gebruiken in hun poging succesvol te zijn. Merton beschouwt criminaliteit daarom als een gevolg van 'het niet op elkaar afgestemd zijn van aan de ene kant aspiraties, wensen of behoeften van individuen en aan de andere kant de mogelijkheden, verwachtingen en ideeën om deze op een legitieme manier te kunnen realiseren'.²⁹ De socioloog noemde deze onevenwichtige situatie in navolging van Durkheim 'anomie'. Achterstandgebieden lopen een verhoogd risico het decor te zijn van deze normloosheid, maar anomie kan ook ontstaan tijdens economische crises en als de wettige middelen om doelen te bereiken worden ingeperkt. De spanningen hebben een ontwrichtende uitwerking op de samenleving, omdat bestaande sociale systemen ineens storten en mensen allerlei misdrijven gaan rechtvaardigen.

In latere jaren verschenen varianten op de 'spanningsbenadering'. E. Sutherland verbeterde de veronderstelling van Shaw en McKay dat crimineel gedrag wordt aangeleerd van anderen.³⁰ Criminaliteit zou ontstaan via een sociaal leerproces dat plaatsvindt binnen groepen. Het gaat daarbij om zowel het aanleren van de technieken om criminaliteit te plegen als de achterliggende motieven, zoals die zijn verwoord in de spanningsbenadering van Merton.³¹ De kans dat iemand crimineel wordt, neemt toe naarmate hij veel omgaat met mensen die positief staan tegenover wetsovertredingen. Zodoende vormt de bevolking van achterstandgebieden ook in de visie van Sutherland een criminele risicogroep. Door onvrede over de sociaal-economische omstandigheden kunnen zich afwijkende normen en waarden ontwikkelen, die respect toebedelen aan wetsovertreders. Hierdoor ontstaat de gedachte dat misdaad lonend is, met als gevolg dat crimineel gedrag positief wordt beoordeeld.

Gedragbeheersing wordt beschouwd als een belangrijke factor bij het voorkomen van misdadigheid. De 'controlebenadering' verklaart criminaliteit vanuit 'mechanismen' die het menselijke gedrag bepalen.³² Daarbij draait het niet om de vraag waarom mensen de wet overtreden, maar waarom zoveel mensen crimineel gedrag nalaten. Iedereen wordt dus in staat geacht om een misdrijf te plegen.³³ Mensen streven van nature naar de bevre-

diging van hun eigen behoeften en vertonen pas aangepast gedrag als de sociale omgeving dat weet af te dwingen. Controlebenaderingen trachten de regulerende mechanismen in dit proces aan te wijzen. Dit soort verklaringen nam een grote vlucht na de publicatie van het boek *Causes of delinquency* van T. Hirschi in 1969. Deze criminoloog combineerde elementen van diverse controlebenaderingen tot zijn overkoepelende bindingstheorie. Volgens deze theorie wordt crimineel gedrag mogelijk als de binding tussen een individu en de samenleving verzwakt of verdwijnt. Normaliter reguleert de sociale omgeving menselijke gedragingen, maar als die band losser wordt, krijgen mensen meer vrijheid om af te wijken van de maatschappelijke regels.

Hirschi noemt vier manieren waarop mensen zijn verbonden met de samenleving. Ten eerste weerhouden hechte persoonlijke banden mensen van gedrag dat door anderen wordt afgekeurd. Zo neemt de criminaliteit drastisch af als mensen een vaste relatie krijgen. De maatschappelijke positie is een tweede belangrijke binding met de samenleving. Mensen die door jarenlange studie of door hard werken veel hebben 'geïnvesteerd' in de samenleving zullen minder snel delicten plegen, omdat bij vervolging zowel de moeizaam verworven sociale status als de ambities in het gedrang komen. Misdad is zodoende alleen aantrekkelijk als er weinig gevaar bestaat voor ontdekking en als de buit een hoge opbrengst garandeert. Ten derde stelt Hirschi dat mensen zo'n intens maatschappelijk leven kunnen hebben – in de vorm van een gezin, een zware baan of een actief verenigingsleven – dat ze simpelweg geen tijd en energie hebben om zich schuldig te maken aan criminaliteit. Als vierde noemt de criminoloog het geloof in een gemeenschappelijk systeem van waarden en normen. Alle mensen, inclusief wetsovertreders, zouden dezelfde opvattingen hebben over goed en fout, maar criminelen proberen hun gedragingen vaak te bagatelliseren, zodat ze minder ernstig lijken. Zo kan een smokkelaar stellen dat zijn handel niemand persoonlijk schade berokkent en kan een dader van een geweldsdelict vinden dat zijn slachtoffer het pak slaag verdiend had. Door gebrek aan respect voor regels zullen mensen dus sneller de neiging hebben zich crimineel te gedragen.

Migratie speelt een belangrijke rol bij het vervagen of wegvallen van bindingen. Migranten hebben immers uiteenlopende achtergronden en blijven vaak niet langdurig wonen in het gebied waar ze naartoe zijn getrokken. Daardoor is en blijft hun band met de nieuwe woonomgeving nihil. Sociale controle is niet aanwezig of weinig effectief en officiële regels maken plaats voor eigen, aangepaste normen en waarden. In zo'n klimaat keuren mensen het overtreden van regels minder snel af, waarbij bepaalde vormen van criminaliteit zelfs beschouwd kunnen worden als strategieën om te 'overleven'. Bovendien hebben veel nieuwkomers door hun lage status en sombere toekomstperspectieven relatief weinig te verliezen als ze worden betrapt op het plegen van een delict.

In 1990 formuleerde Hirschi samen met de criminoloog M. Gottfredson aanvullende denkbeelden over criminaliteit in het boek *A general theory of crime*. Volgens Gottfredson en Hirschi is afwijkend gedrag veelal het resultaat van een gebrekkige zelfcontrole.³⁴ Niet alle mensen kunnen voldoende weerstand bieden aan verleidingen op de korte termijn, omdat ze niet hebben geleerd keuzes te maken en behoeften uit te stellen. Zij zullen zodoende relatief gemakkelijk de gelegenheid aangrijpen om hun behoeften te bevredigen op illegitieme wijze, waarbij ze meestal weinig aandacht hebben voor de mogelijke gevolgen van hun handelen op de langere termijn. Criminaliteit levert snel en direct voordeel op, terwijl het vaak lang duurt voordat conventioneel gedrag wordt beloond. Het berei-

ken van een goede baan en een hoge sociale positie vereist immers grote inspanning en investeringen.

Sommige criminologen stellen dat mensen rationele overwegingen maken voordat ze een delict plegen. In die visie worden de pakkans en de hoogte en de vorm van de buit ingecalculeerd. Deze benadering heeft veel raakvlakken met de economische wetenschappen. Volgens economen zijn mensen namelijk altijd uit op eigenbelang, waarbij ze proberen met zo weinig mogelijk inspanning zoveel mogelijk voordelen te behalen. Dit rationele mensbeeld van de 'homo economicus' heeft het strafrecht sterk beïnvloed. In de negentiende eeuw gingen gestandaardiseerde straffen gelden voor iedereen die hetzelfde delict pleegde, ongeacht rang en stand. In het vervolg konden mensen van tevoren berekenen welke straf een bepaalde overtreding hen zou opleveren. Goede wetgeving gaf potentiële overtredders dus het inzicht dat misdaad niet loont.³⁵

In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw ontstond een veranderde interesse voor criminaliteit als rationele keuze. Crimineel gedrag zou niet bepaald worden door maatschappelijke ellende of individuele voorkeuren en doelen, maar door verschillen in kosten en baten. Het gaat daarbij steeds om de omstandigheden die bepaalde gedragingen mogelijk maken, dan wel beperken. Zo kunnen in een bepaald gebied relatief veel aantrekkelijke doelwitten aanwezig zijn, waardoor daar meer mogelijkheden bestaan om een bepaald delict te plegen. L.E. Cohen en M. Felson stellen dat de kans op criminaliteit wordt vergroot als tegelijkertijd een gemotiveerde dader en een aantrekkelijk doelwit aanwezig zijn, terwijl adequaat toezicht ontbreekt.³⁶

De rationele keuzebenadering heeft verschillende overeenkomsten met de eerder in deze paragraaf genoemde criminologische verklaringsmodellen. Zo wordt in navolging van Hirschi verondersteld dat mensen bepaald gedrag achterwege laten als ze vrezen dat daarop ongewenste consequenties volgen, zoals vervolging en hoge straffen. Het is daarbij overigens onduidelijk of mensen deviant gedrag nalaten uit angst voor een reactie vanuit de omgeving, of omdat ze de strafrechtelijke gevolgen vrezen, die over het algemeen verder afstaan van de gemiddelde burger.³⁷ Daarnaast is er een verband met een gebrek aan zelfbeheersing. Delinquenten zouden vooral gevoelig zijn voor schijnbaar gemakkelijk en snel te behalen voordelen, terwijl ze weinig aandacht besteden aan lange termijnkosten in de vorm van sociale uitsluiting of strafrechtelijke vervolging.

Volgens J.J.M. van Dijk maken niet alleen daders, maar ook slachtoffers rationele afwegingen. Naarmate de schade hoger kan uitvallen, zullen slachtoffers immers sneller bereid zijn te investeren in bijvoorbeeld beveiliging. In dit criminologische marktmodel fungeren slachtoffers dus als de onwillige aanbieders van criminele doelwitten en zijn de daders de afnemers daarvan. Zolang de baten de kosten overtreffen, zullen zij het aantal criminele transacties voortdurend opvoeren.³⁸ Het criminaliteitsniveau wordt zodoende bepaald door de wisselwerking tussen de rationele keuzen van zowel daders als slachtoffers.

Een totaal andere benadering van criminaliteit is die van de sociale reactie op criminelen en hun daden. Daarbij spelen de motieven om delicten te plegen een minder vooraanstaande rol. Aanhangers van de 'sociale reactiebenadering' verwerpen de directe relatie tussen oorzaak en gevolg namelijk als veel te eenduidig.³⁹ Zo wordt er op gewezen dat het strafrecht zelf ook criminaliteit in de hand kan werken. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan de Amerikaanse 'Prohibition Act' uit 1920. Door het volledige verbod op alcoholconsumptie werden in de Verenigde Staten alle stokerijen en tapperijen illegaal,

terwijl de sluikse drankhandel floreerde. Diegenen die zich daarmee bezighielden werden crimineel, maar beleefden dankzij de strenge drankwet en ondanks de risico's gouden tijden.⁴⁰ Ten aanzien van de Nederlandse wetgeving ten tijde van de Eerste Wereldoorlog speelt deze misdaadbenadering eveneens een rol, aangezien de overheid toen voortdurend nieuwe regels afkondigde die leidden tot nieuwe overtredingen. Daarnaast zorgen instructies aan opsporingsambtenaren voor verschuivingen in het beleid en voor veranderingen in de geregistreerde criminaliteit.

Sommige criminologen analyseren overheidsbeleid en wetgeving ten aanzien van het criminaliseren van gedrag. Deze 'kritische criminologie' probeert een antwoord te vinden op de vragen hoe de macht in een samenleving is verdeeld en welke belangen de overheid beschermt en laat doorklinken in het strafrecht.⁴¹ De rechterlijke macht zou dus geen onafhankelijk instituut zijn, maar onderdeel van het establishment. In deze visie leiden scheve machtsverhoudingen vaak tot rechtsongelijkheid en zelfs klassenjustitie, omdat de elite deviant gedrag van groepsleden ongestraft kan bagatelliseren, terwijl ze het verzet van lagere klassen niet zelden hardhandig laat onderdrukken.

1.3 Historiografie van de criminaliteit in Drenthe en elders

De geschiedschrijving met betrekking tot criminaliteit is in grofweg drie richtingen in te delen.⁴² Als eerste kan de anekdotische benadering worden genoemd. Binnen de misdaadgeschiedenis bestond aanvankelijk vooral aandacht voor afzonderlijke daders, delicten en strafzaken. Het ging daarbij om sensationele zaken, of om personen die een zekere bekendheid genoten. In de meeste gevallen was deze geschiedschrijving lokaal georiënteerd. Een Drents voorbeeld uit 1940 van een dergelijke casusstudie is 'Een opzienbarend proces in Drente. Een pleidooi voor de afschaffing van de doodstraf', waarin J.M. Fuchs schrijft over de veroordeling in 1847 van een vrouw wegens het vergiftigen van vier personen in haar omgeving.⁴³

Ook romans handelen soms over een daadwerkelijk gepleegde misdrijf. Om het verhaal zo spannend mogelijk te maken, mogen met name opzienbarende en vaak onopgehelderde moorden zich in de belangstelling verheugen van diverse schrijvers. Het verhaal daaromheen, zoals de toedracht tot de daad en het karakteriseren van de hoofdpersonen, zijn vaak echter 'aangekleed' met allerlei fictieve elementen. Een enkele keer is Drenthe het decor van een dergelijke misdaadroman.⁴⁴

In 2000 verscheen het artikel 'De civiele procedure bij de Etstoel in Drenthe in de 18de eeuw. Casus: de belediging van J.W. Pol (1749-1751)' van H.G.G. Becker. Deze auteur beschrijft aan de hand van een afzonderlijke rechtszaak het verloop van de civiele rechtsgang bij de Etstoel – tot aan het eind van de achttiende eeuw het hoogste Drentse rechtscollege – waarna hij concludeert dat de Etstoel een basisprocedure volgde voor uiteenlopende zaken.⁴⁵ De studie van Becker heeft raakvlakken met de rechtshistorische richting binnen de misdaadgeschiedenis. Deze tweede benadering richt zich hoofdzakelijk op de formele wetgeving en op de rechterlijke organisatie. Van oudsher bestaat veel aandacht voor de zittingen van de Etstoel, waarover dan ook diverse werken zijn verschenen.⁴⁶ Deze belangstelling vloeyde onder meer voort uit de (achterhaalde) veronderstelling dat de Drentse regelgeving rechtstreeks was gebaseerd op het oude Germaanse recht.⁴⁷

Slechts enkele studies hebben de rechtspraak in Drenthe in de negentiende eeuw en

later als onderwerp. M.C.R. Smook schetst in 'Sine justitia nulla libertas. De geschiedenis van de Justitiegebouwen aan de Brink in Assen' uit 1989 de historische ontwikkeling van de rechtbank in Assen vanaf het begin van de negentiende eeuw.⁴⁸ In *Rechtspraak in Drenthe* uit 1995 wordt aandacht besteed aan zowel de Asser rechtbank, als aan de ontwikkeling van de rechterlijke organisatie in Drenthe.⁴⁹ Aansluitend kunnen nog enkele Drentse studies worden genoemd die handelen over de sancties van het strafrecht. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan 'Drentse gevangenissen in verleden en heden' uit 1957 van A. Hallema en *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* van G.E. de Vries en A.H. Huussen.⁵⁰

De anekdotische en rechtshistorische benadering hebben weinig aandacht voor de loop van de 'gewone' misdaad en de sociaal-economische achtergronden van daders. Bovendien kunnen in dergelijke studies nauwelijks causale verbanden worden gelegd. De terechtstelling van een enkel persoon zegt niets over anderen die zich voor de rechtbank moesten verantwoorden, terwijl institutioneel onderzoek niet gebruikt kan worden om de omvang van de misdaad vast te stellen in een bepaald gebied in een bepaalde periode. Zodoende kwam er meer interesse voor de achtergronden en motieven van daders, slachtoffers en wetgevers. In deze derde benadering – de sociaal-historische richting – worden rechtshistorische aspecten aldus verbonden met de rechtspraakpraktijk in het verleden.

In de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* verscheen in 1998 'De landtrekkers in Drenthe en de wet op de woonwagens en woonschepen' van G. Overdiep.⁵¹ Dit artikel is een bewerking van de voordracht die Overdiep in oktober 1951 hield naar aanleiding van een rapport over nieuwe regelingen voor woonwagens, dat volgens de auteur te eenzijdig het beeld gaf van de woonwagenbevolking als probleem voor de openbare orde, waardoor de sociaal-economische motieven om te gaan trekken onbelicht bleven. In een poging inzicht te geven in de leefwijze van de rondreizende bevolking beschrijft Overdiep de levenswandel van diverse gezinnen van landtrekkers in de eerste helft van de twintigste eeuw, die hij reconstrueerde aan de hand van de archieven van de arrondissementsrechtbank en de voogdijraad te Assen.

In de door Overdiep behandelde casussen komen buitenechtelijke geboorten, verwaarlozing van kinderen, werkloosheid en het plegen van delicten zoals openbare dronkenschap, diefstal en stroperij steevast aan de orde, maar de auteur weet aannemelijk te maken dat deze zaken niet het gevolg waren van het verschijnsel 'rondtrekken' an sich en dat er bovendien sociale verschillen bestonden tussen landtrekkers onderling. De saamhorigheid onder de landtrekkers en de vervreemding van de 'zittende bevolking' met alle gevolgen van dien zouden vooral het resultaat zijn geweest van de opkomst van vaste standplaatsen voor woonwagens.

Binnen de Drentse geschiedschrijving zijn meer voorbeelden te geven van studies waarin criminaliteit wordt behandeld als onderdeel van bredere onderwerpen of maatschappelijke langetermijnprocessen. Zo wijdt R.D. Mulder in 'Honderd eeuwen jacht en visscherij en tien eeuwen jachtrecht in Drente' een hoofdstuk aan de reacties van zowel de bevolking als de overheid op wildstroperij.⁵² P. Brood schrijft in zijn *Belastingheffing in Drenthe, 1600-1822* over de rechtspraak met betrekking tot belastingovertredingen.⁵³ Verschillende historische onderzoeken over welzijn en gezondheidszorg in Drenthe besteden aandacht aan de repressie van kwakzalvers.⁵⁴

In de bovengenoemde studies is het misdaadonderzoek niet gebaseerd op seriële gege-

vens over de aard en omvang van de criminaliteit. Dat gebeurt wel in het boek *Vanaf de Bisschopsberg gezien. Havelte, een Drentse gemeente rond de Tweede Wereldoorlog* van de sociaal-wetenschapper en schrijfster J.M. van der Torre. In het hoofdstuk over misdaad en andere 'negatieve' gedragingen toont zij aan de hand van processen-verbaal van de rijkspolitie van Ruinerwold de ontwikkeling van verschillende soorten criminaliteit in de gemeente Havelte in de periode 1935-1948. De Havelter misdaad in deze jaren is hoofdzakelijk onder te verdelen in agressiedelicten en vermogensmisdrijven. Van der Torre noemt verschillende oorzaken voor het ontstaan van die criminaliteit. Zo wijst ze erop dat de nauwe samenleving en scherpe sociale controle tussen de dorpelingen aanleiding gaf tot allerlei irritaties, die uiteindelijk konden uitmonden in geweld. Overigens remde het saamhorigheidsgevoel in moeilijke tijden de neiging om te gaan stelen af. De economische misdaad bestond dan ook hoofdzakelijk uit kleine houthandelsstallen en stroperijen, delicten die de bevolking niet als ernstig beschouwde. Datzelfde geldt voor de sluikhandel tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁵⁵

Kwantitatieve criminaliteitsstudies zijn meestal gebaseerd op registers en vonnissen uit rechterlijke archieven. Deze archieven zijn bij uitstek geschikt als bron om iets te zeggen over het leven van 'gewone mensen' – feitelijk de lagere sociaal-economische klassen binnen een samenleving – omdat zij in de processen-verbaal en de vonnissen persoonlijk aan het woord komen als dader of als getuige. Veel kwantitatieve misdaadonderzoeken hebben betrekking op de zeventiende en achttiende eeuw. Wat betreft Drenthe kan daarbij worden gedacht aan 'Criminaliteit en rechtspraak in Drenthe in het derde kwart van de achttiende eeuw' van J.W. Okken. De auteur vroeg zich af of het strafrecht milder was geworden onder invloed van Verlichtingsidealen. Aan de hand van strafzaken die de Etstoel heeft behandeld tussen 1750 en 1775 onderzocht Okken welke delicten werden vervolgd, wie de daders waren en welke straffen werden opgelegd. Hij kwam zo tot allerlei karakteristieken van de berechte delicten en de daders. Volgens Okken werd het Drentse strafrecht in de achttiende eeuw inderdaad wat minder streng, maar een directe relatie met de ideeën van Verlichtingsfilosofen is daarbij nauwelijks aan te tonen.⁵⁶

De historische belangstelling voor de criminaliteit in de tweede helft van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw bleef aanvankelijk op zowel nationaal als internationaal niveau achter bij de interesse voor de achttiende eeuw en eerder. Zo wordt in *Geschiedenis van Drenthe* nauwelijks aandacht besteed aan misdaad en strafrecht in het nabije verleden, terwijl rechterlijke instellingen in de middeleeuwen en de nieuwe tijd wel uitvoerig aan de orde komen. P.Th.F.M. Boekholt schrijft over het leven in het Drentse veen na het ineenstorten van de turfindustrie in de jaren twintig van de twintigste eeuw: 'De gezondheid werd onder andere bedreigd door de zeer eenzijdige voeding gedurende een groot deel van het jaar en door een minimum aan kleding. Geringe koopkracht speelde hierbij natuurlijk de hoofdrol, maar ook onwetendheid en gewoontevorming moeten in dit verband als factoren van betekenis worden aangemerkt. Alcoholisme bleef in de veenstreken een ernstig maatschappelijk kwaad, al verminderde het drankverbruik van jaar tot jaar, hetgeen overigens niet van de criminaliteit gezegd kan worden – die was en bleef hoog'.⁵⁷ Boekholt relateert het veenarbeidersleven in deze periode dus aan een hoog misdaadniveau, maar helaas gaat hij niet dieper in op de precieze aard en omvang van die criminaliteit.

Volgens P. Spierenburg leidde onder historici de beschikbaarheid van statistieken tot

een verminderde interesse voor de criminaliteit in de negentiende eeuw en daarna. Criminele statistieken gaven een globaal beeld en beperkten zo de wens tot onderzoek in archieven. Overigens bieden die justitiële en rechterlijke archieven weliswaar een schat aan informatie, maar het is de vraag in hoeverre ze een betrouwbaar beeld opleveren van de werkelijke ontwikkeling van de criminaliteit. Administratieve veranderingen en wijzigingen in het politieoptreden kunnen immers grote invloed hebben op de geregistreerde misdaad. Veel historici gingen er in navolging van V. Gatrell en T. Hadden van uit dat er alleen iets gezegd kan worden over de omvang van de misdaad aan de hand van de meest uitgesproken schommelingen in de officiële misdaadcijfers, die dan uiteraard niet het gevolg mogen zijn van administratieve wijzigingen. Op grond van deze veronderstelling constateerden zij wat betreft het grootste deel van de negentiende eeuw dat een verslechtering van de levensomstandigheden een toename tot gevolg had van de vermogenscriminaliteit.⁵⁸

In de periode na 1880 is de relatie tussen armoede en vermogensdelicten minder duidelijk. Volgens verscheidene historici komt dat door het moderner worden van de samenleving, waardoor armoedecriminaliteit langzamerhand transformeerde in welvaartscriminaliteit. Aansluitend ontkrachtte D. Philips de mythe dat arbeiders een criminele klasse vormden. De constatering dat arbeiders eveneens aangifte deden van strafbare feiten en verdachten voor het gerecht sleepten, leek er op te wijzen dat arbeiders de bestaande rechtsorde ook accepteerden.⁵⁹

Tegenwoordig is de belangstelling voor de criminaliteit in de tweede helft van de negentiende eeuw en later toegenomen. In de internationale literatuur zijn recentelijk diverse kwantitatieve studies verschenen over de aard en de omvang van de misdaad in verschillende West-Europese landen in grofweg de periode 1850-1914. Zo geeft B.F. Martin in zijn *Crime en criminal justice under the Third Republic. The shame of Marianne* een overzicht van de Franse criminaliteit en de vervolging daarvan gedurende de jaren 1870-1940.⁶⁰ In 1995 verscheen *Urbanization and crime. Germany 1871-1914* van E.A. Johnson, waarin de ontwikkeling van de Duitse criminaliteit gedurende de periode van snelle industriële expansie is onderzocht. Johnson besteedde daarbij aandacht aan individuele kenmerken van daders, de soorten delicten die werden gepleegd, verschillen tussen stad en platteland en de reactie van de staat en de pers op de criminaliteit.⁶¹ D. Taylor bespreekt in *Crime, policing and punishment in England, 1750-1914* de ontwikkeling van het justitiële systeem en de repressie van ongewenst gedrag in Groot-Brittannië.⁶² Hoewel Taylors studie voor een deel is gebaseerd op misdaadstatistieken, komen deze minder prominent aan bod dan bij Johnson. Dat geldt in nog grotere mate voor *Crime and power. A history of criminal justice, 1688-1998* van Ph. Rawlings, dat hoofdzakelijk is gericht op veranderingen in de strafbaarstelling van bepaald gedrag. Door de lange onderzoeksperiode is overigens slechts summier aandacht voor de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw.⁶³

In Nederland dragen seriële criminaliteitsstudies met betrekking tot de tweede helft van de negentiende eeuw en later meestal een regionaal karakter. Een voorbeeld van een uitgebreide misdaadanalyse is *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* van V.C. Sleebe. Deze auteur presenteert strafbaarstelling als de meest formele vorm van sociale controle en schetst vervolgens de aard en omvang van verschillende delictgroepen.⁶⁴ De enige Drentse misdaadstudie aan de hand van seriële gegevens

was lange tijd *Criminaliteit in Drenthe* van de Utrechtse criminologen Kempe en Vermaat, die in 1939 verscheen in opdracht van de Centrale Vereniging voor de Opbouw van Drenthe. *Criminaliteit in Drenthe* is echter geen historisch, maar een criminologisch onderzoek, dat diende om de 'stand en ontwikkeling der misdadigheid in de Provincie Drenthe' te onderzoeken, waarna de criminaliteit aldaar doeltreffend bestreden zou kunnen worden.⁶⁵ Een jaar later vatten Kempe en Vermaat hun belangrijkste conclusies nog eens samen in een artikel in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*.⁶⁶

Kempe en Vermaat analyseren de Drentse misdaad in de periode 1920-1934 aan de hand van door de arrondissementsrechtbank te Assen behandelde delicten. De studie begint met een aaneenschakeling van statistische informatie over de relatie tussen criminaliteit, daderkenmerken en omgevingsfactoren, vervolgens wordt de misdaad in enkele (voorbeeld)gebieden onder de loep genomen en ten slotte komen een aantal bijzondere onderwerpen aan de orde, zoals huisvestingsproblemen, de seksuele moraal en het politietoezicht.

Om een indruk te krijgen van de Drentse bevolking vulden Kempe en Vermaat hun gegevens aan met de resultaten van vragenlijsten, die ze in alle gemeenten in het arrondissement Assen lieten verspreiden onder een 'panel of experts' van plaatselijke hoofdonderwijzers, geestelijken en doktoren. Aan de mening van 'gewone mensen' werd voorbij gegaan, omdat zij niet in staat zouden zijn om hun eigen positie te overzien. Het is de vraag of de notabelen een objectief beeld hebben gegeven van de lokale samenleving, zodat de uitkomsten van dit soort vragenlijsten niet zonder meer bruikbaar zijn. Desondanks zijn de door Kempe en Vermaat genoemde oorzaken voor de Drentse criminaliteit vaak gebaseerd op informatie uit deze bronnen.

Uit het statistische onderzoek blijkt dat agressieve delicten gedurende de periode 1920-1934 bijna de helft besloegen van het totaal aantal Drentse veroordelingen, terwijl nog geen dertig procent werd gekarakteriseerd als economische criminaliteit. De overige delicten bestonden voor het grootste deel uit belastingovertredingen. De daders kwamen verhoudingsgewijs vooral uit de stedelijke gemeenten en uit de gemeente Emmen. Kempe en Vermaat wijten dit aan de grote 'geïmporteerde' bevolking in deze gemeenten en de slechte economische omstandigheden in de Drentse zuidoosthoek.⁶⁷

Kempe en Vermaat relateerden de Drentse criminaliteit aan uiteenlopende variabelen, zoals de leeftijd, burgerlijke staat, kerkelijke gezindte, legitimiteit, ontwikkeling, het beroep en drankmisbruik van daders. De criminologen hebben deze kenmerken echter nauwelijks met elkaar in verband gebracht, waardoor de samenhang onduidelijk is en een daadwerkelijke misdaadanalyse achterwege blijft. Eigenlijk volstaan Kempe en Vermaat per variabele alleen met het noemen van enkele in het oog springende kenmerken. Omdat de criminologen steeds totaalcijfers geven voor de jaren 1920-1934, biedt de studie slechts een indruk van de stand van de criminaliteit in die periode als geheel. Het onderzoek toont dus geen beeld van de misdaadontwikkeling door de jaren heen. Overigens geven weinig criminologen volgens Spierenburg blijk van historische belangstelling, ondanks het feit dat onderzoek naar het verleden duidelijk kan maken of criminaliteit al dan niet een onveranderlijk verschijnsel is.⁶⁸ Die kans hebben Kempe en Vermaat in elk geval niet gegrepen.

Hoewel Kempe en Vermaat criminaliteit in een sociale context plaatsten, was er van enige theoretische reflectie geen sprake. De enige misdaadstudie over Drenthe waarin the-

orievorming een rol speelt is het in 1988 in een bundel verschenen artikel 'Regt doende in naam des Konings. Criminaliteit in Drenthe, 1860-1900' van H.J. ten Zijthoff en L. Douw, een bewerking van Ten Zijthoffs gelijknamige doctoraalscriptie. Ten Zijthoff en Douw onderzoeken aan de hand van rechtbankvonnissen of de modernisering van de Drentse samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw heeft geleid tot veranderingen in het karakter en de omvang van de misdaad in die periode. Zij baseren hun analyse op een theorie van H. Zehr, die veronderstelt dat een modernisering van de samenleving leidt tot een dalende trend in het aantal geweldsdelicten ten opzichte van de vermogenscriminaliteit.

Ten Zijthoff en Douw constateren dat alleen de veengemeenten Emmen en Sleen nog te maken hadden met een stijgende criminaliteit in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Ze zoeken de oorzaak van deze groei vooral in de toestroom van veenarbeiders. Hun aanwezigheid zou zorgen voor meer geweld, omdat de migranten 'niet-boeren en niet-Drenten [waren] die een wezensvreemd element in de Drentse samenleving vormden'. Helaas gaan de historici niet dieper in op de achterliggende oorzaken van die gewelddadigheden, zodat onduidelijk blijft waarom juist de nieuwkomers zich schuldig maakten aan criminaliteit. Wat betreft de relatie tussen armoede en misdaad noemen Ten Zijthoff en Douw eigenlijk alleen het stelen van turf als gevolg van mislukte boekweitogsten, waardoor er soms geen geld beschikbaar was voor andere levensbehoeften dan voedsel.⁶⁹

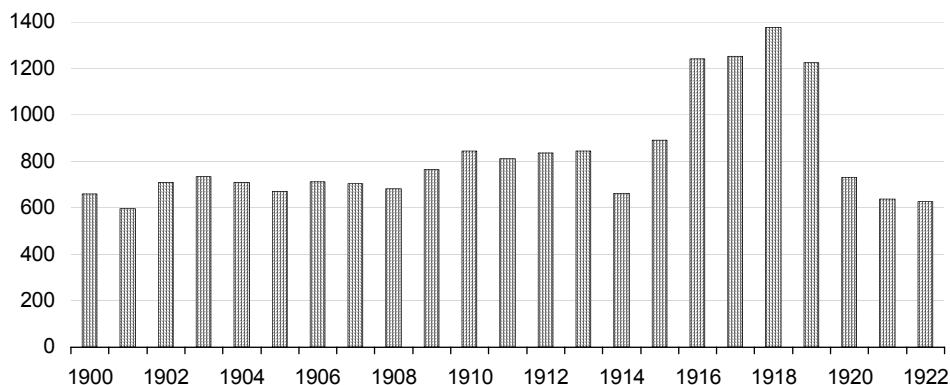
1.4 Vraagstelling en studieopzet

In de hiervoor besproken literatuur worden relatief slechte levensomstandigheden, een heterogene bevolking en een gebrekkige sociale cohesie genoemd als belangrijke condities voor een hoog misdaadcijfer. De veengebieden met een voortdurende toestroom van arbeiders met uiteenlopende achtergronden en een betrekkelijk onzeker en laag inkomen zouden te maken kunnen hebben met dergelijke omstandigheden. Indien dit beeld juist is, zullen de inwoners van deze in korte tijd opgebouwde samenlevingen zich verhoudingsgewijs vaker voor de rechter hebben moeten verantwoorden dan inwoners van de oude zanddorpen. Aansluitend kan worden verondersteld dat ook de misdaadpatronen van de verschillende veengebieden van elkaar afwijken. Nadat een veenderij uitgeput raakte, trokken arbeiders immers verder naar gebieden die nog aan snee gebracht moesten worden. Daardoor konden de reeds ontgonnen venen zich ontwikkelen van pionierssamenlevingen tot duurzame en meer stabiele gemeenschappen.

In deze studie wordt de Drentse criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog onderzocht. De oorlog veroorzaakte problemen, maar voorzag ook in nieuwe kansen en mogelijkheden. Door de sterke stijging van de vraag naar brandstof waren in de turfgraverij veel arbeidskrachten nodig, zodat verveners hoge lonen betaalden. Prijsverschillen aan weerszijden van de grens tussen Nederland en het Duitse Rijk boden vaak minder legale mogelijkheden tot inkomensverruiming. De neutrale positie van Nederland verplichtte de overheid om geen van de oorlogvoerende partijen te bevoordelen, zodat de overheid de grensoverschrijdende handel strikt diende te reguleren en overtredingen hard aanpakte. Uiteenlopende nieuwe maatregelen en wetten moesten dat beleid ondersteunen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog veranderde zodoende het karakter van de misdaad, omdat gedragingen en activiteiten strafbaar werden gesteld, die in de vooroorlogse jaren niet verboden waren geweest.

Gedurende de Eerste Wereldoorlog lag de vervolgde criminaliteit veel hoger dan in de jaren direct voor en na die oorlog. Grafiek 1.1 toont het jaarlijkse aantal strafzaken, dat is behandeld door de arrondissementsrechtbank in Assen. Tot 1915 valt een licht stijgende trend waar te nemen, maar daarna nam het aantal strafzaken drastisch toe. Die stijging zou een hoogtepunt bereiken in 1918, het laatste oorlogsjaar, waarna het aantal vonnissen als gevolg van een sterke daling reeds in 1920 weer 'normaliseerde'. In de daarop volgende jaren kwam het aantal strafzaken zelfs ver onder het vooroorlogse gemiddelde te liggen.

Grafiek 1.1 Absoluut aantal strafzaken dat is behandeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1900-1922

Bron: Drents Archief (DA), Arrondissementsrechtbank Assen (AA), inv. nr. 187-190, Rolboeken van strafzaken 1900-1922.

De geconstateerde toename van de misdaad tijdens de oorlog roept verschillende vragen op. Waarom is de criminaliteit zo enorm gestegen tijdens de Eerste Wereldoorlog? Om welke misdrijven ging het eigenlijk? Waar woonden de beklaagden en uit welke bevolkingsgroepen kwamen zij? Waar pleegden ze hun delicten? Komt de economische 'gouden tijd' voor veenarbeiders tijdens de oorlog tot uiting in gunstiger misdaadcijfers dan voorheen? Door de criminaliteit vóór en tijdens de Eerste Wereldoorlog met elkaar te vergelijken kunnen antwoorden worden geformuleerd op deze vragen, die dienen ter ondersteuning van de centrale probleemstelling: ligt het criminaliteitsniveau in gebieden met een relatief geringe sociale cohesie hoger dan in gebieden waar die samenhang groter is en door welke sociale en economische omstandigheden worden de diverse vormen van criminaliteit gedetermineerd, waaraan inwoners van verschillende gebiedstypen in Drenthe zich hebben schuldig gemaakt gedurende de periode 1911-1918?

Dit onderzoek heeft niet de pretentie om de Drentse misdaad volledig in kaart te brengen. Het gaat hier slechts om een deel van de totale criminaliteit, namelijk de door arrondissementsrechtbanken vervolgte misdrijven. De civiele rechtspraak en de door kantongerechten behandelde lichtere vergrijpen zijn buiten beschouwing gelaten, evenals geseponeerde, onopgeloste en niet aangegeven zaken. De omvang van het 'dark number',

de onbekend gebleven criminaliteit, is afhankelijk van de aangiftebereidheid onder de bevolking en de handelwijze van de politie. Zo is een slachtoffer niet altijd gemotiveerd om de politie in te schakelen, omdat het voorval in zijn beleving niet ernstig genoeg is, of omdat het slachtoffer zich schaamt of bang is voor represailles door de dader.

De politie maakt lang niet altijd proces-verbaal op van de gemelde voorvallen. Er volgt na aangifte niet per definitie een opsporingsonderzoek en niet alle zaken worden doorgestuurd naar de officier van Justitie. Hieraan kunnen bijvoorbeeld een gebrekkige bewijslast of een bepaalde beleidsvoering ten grondslag liggen. Het Openbaar Ministerie heeft ook de mogelijkheid om een zaak te seponeren. Zo verschenen voor de arrondissementsrechtbank te Assen aan het begin van de twintigste eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog jaarlijks maar zo'n zestig tot zeventig procent van de bij de officier van Justitie ingekomen strafzaken voor de rechter.⁷⁰ In hoofdstuk 4 zal hierop nader worden ingegaan. Ten slotte kan de rechter besluiten om een zaak aan te houden, dan wel af te doen. Een eventuele toename van de vervolgte criminaliteit impliceert dus geenszins dat er daadwerkelijk meer delicten zijn gepleegd. Het is immers mogelijk dat de politie door nieuwe beleidslijnen meer werk ging maken van de opsporing van bepaalde typen delicten, of dat mensen vaker aangifte hebben gedaan.

Het hier gepresenteerde misdaadonderzoek is hoofdzakelijk gebaseerd op rechtbankarchieven.⁷¹ De jaarlijks gevormde dossiers met processen-verbaal van strafzittingen en de vonnissen in strafzaken voorzien in een grote hoeveelheid serieel materiaal. Van iedere rechtszitting is namelijk vastgelegd wie waarvoor is vervolgd. Dat levert veel gegevens op over de beklaagden, de gepleegde misdrijven en de opgelegde straffen, hoewel in hoofdstuk 4 zal blijken dat niet alle informatie altijd even consequent is genoteerd in de strafdossiers.

Ten behoeve van dit onderzoek zijn in een database de gegevens bijeengebracht van bijna vierduizend individuen uit de Drentse gemeenten Anloo, Borger, Coevorden, Dalen, Emmen, Gasselte, Gieten, Hogeveen, Odoorn, Oosterhesselen, Schoonebeek, Sleen en Zweeloo. Deze personen zijn door de kamer van strafzaken van de arrondissementsrechtbanken Assen, Winschoten en Zwolle tussen 1 januari 1911 en 1 januari 1920 vervolgd voor het plegen van misdrijven in de periode 1911-1918.⁷² Daarnaast is genoteerd hoe vaak inwoners van het onderzoeksgebied door de genoemde rechtbanken zijn vervolgd, omdat ze zich in de jaren 1900 en 1906 schuldig hebben gemaakt aan criminaliteit. Dankzij deze steekjaren kunnen vergelijkingen worden gemaakt over een langere periode. In tegenstelling tot veel andere studies heeft dit onderzoek niet in de eerste plaats betrekking op misdrijven die zijn gepleegd in een bepaald gebied, het onderzoek draait om delinquenten die afkomstig zijn uit een bepaalde streek. Waar zij hun delict pleegden is dus van secundair belang.

De database maakt het mogelijk relaties te leggen tussen de demografische en geografische achtergronden van beklaagden en de gepleegde misdrijven. Hierdoor kunnen allerlei vragen daaromtrent worden beantwoord. Bestaat er bijvoorbeeld een verband tussen de sekse van de beklaagden en bepaalde misdrijven? Wie waren de slachtoffers? Waar en wanneer zijn de beklaagden geboren? Waar woonden ze op het moment dat het misdrijf werd gepleegd? Hoe oud waren de beklaagden toen? Hoe zit het met het verband tussen beroepsgroepen en het plegen van criminaliteit? Wat betreft de vervolgte misdrijven is uit de database te herleiden welk delict waar en wanneer is gepleegd en welk vonnis daartoe is uitgesproken door de rechtbank.

Soms bieden de processen-verbaal en vonnissen in strafzaken extra gegevens in de vorm van getuigenverklaringen en een beschrijving van de omstandigheden waarin het delict is gepleegd. In veruit de meeste gevallen zijn dergelijke gegevens echter zeer summier genoteerd of zelfs geheel achterwege gelaten. Daarom is naar aanvulling gezocht in regionale dagbladen, die uitgebreid berichten over gerechtelijke procedures. Praktisch zonder uitzondering valt in de rubriek 'rechtszaken' per zittingsdag te lezen wie waarvoor was aangeklaagd en welke straf de rechter oplegde. Via de zittingsdata en de initialen van de beklaagden konden eenvoudig de betreffende zaken worden opgezocht, zodat meermalen de 'achtergronden' en toedracht tot het plegen van een delict is vastgesteld op basis van mondelinge verklaringen tijdens het proces. Naast de beweegredenen van de dader komen daarbij ook regelmatig reacties van verdedigers en aanklagers naar voren.

Er dient wel enig voorbehoud gemaakt te worden bij het gebruik van kranten als bron. Zo verschilt de hoeveelheid informatie per strafzaak. Er werd vooral uitvoerig ingegaan op zware misdrijven die de gemoederen nogal bezig hielden. Enige sensatiezucht was de kranten dan ook niet vreemd. Andere zaken kregen in de meeste gevallen veel minder aandacht. Sommige zaken konden überhaupt niet nader worden besproken, omdat deze achter gesloten deuren werden behandeld, vanwege de aard van het misdrijf of omdat de beklaagde minderjarig was. Verder werd de verslaggeving minder uitvoerig, naarmate er tijdens de Eerste Wereldoorlog meer beklaagden voor de rechter kwamen. Meestal werd dan volstaan met een beknopte omschrijving van het strafbare feit en de eis van de officier van Justitie.

Het volgende hoofdstuk geeft een historisch beeld van het Drentse onderzoeksgebied tot aan het begin van de twintigste eeuw, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de vraag welke gebieden reeds lange tijd bewoond waren en werden gekenmerkt door een homogene bevolking en waar onder invloed van de verveningen nieuwe nederzettingen ontstonden die in relatief korte tijd onderdak boden aan mensen uit alle windstreken. Het derde hoofdstuk behandelt de sociaal-economische ontwikkeling van verschillende delen binnen het onderzoeksgebied in de aanloop naar en tijdens de Eerste Wereldoorlog. In het vierde hoofdstuk wordt dieper ingegaan op de rechtspraak aan het begin van de twintigste eeuw, waarna in grote lijnen een beeld wordt gegeven van de criminaliteit in die periode. De daaropvolgende vier hoofdstukken gaan nader in op de specifieke aard, omvang en oorzaken van verschillende misdrijfcategorieën. Hoofdstuk 9 analyseert de invloed van enkele individuele kenmerken van de beklaagden op de aard en omvang van de criminaliteit, zoals het geslacht, de leeftijd en het beroep. Daarnaast komt veelplegerij aan de orde. In de conclusie worden ten slotte de belangrijkste bevindingen van dit onderzoek nog eens op een rij gezet.

Een historisch-geografische verkenning van het Drentse onderzoeksgebied

Deze studie richt zich op de aard en de omvang van misdrijven, die voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn gepleegd door inwoners van de toenmalige Drentse gemeenten Anloo, Borger, Coevorden, Dalen, Emmen, Gasselte, Gieten, Hogeveen, Odoorn, Oosterhesselen, Schoonebeek, Sleen en Zweeloo. Sedert de gemeentelijke herindeling van 1998 zijn deze gemeenten als zodanig verdwenen. Zo vormen Borger en Odoorn nu één gemeente, zijn de gemeenten Anloo, Gasselte en Gieten met Rolde opgegaan in de gemeente Aa en Hunze, is Schoonebeek ingelijfd bij de gemeente Emmen en zijn Coevorden, Dalen, Oosterhesselen, Sleen en Zweeloo gefuseerd tot de nieuwe gemeente Coevorden. Het aanzien van de gemeente Hogeveen wijzigde met de annexatie van slechts enkele delen van omringende gemeenten minder ingrijpend.

Binnen de genoemde dertien gemeenten in het oosten en zuidoosten van de provincie Drenthe zijn afzonderlijke regio's en gebiedstypen te onderscheiden. Zoals afbeelding 2.1 laat zien bestond Drenthe uit een centraal zandplateau met daaromheen uitgestrekte heidevelden en veenmoerassen. Het zandplateau werd doorsneden door de stroomdalen van diverse beken en riviertjes. In het oosten van Drenthe vormden de glooiingen van de Hondsrug een natuurlijke scheiding tussen het centrale zandplateau en het Bourtanger veenmoeras, dat zich uitstreckte tot in de provincie Groningen en tot over de Duitse grens. Ten westen van de Hondsrug lag het relatief kleine Odoornerveen en tegen de grens met de provincie Overijssel was een omvangrijk veengebied gesitueerd rond het tegenwoordige Hogeveen.

De zandgronden waren eerder bewoond dan het moeilijk begaanbare veengebied. Op het zand lagen dan ook de oudere boerendorpen, waar volgens sommigen de 'oorspronkelijke' Drenten woonden. Overigens is het veengebied nooit volledig verlaten geweest. Mensen ondernamen al vroeg pogingen om in de Drentse 'wildernis' een bestaan op te bouwen. Het ging in die gevallen echter bijna altijd om kolonisatie langs de venen, en niet in het veengebied. Evenals op het zand was de landbouw het hoofdmiddel van bestaan voor de inwoners van deze randveenontginningen.

In de streek langs de zuidgrens met Duitsland – grofweg de gemeenten Coevorden, Dalen en Schoonebeek – besloegen breed uitgewaaierde stroomdalen een groot deel van het oppervlak. Coevorden, dat in vroegere tijden overigens eerder tot het Overijsselse Salland werd gerekend dan tot Drenthe, was de enige stad in het zuidoosten van Drenthe en week daardoor sterk af van de andere nederzettingstypen aldaar.

Abbeelding 2.1 De fysische geografie van Drenthe. De dertien ingetekende gemeenten behoren tot het onderzoeksgebied.
Bron: Naar Bieleman, 'De landbouw', 549

Tabel 2.1 laat zien dat de bevolking van het onderzoeksgebied sterk toenam gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw.¹ Dat had vooral te maken met de voortschrijdende vervening. In de turfindustrie waren veel arbeidskrachten nodig en daarom kwamen er grote aantallen migranten naar de veenderijen. De bevolkingsomvang van de oude zanddorpen ontwikkelde zich anders. Het gebruik van goedkope kunstmest en de ontsluiting door wegen en kanalen leidden aan het eind van de negentiende eeuw weliswaar tot een toename van het aantal landbouwontginningen, maar die innovaties hadden nauwelijks demografische gevolgen. Typische zandgemeenten zoals Oosterhesselen en Zweeloo maakten zodoende een minder sterke absolute bevolkingsgroei door dan de veengemeenten Borger, Emmen, Hoogeveen en Odoorn.

Tabel 2.1 Absoluut aantal inwoners per gemeente in het Drentse onderzoeksgebied, 1849-1899

Gemeente	1849	1859	1869	1879	1889	1899
Anloo	2.458	2.841	3.073	3.360	3.457	3.618
Borger	3.305	4.359	5.086	5.785	6.279	7.304
Coevorden	2.366	2.657	2.713	3.007	3.126	3.545
Dalen	1.953	2.160	2.240	2.300	2.592	2.807
Emmen	2.683	3.817	5.955	10.381	14.408	19.425
Gasselte	1.560	1.815	2.091	2.166	2.291	2.246
Gieten	1.737	1.987	2.114	2.137	2.241	2.338
Hoogeveen	7.537	9.003	10.529	11.615	11.702	11.924
Odoorn	1.628	2.711	4.070	5.820	6.634	8.716
Oosterhesselen	852	1.031	1.156	1.188	1.339	1.516
Schoonebeek	1.088	1.387	1.451	1.670	1.710	2.052
Sleen	1.257	2.263	2.363	2.802	3.054	3.614
Zweeloo	950	1.065	1.108	1.095	1.116	1.319
	30.779	38.743	45.779	55.380	62.137	73.195

Toelichting: De gemeente Schoonebeek behoorde tot 1884 tot de gemeente Dalen. Het aantal inwoners van Schoonebeek voor dat jaar is losgekoppeld van die van de gemeente Dalen. Bron: Zie noot 1.

De veenkoloniën waren veel gedifferentieerder dan de oude zanddorpen. Aan het begin van de twintigste eeuw bevonden zich binnen Drenthe dan ook diverse samenlevingen, die wat betreft bevolkingssamenstelling en sociaal-economische achtergronden sterk van elkaar verschilden. In de volgende paragrafen zal nader uiteengezet worden welke gebiedstypen in het onderzoeksgebied zijn te onderscheiden, waarbij aansluitend het ontstaan, de sociaal-economische ontwikkeling en het karakter van verschillende typen nederzettingen nader zullen worden toegelicht.

2.1 Gemeenschapszin in de 'Olde Lantschap'

Veel Drentse buurschappen – bij elkaar gegroepeerde boerderijen met omliggende landbouwgronden – zijn ontstaan op in stroomdalen uitstekende zandruggen langs de randen van het centrale zandplateau en de Hondsrug. De vestigingsvoorwaarden waren daar het best, omdat er permanente akkerbouw mogelijk was en groenlanden er niet ver van de dorpen lagen. In de Middeleeuwen breidden de inwoners van de buurschappen onder druk van de alsmaar groeiende bevolking hun huisakkertjes voortdurend uit, waardoor grote bouwlandcomplexen ontstonden: de essen. Rondom het dorpsgebied lagen uitgestrekte woeste gronden, die de boeren in gemeenschappelijk bezit hadden. Deze 'markegronden' waren van wezenlijk belang voor hun bedrijfsvoering. De laaggelegen stroomdalen dienden als weide en als hooileverancier. Op de heidevelden graasden schapen, terwijl heideplaggen werden gebruikt voor de mestbereiding. Waar veen aanwezig was, werd turf gegraven voor eigen gebruik. Bossen voorzagen de gemeenschap van bouwmaterialen en brandstof.²

Ruimtegebrek leidde er toe dat boeren soms besloten buiten het dorp een nieuw bestaan op te bouwen. Er kwam dan weer een proces van ontginning op gang. Veel nieuwe dorpen bleven gebruik maken van de bestaande cultuurgronden en waren zodoende aan de andere kant van de es gesitueerd, maar er ontstonden ook nederzettingen op grotere afstand van het moederdorp. Zo werden randveenontginningen als Roswinkel en Oud-Schoonebeek gebouwd op afgelegen zandruggen langs het veenmoeras. De kolonisten ontwaterden delen van het aangrenzende hoogveen om er boekweit op te verbouwen. Ze staken daartoe drooggelegde percelen veengrond in brand, waarna ze boekweit zaaiden in de vruchtbare as. Door de slechte kwaliteit van de bouwlanden en het uitputtende karakter van de veenboekweitcultuur namen de opbrengsten na een aantal jaren af, waarna nieuwe bouwlanden in gebruik moesten worden genomen. Hierdoor kwamen de akkers steeds verder in het veen te liggen.³

In de oude boerendorpen bestond een duidelijke hiërarchie. Eigenerfde boeren hadden veel invloed binnen de dorpsgemeenschappen, omdat ze verordeningen mochten uitvaardigen omtrent het gebruik van de gemeenschappelijk gronden. Sommige boeren met veel land verhuurden hoeven, grond en de bijbehorende rechten aan andere boeren, de meiers. De huur bestond uit een gedeelte van de landbouwopbrengsten. De meeste boeren bezaten weinig land. Deze keuters maakten gebruik van de markegronden, maar hun formele zeggenschap daarover was gering. Er bestonden vaak veel overeenkomsten tussen de keuterboeren en landarbeiders, die eveneens wat land in gebruik hadden dankzij de lage grondprijzen in het relatief lege Drenthe.⁴ Over het algemeen bepaalde de hoofdbron van inkomsten het onderscheid tussen deze twee groepen. Als een arbeider erin slaagde om zijn boerenbedrijf uit te breiden, zodat hij minder vaak hoefde te werken voor de grotere boeren in zijn dorp, dan kon hij opklimmen tot keuterboer. Dat had tot voordeel dat hij zijn gezin beter kon onderhouden in perioden dat er minder vraag was naar arbeidskrachten. Het boerenbedrijf voorzag dan immers in de benodigde voorraden.

De onderlinge omgang tussen boeren en hun knechten was over het algemeen vrij gemoedelijk. Het loon bestond naast een geldbedrag uit de dagelijkse kost en wat kleding. Boeren en knechten werkten gezamenlijk op het land, aten hetzelfde aan dezelfde tafel en inwonende knechten maakten bovendien gebruik van hetzelfde woongedeelte. De dorpelingen regelden sowieso veel werkzaamheden onderling, zonder dat daar een cent aan te pas kwam. Van dorpsgenoten werd verwacht dat ze voor elkaar zouden klaarstaan in drukke tijden en bij noodgevallen. Reglementen hieromtrent zijn echter bijna nooit opgesteld. Deze 'naoberplichten' kunnen dan ook het beste worden omschreven als een soort ongeschreven wetten. Volgens schrijver Harm Tiesing kochten leden van de plaatselijke elite in de kerkdorpen – de Drentse hoofdplaatsen – de burenhulp nogal eens af.⁵ Zij wensten zich niet te binden aan dit soort verplichtingen.

Aan de coöperatieve betrekkingen tussen de inwoners van de esdorpen lagen vooral rationele overwegingen van eigenbelang ten grondslag. 'Doordat ieder dorp lang uit enkele families bestond en de dorpen ver van elkander aflagen, waren de banden tussen de bewoners van een dorp zeer sterk. Uit noodzaak, doordat ze op elkaar waren aangewezen, was er een sterke gemeenschapszin en wederzijdsch hulpbetoon (hölp om werhölp)', schreef J. Visscher in zijn studie *Emmen en Zuidoost-Drente* uit 1940.⁶ Sociale controle en tradities speelden een belangrijke rol bij het in stand houden van de hechte dorpsamenleving. Daarin brachten ook de diverse kerkelijke afscheidingen in de negentiende eeuw

geen verandering. Er was weliswaar sprake van een toenemende verdeeldheid onder de protestantse bevolking, maar desondanks stonden eigenlijk alleen joden vrijwel volledig buiten de dorpsgemeenschap. Zij waren meestal aangewezen op de hulp van geloofsgenoten uit naburige dorpen.

Eventuele overtreders van lokale zeden en gebruiken dienden te worden gecorrigeerd door middel van volksgerichten, die volgens Prakke tot in de twintigste eeuw hebben bestaan als overblijfselen van de oude buurschaprechtspraak.⁷ Scholen waren andere normerende instituties. Lager onderwijs bereikte nagenoeg iedereen, hoewel de frequentie van het schoolbezoek in de zomermaanden nog vaak te wensen overliet.⁸

Vanaf 1860 teisterden dramatisch slechte roggewinsten jaren achtereenvolgende landbouw.⁹ Door de teruglopende productie konden pachters vaak niet meer voldoen aan hun betalingsverplichtingen, met als gevolg dat zij hun bedrijfjes moesten opheffen. Veel keuters vervielen hierdoor tot de klasse van dagloners. Door het groeiende aantal kleine boeren en dagloners moesten arbeiders zich gaan toeleggen op andere verdiensten, zoals het delven van keien en het plukken van heide. Trekarbeid bood een andere oplossing. Aanvankelijk maaiden veel Drenten gras in de provincie Groningen, maar vanwege de slechte werkomstandigheden aldaar werd Noord-Holland een populairdere bestemming. Een neveneffect van deze trekarbeid was echter dat de arbeiders zich door hun contacten met de 'buitenwereld' in toenemende mate vervreemdden van de achtergebleven boeren en voorzichtig begonnen op te komen voor hun (vermeende) rechten. Dit leidde tot een verzakelijking van de arbeidsverhoudingen.¹⁰

Ondanks de veranderingen bleef de sociale controle een effectief bindmiddel in de aanloop naar de twintigste eeuw. Hierbij zal een rol hebben gespeeld dat de meeste buurschappen klein van omvang waren en daardoor zeer overzichtelijk. Rond 1900 telden veel esdorpen niet meer dan een paar honderd inwoners. Dochternederzettingen waren vaak nog kleiner. De bevolkingsomvang van veel oude boerendorpen was in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw slechts zeer geleidelijk groter geworden. Met name het inwonertal van het esdorp Emmen steeg, omdat die plaats een regionale centrumfunctie begon te vervullen. De bevolking groeide er van zeshonderd personen in 1849 naar ongeveer tweeduizend in 1899. Naast Emmen waren er nog enkele grote esdorpen. Aan het eind van de negentiende eeuw telden Annen, Borger en Noordbarge ieder meer dan achthonderd inwoners, terwijl in Dalen toentertijd bijna veertienhonderd mensen woonden. In 1899 hadden de randveenontginningen Roswinkel en Oud-Schoonebeek een inwonertal van respectievelijk zo'n zeshonderd en negenhonderd personen.¹¹

2.2 Stad Coevorden

Dankzij de strategische ligging van Coevorden aan diverse landwegen en waterlopen waren relatief veel inwoners van dit oude vestingstadje werkzaam in de sectoren nijverheid, handel en verkeer. Hierdoor ontwikkelde Coevorden zich tot een verzorgingscentrum voor de omgeving, dat zich uitstrekte tot in het aangrenzende Duitse Bentheim, waarmee hechte banden bestonden dankzij eeuwenoude handelsroutes. Als gevolg van de economische banden met de 'buitenwereld' bood de stad onderdak aan mensen met uiteenlopende kerkelijke gezindten, waaronder joden en rooms-katholieken. In de loop van de negentiende eeuw kwam langzamerhand een eind aan het militaire belang van

Coevorden, omdat vestingen geen rol meer speelden in de moderne landsverdediging. Er werd opdracht gegeven tot de sloop van de fortificaties, terwijl het garnizoen steeds verder werd ingekrompen en uiteindelijk in 1854 werd opgeheven. Dat had grote gevolgen voor de Coevorder middenstand, die een aanzienlijk deel verloor van zijn klandizie.

In de tweede helft van de negentiende eeuw liet het gemeentebestuur van Coevorden allerlei projecten uitvoeren om de lokale infrastructuur te verbeteren, zodat de economische band tussen Coevorden en het omringende platteland gegarandeerd zou blijven.¹² Daadkracht was geboden, omdat de stad in toenemende mate te maken kreeg met de concurrentie van opkomende centrumplaatsen zoals Emmen en Hoogeveen. De ontmanteling van de vesting bleek nu juist een voordeel, omdat nieuwe kanalen ten behoeve van afwatering en transport voortaan aangesloten mochten worden op de stadsgracht.¹³

Afbeelding 2.2 De woonomgeving van de Coevordenaren was anders dan in de zanddorpen en in de veenkoloniën. Zo woonden in de stad verhoudingsgewijs meer mensen op een kleiner oppervlak (collectie W. Jansen, Coevorden)

Vanaf 1861 konden schepen vanuit de provincie Overijssel de stad bereiken via het Coevorden-Vechtkanaal. Zo'n tien jaar later kreeg Coevorden een aansluiting op de Lutterhoofdwijk. Enkele jaren daarna werd de stad verder ontsloten door het kanaal Coevorden-Alte Picardië richting Bentheim en door het Stieltjeskanaal, dat een verbinding tot stand bracht met de venen in de gemeente Emmen. Als gevolg van de vervening nam de bevolking in Zuidoost-Drenthe sterk toe, waardoor Coevorden zijn regionale centrumfunctie wist te behouden. Er kwamen meer mensen te wonen in de stad, hoewel Coevorden met iets meer dan tweeduizend inwoners in 1899 veel kleiner bleef dan de andere Drentse steden Assen en Meppel, die in dat jaar respectievelijk zo'n elfduizend en negenduizend inwoners telden.¹⁴

2.3 Het veengebied rond Hoogeveen

Langs het zuiden van het Drentse zandplateau lag in de tegenwoordige gemeente Hoogeveen een omvangrijk veengebied dat zich naar het oosten uitstrekte tot in de gemeenten Coevorden, Dalen en Oosterhesselen. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam langzamerhand een eind aan de grootschalige turfwinning rondom Hoogeveen.¹⁵ Veel ambachtslieden, schippers en veenarbeiders hadden er voordelig een lapje dalgrond kunnen kopen, omdat de meeste verveners zich nauwelijks interesseerden voor de afgegraven veengronden. De keuters hielden vaak wat vee, zodat ze met de mest akkers vruchtbaar konden maken ten behoeve van de eigen voedselvoorziening. Deze kleinschaligheid verschilde sterk van de agrarische situatie elders in Drenthe, waar boeren in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate marktgericht waren gaan produceren.¹⁶

Afbeelding 2.3 Hoogeveen en omstreken aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: Bargerveen, blad 8, 1:200.000, herzien in 1906, Topografische Dienst Kadaster, Topografische Inrichting

De dalgrond diende niet alleen als landbouwareaal, op de schraalste gronden werden bomen geplant. De bomen zorgden ervoor dat de vruchtbaarheid van de grond toenam, maar de bosbouw werd ook aangewend voor andere doelen. Zo vond dennenhout gretig aftrek in de mijnen, terwijl eikenbast werd gebruikt als looimiddel. In Hoogeveen vestigden zich zodoende diverse houtverwerkende bedrijven, alsmede timmerlieden, schoenmakers en leerlooiers. Dankzij de turfindustrie bezat de plaats verschillende scheepswerven en aanverwante bedrijven. De aanleg van de Hoogeveense Vaart zorgde voor goede interregionale verbindingen. Hierdoor ontwikkelde Hoogeveen zich tot een regionaal centrum.¹⁷

Na afloop van de vervening bleef een deel van de veenarbeiders in de gemeente wonen om hun boerenbedrijf voort te zetten. De plaats Hoogeveen groeide van bijna vijftienwin-

tighonderd inwoners in 1849 naar zo'n vierduizend in 1899, terwijl in diezelfde periode het aantal inwoners van de 'buitenstreken' toenam van iets meer dan vijfduizend naar ongeveer zeseneenhalfduizend personen. Zij woonden hoofdzakelijk in bewoningslinten langs de opgaanden, de kanalen die waren gegraven ter ontsluiting en ter afwatering van de venen. In 1899 was bijna zestig procent van de bewoners van de buitenstreken woonachtig in het Hollandsche Veld en het iets noordelijker gelegen Krakeel.

Andere Hooogeveense veenarbeiders trokken met de vervening mee naar het oosten. Ze kwamen aanvankelijk terecht in de omringende veenderijen Tiendeveen (gemeente Westerbork) en het Zwinderscheveld (gemeente Oosterhesselen), die waren ontsloten dankzij de verlenging van de Hooogeveense Vaart. Door de bevolkingstoeloop ontstonden nieuwe nederzettingen, zoals Langerak en Geesbrug in de gemeente Oosterhesselen. De bewoners bleven vaak innige banden onderhouden met de achterblijvers in Hooogeveen.¹⁸ Verder naar het zuiden lag Steenwijksmoer. Grote delen van de afgelegen venen in de gemeenten Coevorden en Dalen zijn overigens nooit afgegraven, omdat het veenpakket er op veel plaatsen te dun was om rendabel te exploiteren.¹⁹ Deze gebieden zijn later ontgonnen tot landbouwgrond.

In het Hooogeveense veengebied ontwikkelden zich hechte gemeenschappen, waar religie grote invloed uitoefende op het openbare leven. De bevolking had in meerderheid een streng protestants-christelijke levensovertuiging, die tot uiting kwam in diverse kerkelijke groeperingen en afsplitsingen. Aan het eind van de negentiende eeuw woonde zo'n dertien procent van de Hooegeveners niet op het land, maar op een schip. Vanwege hun grote mobiliteit zijn zij in de *Volkstellingen* niet ingedeeld bij een bepaald woongebied.²⁰

2.4 De vervening van het Oostermoer

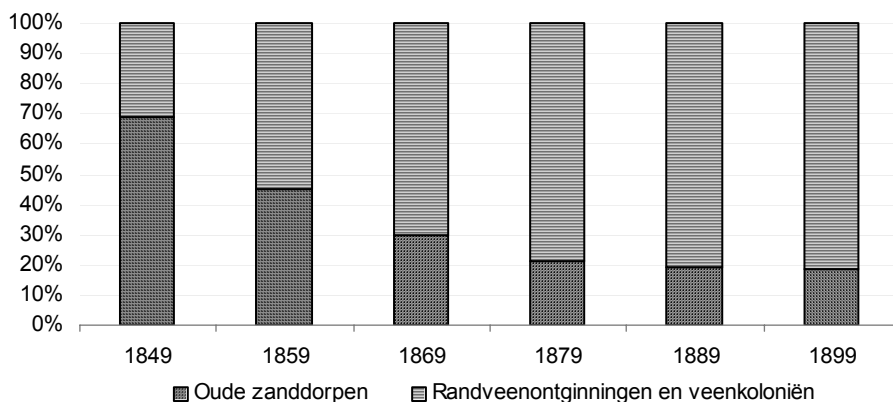
Het Drentse veengebied langs de grens met Groningen – het Oostermoer – was rond 1900 zo goed als afgegraven. De grootschalige vervening was er aan het begin van de negentiende eeuw begonnen in de gemeenten Anloo, Gieten en iets later Gasselte. Er ontstonden veenkoloniën zoals Eexterveenschekanaal, terwijl veenarbeiders ook gingen wonen in de oudere randveenontginningen.²¹ Langs de kanalen die de veenderijen verbonden met het Stadskanaal verrezen nieuwe koloniën. Gasselternijveen groeide uit tot één van de grootste havens in het Drents-Groningse veengebied, waar zich bovendien een omvangrijke middenstand vestigde. De veenderijen in de genoemde gemeenten bereikten allen rond het midden van de negentiende eeuw een hoogtepunt, maar daarna liep de productie snel terug. Omstreeks 1880 waren de venen in Anloo, Gieten en Gasselte uitgeput.²²

Na afloop van de vervening trok het merendeel van de veenarbeiders verder naar nieuwe veenderijen in zuidelijker streken. Boeren uit de randveenontginningen en uit de provincie Groningen ontfermden zich vervolgens over de dalgrond, de afgegraven veengronden. De bevolking bleef groeien, ondanks het beëindigen van de turfwinning. In 1849 woonden in het veengebied in de gemeenten Anloo, Gieten en Gasselte iets meer dan drieduizend personen, vijftig jaar later was het inwonertal gestegen met bijna de helft. De meeste nederzettingen telden aan het eind van de negentiende eeuw niet meer dan een paar honderd inwoners. Alleen Gieterveen en Gasselternijveen waren toentertijd wat groter. In 1899 woonden in beide dorpen zo'n achthonderd mensen.²³ De dorpen hadden ieder hun eigen primaire onderwijsvoorzieningen en kerken. Gasselternijveen was zelfs

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw maakte Nieuw-Buinen een sterke bevolkingsgroei door. In 1899 telde de plaats meer dan drieduizend inwoners en daarmee was de veenkolonie één van de grootste nederzettingen in het onderzoeksgebied. In het Drouwenerveen ontstond Drouwenersmond, maar deze veenkolonie ontwikkelde zich minder spectaculair. In 1899 woonden er nog geen negenhonderd mensen.²⁶ Het Drouwenerveen was aan het eind van de negentiende eeuw zo goed als uitgeput, maar het Buinerveen bleef iets langer productief.²⁷

De venen in de gemeente Odoorn werden aan snee gebracht vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw. Omdat de turfwinning plaatsvond vanuit de provincie Groningen, hebben de westelijker gelegen esdorpen daar aanvankelijk weinig van gemerkt. 'Men werd daar immers nauwelijks of niet gestoord door de nieuwkomers in het veen en de activiteiten die daar plaatsvonden. Lange tijd gescheiden door een brede strook onaangetast hoogveen, waar slechts een enkele veenweg doorheen liep, ontwikkelden zich twee werelden, met ieder hun eigen bestaanswijze, misschien zelfs wel met ieder hun eigen cultuur', schrijft historicus H. Gras hierover.²⁸

Grafiek 2.1 Procentuele verdeling van de bevolking over de oude zanddorpen en veendorpen in de gemeente Odoorn, 1849-1899

Bronnen: Zie noot 1.

Door de komst van grote aantallen migranten verschoof de bevolkingsconcentratie in snel tempo van de zandgronden naar het voorheen verlaten veengebied. Grafiek 2.1 laat zien dat die ontwikkeling zich gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw in de gemeente Odoorn continu heeft voortgezet. In 1849 woonde zo'n dertig procent van de bevolking in de veengebieden, maar in 1899 was dit aandeel gestegen tot meer dan tachtig procent. Langs de 'monden' – de kanalen die vanuit het Stadskanaal het veen inliepen – ontstonden grote veenkoloniën, zoals Valthermond en Tweede Exploërmond. Aan het eind van de negentiende eeuw telden deze twee plaatsen tezamen meer dan vierduizend inwoners, bijna de helft van de totale bevolking van Odoorn.²⁹ De koloniën kregen spoedig na

hun stichting eigen scholen en kerkgebouwen. Hoewel de Nederlands-hervormde kerk de meeste leden had, was de religieuze pluriformiteit er iets groter dan in de esdorpen en in de noordelijker venen.

2.5 De venen in Zuidoost-Drenthe

In de loop van de negentiende eeuw nam het aantal kolonisatiepogingen toe in het Bour-tanger veenmoeras.³⁰ Zo kochten Duitse keuters en landlozen in de uiterste zuidoosthoek van Drenthe afgelegen stukken hoogveen van boeren uit Oud-Schoonebeek om er boekweit op te verbouwen. Vervolgens ontstond Nieuw-Schoonebeek, een plaats met aan het eind van de negentiende eeuw al bijna negenhonderd inwoners.³¹ De rooms-katholieke bevolking kon in het eigen dorp naar de kerk en naar school. Naast armoede hadden Duitsers nog andere motieven om hun land te verlaten. De in 1866 gestichte landbouwkolonie Barger-Compascuum werd hoofdzakelijk bevolkt door Duitse 'vluchtelingen', die naar Drenthe waren uitgeweken om de strenge en langdurige Pruisische dienstplicht te ontlopen.³² Elders in het veen ontstonden nederzettingen zoals Nieuw-Dordrecht en Barger-Oosterveld. De overwegend rooms-katholieke bevolking van Barger-Oosterveld kreeg in 1906 een eigen kerk. Deze kerk had als eerste in Nederland St. Gerardus Majella als patroonheilige en daardoor werd het dorp zelfs een bedevaartsoord.

Toen de vervening zich in de tweede helft van de negentiende eeuw over een groter gebied begon uit te strekken, was er steeds minder grond beschikbaar voor de veenboekweitcultuur. Talrijke boerenkolonisten gaven hun bestaan op en werden veenarbeider. Het hoogveen moest echter eerst worden ontwaterd voordat het geschikt was voor de turfwinning. Het overtollige water werd afgevoerd via ondiepe sloten, die vervolgens ieder jaar verder uitgegraven werden. Dit tijdrovende proces kon wel tien jaar duren, omdat het veen gelijkmatig moest indrogen. Als dat niet het geval was ging het veen namelijk scheuren, waardoor de turfkwaliteit afnam. Na het indrogen werd begonnen met het graven van kanalen en wijken ten behoeve van het transport van de turven. Pas daarna kon het veen daadwerkelijk worden afgegraven.³³

De ontsluiting van Zuidoost-Drenthe was vooral het werk van grote Hollandse kanaalmaatschappijen. In 1856 bereikte het Oranjekanaal het relatief kleine Odoornerveen. Enkele jaren daarvoor was aan dat kanaal in het noorden van de gemeente Sleen de kolonie Schoonoord gesticht, waar vooral arbeiders uit Holland en Friesland gingen wonen. De grotendeels Nederlands-hervormde bevolking beschikte vrijwel direct over een eigen kerk en schoolgebouw. Na het gereedkomen van het Oranjekanaal vonden veel Schoonoorders werk in het Odoornerveen, dat vanwege zijn geringe omvang was uitgeput in de jaren negentig. De turfwinning concentreerde zich vervolgens op het nabijgelegen Eeserveen. Ondertussen groeide de bevolking van Schoonoord flink. Aan het eind van de negentiende eeuw woonden er al meer dan zeshonderd inwoners in het heidedorp.³⁴

Ten noorden van Schoonoord was de nederzetting De Kiel ontstaan. Deze plaats lag niet zonder toeval ver weg in het heideveld, in het grensgebied van verschillende gemeenten. De verlatenheid van het woeste landschap trok namelijk mensen aan, die elders uit de gemeenschap waren gestoten.³⁵ Verder oostwaarts liep – door technische moeilijkheden – het plan om het Oosterveen en het Smeulveen te ontsluiten door het Oranjekanaal vertraging op. Hierdoor kwamen deze veenderijen pas vanaf het midden van de jaren tachtig

tot ontwikkeling en bleef de bevolkingsomvang van nederzettingen zoals Oranjedorp en Nieuw-Dordrecht met een paar honderd inwoners vrij klein.³⁶

In 1860 bereikte de Verlengde Hoogetveensche Vaart het Barger-Westerveen in de gemeente Emmen. Langs het kanaal ontstonden achtereenvolgens Nieuw-Amsterdam en Erica. Direct ten westen van Nieuw-Amsterdam werd op het grondgebied van de gemeente Sleen de veenkolonie Veenoord gesticht. De gezamenlijke bevolking nam toe van vijftienhonderd inwoners in 1869 naar meer dan vijfduizend in 1899. Met name Nieuw-Amsterdam ontwikkelde zich in korte tijd tot een belangrijke veenkolonie. In 1879 was het kanaaldorp met bijna achttienhonderd inwoners al groter dan hoofdplaats Emmen. De bevolking van Erica nam enkele jaren later fors toe, nadat de vervening verder naar het oosten was verschoven.³⁷

Afbeelding 2.5 Zuidoost-Drenthe aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: Bargerveen, blad 8, 1:200.000, herzien in 1906, Topografische Dienst Kadaster, Topografische Inrichting

Ten zuiden van het Barger-Westerveen strekte zich het Amsterdamscheveld uit tot aan de gemeente Schoonebeek in het zuiden en Duitsland in het oosten. De vervening bleek er niet bijzonder succesvol, zodat de bevolkingsomvang in het Amsterdamscheveld beperkt is gebleven.³⁸ In de laatste decennia van de negentiende eeuw schommelde het inwonertal steeds rond de zevenhonderd personen. In het Schoonebeekerveld is nauwelijks sprake geweest van een grootschalige turfwinning. In 1899 woonden er nog geen driehonderd mensen.³⁹ Zij leefden vooral van de landbouw.⁴⁰

Ondertussen hadden in 1872 de markegenoten van Weerdinge in het noorden van de gemeente Emmen een overeenkomst gesloten met de stad Groningen over de aanleg van een kanaalverbinding tussen het Weerdingerveen en het Stadskanaal. Drie jaar later kwamen de NV 'Het Emmer-Compascuum' en Groningen overeen dat de stad tevens een kanaal zou graven naar het Emmer-Compascuum. Beide veenderijen werden rond 1880 aan snee gebracht. Andere nieuwe kanalen ontsloten aan het eind van de negentiende eeuw het Emmer-Erfscheidenveen en uiteindelijk ook het reeds genoemde Smeulveen.

Tabel 2.2 Absoluut aantal inwoners van oude landbouwdorpen en veenderijen in de gemeente Emmen, 1849-1899

Streek	1849	1859	1869	1879	1889	1899
Oude landbouwdorpen	2.240	2.704	2.973	3.010	3.192	3.379
Barger-Westerveen	-	163	1.251	2.805	3.477	4.866
Amsterdamscheveld	-	-	-	704	696	769
Weerdingerveen	-	-	149	652	1.189	2.116
Oosterveen en Smeulveen	84	506	751	1.584	2.124	2.213
Emmer-Compascuum	-	-	350	56	640	1.960
Barger-Oosterveen en Barger-Compas.	-	-	-	760	1.912	2.631
Roswinkelerveen	359	444	482	804	1.176	1.485
Onbekend	-	-	-	6	2	6
Totaal	2.683	3.817	5.956	10.381	14.408	19.425

Toelichting: Zie bijlage 2.2. Bron: Zie noot 1.

Tabel 2.2 laat zien dat de bevolking van de noordelijke venen in de gemeente Emmen flink toenam. In het Weerdingerveen groeide de bevolking naar meer dan tweeduizend personen aan het eind van de negentiende eeuw, terwijl het inwonertal van het Emmer-Compascuum in 1899 eveneens zo'n tweeduizend personen bedroeg.⁴¹ Aan het begin van de twintigste eeuw werd het Roswinkelerveen opengelegd. Het belang van deze veenderij als productiegebied was vrij gering, zodat zich daar in de loop der jaren relatief weinig mensen hebben gevestigd. In 1909 telde de veenderij ongeveer zeventienhonderd inwoners.⁴² Zoals elders vestigden veenarbeiders zich met name in lange bebouwingslinten langs de kanalen. Op die manier ontstonden de oorden Nieuwe Schutting en Oude Schutting.

Toen de Verlengde Hoogeveense Vaart aan het eind van de negentiende eeuw de grens met Duitsland naderde en van het noorden af de vervening vanuit het Emmer-Compascuum vorderde, konden het Barger-Oosterveen en het Barger-Compascuum aan snee worden gebracht. Langs de Verlengde Hoogeveense Vaart werden de veenkoloniën

Klazienaveen en Zwartemeer gesticht, maar de arbeiders vestigden zich overal in deze veenderijen. Uit tabel 2.2 blijkt dat de bevolking van het Barger-Oosterveen en het Barger-Compascuum in korte tijd zeer sterk toenam. Aan het eind van de negentiende eeuw woonden er al meer dan tweeënhalfduizend personen.⁴³

De migranten namen een keur aan religieuze overtuigingen mee naar Zuidoost-Drenthe. Tegelijkertijd beschouwden kerkgenootschappen de veenderijen als een missiegebied, vanwege het ontbreken van maatschappelijke bindingen en afdoende sociale voorzieningen. De Nederlands-hervormde kerk gaf geen prioriteit aan evangelisatie in de venen, maar 'predikers' van allerlei andere gezindten probeerden wel een voet tussen de deur te krijgen. Dit bevorderde de godsdienstige diversiteit. Waar mogelijk werden parochies gevormd en praktisch overal verschenen kort na aanvang van de kolonisatie kerken. De kerk betekende meer dan geloof alleen. De leden namen deel aan een bloeiend verenigingsleven, terwijl religieuze organisaties vaak ook de armenzorg en het onderwijs onder hun hoede hadden.⁴⁴ Ondanks de veelal moeilijke sociaal-economische omstandigheden en de heterogene achtergrond van de bevolking in de veengebieden waren daar dus al in een vroeg stadium verschillende normerende instellingen tot ontwikkeling gekomen.

2.6 Drenthe in gebiedsdelen

J. Bieleman bakent de Drentse regio's in zijn studie naar de ontwikkeling van de landbouw op de Drentse zandgronden in de periode 1600-1910 af op basis van economische homogeniteit, waarbij de nadruk ligt op agrarische kenmerken.⁴⁵ Zijn classificatie berust op een onderverdeling van Drenthe, zoals die aan het begin van de twintigste eeuw gebruikelijk was in de landbouwstatistiek.⁴⁶ V. Tassenaar hanteert in zijn onderzoek naar de biologische levensstandaard in de periode 1815-1860 grotendeels dezelfde indeling.⁴⁷ Beide historici onderscheiden aan de hand van de factoren grondsoort en bedrijfstype vier agrarische gebieden. In het centrale zandgebied domineerde het traditionele gemengde boerenbedrijf in de esdorpen. Het oostelijk randgebied had een tweeledig karakter. Hier lagen traditionele bedrijven op de zandgronden en veenkoloniale bedrijven op de afgegraven veengronden. Daarnaast was er sprake van grootschalige turfwinning. Het noordelijk randgebied week sterk af van de rest van Drenthe. De agrarische bedrijven aldaar waren georiënteerd op Groningen en verder was de nijverheid er belangrijk. Boerenbedrijven in het zuidelijk randgebied profiteerden van de nabijheid van de stadjes Coevorden en Meppel en hun goede infrastructuur. Zodoende waren de desbetreffende bedrijven meer marktgericht dan elders in Drenthe. De landbouw bestond er vooral uit veeteelt, omdat het gebied te nat was voor de akkerbouw. Als vijfde gebied noemt Tassenaar nog de 'niet-agrarische kernen', een cluster van de stadsgemeenten Assen, Coevorden en Meppel plus de oude veenderijen Hogeveen en Smilde. Deze gemeenten worden door Bieleman niet apart onderscheiden. Hij deelt Smilde in bij het oostelijk randgebied, Assen bij de gemeenten op het centrale zandplateau en Coevorden, Hogeveen en Meppel bij de zuidelijke grensgemeenten.

De criminologen Kempe en Vermaat gingen in hun studie naar de criminaliteit in Drenthe uit van een sociologische indeling. Ze accentueerden daarbij vooral het onderscheid tussen het zand- en het veengebied. Kempe en Vermaat motiveerden die tweedeling door te stellen dat 'verwaarloozing der zeer aanzienlijke geografische verschillen binnen het Arrondissement [Assen] uit sociologisch oogpunt onverdedigbaar ware. De verschillen,

in mentaliteit der bevolking, economischen toestand e.d. tusschen de veenkoloniale en zandgedeelten van Drenthe zijn (...) dermate scherp, dat door het verwaarlozen hiervan ons onderzoek nagenoeg elke waarde zou hebben verloren'.⁴⁸ Om toch enige aandacht te besteden aan de regionale verscheidenheid binnen Drenthe, onderscheidde de criminologen verder nog de oudere veenontginningsgebieden Hoogeveen en Smilde en de stedelijke gemeenten Assen, Coevorden en Meppel als afzonderlijke groepen.

De bovengenoemde regionale indelingen zijn allemaal gebaseerd op gemeentegrenzen en niet op woonplaatsen. Zo wordt de gemeente Sleen ingedeeld bij het zandgebied, terwijl in de eerste decennia van de twintigste eeuw bijna de helft van de Sleners bevolking woonachtig was in de veenkoloniën Schoonoord en Veenoord. De onderzoekers zijn zodoende voorbij gegaan aan sociaal-economische verschillen binnen de Drentse gemeenten. Deze zijn echter te belangrijk om te verwaarlozen, aangezien veel gemeenten zowel op het zand lagen als in het veen. Fysisch geografische scheidslijnen lopen nu eenmaal niet per definitie parallel aan bestuurlijke afbakeningen.

Bij de in dit onderzoek gehanteerde regionale indeling spelen gemeentegrenzen nauwelijks een rol. De verschillende gebiedsdelen en gebiedstypen zijn totstandgekomen door het samenvoegen van nederzettingen die grofweg dezelfde historische ontwikkeling hebben doorgemaakt en die dezelfde sociale en economische kenmerken vertonen. Een veenkolonie als Veenoord past immers veel beter bij het aangrenzende Nieuw-Amsterdam in de gemeente Emmen dan bij de zanddorpen Erm en Sleen in de eigen gemeente, terwijl een esdorp als Annen meer gemeen heeft met Dalen dan met het naburige Annerveenschekanaal. Hieronder volgt een korte schets van de in deze studie onderscheiden gebiedstypen.⁴⁹

Op de Hondsrug en op het Drentse zandplateau lagen de oude esdorpen, die een overwegend agrarisch karakter hadden. Door de geïsoleerde ligging van deze nederzettingen was de homogene bevolking in belangrijke mate op elkaar aangewezen. In de esdorpen bestonden dan ook sterke maatschappelijke structuren, er heerste een hechte sociale controle en tradities speelden een belangrijke rol. Randveenontginningen zoals Roswinkel en Oud-Schoonebeek vertoonden veel overeenkomsten met de esdorpen. Daarom worden zowel de esdorpen als de oude randveenontginningen in dit onderzoek aangeduid als het gebiedstype *Oude Landbouwdorpen*.

In het onderzoeksgebied bevond zich verder één zogenoemde *Stedelijke Omgeving*. De stad Coevorden vervulde als gevolg van zijn strategische ligging een belangrijke functie als regionaal verzorgingscentrum. Coevorden onderscheidde zich van zijn omgeving door zijn hoge concentratie goederen, diensten en mensen op slechts een beperkt oppervlak. Wat betreft de aanduiding 'stad' moet wel worden opgemerkt dat het Coevorder inwonertal in de aanloop naar de twintigste eeuw gemiddeld slechts twintig procent bedroeg van dat van de twee andere Drentse steden Assen en Meppel en dat deze steden op hun beurt een kleinere bevolkingsomvang hadden dan veel steden elders in Nederland.

Als derde gebiedstype wordt het *Voormalige Veengebied* onderscheiden, dat in deze studie is onderverdeeld in een noordelijke en een zuidelijke component. In het Oostermoer en in Hoogeveen was de turfwinning aan het begin van de twintigste eeuw grotendeels afgelopen. Veel arbeiders waren verder getrokken naar nieuwe veenderijen en de dalgronden kregen een landbouwbestemming. Ondertussen bleef de plaats Hoogeveen een centrum van nijverheid. In het Hoogeveense veengebied bezaten talrijke ex-veenarbeiders

Afbeelding 2.6 Het Drentse onderzoeksgebied ingedeeld in gebiedsdelen. OLD = Oude Landbouwdorpen.
Bron: Naar Bieleman, 'De landbouw', 549

een eigen keuterijtje, terwijl in het Oostermoer veel boeren uit de naburige zanddorpen en uit de provincie Groningen zich toegedden op de veenkoloniale landbouw. Na het wegtrekken van de veenarbeiders konden zich stabielere samenlevingen ontwikkelen in het voormalige veengebied.

Het vierde gebiedstype omvat de veenderijen waar aan het begin van de twintigste eeuw nog op grootschalige wijze turf werd gegraven. Evenals het voormalige veengebied is dit *Actieve Verveninggebied* onderverdeeld. Het relatief kleine Odoornerveen fungeert als een overgangsgebied, omdat de venen er in de onderzoeksperiode al gedeeltelijk waren afgegraven. Er woonden dus zowel veenarbeiders als dalgrondboeren. De afgelegen streek oefende echter ook aantrekkingskracht uit op mensen, die zich niet hadden kunnen handhaven in omringende gemeenschappen op zowel het zand als in het veen.

Afbeelding 2.7 De transformatie van het veengebied. Op de voorgrond is de woeste grond nog zichtbaar, terwijl daarachter de turven zijn opgestapeld en weer verderop de dalgronden een agrarische bestemming gekregen hebben (collectie Gemeentearchief Emmen)

De zuidoosthoek van Drenthe is pas vanaf 1860 aan snee gebracht. Men was begonnen in Barger-Westerveen, maar de grote veenderijen Barger-Compascuum en Barger-Oosterveen kwamen pas aan het eind van de negentiende eeuw aan de beurt. In de literatuur wordt gesteld dat de vaak heterogene bevolking van dergelijke 'pionierssamenlevingen' over het algemeen minder hechte maatschappelijke bindingen hebben, en die aanname zou zich vertalen in een hoger criminaliteitsniveau. Vanwege de verhoudingsgewijs grote bevolkingsomvang en de verschillende tijdstippen van vervening en kolonisatie, zal de gemeente Emmen in de navolgende hoofdstukken regelmatig ook afzonderlijk worden besproken, waarbij aandacht wordt besteed aan de diverse veenderijen binnen deze gemeente.⁵⁰

Drenthe in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw

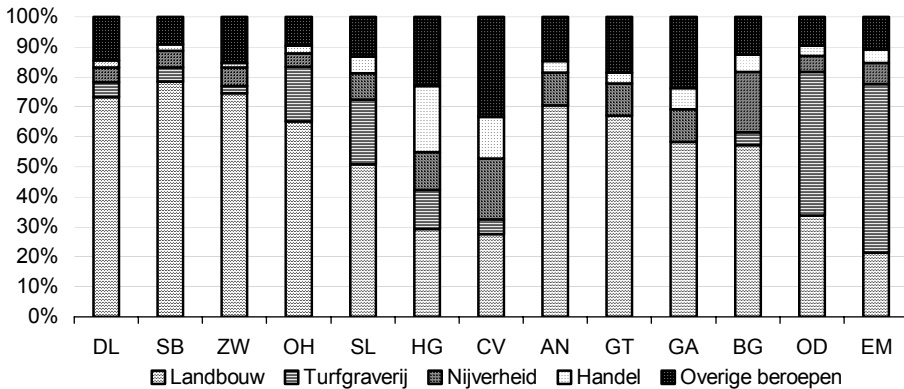
Aan het begin van de twintigste eeuw had een deel van Drenthe als gevolg van de voortschrijdende verving en de daarmee gepaard gaande ontsluiting van het platteland zijn traditioneel agrarische karakter verloren. In de veenderijen groeven grote aantallen arbeiders turf, terwijl langs kanalen en andere belangrijke verbindingen centra van handel en nijverheid tot ontwikkeling waren gekomen. De industrie profiteerde in het veen en op de dalgronden van de lage (transport)kosten van grondstoffen. De *Uitkomsten der Beroepstelling* van 31 december 1909 geeft een beeld van deze economische verscheidenheid. Grafiek 3.1 laat zien in welke sectoren de beroepsbevolking van het Drentse onderzoeksgebied werkzaam was. Helaas heeft de telling betrekking op gemeenten als geheel, waardoor het niet mogelijk is om beroepssectoren te berekenen aan de hand van de in het vorige hoofdstuk samengestelde gebiedsdelen en gebiedstypen.

De beroepsbevolking is ingedeeld in een vijftal sectoren. Tot de beroepsgroep 'landbouw' wordt iedereen gerekend die werkzaam was in de agrarische sector. De beroepsgroep 'nijverheid' omvat alle ambachten. Daarbij wordt geen onderscheid gemaakt tussen handmatige en fabrieksmatige productie. De *Uitkomsten der Beroepstelling* deelt verversers en veenarbeiders ook in bij de sector 'nijverheid', maar zij worden hier apart weergegeven onder de noemer 'turfgraverij', vanwege het grote belang van de verving in de sociaal-economische ontwikkeling van het onderzoeksgebied. Onder 'handel' worden met name kooplieden en scheepsvolk verstaan, maar ook winkeliers en uitbaters van tapperijen. In de restgroep 'overige beroepen' zijn alle beroepen ondergebracht, die niet behoren tot één van de bovengenoemde categorieën.

De gemeenten Dalen, Schoonebeek en Zweeloo vertonen wat betreft grondgebruik en samenstelling van de beroepsbevolking grote onderlinge overeenkomsten. Rond 1909 was in deze gemeenten gemiddeld drievierde van de beroepsbevolking werkzaam in de agrarische sector. De veelal oude boerendorpen waren nog steeds sterk zelfvoorzienend, zodat de sectoren handel en nijverheid klein waren. Verzorgingscentra in nabije omgeving – zoals Coevorden, Emmen en Hoogeveen – voorzagen de inwoners van producten die niet dagelijks aangeschaft hoefden te worden.

Hoewel Oosterhesselen en Sleen qua sociaal-economische ontwikkeling en bevolking meestal in een adem worden genoemd met de andere gemeenten op het centrale zandplateau, speelde de turfwinning in beide gemeenten nog een rol van betekenis aan het begin van de twintigste eeuw.¹ Ongeveer twintig procent van de werkende bevolking had er een beroep binnen de turfgraverij. Het deel van de inwoners dat werkzaam was in de agrarische sector bedroeg tweederde tot de helft van de beroepsbevolking.

Grafiek 3.1 Beroepsstructuur in procenten per gemeente in het Drentse onderzoeksgebied, 1909

Toelichting: Dalen (DL), Schoonebeek (SB), Zweeloo (ZW), Oosterhesselen (OH), Sleen (SL), Hoogeveen (HG), Coevorden (CV), Anloo (AN), Gieten (GT), Gasselte (GA), Borger (BG), Odoorn (OD) en Emmen (EM). Bron: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel.* CBS (’s-Gravenhage 1912).

Talrijke Coevordenaren hadden in 1909 een beroep in de sectoren handel en nijverheid. Er waren ook veel mensen werkzaam bij de spoorwegen, waarvan toen een belangrijk knooppunt lag in Coevorden. Verder behoort meer dan een derde van de beroepen tot de restcategorie ‘overige beroepen’. Het gaat hier om huisbedienden en losse werklieden, maar het grootste deel bestaat uit niet nader omschreven beroepen, zodat mag worden aangenomen dat het stadje uiteenlopende vormen van nijverheid en economische diensten binnen ‘de muren’ heeft gehad. De agrarische achtergrond van de gemeente Coevorden blijkt uit het gegeven dat nog altijd meer dan een kwart van de beroepsbevolking werkzaam was in de landbouw.

In de gemeente Hoogeveen speelden nijverheid en vooral handel eveneens een belangrijke rol. De gunstige ligging aan de (Verlengde) Hooogeveensche Vaart wordt weerspiegeld in het grote aantal binnenvaartschippers onder de Hooogeveeners. Volgens de *Uitkomsten der Beroepstelling* van 1909 had bijna dertig procent van de beroepsbevolking een bestaan in de landbouw. Overigens bezaten ambachtslieden en schippers uit Hoogeveen vaak ook een keuterijtje, zodat het daadwerkelijke aantal Hooogeveeners dat betrokken was bij de agrarische sector hoger lag.

In 1909 werkten de meeste mensen uit de gemeenten Anloo, Gieten en Gasselte in de landbouw. Verder naar het zuiden werd de turfgraverij belangrijker. In Borger werkte in 1909 nog geen vijf procent van de beroepsbevolking in de turfgraverij, maar in die gemeente hadden wel veel mensen emplooi in de turfafhankelijke industrie, zoals de glasfabrieken van Nieuw-Buinen. Borger kende dus een relatief grote nijverheidssector. In Odoorn waren niet alle veenderijen uitgeput, zodat een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking nog in de turfgraverij werkte.

In Emmen was meer dan de helft van de beroepsbevolking werkzaam in de turfwinning. Volgens Bieleman zal de betekenis van de vervening er nog iets groter zijn geweest dan naar voren komt uit de *Uitkomsten der Beroepstelling*, omdat een deel van de ‘overige beroepen’

verband houdt met de turfgraverij en aanverwante industrieën.² Overigens werd het dorp Emmen een belangrijke marktplaats voor landbouwproducten uit de omgeving.

In de volgende paragrafen worden de genoemde beroepssectoren verder besproken. Dit levert een kennismaking op met de sociale en economische omstandigheden in de verschillende gebiedsdelen en gebiedstypen in de eerste decennia van de twintigste eeuw en er wordt ingegaan op de gevolgen van deze omstandigheden voor de inwoners en de groei en samenstelling van de bevolking.

3.1 De agrarische sector

Aan het eind van de negentiende eeuw nam het landbouwareaal toe dankzij de introductie van kunstmest. Daardoor konden boeren voortaan zelfs op schrale gronden een goede productiviteit realiseren. Zo leidde het kunstmestgebruik in Hogeveen tot een herontginning van tot heideveld vervallen dalgronden. De afgegraven veengrond werd voornamelijk gebruikt als bouwland voor granen en vooral aardappelen. Deze veenkoloniale akkerbouw was zeer succesvol, omdat de nabije strokarton- en aardappelmeelfabrieken een geregelde afzet garandeerden.³ Tegelijkertijd floreerde de veeteelt als gevolg van de groeiende vraag naar vlees en zuivelproducten uit het buitenland.

De boeren verstevigden hun concurrentiepositie door samen te werken op het gebied van productie- en kwaliteitsverbetering. Zo konden ze door het stichten van coöperatieve fabriekjes meer invloed uitoefenen op de prijzen van particuliere fabrikanten, die in de ogen van de boeren meestal willekeurig tot stand kwamen.⁴ Boeren richtten verder dorpsverenigingen op voor de gezamenlijke aankoop van zaaizaad en kunstmest, om op die manier de dure tussenhandel te omzeilen. Boerenleenbanken verstrekten kredieten, zodat boeren bij gebrek aan contanten niet meer hun vee of productie hoefden te verkopen tegen een op dat moment ongunstig prijspeil. Daarnaast konden ze met de leningen kunstmest en veevoer aanschaffen.

Dankzij de lucratieve zuivelproductie en de opfok van slachtbiggen, de coöperaties en de aanvoer van goedkoop veevoer en kunstmest kregen kleine boerenbedrijven bestaansrecht en zodoende konden zelfs landarbeiders een keuterijtje beginnen. Het aantal kleine agrarische bedrijven groeide dan ook sterk. Tussen 1890 en 1910 was er zelfs sprake van een verdubbeling van het aantal boerenbedrijven met tussen de één en vijf hectare grond.⁵

Tabel 3.1 Absoluut en geïndexeerd aantal inwoners van agrarische gebiedsdelen in het Drentse onderzoeksgebied, 1900-1918

Jaar	Oude Landbouwdorpen		Hogeveen		Oostermoer		Provincie Drenthe	
	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index
1900	18.523	100	13.440	100	4.509	100	150.853	100
1906	19.970	108	14.231	106	5.001	111	165.481	110
1912	21.322	115	15.039	112	5.728	127	182.568	121
1918	22.643	122	15.832	118	6.775	150	202.574	134

Toelichting: Het gebiedsdeel Oostermoer heeft hier alleen betrekking op de dalgronden in de gemeenten Anloo, Gieten en Gasselte. De esdorpen in deze gemeenten zijn ingedeeld bij de Oude Landbouwdorpen. Bronnen: Zie noot 6.

De ontwikkeling van de agrarische sector is niet gepaard gegaan met een explosieve groei van de bevolking in de landbouwgebieden. Tabel 3.1 toont de bevolkingstoename in de Oude Landbouwdorpen, Hogeveen en op de dalgronden in de Oostermoergemeenten Anloo, Gieten en Gasselte ten opzichte van de gemiddelde bevolkingsgroei in Drenthe aan het begin van de twintigste eeuw.⁶ De bevolking van alle drie agrarische gebiedsdelen nam toe, maar de stijging in de Oude Landbouwdorpen en in Hogeveen bleef achter bij de totale Drentse bevolkingsgroei. In het Oostermoer groeide de bevolking tussen 1900 en 1918 juist sneller dan het Drentse gemiddelde. Blijkbaar waren de vestigingsvoorwaarden op de dalgronden in de gemeenten Anloo, Gieten en Gasselte gunstig. Een dergelijke constatering wordt onderbouwd door gegevens over de uitbreiding van het Drentse landbouwareaal. Zo nam het oppervlak bouwland tussen 1890 en 1910 in de gemeenten Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo gezamenlijk toe met gemiddeld iets meer dan vijftien procent, terwijl in die periode de toename in Anloo, Gieten en Gasselte bijna veertig procent betrof.⁷

Afbeelding 3.1 Op de afgegraven veengronden werden vooral aardappelen verbouwd
(collectie B.J. Mensingh, Exloo)

In het vorige hoofdstuk is gesteld dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen zowel in de privé-sfeer als bedrijfsmatig sterk op elkaar waren aangewezen. Deze wederzijdse afhankelijkheid had landarbeiders er lange tijd van weerhouden om loonsverhogingen te eisen. Ze vreesden dat ze dan allerlei essentiële verworvenheden zouden verliezen, zoals het weiden van hun vee op land van de boeren. Zodoende bleven beide partijen in balans. Boeren en arbeiders waren zelfs lid van dezelfde landbouwverenigingen. In de eerste decennia van de twintigste eeuw bleken loonsverhogingen echter onvermijdelijk, omdat de vraag naar

arbeidskrachten sterk steeg als gevolg van de ontginningen. Hierdoor verzakelijkten de arbeidsverhoudingen. In ruil voor hogere lonen verdween bijvoorbeeld de verplichting om arbeidskrachten te voorzien van de dagelijkse kost.⁸

3.2 De turfgraverij

Tabel 3.2 toont de bevolkingsgroei in het veengebied van de gemeenten Borger en Odoorn en in het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe tussen 1900 en 1918. De bevolkingstoename in veenderijen in de gemeenten Borger en Odoorn bleef achter bij die in Zuidoost-Drenthe. Deze constatering laat zich eenvoudig verklaren. In het Odoornerveen en in de gemeente Borger was het hoogveen aan het eind van de negentiende eeuw grotendeels afgegraven. In het Exloërveen en het Valtherveen werd tot in de Eerste Wereldoorlog nog wel volop turf gestoken, maar ook daar was een uitstroom op gang gekomen van veenarbeiders richting de venen in de gemeente Emmen. Door die situatie bleef de bevolkingsgroei in Borger en Odoorn zelfs achter bij die van de overige Oostermoergemeenten Anloo, Gasselte en Gieten.

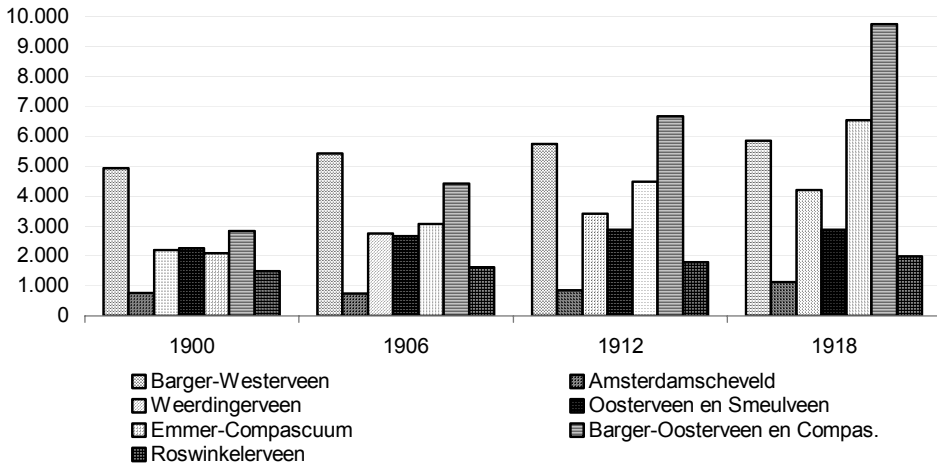
Tabel 3.2 Absoluut en geïndexeerd aantal inwoners van veengebieden in het Drentse onderzoeksgebied, 1900-1918

Jaar	Borger en Odoorn		Odoornerveen		Zuidoost-Drenthe		Provincie Drenthe	
	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index
1900	11.378	100	2.244	100	19.466	100	150.853	100
1906	12.564	110	2.634	117	24.237	125	165.481	110
1912	13.885	122	2.986	133	30.337	156	182.568	121
1918	15.365	135	3.271	146	38.103	196	202.574	134

Toelichting: Het aantal inwoners van de veenderijen in de gemeenten Borger en Odoorn is exclusief het Odoornerveen.
Bronnen: Zie noot 6.

In het veengebied Zuidoost-Drenthe verdubbelde het inwonertal gedurende de eerste achttien jaar van de twintigste eeuw en daarmee bezat dit gebiedsdeel de snelst groeiende bevolking van Drenthe. Grafiek 3.2 laat zien dat de bevolking vooral toenam in het Barger-Compascuum en het Barger-Oosterveen. In dit veengebied bedroeg de gemiddelde bevolkingsgroei meer dan 6,5 procent op jaarbasis. In het Barger-Compascuum en het Barger-Oosterveen vestigden zich ook absoluut verreweg de meeste mensen. Het inwonertal verviervoudigde er naar bijna tienduizend personen in 1918, ongeveer een kwart van het totaal aantal inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe. De gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei van het Emmer-Compascuum was ongeveer gelijk aan die van het Barger-Compascuum en het Barger-Oosterveen, maar de absolute bevolkingsomvang bleef met nog geen zeventuizend inwoners in 1918 een stuk kleiner. Verder had het Weerdingerveen een relatief snel groeiende bevolking. Tussen 1900 en 1918 verdubbelde de bevolking er tot meer dan vierduizend inwoners.

Grafiek 3.2 Absoluut aantal inwoners van veengebieden in de gemeente Emmen, 1900-1918

Toelichting en bron: Zie noot 6.

In de negentiende eeuw was Barger-Westerveen hét centrum geweest van de turfgraverij in Zuidoost-Drenthe, maar als gevolg van het uitgeput raken van veenderijen groeide de bevolking van Barger-Westerveen na 1900 nauwelijks meer. Het aantal inwoners steeg er van bijna vijfduizend in 1900 naar nog geen zesduizend achttien jaar later. Dat neemt niet weg dat er in de eerste decennia van de twintigste eeuw nog altijd relatief veel mensen woonachtig waren in het Barger-Westerveen. De bevolking van het Amsterdamscheveld, het Roswinkelveen en het Oosterveen en Smeulveen was relatief klein en nam minder snel toe dan in de genoemde veenderijen.

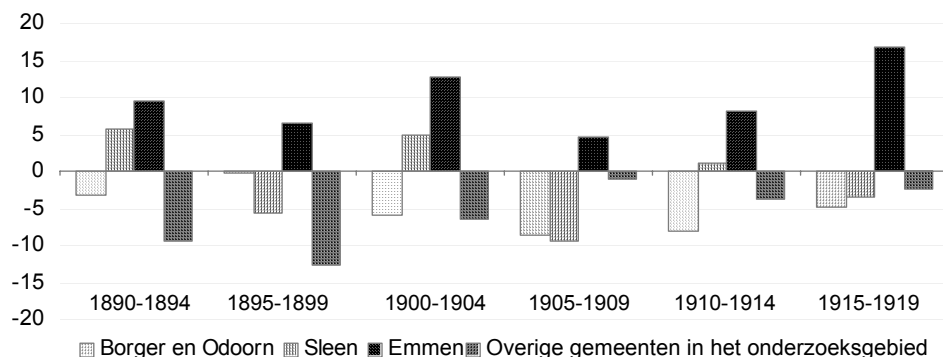
Aan het eind van de negentiende eeuw kwamen minder migranten naar de gemeente Emmen dan in de decennia daarvoor, omdat de belangrijkste waterwegen waren gegraven en veel veenderijen aan snee waren gebracht. Het aantal veenarbeiders bleef weliswaar toenemen, maar dankzij een geboorteoerschot kon de plaatselijke bevolking in het vervolg grotendeels zelf voorzien in de vraag naar arbeidskrachten.⁹

Ondanks het verminderde belang van de migratie lag het Emmer migratiesaldo in de periode 1890-1919 veel hoger dan in de andere gemeenten in het Drentse onderzoeksgebied. Uit grafiek 3.3 blijkt dat dit ook geldt ten opzichte van de migratie naar veenderijen in omringende gemeenten. Zo vertrokken uit Borger, Odoorn en Sleen bijna voortdurend meer mensen dan er gingen wonen.

Van de overige gemeenten in het onderzoeksgebied bezat met name Hoogeveen een negatief migratiesaldo, ondanks dat in dit voormalige veengebied veel ex-veenarbeiders bleven wonen op hun keuterijtjes. Ook uit de Oostermoergemeenten Anloo, Gieten en Gasselte vertrokken steeds meer mensen dan er zich gingen vestigen, zodat kan worden geconcludeerd dat de flinke bevolkingsgroei aldaar het gevolg is geweest van een relatief hoog geboorteoerschot. In de gemeenten waar de oude landbouwdorpen overheersten – Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo – was de migratie geringer en minder

aan schommelingen onderhevig. In de gemeente Coevorden vestigden zich gedurende de periode 1890-1919 gemiddeld wel meer mensen dan er vertrokken. Deze situatie zal verband houden met de economische aantrekkingskracht van de stad Coevorden.

Grafiek 3.3 Migratiesaldo per duizend inwoners per gemeente in het Drentse onderzoeksgebied, 1890-1919

Toelichting: Overige gemeenten: Anloo, Coevorden, Dalen, Gasselte, Gieten, Hoogeveen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo. Bron: DA, GS, inv. nr. 56, Gemeenteverslagen 1890-1920.

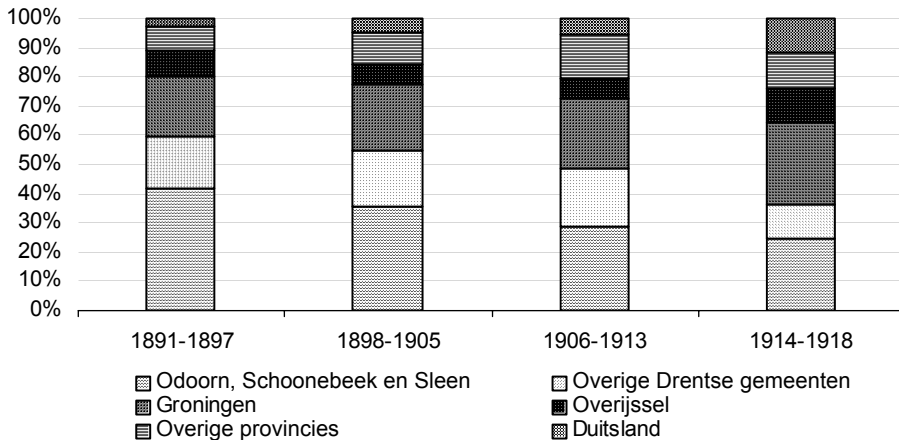
Grafiek 3.4 biedt inzicht in de herkomst van migranten, die zich tussen 1891 en 1918 hebben gevestigd in de gemeente Emmen. Aanvankelijk kwam meer dan veertig procent uit één van de omringende gemeenten Odoorn, Schoonebeek en Sleen, maar dit aandeel daalde voortdurend. Het percentage migranten uit de provincie Groningen nam juist toe in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Het is helaas niet bekend welke streken de migranten precies hebben verlaten, maar aangenomen mag worden dat het vooral ging om uitgeputte veenderijen. Dat blijkt onder meer uit het gegeven dat een aanzienlijk deel van de migranten uit de groep 'overige Drentse gemeenten' afkomstig was uit de oude veenkoloniën Hoogeveen en Smilde. In de zanddorpen bestond over het algemeen weinig tot geen animo om in de veenderijen te gaan werken. M. van der Sluis merkte daarover op dat diegenen die wel vanuit de zanddorpen naar het veen trokken meestal derde of vierde zoons waren, voor wie in die dorpen geen werk was. Het 'dumpen' van overtollige arbeidskrachten in het veen was volgens hem zelfs een van de oorzaken voor de relatieve welvaart van veel zanddorpen.¹⁰

Tijdens de Eerste Wereldoorlog ging een toenemend aantal 'Duitsers' wonen in de gemeente Emmen. Waarschijnlijk ging het hierbij regelmatig om Nederlanders, die enige tijd in Duitsland hadden gewerkt. Gedurende de oorlogsjaren bereikte de remigratie van Nederlanders uit Duitsland namelijk een hoogtepunt, omdat velen dat land ontvluchtten uit angst verzeild te raken in de oorlogsellende.

Ondanks de werkgelegenheid was de turfgraverij geen onverdeeld bloeiende bedrijfstak. In de tweede helft van de negentiende eeuw – toen de vervening van Zuidoost-Drenthe net goed en wel begonnen was – had de turfgraverij in toenemende mate concurrentie gekregen van de steenkoolmijnen. In 1913 werd al tien keer zoveel Duitse steenkool geïm-

porteerd als in 1870.¹¹ Consumenten prefereerden steenkool vooral vanwege de hogere calorische waarde boven het bruine goud uit Drenthe. Daarnaast vereiste steenkool een geringere opslagcapaciteit en bleef er na verbranding minder afval achter.

Grafiek 3.4 Procentueel aantal migranten naar herkomst in de gemeente Emmen, 1891-1918

Bron: Van der Haer en Tamminga, 'De ontwikkeling', 284.

Doordat schippers allerlei kanaalgelden moesten betalen was het transport van turf nogal duur. Die kosten bedroegen soms wel dertig procent van de verkoopprijs.¹² Met name fabrieken stapten om die reden langzamerhand over op steenkool. Het afzetgebied van fabrieksturf beperkte zich daardoor in toenemende mate tot de directe omgeving van de veenderijen, waar de meeste aardappelmeel-, strokarton- en steenfabrieken vooralsnog turf bleven stoken. Veel van deze ondernemingen schakelden na verloop van tijd echter ook over op steenkool.

Een ander nadeel van turf was dat de jaarlijkse productie een grillig verloop kende.¹³ De weersomstandigheden waren namelijk van grote invloed op de kwaliteit en het aanbod van turf. Om de financiële risico's van de turfgraverij te minimaliseren, werden veel veenplaatsen verhuurd aan de hoogste bieder. Zo hoefden de eigenaren niet te onderhandelen met arbeiders en hadden ze geen last van onvoorzien lagere opbrengsten als gevolg van dalende marktprijzen en een slechte kwaliteit turf. Deze risico's kwamen voor rekening van de huurder, die ze op zijn beurt probeerde af te wentelen op de veenarbeiders.

Er is veel geschreven over de al dan niet slechte woon- en werkomstandigheden in het veen.¹⁴ Verschillende onderzoekers wijzen op de lage lonen en het seizoensgebonden karakter van de turfgraverij, waardoor gedurende een deel van het jaar niet verdiend kon worden. Hierdoor was het voedselpatroon eenzijdig en werd er geregeld honger geleden. Daarnaast zou het ontbreken van sociale voorzieningen aanleiding zijn geweest tot veel ellende in de veenderijen. Wie niet (meer) kon werken, moest zich maar zien te redden.

Afbeelding 3.2 In de turfgraverij werkte regelmatig de hele familie mee (collectie B.J. Mensingh, Exloo)

Arbeidsongeschiktheid betekende tevens het verlies van huisvesting, want veel woningen waren in bezit van verveners, die er alleen ‘eigen’ arbeiders met hun gezinnen onderbrachten. Om het gezinsinkomen enigszins aan te vullen, verrichtten vrouw en kinderen ook bepaalde werkzaamheden. Voor de vervener was het hebben van een groot gezin vaak zelfs een voorwaarde om een arbeider in dienst te nemen, omdat vrouwen en kinderen goedkope arbeidskrachten waren. Verder werden talrijke veenarbeiders gedwongen levensmiddelen en andere goederen aan te schaffen in de winkel van hun baas, die meestal veel hogere prijzen berekende dan zogenoemde ‘vrije’ winkeliers.

Tabel 3.3 Aantal geboorten en het aantal sterftegevallen per duizend inwoners van de gemeente Emmen en van de landbouwgemeenten Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo, 1890-1919

Periode	Landbouwgemeenten			Gemeente Emmen		
	Geboorte	Sterfte	Overschot	Geboorte	Sterfte	Overschot
1890-1894	31,4	18,5	12,9	40,4	18,9	21,5
1895-1899	32,2	15,5	16,7	40,6	15,9	24,7
1900-1904	33,1	16,7	16,4	42,7	15,9	26,7
1905-1909	33,1	14,9	18,1	41,4	14,6	26,7
1910-1914	32,0	13,3	18,8	39,5	12,4	27,1
1915-1919	31,2	14,6	16,6	38,2	13,8	24,3
Gemiddeld	32,2	15,6	16,6	40,5	15,3	25,2

Toelichting: Landbouwgemeenten: Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo. Wegens ontbrekende gegevens is de gemeente Zweeloo niet meegeteld in de periode 1915-1919. Bron: DA, GS, inv. nr. 56, Gemeenteverslagen 1890-1919.

Door de zware werkomstandigheden, eenzijdige voeding en slechte hygiënische omstandigheden konden (besmettelijke) ziekten relatief gemakkelijk om zich heen grijpen. Van Houten omschreef het leven in het veen als 'een tijd waarin duizenden mensen gewoon doodgingen door de barre omstandigheden en alleen de allersterksten overbleven. Een natuurlijk proces, de zwaksten vielen af'.¹⁵ Deze veronderstelling wordt echter niet bevestigd door de sterfte aan het begin van de twintigste eeuw. Tabel 3.3 laat zien dat het sterftecijfer in zowel de gemeente Emmen als in de landbouwgemeenten Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo bijna voortdurend een daling doormaakte, waarbij het Emmer sterftecijfer gemiddeld zelfs op een iets lager niveau stond dan dat van de landbouwgemeenten. Het hoge geboortecijfer van de gemeente Emmen wijst op een relatief jonge bevolking. Dat maakt het lage sterftecijfer nog sprekender, omdat sterftecijfers voor een aanzienlijk deel worden gevormd door zuigeling- en kindersterfte. In alle gemeenten nam de sterfte in de periode 1915-1919 weer toe. Deze ontwikkeling zal het gevolg zijn geweest van verslechterde economische omstandigheden tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar vooral van het uitbreken van de Spaanse griep, die in 1918 overal talrijke mensenlevens heeft geëist.

3.3 Handel en nijverheid

Aan het eind van de negentiende eeuw profiteerde Coevorden van een aantal ingrijpende infrastructurele verbeteringen. Er kwamen tramverbindingen tot stand met Overijssel en de veenderijen in de gemeente Emmen en vanaf 1905 reed er een trein tussen Zwolle en Coevorden. Deze lijn werd vervolgens verlengd richting Emmen en Stadskanaal. Enkele jaren later kreeg de Drentse stad via Neuenhaus in Bentheim een directe aansluiting op het Duitse spoorwegennet. De aanleg van spoorlijnen voor zowel tram als trein, nieuwe waterwegen en de verharding van wegen versterkte de positie van Coevorden als een strategisch gelegen verkeersknooppunt en een belangrijke doorvoerplaats voor goederen en vee.

Door de centrale ligging en de goede bereikbaarheid van Coevorden oefenden de frequent gehouden markten een grote aantrekkingskracht uit op de wijde omgeving. 'Natuurlijk waren er de normale weekmarkten, daarnaast echter werden een of tweemaal per maand ook jaarmarkten gehouden. Verder de zeer belangrijke veemarkten, de "Biestenmaandagen", de Meimarkt en uiteraard als absolute topper de Ganzenmarkt. Ja, die Ganzenmarkt! Van heinde en ver bolderden 's morgens in alle vroegte de linnenwagens de stad binnen, uit Dalen en Gramsbergen, uit Oosterhesselen, Emlichheim, Schoonebeek en Zweelo. 's Morgens werd er gehandeld, 's middags gewinkeld en 's avonds feestgevierd. De middenstand deed goede zaken en vele glazen jenever en brandewijn verfristen de dorstige kelen!', schrijft H.D. Minderhoud.¹⁶

Het aanbod van agrarische producten op de Coevorder markten werd steeds groter, omdat steeds meer dalgrond beschikbaar kwam voor de landbouw. Bovendien concentreerde de handel in varkens zich voor een aanzienlijk deel in Coevorden.¹⁷ De plaatselijke nijverheid profiteerde eveneens van de verbeterde bereikbaarheid. Het stadje had dan ook een keur aan ambachten binnen de grenzen. Aan het begin van de twintigste eeuw moesten diverse ambachtelijke bedrijfjes het veld ruimen voor ondernemingen die door mechanisatie en industrialisatie veel meer konden produceren. In Coevorden vestigden zich daarop allerlei fabrieken die zich bezighielden met de grootschalige verwerking van lokale grondstoffen en landbouwproducten.

Afbeelding 3.3 Aan het begin van de twintigste eeuw was Coevorden een centrum geworden van handel, ambacht en industrie (collectie W. Jansen, Coevorden)

De sterk toegenomen bevolking in en rond Coevorden betekende een andere economische impuls. In 1918 telde de stad meer dan vierduizend inwoners, bijna twee keer zoveel als aan het begin van de twintigste eeuw.¹⁸ De economische groei en de bevolkingstoename zullen elkaar wederzijds hebben gestimuleerd. De handel en de nijverheid konden zich verder ontwikkelen dankzij de groeiende bevolking, terwijl de bedrijvigheid in Coevorden voortdurend nieuwe mensen aantrok. In paragraaf 3.2 is dan ook geconstateerd dat naast de gemeente Emmen ook de gemeente Coevorden te maken had met een structureel vestigingsoverschot. Aan het begin van de twintigste eeuw oefende Coevorden op meer manieren aantrekkingskracht uit op de regio. Zo trokken ambachts- en vakscholen en de HBS in Coevorden leerlingen uit heel Zuidoost-Drenthe en een deel van Overijssel. Het plaatselijke ziekenhuis bestreek eveneens een groot verzorgingsgebied.

Als enig stadje in het zuidoosten van Drenthe kampte Coevorden met voor dit gebied tamelijk unieke problemen. Zo was de hygiëne een bron van zorg. De bevolking van Coevorden werd er nog in 1919 op gewezen, dat zij hun huisvuil en ander afval niet op de openbare weg mochten achterlaten en dat mesthopen bij de woningen eveneens uit den boze waren.¹⁹ De Coevordenaren woonden relatief dicht op elkaar en de kwaliteit van de huisvesting liet te wensen over. Zo waren woningen vaak lukraak neergezet en was er sprake van verkrotting.²⁰ Aan het begin van de twintigste eeuw werden initiatieven genomen om de woonomstandigheden enigszins te verbeteren. Dankzij de Woningwet konden slechte huizen in het vervolg onbewoonbaar worden verklaard, terwijl nieuwbouw werd onderworpen aan allerlei regels. In 1908 verrees in Coevorden de eerste sociale woningbouw.

De genoemde gezondheidsrisico's komen niet tot uitdrukking in sterk afwijkende geboorte- en sterftecijfers. Uit tabel 3.4 blijkt dat het Coevorder geboortecijfer gedurende

de periode 1890-1919 iets onder het gemiddelde lag in het onderzoeksgebied, maar dat dit cijfer vanaf 1890 steeds dichterbij het gemiddelde naderde. In de periode 1915-1919 was het verschil weer iets groter geworden. De sterfte in Coevorden week eveneens niet noemenswaardig af van de gemiddelde sterfte in het onderzoeksgebied.

Tabel 3.4 Aantal geboorten en het aantal sterftegevallen per duizend inwoners van de gemeente Coevorden en van het Drentse onderzoeksgebied, 1890-1919

Periode	Gemeente Coevorden			Drents onderzoeksgebied		
	<i>Geboorte</i>	<i>Sterfte</i>	<i>Overschot</i>	<i>Geboorte</i>	<i>Sterfte</i>	<i>Overschot</i>
1890-1894	31,9	20,9	11,1	36,9	19,5	17,3
1895-1899	33,8	17,9	15,9	37,2	17,0	20,2
1900-1904	35,1	17,3	17,9	38,3	16,7	21,6
1905-1909	34,1	13,5	20,6	37,3	14,7	22,6
1910-1914	34,6	14,2	20,4	35,6	13,1	22,4
1915-1919	30,6	12,4	18,2	34,1	14,3	19,8
Gemiddeld	33,3	16,0	17,3	36,5	15,9	20,7

Toelichting: De cijfers voor het Drentse onderzoeksgebied zijn totalen aan de hand van de gegevens van alle dertien gemeenten. Wegens ontbrekende gegevens is de gemeente Zweeloo niet meegeteld in de periode 1915-1919. Bron: DA, GS, inv. nr. 56, Gemeenteverslagen 1890-1919.

Emmen en Hogeveen waren aan het eind van de negentiende eeuw eveneens belangrijk geworden voor de regionale handel, terwijl het voorzieningenniveau in deze plaatsen langzamerhand ook werd verbeterd en uitgebreid. Zo werden in Emmen diverse consumptiemarkten gehouden voor agrarische producten en er kwamen betere verbindingen. Toch ging de economische ontplooiing niet gepaard met een bevolkingsexplosie. Het inwonertal van de kern Emmen nam toe van tweeduizend personen aan het begin van de twintigste eeuw naar zo'n 2.350 in 1918.²¹ De Emmer bevolkingsgroei bleef daarmee zowel absoluut als relatief ver achter bij Coevorden en de grotere veenkoloniën.

Hogeveen had in 1870 een stevige economische impuls gekregen dankzij het gereedkomen van de spoorlijn Zwolle-Groningen, waardoor de bereikbaarheid van de plaats sterk verbeterde. Hierdoor groeide het aanbod van goederen en vee op de Hogeveense markten. Door het beëindigen van de verving was het belang van de scheepswerven langzamerhand afgenomen, maar Hogeveen bleef wel een aantrekkelijke vestigingsplaats voor andere takken van nijverheid.²² Een deel van de overbodig geworden veenarbeiders vond een nieuwe baan in fabrieken waar zuivel, turfstrooisel en andere producten werden verwerkt. Daarnaast telde Hogeveen talrijke kleine ambachtsbedrijfjes.

Als gevolg van de veenkoloniale landbouw waren op de dalgronden diverse aardappelmeel- en strokartonfabrieken opgericht. Deze ondernemingen konden er hun producten voordelig laten vervoeren via de kanalen. Naast de landbouwverwerkende industrie waren in de voormalige veengebieden fabrieken gevestigd vanwege de aanwezigheid van grote hoeveelheden goedkope brandstof. Zo had Nieuw-Buinen in de gemeente Borger sinds het midden van de negentiende eeuw een glasindustrie van betekenis. In 1909 werkte meer dan de helft van de beroepsbevolking er in de glasfabrieken. De omstandigheden waarin

de arbeiders verkeerden zijn vergelijkbaar met die van veenarbeiders. Veel glasarbeiders waren wat betreft huisvesting en de aanschaf van levensmiddelen namelijk ook afhankelijk van hun werkgever. Bovendien werkten in de fabrieken veel vrouwen en kinderen.²³

3.4 De sociaal-economische situatie in oorlogstijd

In de zomer van 1914 raakten verschillende Europese mogendheden betrokken bij de Eerste Wereldoorlog. Nederland bleef afzijdig, maar desondanks was de oorlogsspanning ook in ons land duidelijk merkbaar. Zo veranderde het 'open karakter' van de grensstreek ingrijpend. H.D. Minderhoud en J.R. Seinen schrijven over de grensovergang bij Nieuw-Schoonebeek: 'Eigenlijk ontdekten de Nieuw-Schoonebekers pas in 1914, dat een grens ook een versperring kon zijn. Voor die tijd kon iedereen hier ongehinderd passeren'.²⁴ Het burgerlijk bestuur moest in de grensgemeenten plaatsmaken voor militaire bevelhebbers, die vergaande bevoegdheden bezaten. Uitvoerverboden leidden ertoe dat de reguliere handel met Duitsland aan banden werd gelegd en uiteindelijk nagenoeg tot stilstand kwam. Het gedeeltelijk op Duitsland georiënteerde Coevorden verloor zodoende een belangrijke afzetmarkt.

De oorlogsperiode was aanvankelijk niet bijzonder ongunstig voor het Nederlandse bedrijfsleven. J.L. van Zanden schrijft dat zowel de landbouw, de internationale handel als 'hele takken van industrie' aanzienlijke winsten maakten, dankzij de weggevalen concurrentie uit het buitenland en de gretige binnenlandse markt.²⁵ J.H. van Stuijvenberg noemt 1916 zodoende zelfs een 'economisch topjaar'.²⁶

In Drenthe beleefden zowel verveners als veenarbeiders in de beginjaren van de oorlog een goede tijd. Door de stagnerende import van steenkool was er namelijk volop vraag naar turf, terwijl de mobilisatie had geleid tot een tekort aan arbeidskrachten. De overgebleven arbeiders konden daardoor met succes loonsverhogingen afdwingen. Tot 1915 had een dagwerk turf – ongeveer de hoeveelheid die een arbeider in één week kon opleveren – tijdenlang nog geen tien gulden opgeleverd, maar vanaf dat jaar zagen veenarbeiders hun loon continu stijgen. Zo betaalde de Maatschappij Rahder in 1918 uiteindelijk achtentertig gulden voor een dagwerk.²⁷ Ook andere verveners verhoogden de lonen. Werknemers van de Maatschappij Klazienaveen kregen vanaf 1916 extra verdiensten in de vorm van 'duurtetoeslagen', een soort dertiende maand.²⁸

Zuidoost-Drenthe werd tijdens de oorlog overspoeld door arbeiders die wilden mee profiteren van de hoge lonen. Volgens D. van der Haer hadden de meeste van hen geen ervaring in de turfgraverij.²⁹ 'Ook jonge, Duitse gezinnen, waarvan de man niet meer terug wilde naar het front in Frankrijk of Rusland kwamen de grens over naar familie in Holland. Losse arbeiders waren eigenlijk geen geroutineerde veenarbeiders, maar bij het scheeppladen verdienden ze net zo veel als ervaren arbeiders, omdat ze nodig waren om een ploeg voltallig te maken. (...) Ze werden "kloetjebakkers" genoemd', schrijft ex-veenarbeider Derk Gort.³⁰

De toestroom van arbeiders ging gepaard met een gebrek aan woonruimte, zodat veel migrantengezinnen tijdens de Eerste Wereldoorlog in beroerde omstandigheden leefden.

De hoge lonen in de Drentse veenderijen vormden geen garantie voor een echte 'gouden tijd'. Het turfgraven bleef stukwerk en er kon nog steeds alleen worden verdiend tijdens het graafseizoen. In de herfst en winter was er minder inkomen dan voorheen, omdat

Afbeelding 3.4 Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 werden de grensovergangen tussen Nederland en Duitsland plotseling moeilijk te nemen hindernissen (collectie Stedelijk Museum Drenthe's Veste, Coevorden)

de seizoenstrek naar Duitsland geen optie meer was. Bovendien keerden veel Nederlanders terug uit Duitsland uit angst om verzeild te raken in de oorlog. Zij vormden een extra belasting voor de arbeidsmarkt.

Het effect van de loonsverhogingen werd tenietgedaan door de gestegen prijzen. R. van der Bie concludeert dat de reële lonen in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog afnamen met gemiddeld 0,6 procent op jaarbasis. Het dieptepunt werd volgens hem al bereikt in 1915, toen de reële lonen bijna elf procent onder het niveau lagen van het jaar ervoor. De reële lonen zouden vervolgens weer wat zijn gaan stijgen, maar het niveau van 1913 werd daarbij niet meer gehaald.³¹ I. Kuypers stelt dat de reële loonontwikkeling onafgebroken daalde tijdens de oorlog. Hij komt tot deze constatering na het meewegen van het voortdurend wijzigende consumptiepatroon in zijn berekening van de reële lonen.³²

Volgens schattingen in het *Centraal verslag der arbeidsinspectie over 1917* bedroeg de prijsstijging in het veen tussen 1914 en 1918 maar liefst 175 procent, terwijl de inkomstenverhoging tussen 1914 en 1917 slechts 110 procent tot 150 procent had bedragen.³³ De kosten van het levensonderhoud stegen op het platteland verhoudingsgewijs sterker dan in de steden, omdat de vaak lagere prijzen van levensmiddelen op het platteland door een landelijk systeem van maximumprijzen werden opgetrokken naar het stedelijke niveau.³⁴ In de gemeente Odoorn vonden zodoende al in 1915 stakingen plaats tegen de hoge prijzen.³⁵

Het hoge prijspeil was het gevolg van een toenemend tekort aan allerlei goederen. Het afkondigen van maximumprijzen had namelijk geleid tot een enorme uitvoer naar Duits-

land, omdat handelaren hun producten daar voor meer geld konden verkopen.³⁶ Tegelijkertijd werd de overzeese aanvoer belemmerd door handelsbeperkingen, blokkades, mijnenvelden en aanvallen van onderzeeboten.³⁷ Ondanks de schaarste liet de regering regelmatig ladingen voedsel transporteren naar oorlogvoerende landen, die een deel van de oogst hadden bedongen in ruil voor de levering van brandstof. Daardoor verslechterde de situatie verder en dat leidde met name in de grote steden tot ongeregelde heden, waarbij zelfs doden vielen.³⁸ Om de voedselvoorziening enigszins op peil te houden was de overheid er al in 1916 toe overgegaan om levensmiddelen te distribueren onder de bevolking.

Ook in Drenthe was niet alles meer te krijgen. 'In 1918 waren de turfpijzen reeds met 250% gestegen, de lonen met 285%. Er kwam dus ook bij ons veel geld binnen en wat nog nooit gebeurd was: er bleef geld over. Door de oorlog was er weinig te koop. Ja, een fiets, dat kon. Er kwamen vijf of zes nieuwe fietsen. Onze actieradius vergrootte zich dus. Mijn ouders kregen een bankrekening. "Ja", zei moeder, "t is wel gek, maar waar moet men er anders mee heen?"', schrijft Van Houten.³⁹

De Nederlandse economie kwam in de loop van 1917 in steeds grotere problemen. Praktisch alle oorlogvoerende landen beperkten hun export, de Verenigde Staten vielen weg als handelspartner door het deelnemen aan de oorlog en de Duitsers kondigden een onbeperkte duikbootoorlog af. Door de stagnerende aanvoer van grondstoffen belandde Nederland vanaf dat jaar alsnog in een algehele 'economisch en sociaal kritieke toestand'.⁴⁰

De bevolking moest steeds vaker genoeg nemen met surrogaten en met wat distributiekantoren beschikbaar stelden. 'Er was niet veel te eten. Mijn tweede dochter en haar vriendin wisten wel raad. Onze buurman had een stookhok met een kookpot waarin aardappels voor de varkens werden gekookt. Zij pikten daar vaak wat aardappels, de diksten, die kwamen in de schort en dan bij ons achter huis smullen. Men noemde ze "pelaardappelen". Ze verhongerden niet', schrijft voormalig veenarbeider Mindert Aardema.⁴¹

Tabel 3.5 Absolute en geïndexeerde opbrengst in hectoliters per hectare van diverse akkerbouwgewassen in Drenthe, 1913-1918

Jaar	Aardappelen		Bonen		Gerst		Haver		Rogge		Tarwe	
	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index
1913	345	100	27,4	100	20,8	100	53,7	100	27,1	100	39,2	100
1914	338	98	28,4	104	20,0	96	52,7	98	24,7	91	35,8	91
1915	277	80	26,1	95	20,9	100	48,4	90	24,9	92	32,0	82
1916	292	85	25,2	92	19,0	91	50,7	94	24,6	91	36,0	92
1917	315	91	18,7	68	15,3	74	32,9	61	26,4	97	34,0	87
1918	306	89	24,7	90	14,0	67	40,0	74	23,6	87	26,2	67

Bronnen: *Verslagen over den landbouw in Nederland over 1913-1918*.

De agrarische sector had in de beginjaren van de Eerste Wereldoorlog flink geprofiteerd van de grote vraag naar voedsel, maar naarmate de oorlog vorderde, pakte de schaarste ook nadelig uit voor veel boeren. Door tekorten aan kunstmest en veevoer

daalde de productie. Tabel 3.5 laat zien dat in Drenthe de jaarlijkse opbrengst per hectare van verschillende akkerbouwgewassen bijna voortdurend afnam in de periode 1913-1918. Dat was met name het geval bij de teelt van gerst, haver en tarwe, maar de opbrengst van aardappelen, bonen en rogge daalde eveneens. Op zandgronden was een stevige bemesting noodzakelijker dan in bijvoorbeeld de kleigebieden en op weidegronden, zodat de problemen voor veel Drentse boeren extra groot zullen zijn geweest.⁴²

Boeren kregen in toenemende mate te maken met overheidsbemoeienis met het (internationale) goederenverkeer en de rantsoenering van landbouwproducten. Ze werden op een gegeven moment verplicht een deel van de opbrengst te leveren aan de overheid. Zo kreeg de zuivelfabriek in Oosterhesselen in 1916 opdracht tot 'zoete melkverschaffing' aan de steden, terwijl er nauwelijks genoeg melk was om te voorzien in de eigen behoeften.⁴³ Vanaf juli 1918 konden boeren worden verplicht om grasland te scheuren tot akkerland ten behoeve van de binnenlandse voedselvoorziening. Veel Drentse boeren waren reeds overgegaan op de akkerbouw, omdat ze door het gebrek aan voeder toch al nauwelijks meer vee hadden kunnen houden. Het gevolg was dat de veestapel drastisch inkromp. In 1918 bedroeg het aantal Drentse varkens nog slechts een kwart van de vooroorlogse omvang.⁴⁴

Ondanks de Duitse overgave op 11 november 1918 duurde de schaarste nog enige tijd voort. De geallieerde blokkade bleef namelijk onverminderd van kracht om de Duitse onderhandelaren onder druk te zetten en dat had ook gevolgen voor de handel met Nederland. De economie kon zich pas herstellen vanaf de zomer van 1919, toen de geallieerden en Duitsland in Versailles een definitieve vredesregeling ondertekenden. Het resultaat was dat op 12 juli van dat jaar een eind kwam aan de handelsrestricties, waarna ook Nederland weer vrij kon importeren.

3.5 Conclusie

Aan het begin van de twintigste eeuw was het aanzien van Drenthe drastisch veranderd door de gevolgen van de grootschalige turfwinning, maar in de Oude Landbouwdorpen bleef vooralsnog veel hetzelfde. De meeste inwoners waren als vanouds werkzaam in de agrarische sector en hun leefpatroon vertoonde nog veel trekken van die in voorgaande eeuwen. De sociale controle was er sterk en tradities speelden een belangrijke rol in het maatschappelijke leven. Op de dalgronden hadden de naar elders vertrokken veenarbeiders plaatsgemaakt voor een meer duurzame gemeenschap van veenkoloniale boeren. Dankzij de gunstige economische uitgangspositie van de agrarische sector vanaf het eind van de negentiende eeuw konden ook landarbeiders een boerenbedrijfje beginnen, waarna het aantal keuterijen flink steeg. De bevolking nam daardoor toe in de landbouwgebieden, maar deze groei kwam niet in de buurt van die in veenderijen waar de turfwinning in volle gang was.

De turfgraverij speelde in de twintigste eeuw nog hoofdzakelijk een rol in de gemeente Emmen. In de laatste decennia van de negentiende eeuw had deze sector in toenemende mate last gekregen van de concurrentie met steenkool. Om de turfprijzen zo laag mogelijk te houden, probeerden verveners op alle mogelijke manieren te besparen op de grootste kostenpost, de arbeiderslonen. Door de heterogene samenstelling van de veenarbeiders-

bevolking was er van een effectief gezamenlijk optreden tegen misstanden voornamelijk geen sprake. In feite gold het recht van de sterkste; diegenen die niet ziek werden of geen ongeluk kregen, behielden hun baan en konden zich handhaven in het veen.

Coevorden was aan het begin van de twintigste eeuw een belangrijk regionaal centrum. Er werden verscheidene markten gehouden en er waren talrijke voorzieningen en ambachtelijke bedrijfjes geconcentreerd. Behalve aan zijn strategische ligging dankte Coevorden zijn vooraanstaande economische rol aan de enorme bevolkingsgroei in Zuidoost-Drenthe als gevolg van de turfgraverij. De dorpen Emmen en Hoogeveen werden door deze ontwikkeling ook steeds belangrijker als verzorgingscentrum. Verder manifesteerde de nijverheid zich op de dalgronden, waar fabrieken profiteerden van de lage transportkosten en de aanvoer van goedkope brandstof.

De Eerste Wereldoorlog verstoortte de economische opleving sinds het eind van de negentiende eeuw. Nederland raakte niet direct betrokken bij deze oorlog, maar het land kwam wel terecht in een lastige positie, omdat het voortdurend moest waken voor bevoorrading van één van de strijdende partijen. Naarmate de oorlog vorderde nam de schaarste steeds grotere vormen aan als gevolg van de geallieerde blokkades en Duitse onderzeeboten. Bovendien nam de illegale goederenstroom naar met name Duitsland een grote vlucht.

Drenthe bevond zich aanvankelijk in een opmerkelijk gunstige positie tijdens de oorlog. Er was veel vraag naar zowel landbouwproducten als turf. Boeren en verveners konden hoge prijzen bedingen en voor arbeiders was volop werk, waardoor de lonen stegen. De betere verdiensten in de turfgraverij leidde echter niet tot een structurele verbetering van de positie van de veenarbeiders, omdat de prijzen van levensmiddelen en andere producten eveneens sterk stegen, terwijl door de tekorten steeds minder gekocht kon worden. De agrarische sector kreeg te maken met een stagnerende aanvoer van veevoeder en kunstmest. Hierdoor nam de productie sterk af. Zodoende daalde gedurende de Eerste Wereldoorlog de koopkracht van veel Drenten.

Criminaliteit en rechtspraak aan het begin van de twintigste eeuw

4.1 Het Wetboek van Strafrecht

De Verlichtingsfilosofen hadden verschillende kritiekpunten op het strafrecht, zoals dat tot in de achttiende eeuw heeft gegolden. Ze ageerden bijvoorbeeld tegen onnodig wrede en zware straffen en tegen de alom heersende rechtsverscheidenheid als gevolg van de vergaande zelfstandigheid van streken en steden. In Drenthe bezaten zowel het gewest als heerlijkheden zoals Coevorden een eigen jurisdictie. De lokale rechtspraak was meestal gebaseerd op verschillende bronnen. Bepalingen waren niet meer dan richtlijnen, zodat rechters beslisten of een feit al dan niet strafbaar was. Met name rijke verdachten hadden diverse mogelijkheden om hun straf te ontlopen. Zo konden ze ingaan op een schikkingsvoorstel van de vervolgende instantie. In ruil voor een fiks geldbedrag zou dan worden afgezien van een aanklacht of proces.¹

De nieuwe richting die de Verlichtingsfilosofen in het strafrecht insloegen wordt de 'Klassieke School' genoemd. De Klassieke School legde de nadruk op de daad in plaats van op de dader. In het strafrecht moest duidelijk worden omschreven wat strafbaar was en de vaststaande sancties zouden voortaan gelden voor iedereen. Rechters verloren dus hun ruime bevoegdheden, waardoor een eind kwam aan de willekeurige rechtspraak en klassenjustitie. De Klassieke School had ook vernieuwende ideeën omtrent de rol en wijze van straffen. In het rationele mensbeeld calculeren mensen de gevolgen van bepaald gedrag van tevoren in. Straffen moesten dus zo hoog zijn, dat mensen zouden afzien van het plegen van een misdrijf. Als iemand onverhoopt toch op het criminele pad belandde, dan diende een straf om zijn gedrag te corrigeren. Volgens de Verlichtingsfilosofie waren mensen immers verstandige wezens, die leren van hun fouten. Straffen behoorden daarom humaan en rechtvaardig te zijn en dus niet strenger dan strikt noodzakelijk.

De bezetting van de Republiek door het revolutionaire Frankrijk aan het eind van de achttiende eeuw leidde niet tot een vergaand verlichte wetgeving, maar er kwam wel een eind aan de rechtsverscheidenheid, omdat alle lokale wetten werden opgeheven. Na de val van Napoleon gold nog een tijdlang de Franse wetgeving in ons land. Pas in 1838 werden verscheidene Franse wetboeken vervangen door eigen wetten, maar de *Code Pénal* – het Franse strafrecht – bleef vooralsnog intact. Na jarenlange debatten, afwijzingen en herziene versies nam het parlement uiteindelijk in 1881 het ontwerp aan voor een nieuw wetboek. Vijf jaar later was de invoering ervan een feit.

Het *Wetboek van Strafrecht* van 1886 is vergaand beïnvloed door de idealen van de Klas-

sieke School. Er was vooral gestreefd naar eenvoud en duidelijkheid. Wat betreft de strafbare feiten werden alleen nog overtredingen en misdrijven onderscheiden, waardoor het verschil tussen misdrijven en de minder ernstige wanbedrijven was komen te vervallen. Overtredingen betroffen vooral schendingen van ordeningsregels, die ook strafbaar gesteld konden worden door lokale overheden, bij misdrijven ging het om moreel onaanvaardbaar geachte gedragingen. Deze scheiding is echter niet altijd consequent volgehouden, zodat grofweg gesteld kan worden dat overtredingen eenvoudige vergrijpen zijn en misdrijven de zwaardere delicten.² De diversiteit aan straffen werd beperkt tot twee hoofdcategorieën; geldboetes en vrijheidsstraffen, die eventueel aangevuld konden worden met speciale maatregelen. Door afschaffing van de minimumstrafmaat per delict werden veel straffen aanzienlijk lager. Er kwam een algemeen minimum van een dag wat betreft gevangenisstraffen en vijftig cent wat betreft boetes.

Het Wetboek van Strafrecht bestond uit drie delen; de 'Algemene Bepalingen', 'Misdrijven' en 'Overtredingen'. De delen 'Misdrijven' en 'Overtredingen' boden een opsomming van de strafbepalingen die golden voor de verschillende vergrijpen. Vooral van de eenzame opsluiting werd veel verwacht. De gedachte was dat veroordeelden in hun isolement zouden gaan nadenken over hun daden om vervolgens tot inkeer te komen, waarna ze als een beter mens terugkeerden in de samenleving. Straffen dienden dus primair om delinquenten weer op het rechte pad te krijgen. De 'Algemene Bepalingen' verduidelijkten begrippen die bij de latere strafbepalingen aan de orde kwamen en bood de burger zodoende bescherming tegen rechtsonzekerheid. Niet voor niets begonnen de bepalingen met het door de Verlichtingsfilosoof C. Beccaria geformuleerde legaliteitsbeginsel: 'Geen feit is strafbaar dan uit kracht van eene daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling'.³ Iemand kon dus nooit veroordeeld worden voor een feit dat op het moment van plegen niet strafbaar was of dat in het wetboek niet als zodanig was omschreven. Daar staat tegenover dat de pogingen om een strafbaar feit te plegen vaak erg moeilijk te vervolgen waren.

Al snel drong het besef door dat een onveranderlijk strafrecht nauwelijks haalbaar was, omdat wetgeving voortdurend aangepast dient te worden aan actuele situaties. Bovendien maakte het nieuwe wetboek geen eind aan de groeiende misdaad, een van de beoogde doelstellingen van de Klassieke School. De praktijk van het strafrecht sloot na 1886 wel aan op de ideeën van een nieuwe stroming in het strafrecht, de 'Moderne School', die het recht als een maatschappelijk verschijnsel beschouwde en in plaats van de daad de dader weer centraal stelde. Terwijl de Klassieke opvatting uitging van vaststaande sancties voor alle beklaagden, benadrukte de Moderne School de eigenheid van ieder individu. Latere aanvullingen op het Wetboek van Strafrecht en andere regelgeving zijn hier sterk door beïnvloed. Zo kwamen in 1901 de Kinderwetten tot stand, die voorzagen in aparte straffen en maatregelen voor kinderen beneden de achttien jaar. De rechter mocht deze bovengrens van minderjarigheid per geval naar eigen inzicht interpreteren. Jongeren tussen zestien en eenentwintig jaar konden zodoende onder zowel het jeugdrecht als het volwassenenrecht vallen.

Volgens de Moderne School veroorzaakte eenzame opsluiting meer leed dan aanvaardbaar was. Celstraf zou namelijk krankzinnigheid, depressies en andere ziekten tot gevolg hebben en deed ernstig afbreuk aan het sociale leven en de individualiteit van de gevangene. H. Franke verwoordt de nadelen van celstraffen als volgt: 'Mensen die eigenlijk alleen door armoede, ellende en gelegenheid tot het plegen van een gering misdrijf waren

gekomen, werden voor korte tijd uit het sociale leven gerukt en met levenslang durende schande overladen. Als zij door de cel tot inkeer werden gebracht, maakte de samenleving het hun daarna onmogelijk om de goede wil in daden om te zetten. Hun gezinnen waren ontwricht en hun broodwinning was door anderen ingepikt'.⁴ Er gingen dan ook steeds meer stemmen op om zoveel mogelijk veroordeelden uit de gevangnissen te houden. In 1915 kwam een oplossing. Op 30 december van dat jaar werd namelijk de voorwaardelijke veroordeling ingevoerd en kwamen er meer mogelijkheden tot voorwaardelijke invrijheidstelling. In het vervolg kon een veroordeelde in bepaalde gevallen het uitzitten van zijn straf ontlopen als hij zich gedurende een proefperiode niet schuldig maakte aan een strafbaar feit. Verder konden gevangenen voorwaardelijk vrijgelaten worden na het uitzitten van tweederde van hun straf, waarbij een minimum gold van negen maanden. De voorwaardelijke veroordeling waarborgde de sociale redzaamheid van de dader en bracht daarnaast een aanzienlijke kostenbesparing met zich mee voor de overheid.

4.2 Van daad naar veroordeling

De rechterlijke organisatie aan het begin van de twintigste eeuw was hiërarchisch opgebouwd. Op het laagste niveau bevonden zich de kantongerechten, die het rechtsgebied bestreken van meerdere gemeenten. Wat betreft strafzaken berechtten zij voornamelijk overtredingen. Aanvankelijk was Drenthe ingedeeld in de kantons Assen, Hoogeveen en Meppel, maar in 1878 kwam een nieuw kantongerecht tot stand in Emmen als gevolg van de sterke bevolkingsgroei in Zuidoost-Drenthe.⁵ Boven de kantongerechten stonden de arrondissementsrechtbanken, die zich uitspraken over misdrijven en de overtredingen bedelarij, landloperij en souteurschap. Verder oordeelden ze over vonnissen van de kantongerechten waartegen hoger beroep was aangetekend. Het rechtsgebied van de arrondissementsrechtbank te Assen besloeg de gehele provincie Drenthe. Hoger beroepszaken werden behandeld door het gerechtshof te Leeuwarden. Ten slotte zetelde in Den Haag de Hoge Raad. De Hoge Raad toetste beslissingen van lagere rechters aan de wet en vernietigde het vonnis als de regels rondom het strafproces niet voldoende in acht waren genomen. In dat geval werd de zaak terugverwezen. De Hoge Raad deed daarbij overigens geen uitspraak over de juistheid van de feiten die hadden geleid tot de veroordeling.

Vanaf 1838 regelde het *Wetboek van Strafvordering* de procesgang. Daarmee was afscheid genomen van de nog uit de Franse tijd stammende *Code d'instruction criminelle*. In 1886 werd het Wetboek van Strafvordering eigenlijk alleen aangepast aan de nieuwe indeling in overtredingen en misdrijven. Als reactie op de willekeur in de rechtspraak ten tijde van de Republiek was de procedure streng gebonden aan regels uit de Wetboeken van Strafrecht en Strafvordering. Na het constateren van een strafbaar feit maakte de politie een procesverbaal op, waarna bijna altijd een opsporingsonderzoek volgde. Zowel de opsporing als de vervolging van verdachten verliep via het Openbaar Ministerie, een afdeling van het Ministerie van Justitie. Het Openbaar Ministerie was regionaal georganiseerd in parketten, die verbonden waren aan de rechtbanken. Namens het Openbaar Ministerie leidde de officier van Justitie het opsporingsonderzoek. Hij gaf de politie instructies bij het zoeken naar bewijsmateriaal, waarbij hij hen diverse bevoegdheden kon toestaan, zoals het verzamelen van informatie over verdachten, fouillering, huiszoeking en het verhoren en in verzekering stellen van verdachten.

Het opsporingsonderzoek leverde niet altijd voldoende aanknopingspunten op. In dat geval kon een zaak worden overgenomen door de rechter-commissaris, die in tegenstelling tot de officier van Justitie ook getuigen mocht verhoren. Daarnaast had de rechter-commissaris de bevoegdheid om verdachten langer vast te laten houden na het verstrijken van de termijn van in verzekeringstelling. Deze voorlopige hechtenis was eveneens gebonden aan strenge voorwaarden. Zo mochten verdachten tijdens het verhoor in tegenstelling tot de vroegere martelpraktijken niet onder druk worden gezet om een verklaring af te leggen. Bovendien was een bekentenis alleen geen doorslaggevend bewijs meer om iemand te veroordelen.

Na afronding van het vooronderzoek moest de officier van Justitie besluiten of hij een zaak zou inschrijven bij het parket, waarna de verdachte daadwerkelijk voor de rechter kwam. Dat was niet altijd vanzelfsprekend. Het Openbaar Ministerie seponeerde een zaak als het vooronderzoek te weinig bewijs had opgeleverd, of als de vervolgingsprioriteit elders lag. Zaken waarin de pakkans van de dader groot was, zullen eerder zijn behandeld dan moeilijker op te lossen zaken. Eigenlijk kwam een dader pas in aanmerking voor berechting als zowel het slachtoffer als het Openbaar Ministerie vervolging verkozen boven eventuele alternatieven. In die overweging speelt de ernst van het vergrijp een belangrijke rol. Zo komen moorden over het algemeen wel voor de rechter, maar lang niet alle krui-meldiefstallen. Het al dan niet laten voorkomen van strafzaken was voor een deel politiek bepaald. De officier van Justitie kreeg namelijk instructies van de minister van Justitie, die op zijn beurt verantwoording moest afleggen aan de volksvertegenwoordiging. De reden waarom sommige daders wel en andere niet werden vervolgd, blijkt dus tijdgebonden en ten dele afhankelijk van toevallige en uiteenlopende factoren.

Als een zaak voorkwam kreeg de verdachte een dagvaarding toegestuurd, waarin de aanklacht stond vermeld. Vervolgens diende hij zich te melden bij de rechtbank. Beklaagden die werden beschuldigd van het plegen van een misdrijf in Drenthe moesten naar de arrondissementsrechtbank in Assen. Aan het begin van de twintigste eeuw was dat vanuit het zuidoosten van de provincie nog een hele onderneming.

Een dagvaarding werd niet altijd als een schande ervaren. ‘Want men moest naar Assen wegens turfroofstal, en dat was toch niet zo erg, want men kon ’s winters immers geen kou lijden? Wel kreeg men van de bazen het goede afval, maar men gaf de voorkeur aan beste “blauwe” of “scherpe” turf van de bulten. Of men moest naar Assen wegens een vechtpartij, en was dat nu niet een bewijs, dat men een “flinke kerel” was? Ook moest men naar Assen wegens grove baldadigheden bij deze of gene, die het toch dubbel en dwars verdiend had. Men moest naar Assen wegens smokkelarij, maar waarom was de jenever aan deze zijde van de grens duurder dan de “foesel” aan gene zijde? Neen, zo erg was dat alles niet, en men had er gaarne enkele weken of maanden voor over, vooral in de winter, want dan was er niets te verdienen en men was tegelijkertijd goed geborgen. Vooral wilde men graag als getuige naar Assen gaan, want het getuigengeld was veel meer dan een daghuur. Men ging dan ’s nachts om 12 uur op stap en kwam om 10 uur te Assen, waar men om 11 uur voor de rechter moest verschijnen. Om 2 uur werd de terugreis aanvaard en om 12 was men thuis. In 24 uren had men dan ongeveer f 5.- verdiend. Werk daar nu eens voor! Getuigen wilde men wat graag, al wist men van het geval niets af’, schrijft dorpsbiograaf A.C. van Heesewijk over de ‘gang naar Assen’ vanuit de veenkolonie Erica.⁶

Afbeelding 4.1 De arrondissementsrechtbank te Assen rond de Eerste Wereldoorlog (collectie Drents Archief)

De meeste strafzaken waren openbaar en doorliepen een vaste procedure. De rechter verleende niet verschenen verdachten verstek, zodat zonder de beklaagde toch verder geprocedeerd kon worden. Na een eventuele veroordeling mocht hij dan wel bij dezelfde rechtbank in verzet gaan tegen het vonnis. Er kwam dan een nieuwe uitspraak in de zaak. Tijdens de rechtszitting fungeerde de officier van Justitie als openbare aanklager. Hij noemde de strafbare feiten waaraan de verdachte zich schuldig gemaakt zou hebben en motiveerde de strafeis. De rechtbank mocht alleen oordelen over het ten laste gelegde vergrijp. De officier van Justitie moest de aanklacht doordacht en nauwkeurig formuleren, omdat de rechter een dagvaarding nietig verklaarde als deze niet voldeed aan de wettelijke voorschriften en omdat een vrijgesproken verdachte niet opnieuw gedagvaard kon worden voor hetzelfde misdrijf.

In de arrondissementsrechtbank werd doorgaans recht gesproken in meervoudige kamers waarin drie rechters zitting hadden. Minder ernstige strafzaken konden ook in enkelvoudige kamers worden afgedaan door de politierechter. Tijdens de terechtzitting deden de rechters actief onderzoek door noodzakelijke gegevens en bewijsmateriaal te verzamelen. Zo konden de rechters – maar ook de officier van Justitie en de raadsman van de verdachte – getuigen, deskundigen en de verdachte zelf ondervragen. Verder werden processen-verbaal, verslagen van deskundigen en andere stukken voorgelezen en er werden eventueel bewijzen getoond. Na de ondervraging hield de officier van Justitie een betoog, waarin hij van de rechtbank een uitspraak vorderde en een bijpassende straf eiste. De beklaagde mocht zich in een laatste woord nog verweren tegen de beschuldigingen. Vervolgens werd het onderzoek afgesloten. De uitspraak volgde direct daarna, of op een

nader te bepalen tijdstip. Aan het begin van de twintigste eeuw vond deze in het arrondissement Assen meestal na zo'n één tot twee weken plaats.

De rechtbank beraadde zich in het geheim over de uitspraak, maar het eindoordeel werd wel uitgesproken in het openbaar. Vrijspraak volgde als niet bewezen was dat de verdachte het ten laste gelegde feit had gepleegd. De rechtbank ontsloeg de pleger van een strafbaar feit van alle rechtsvervolging, als het feit of de dader niet strafbaar werden geacht als gevolg van bijzondere omstandigheden. Zo kon er sprake zijn van noodweer of overmacht. In dergelijke gevallen kreeg de beklaagde ook geen straf opgelegd. Verder kon de rechter het Openbaar Ministerie niet-ontvankelijk verklaren als deze niet het recht had om de verdachte te vervolgen, omdat de zaak bijvoorbeeld was verjaard, of omdat niet was voldaan aan alle vervolgingsvoorwaarden. De rechter veroordeelde een verdachte, als bewezen was dat deze een strafbaar feit had gepleegd en daardoor daadwerkelijk strafbaar was. Zowel de veroordeelde als het Openbaar Ministerie mochten bezwaar aantekenen tegen de uitspraak. In dat geval werd de uitvoering van het vonnis opgeschort. Beide partijen konden het vonnis in hoger beroep aanvechten bij het gerechtshof, of ze gingen in cassatie bij de Hoge Raad.

4.3 Vonnissen in strafzaken volgens het CBS en de rechtbankarchieven

Het CBS heeft in de *Criminele Statistiek* allerlei periodieke gegevens bijeengebracht met betrekking tot de aard en omvang van de Nederlandse misdaad in de negentiende en twintigste eeuw. In tabel 4.1 wordt aan de hand van het aantal door arrondissementsrechtbanken veroordeelde personen een indruk gegeven van het verloop van de criminaliteit rond de Eerste Wereldoorlog in Nederland en de provincies Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel.⁷ In Drenthe lag het aantal veroordeelden in 1911 hoger dan in de periode daarvoor. Na 1911 daalde dat aantal, om vervolgens enkele jaren stabiel te blijven op het niveau van de periode 1901-1910. Een tijdelijke inzinking in 1914 vormde hierop een uitzondering. In Groningen verminderde het aantal veroordeelden tot 1912, maar vanaf dat jaar maakte dit aantal een stijgende trend door. In Friesland en Overijssel was het aantal veroordeelden in de jaren direct voor de Eerste Wereldoorlog lager dan in het eerste decennium van de twintigste eeuw. Het verloop verschilde echter per provincie. De daling in Friesland was van langere duur. In 1916 stond het aantal veroordeelden er nog steeds op een lager niveau dan in de periode 1901-1910. In 1911 was het aantal veroordeelden in Overijssel het sterkst gedaald ten opzichte van het gemiddelde in de voorgaande tien jaar, maar direct na 1911 had die provincie wel te maken gekregen met een toename gedurende meerdere jaren. Vanaf 1916 steeg het aantal veroordeelden in Drenthe veel sterker dan in Groningen en Friesland, maar de Drentse toename verbleekt bij de situatie in Overijssel. Daar was het aantal veroordeelden in 1918 viereneenhalf keer groter dan het jaarlijkse gemiddelde aan het begin van de twintigste eeuw.

In tegenstelling tot de situatie in de genoemde vier provincies steeg het totaal aantal Nederlandse veroordeelden bijna voortdurend. Slechts een geringe afname in 1913 en vooral 1914 vormde op die trend een uitzondering. Daarbij werd overigens nooit het niveau bereikt van de periode 1901-1910. Tijdens de Eerste Wereldoorlog lag de gemiddelde jaarlijkse stijging van het aantal veroordeelden in Nederland hoger dan in Drenthe. Die toename zette door in 1918, terwijl in dat jaar in Drenthe sprake was van een daling.

Tabel 4.1 Absoluut en geïndexeerd aantal veroordeelden voor het plegen van misdrijven in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1918

Jaar	Drenthe		Groningen		Friesland		Overijssel		Nederland	
	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index	Abs.	Index
1901-1910	669	100	846	100	648	100	739	100	11.924	100
1911	713	107	737	87	628	97	621	84	12.490	105
1912	678	101	718	85	571	88	636	86	13.158	110
1913	662	99	804	95	512	79	654	88	12.886	108
1914	576	86	851	101	524	81	678	92	12.374	104
1915	665	99	805	95	562	87	820	111	13.349	112
1916	926	138	908	107	606	93	2.613	353	20.821	175
1917	1.170	175	1.113	132	713	110	2.755	373	30.014	252
1918	1.102	165	1.202	142	879	136	3.456	467	34.219	287

Bronnen: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Criminele statistiek over het jaar 1911*. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (s-Gravenhage 1913) xxiii; *Criminele statistiek 1918*, CBS, xxiv.

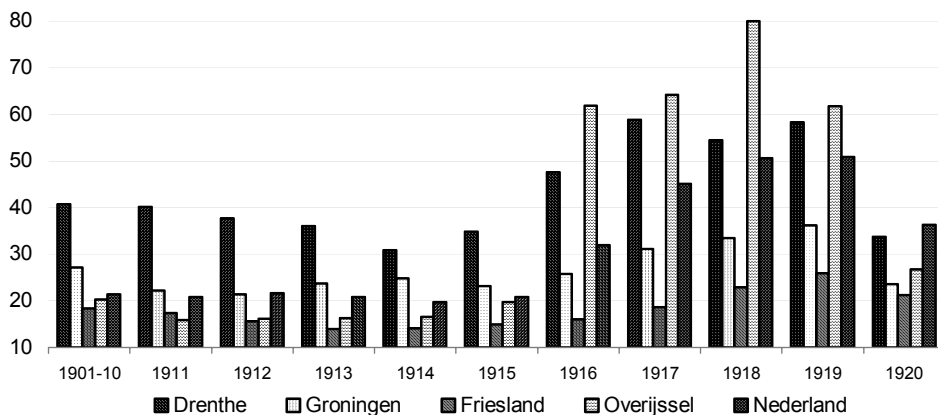
In Nederlands perspectief is de stijging van de criminaliteit in Drenthe aan het begin van de twintigste eeuw dan ook niet bijzonder opzienbarend geweest.

Het ligt voor de hand dat in provincies met een grote bevolking meer mensen vervolgd worden dan in kleinere provincies. Het is daarom beter om het aantal vervolgte personen te relateren aan de bevolkingsomvang van een bepaald gebied. In grafiek 4.1 is het aantal veroordeelden in Nederland en in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel berekend per 10.000 inwoners. De trend van de aanvankelijke daling en de stijging tijdens de Eerste Wereldoorlog is opnieuw waarneembaar, maar nu blijkt dat in Drenthe aan het begin van de twintigste eeuw bijna voortdurend de meeste mensen zijn vervolgd. Het relatieve aantal veroordeelden in Drenthe was niet alleen een stuk hoger dan in Groningen en Friesland en in Overijssel tot 1916, maar ook ten opzichte van het Nederlandse gemiddelde.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog namen de verschillen per provincie enorm toe. Zo lag het aantal veroordeelden in Gelderland, Limburg, Overijssel en Zeeland veel hoger dan in de andere provincies, inclusief Drenthe. Provincies in met name het westen van Nederland bleven daar juist ver bij achter. Daar steeg het relatieve aantal veroordeelden niet of nauwelijks.⁸ Met name na 1919 daalde de criminaliteit in bijna alle provincies tot ongeveer de vooroorlogse situatie. Daarbij valt op dat de relatieve misdaad in Drenthe wederom hoger lag dan in de omringende provincies, inclusief Overijssel. De gemiddelde Nederlandse criminaliteit stond nu echter op een wat hoger niveau dan de Drentse.

Helaas voorziet de *Criminele Statistiek* niet in informatie over de misdaad op gemeentelijk niveau. Dat is een gemis, omdat de bevolking binnen staatkundige, soms zelfs arbitraire grenzen sterk uiteenlopende sociale en economische achtergronden kon hebben. Regionale variatie in misdaadcijfers kan worden onderzocht aan de hand van rechtbankarchieven. De meeste vonnissen in strafzaken uit het begin van de twintigste eeuw zijn praktisch volledig bewaard gebleven in archiefinstellingen. Uit dergelijke vonnissen kan allerlei informatie worden gehaald. Zo worden persoonlijke gegevens vermeld over de

Grafiek 4.1 Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van misdrijven in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1920

Bronnen: *Criminele statistiek 1911*, CBS, xxiv; *Criminele statistiek 1918*, CBS, xxvii; *Criminele statistiek 1921*, CBS, xiii.

beklaagde, zoals leeftijd, beroep, woonplaats en geboorteplaats. Verder staat in de vonnissen waar, wanneer en onder welke omstandigheden een strafbaar feit is gepleegd en welke straf de beklaagde kreeg opgelegd.

In dit onderzoek zijn de vonnissen in strafzaken met betrekking tot de jaren voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog systematisch doorlopen, waarbij alle voor de vraagstelling relevante gegevens zijn verwerkt in een database. Niet alle variabelen zijn in de bronnen altijd even consequent opgeschreven. In veel vonnissen die zijn behandeld door de arrondissementsrechtbank te Assen ontbreekt de geboorteplaats van de beklaagde. Dat probleem kon grotendeels worden ondervangen door onderzoek in de geboorteakten van de burgerlijke stand.⁹ Lastiger is dat de woonplaats van de beklaagde en de plaats van misdrijf niet altijd zijn genoteerd. De vonnissen vermelden namelijk regelmatig alleen de naam van de gemeente. Aangezien de Drentse gemeenten tot voor kort genoemd waren naar een plaats binnen de grenzen, is in die gevallen onduidelijk in welk dorp de beklaagde woonde en waar precies binnen een gemeente het misdrijf was gepleegd. Beklaagden uit 'Sleen' kunnen dus net zo goed in Schoonoord of Veenoord hebben gewoond. Diverse woonplaatsen zijn alsnog achterhaald via onderzoek in de bevolkingsregisters van de betreffende gemeenten, maar de exacte plaats waar een misdrijf was gepleegd kon meestal niet meer worden teruggevonden.¹⁰

Het al dan niet weglaten van informatie was een ambtelijke keuze, die onder andere zal zijn ingegeven door efficiëntie en tijdgebrek. Voor sommige misdrijven werden speciale formulieren gebruikt, zodat standaardformuleringen niet keer op keer opgeschreven hoefden te worden. Verder verdween vanaf eind 1914 de strafeis van de officier van Justitie uit de vonnissen en werd af en toe geëxperimenteerd met het intikken op een schrijfmachine van vonnisinformatie. De volledigheid van de gegevens omtrent de veroordeelde en het misdrijf verschilde per rechtbank. Zo werd de geboorteplaats van beklaagden in tegenstelling tot de Drentse praktijk wel bijna altijd genoteerd in de vonnissen die zijn uitgesproken

door rechters in de aangrenzende arrondissementen Winschoten en Zwolle. In de meeste gevallen lieten deze rechtbanken tevens de geboortedatum van beklaagden opschrijven. In Drenthe gebeurde dat alleen in de strafzaken waarin minderjarigen werden berecht.

Tabel 4.2 laat zien dat de stijging van het totaal aantal door de arrondissementsrechtbank in Assen behandelde strafzaken gedurende de periode 1911-1918 niet overal in Drenthe even groot is geweest. Zoals uit de tabel blijkt had het groeiende aantal Drentse strafzaken tijdens de Eerste Wereldoorlog vooral betrekking op in het onderzoeksgebied gepleegde misdrijven. Vanaf 1916 ging het jaarlijks om bijna twee keer zoveel strafzaken als in de vooroorlogse jaren. Hoewel gedurende de periode 1911-1918 ongeveer de helft van alle Drenten in dit specifieke gebied woonde, bleek een groter percentage strafzaken nodig om de misdaad aldaar te behandelen. Het aandeel strafzaken nam toe van iets meer dan de helft voor de Eerste Wereldoorlog naar bijna driekwart tijdens die oorlog. Per 10.000 inwoners betekende dat een stijging van jaarlijks ongeveer vijftig strafzaken in de vooroorlogse periode naar gemiddeld meer dan negentig in de laatste drie oorlogsjaren.

Tabel 4.2 Absoluut, procentueel en geïndexeerd aantal strafzaken met betrekking tot misdrijven die zijn gepleegd in het onderzoeksgebied en in de overige Drentse gemeenten, 1911-1918

Jaar	Drents onderzoeksgebied			Overige Drentse gemeenten			Totaal	
	Abs.	%	Index	Abs.	%	Index	Abs.	Index
1911	468	57,5	100	346	42,5	100	814	100
1912	481	57,3	103	358	42,7	103	839	103
1913	477	56,4	102	369	43,6	107	846	104
1914	366	55,0	78	299	45,0	86	665	82
1915	585	65,5	125	308	34,5	89	893	110
1916	950	76,4	203	294	23,6	85	1.244	153
1917	927	73,9	198	327	26,1	95	1.254	154
1918	1.026	74,5	219	352	25,5	102	1.378	169
Totaal	5.280	66,6	141	2.653	33,4	96	7.933	122

Bronnen: DA, AA, inv. nr. 43-60, Vonnissen in strafzaken 1911-1918.

In de rest van Drenthe verliep de ontwikkeling van het aantal strafzaken binnen veel kleinere marges. Opmerkelijk is dat het verloop praktisch tegengesteld was aan die met betrekking tot het onderzoeksgebied. De daling tijdens de Eerste Wereldoorlog springt daarbij het meest in het oog. Het aantal strafzaken per 10.000 inwoners bedroeg tussen 1911 en 1913 jaarlijks zo'n veertig. Daarna daalde het relatieve aantal zaken naar iets meer dan dertig in 1916. Vanaf dat jaar vond enigszins een stijging plaats, maar desondanks werd het vooroorlogse niveau van veertig zaken per 10.000 inwoners niet bereikt. Na een sterke daling in de eerste oorlogsjaren lag het absolute aantal strafzaken in 1918 uiteindelijk maar iets boven het niveau van 1911.

4.4 Veroordeelden uit het Drentse onderzoeksgebied

Om een nauwkeurig beeld te krijgen van de criminaliteit moet niet zozeer worden gekeken naar de aard en omvang van het aantal strafzaken, maar naar de misdrijven en de personen die tijdens die strafzaken zijn vervolgd. De rechtbank oordeelde in één strafzaak namelijk regelmatig over meerdere personen en een combinatie van misdrijven. Bovendien konden strafzaken betrekking hebben op eerdere zittingen. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan bij verstek veroordeelde beklaagden, die naderhand in verzet waren gegaan tegen het vonnis. Het aandeel van dergelijke 'herhalingszaken' bedroeg in het arrondissement Assen tussen 1911 en 1914 gemiddeld zo'n zeven procent van het totaal aantal strafzaken, maar dat percentage liep tijdens de Eerste Wereldoorlog op tot gemiddeld iets meer dan twaalf procent.¹¹

Een ander probleem is dat tellingen aan de hand van het jaarlijkse aantal strafzaken (via de rolboeken of registers uit de rechtbankarchieven) en aan de hand van het jaarlijkse aantal veroordeelden (CBS) praktisch altijd zijn gebaseerd op het jaar waarin een verdachte is veroordeeld. Het is echter veel interessanter te achterhalen in welk jaar iemand een misdrijf pleegde. In Drenthe verschenen verdachten meestal enkele maanden nadat het vergrijp had plaatsgevonden voor de rechter, maar dat kon natuurlijk veel langer duren als het opsporingsonderzoek geen resultaten had opgeleverd, of als er in bepaalde zaken aanvullend onderzoek nodig werd geacht.

Ten slotte zeggen zowel de *Criminele Statistiek* als de strafzaken van de arrondissementsrechtbanken alleen iets over de misdaad in een bepaalde regio. Zo was het rechtsgebied van de arrondissementsrechtbank te Assen beperkt tot de provincie Drenthe. Drenten die elders een strafbaar feit begingen, werden vervolgd in het arrondissement waarin ze hun misdrijf hadden gepleegd. De verspreiding van criminaliteit laat zich echter nauwelijks weerhouden door gemeente- of provinciegrenzen. Binnenlandse grenzen vormden aan het begin van de twintigste eeuw allang geen belemmering meer voor het personenverkeer en goederenstromen. Daarnaast waren de transportmogelijkheden flink toegenomen. Drenthe werd doorsneden door kanalen en tramwegen en op de weg werden steeds vaker fietsen gesignaleerd.

De grotere mobiliteit wordt gedemonstreerd door veenarbeiders die voortdurend verder trokken naar plaatsen waar iets te verdienen viel. Uit verschillende egodocumenten komt naar voren dat zij lopend of op de fiets in korte tijd vaak grote omzwervingen maakten. Zo werkten de veenarbeiders Frederik en Derk Gort in het eerste decennium van de twintigste eeuw aanvankelijk in het veen bij De Krim in de provincie Overijssel, maar daarna trokken ze achtereenvolgens naar de veenderijen rond Papenburg (Duitsland) en naar de kolenmijnen in het Roergebied. Tijdens de Eerste Wereldoorlog vond Frederik werk in het veen bij Alteveer in de provincie Groningen.¹²

Sommige streken in het Drentse onderzoeksgebied waren door hun ligging vooral georiënteerd op kernen in andere gemeenten of provincies. Zo was Nieuw-Buinen in de gemeente Borger sterk gericht op het Groningse Stadskanaal. Het is aannemelijk dat een deel van de door Drenten gepleegde criminaliteit zich heeft afgespeeld buiten de provincie. In deze studie is daarom tevens onderzoek gedaan naar inwoners van het onderzoeksgebied, die in de aanpalende arrondissementen Winschoten en Zwolle voor de rechter moesten verschijnen.¹³ Het gaat daarbij overigens om een relatief klein aantal delicten.

De arrondissementsrechtbanken in Winschoten en Zwolle behandelden samen niet meer dan vijf procent van alle misdrijven die door beklaagden uit het onderzoeksgebied waren gepleegd in de periode 1911-1918.¹⁴ Zij begingen hun delicten hoofdzakelijk in gemeenten die direct aan de Drentse grens lagen, zoals Onstwedde en Vlagtwedde in de provincie Groningen en Ambt-Hardenberg en Gramsbergen in de provincie Overijssel. Deze constatering rechtvaardigt het besluit om verder weggelegen arrondissementen niet te betrekken bij dit onderzoek. De resultaten zouden te gering zijn om een doorslaggevende invloed uit te oefenen op de aard en omvang van de door Drenten gepleegde criminaliteit.

Rechtbankarchieven in het Duitse Rijk zijn vanwege hun afwijkende rechtssysteem buiten beschouwing gelaten, maar de Nederlandse arrondissementsrechtbanken hebben wel Nederlanders veroordeeld, die een misdrijf hadden begaan in Duitsland. In het buitenland gepleegde delicten konden namelijk worden berecht op grond van een bepaling uit het Wetboek van Strafrecht, die stelde dat de Nederlandse strafwet eveneens van toepassing was op alle Nederlanders die zich elders in Europa schuldig hadden gemaakt aan een feit, waarop zowel door de eigen strafwet als door de wetgeving van het desbetreffende land een straf was gesteld.¹⁵ Deze gevallen zijn wel meegenomen in dit onderzoek. In totaal zijn zo'n dertig beklaagden uit het onderzoeksgebied berecht voor het plegen van een delict op Duits grondgebied voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat is minder dan een procent van alle vervolgte inwoners uit dit deel van Drenthe.¹⁶

Tabel 4.3 toont de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde criminaliteit aan het begin van de twintigste eeuw. Uit de absolute cijfers blijkt dat gedurende de periode 1911-1918 jaarlijks gemiddeld bijna tweederde van het totaal aantal delicten werd begaan door beklaagden uit het veengebied Zuidoost-Drenthe (VZO). Dat was een groot verschil met 1900, toen het nog maar ging om amper dertig procent. In 1906 was dit percentage weliswaar gestegen, maar desondanks lag het aandeel met iets meer dan veertig procent nog ver onder het niveau van de jaren direct voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Zowel inwoners van de Oude Landbouwdorpen (OLD), het veengebied Hoogeveen (VHV) als het veengebied Oostermoer (VOM) namen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog zo'n negen tot tien procent van de door beklaagden uit het onderzoeksgebied gepleegde delicten voor hun rekening. Dit aandeel had rond de eeuwwisseling nog veel hoger gelegen. In 1900 was namelijk veertien procent van de vervolgte misdrijven begaan door inwoners van de Oude Landbouwdorpen, terwijl dat percentage met betrekking tot het Oostermoer en Hoogeveen respectievelijk zo'n twintig procent en bijna vierentwintig procent bedroeg.

Het aandeel door beklaagden uit het Odoornerveen (ODV) gepleegde delicten daalde van ongeveer tien procent in 1900 via acht procent in 1906 naar jaarlijks gemiddeld minder dan drie procent in de periode 1911-1918. Inwoners van de stad Coevorden (SCV) waren direct voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog verantwoordelijk voor jaarlijks gemiddeld vijf procent van de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde criminaliteit. Opmerkelijk is dat dit percentage aan het begin van de twintigste eeuw substantieel lager lag. Zowel in 1900 als in 1906 ging het om ongeveer twee procent van het totaal aantal misdrijven.

Tabel 4.3 Absoluut aantal delicten en het aantal delicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰
1900	68	36,7	9	39,0	113	84,1	95	59,8	47	209,4	144	74,0
1906	50	25,0	9	31,3	85	59,7	64	36,4	34	129,1	181	74,7
1911	54	25,6	30	88,9	98	65,7	76	39,5	19	64,5	272	93,1
1912	54	25,3	28	80,9	97	64,5	66	33,7	34	113,9	315	103,8
1913	47	21,8	12	33,8	74	48,8	60	30,0	24	79,2	272	86,3
1914	39	17,9	23	63,2	67	43,8	39	19,1	22	71,5	229	70,0
1915	51	23,2	22	58,9	46	29,8	65	31,2	17	54,5	434	127,7
1916	50	22,5	54	141,1	60	38,6	88	41,4	6	18,9	869	246,1
1917	100	44,6	47	119,7	40	25,5	89	41,0	18	55,9	651	177,5
1918	107	47,3	72	178,8	85	53,7	77	34,8	25	76,4	669	175,6
1911-1914	48,5	22,6	23,3	66,3	84,0	55,6	60,3	30,4	24,8	82,3	272,0	87,9
1915-1918	77,0	34,5	48,8	125,7	57,8	37,0	79,8	37,1	16,5	51,6	655,8	182,1
1911-1918	62,8	28,7	36,0	97,5	70,9	46,1	70,0	33,9	20,6	66,5	463,9	138,5

Toelichting: Oude Landbouwdorpen (OLD), Stad Coevorden (SCV), Veengebied Hogeveen (VHV), Veengebied Oostermoer (VOM), Odoornerveen (ODV) en Veengebied Zuidoost-Drenthe (VZO). De periodeaantallen 1911-1914, 1915-1918 en 1911-1918 zijn gewogen gemiddelden. Bronnen: DA, AA, inv. nr. 28-30, 36-38 en 43-64, Vonnissen in strafzaken 1900-1919; DA, AA, inv. nr. 446 en 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1900-1920; GA, AW, inv. nr. 443-450, 472-481 en 499-557, Minuten van vonnissen in strafzaken 1900-1919; HCO, AZ, inv. nr. 853-856, 865-868 en 875-894, Vonnissen 1900-1919.

De ontwikkeling van de criminaliteit in de periode 1911-1918 verschilde sterk per gebiedsdeel. Het aantal delicten dat gedurende de Eerste Wereldoorlog werd gepleegd door beklaagden uit Hogeveen en uit het Odoornerveen daalde met meer dan dertig procent ten opzichte van de voorgaande jaren 1911-1914. Inwoners uit het veengebied Oostermoer en de Oude Landbouwdorpen maakten zich gedurende de oorlogsjaren juist vaker schuldig aan criminaliteit. De misdaadtoename bedroeg respectievelijk een derde en bijna zestig procent. De grootste stijging deed zich voor onder de Coevordenaren en vooral onder de bewoners van het veengebied Zuidoost-Drenthe. Inwoners van die gebiedsdelen pleegden tijdens de oorlog twee tot bijna tweeënhalf keer vaker delicten dan in de periode 1911-1914. De stijging van de criminaliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog deed zich zodoende vooral voor onder de bevolking van gebieden die direct aan, of dicht bij de grens met Duitsland lagen.

Tabel 4.3 laat tevens zien hoeveel delicten inwoners van de verschillende gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied jaarlijks pleegden per 10.000 ingezetenen (‰). Beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen begingen verhoudingsgewijs de minste delicten. In de vooroorlogse periode 1911-1914 ging het gemiddeld om zo'n 23 misdrijven per 10.000 inwoners. In 1900 waren dat er nog bijna 37 geweest. Tussen 1911 en 1914 was er sprake van een dalende trend. In 1915 nam de door inwoners van de Oude Landbouwdorpen

gepleegde criminaliteit weer toe, maar een jaar later was er opnieuw sprake van een daling. In beide jaren werd overigens niet het niveau gehaald van 1911. Vanaf 1917 vond een sterke stijging plaats, die zich voortzette in 1918.

Bewoners van het Oostermoer pleegden in de jaren direct voor de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs iets vaker delicten dan inwoners van de Oude Landbouwdorpen. Aan het begin van de twintigste eeuw was dat verschil nog een stuk groter geweest. Tussen 1911 en 1914 nam de criminaliteit onder inwoners van het Oostermoer steeds verder af, maar in de eerste drie oorlogsjaren was er sprake van een gestage groei. Opmerkelijk is de daling in 1918, aangezien inwoners van de andere gebiedsdelen in dat jaar juist relatief meer delicten pleegden dan in de voorgaande jaren.

Hoogevenaars maakten zich in de periode 1911-1914 jaarlijks schuldig aan gemiddeld bijna 56 delicten per 10.000 inwoners, terwijl dit aantal in 1900 nog maar liefst de helft meer had bedragen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde de criminaliteit naar jaarlijks gemiddeld 37 delicten per 10.000 inwoners. In 1918 was het aantal misdrijven echter toegenomen met bijna de helft van het gemiddelde in de oorlogsperiode.

Van alle inwoners van het Drentse onderzoeksgebied pleegden beklaagden uit het Odoornerveen aan het begin van de twintigste eeuw verhoudingsgewijs veruit de meeste misdrijven. In 1900 ging het om niet minder dan 209 delicten, terwijl dat aantal zes jaar later nog altijd zo'n 129 bedroeg. Direct voor de Eerste Wereldoorlog maakten Odoornerveenaren zich nog veel vaker schuldig aan criminaliteit dan gemiddeld in het onderzoeksgebied, maar in die jaren waren zij wel voorbijgestreefd door inwoners van Zuidoost-Drenthe.

In 1900 en 1906 pleegden beklaagden uit Zuidoost-Drenthe respectievelijk 74 en 75 delicten per 10.000 inwoners. Dat was veel minder dan in het geval van de Odoornerveenaren in die jaren, maar meer dan waaraan inwoners van de andere gebiedsdelen zich hadden schuldig gemaakt, met uitzondering van Hoogeveen in 1900. In de periode 1911-1914 was het relatieve aantal door beklaagden uit Zuidoost-Drenthe gepleegde delicten toegenomen tot jaarlijks gemiddeld 88, waarna dat aantal explosief verder steeg naar meer dan het dubbele tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Coevordenaren begingen zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs veel vaker criminaliteit dan inwoners van de Oude Landbouwdorpen en diverse veengebieden in het onderzoeksgebied. Dat was een groot verschil met de periode aan het begin van de twintigste eeuw, toen de Coevorder misdaad nog op een relatief laag niveau had gestaan. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakten jaarlijks gemiddeld bijna twee keer zoveel Coevordenaren zich schuldig aan crimineel gedrag als in de voorgaande periode 1911-1914 en daarmee benaderde Coevorden enigszins de situatie van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe.

De arrondissementsrechtbanken Assen, Winschoten en Zwolle hebben tussen 1911 en 1920 gezamenlijk 3.941 personen uit het Drentse onderzoeksgebied vervolgd voor het plegen van 5.793 misdrijven in de periode 1911-1918. Het aantal veroordeelde individuen – de beklaagden – is veel kleiner dan het aantal individuele veroordelingen, de delicten. Verscheidene personen verschenen dan ook meerdere malen voor de rechter. De waarden in tabel 4.4 zijn berekend aan de hand van veroordeelde individuen. Iedere beklaagde is dus per periode waarin het delict is gepleegd steeds één keer meegeteld. Het tellen van het aantal veroordelingen levert in sommige gevallen een vertekent beeld op, omdat de desbetreffende delicten kunnen zijn begaan door een relatief klein aantal personen.

Tabel 4.4. Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918

Gebiedsdeel	1911-1914			1915-1918		
	<i>Abs.</i>	<i>°/000</i>	<i>delicten/beklaagde</i>	<i>Abs.</i>	<i>°/000</i>	<i>delicten/beklaagde</i>
Oude Landbouwdorpen	174	20,3	1,11	277	31,1	1,11
Stad Coevorden	83	59,2	1,12	162	104,4	1,20
Hoogeveen	269	44,5	1,25	191	30,6	1,21
Oostermoer	197	24,9	1,22	267	31,1	1,19
Odoornerveen	76	63,1	1,30	56	43,8	1,18
Zuidoost-Drenthe	802	64,8	1,36	1.757	122,0	1,49

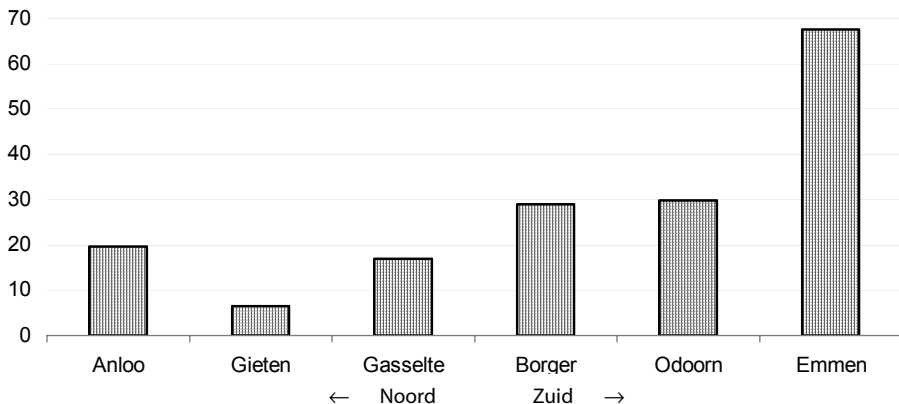
Bronnen: Zie tabel 4.3.

Er bestonden per gebiedsdeel aanzienlijke verschillen in het aantal delicten waarvoor een beklaagde zich binnen een periode van vier jaar moest verantwoorden. Zo blijken vervolgte inwoners van de Oude Landbouwdorpen zich zowel in de periode voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog nauwelijks schuldig te hebben gemaakt aan meer dan één delict per persoon, terwijl de beklaagden uit Zuidoost-Drenthe gedurende de oorlogsjaren gemiddeld maar liefst anderhalf delict pleegden per persoon. In hoofdstuk 9 wordt nader ingegaan op deze 'veelplegerij'.

Uit tabel 4.4 blijkt verder dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen, Hoogeveen en het Oostermoer zowel voor als tijdens de oorlog verhoudingsgewijs het minst vaak voor de rechter verschenen. Voor de oorlog bevonden zich relatief veel Odoornerveners onder de beklaagden, maar dat aantal was in de oorlogperiode sterk teruggelopen. Desondanks bleef het niveau ver boven dat van de genoemde drie gebiedsdelen. Het aantal beklaagden uit Coevorden en Zuidoost-Drenthe maakte een enorme stijging door tijdens de Eerste Wereldoorlog. Gedurende die jaren moest meer dan een procent van de bevolking uit Coevorden en Zuidoost-Drenthe zich verantwoorden in de rechtbank.

Het lijkt erop dat de criminaliteit zich inderdaad met de veenarbeiders verplaatste naar onontgonnen veenderijen, die aan het begin van de twintigste eeuw eigenlijk alleen nog te vinden waren in het zuidoosten van Drenthe. Een soortgelijke ontwikkeling is voor de tweede helft van de negentiende eeuw reeds geconstateerd door Douw en Ten Zijthoff.¹⁷ Grafiek 4.2 geeft het relatieve aantal beklaagden weer uit veengebieden in gemeenten in het oosten van Drenthe, die een misdrijf hebben begaan in de periode 1911-1914. De gemeenten zijn gerangschikt van noord naar zuid, de richting waarin de vervening voortschreed. De jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn buiten beschouwing gelaten om een eventuele beïnvloeding tegen te gaan van tijdelijke restricties en maatregelen, die de overheid afkondigde als reactie op de oorlogstoestand. Deze regels hadden voor een aanzienlijk deel betrekking op activiteiten langs de rijksgrens, waardoor het potentiële risico op criminele activiteiten onevenredig toenam in grensgemeenten.

Grafiek 4.2 Aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit veengebieden in gemeenten langs de Drentse oostgrens voor het plegen van misdrijven in de jaren 1911-1914

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit grafiek 4.2 komt duidelijk naar voren dat het percentage vervolgde inwoners groter wordt in gebieden waar de veenderijen later aan snee zijn gebracht. Verhoudingsgewijs de minste beklaagden kwamen uit veengebieden in de meest noordelijke gemeenten Anloo, Gieten en Gasselte. De veenderijen aldaar waren rond 1880 zo goed als afgegraven. Het aantal vervolgde inwoners van de venen in de gemeente Borger en Odoorn lag een stuk hoger. Daar werd aan het begin van de twintigste eeuw nog turf gegraven, terwijl veel ex-veenarbeiders er werk hadden gevonden in diverse fabrieken op de dalgronden. Het relatieve aantal beklaagden uit Borger en Odoorn was echter nog niet de helft van het aantal vervolgde inwoners van veenderijen in de gemeente Emmen. De veronderstelling lijkt dus te kloppen dat de misdaad relatief hoog was onder diegenen die in de woorden van Kempe en Vermaat 'rusteloos doortrokken, telkens naar nieuwe, onontgonnen streken, zij, die blijkbaar niet leven konden zonder dezen zwaren, vaak onder groote ontberingen gepresteerden veenarbeid'. Volgens de criminologen moest de oorzaak worden gezocht in de mentaliteit van veenarbeiders, die elementen bevatte van een 'oerkrachtigen pioniersdrang' en zodoende regelmatig leidde tot 'criminologisch bedenkelijke gevolgen'.¹⁸

De veronderstelling dat de criminaliteit onder de bevolking van jonge veengebieden relatief hoog was, kan ook worden getoetst binnen de gemeente Emmen, de gemeente die het grootste oppervlak bestrijkt van het veengebied Zuidoost-Drenthe en al aan het begin van de twintigste eeuw verreweg de meeste inwoners telde binnen het onderzoeksgebied. Tabel 4.5 toont het aantal vervolgde inwoners van verschillende 'streken' binnen de gemeente Emmen die direct voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog een delict hebben gepleegd. Naast oude landbouwdorpen gaat het daarbij om een zevental veengebieden, die op uiteenlopende tijdstippen zijn bevolkt en aan snee gebracht in de periode tussen de jaren zestig van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Zij zijn in de tabel gerangschikt in volgorde van ouderdom.

Ondanks het lage aantal gevallen, waardoor gemakkelijk vertekeningen ontstaan, komt opnieuw naar voren dat het relatieve aantal beklaagden uit een bepaalde streek oploopt

Tabel 4.5 Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van misdrijven in de jaren 1911-1918

Streek	1911-1914			1915-1918		
	Abs.	%	‰	Abs.	%	‰
Esdorpen en filialen	47	5,9	27,6	74	4,4	38,0
Barger-Westerveen	147	18,4	63,9	181	10,8	77,6
Amsterdamscheveld	10	1,3	28,6	32	1,9	75,5
Weerdingerveen	62	7,8	44,5	110	6,6	68,9
Oosterveen en Smeulveen	57	7,2	49,3	86	5,1	74,4
Emmer-Compascuum	119	14,9	64,1	231	13,8	96,9
Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum	275	34,5	99,6	830	49,4	233,7
Roswinkelerveen	80	10,0	110,6	132	7,9	170,5
Onbekend	0	0,0	-	3	0,2	-
Totaal	797	100		1.679	100	

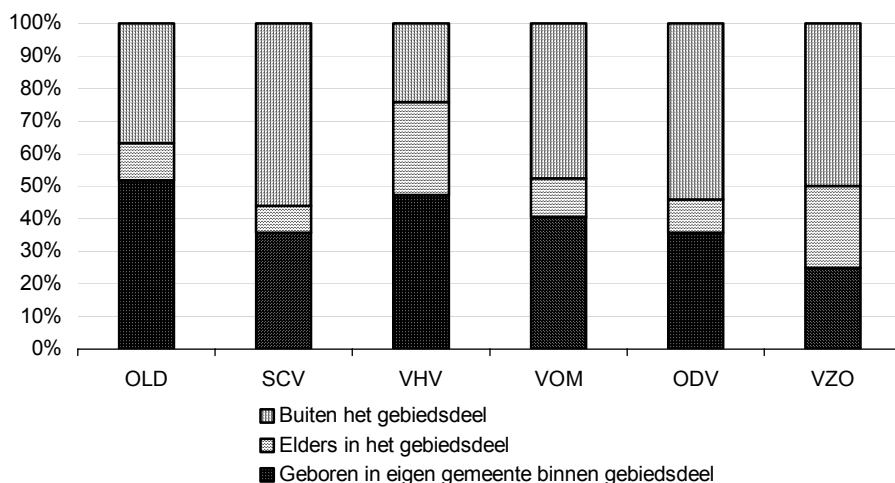
Bronnen: Zie tabel 4.3.

naarmate die gebieden later zijn bevolkt. Binnen de gemeente Emmen vormde Barger-Westerveen hierop een uitzondering. Deze streek was het eerst aan snee gebracht, maar desondanks maakten verhoudingsgewijs veel inwoners uit Barger-Westerveen zich in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog schuldig aan criminaliteit. Het relatieve aantal daders uit het aan Barger-Westerveen grenzende Amsterdamscheveld was toentertijd juist zeer laag.

Hoewel het Weerdingerveen, het Oosterveen, het Smeulveen en het Emmer-Compascuum allen rond 1880 aan snee werden gebracht, begingen in de periode 1911-1914 verhoudingsgewijs veel meer personen uit Emmer-Compascuum een misdrijf dan uit de andere genoemde veenderijen. Barger-Compascuum, Barger-Oosterveen en het Roswinkelerveen spanden echter de kroon. In de periode voor de Eerste Wereldoorlog ging het in die venen jaarlijks om gemiddeld honderd of meer daders per 10.000 inwoners.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog schoot het aantal plegers van delicten per 10.000 inwoners omhoog naar jaarlijks gemiddeld 171 uit het Roswinkelerveen tot zelfs 234 uit Barger-Compascuum en Barger-Oosterveen. Ook in de andere streken binnen de gemeente Emmen nam het aantal vervolgte inwoners toe, maar die stijging was lang niet zo explosief als in Barger-Compascuum en Barger-Oosterveen. Wat betreft de streken Barger-Westerveen, het Amsterdamscheveld, het Weerdingerveen en het Oosterveen en het Smeulveen pleegden per 10.000 inwoners jaarlijks gemiddeld zo'n zeventig tot tachtig inwoners één of meer misdrijven in de periode 1915-1918. Het aantal daders uit Barger-Westerveen nam verhoudingsgewijs dus minder sterk toe ten opzichte van de andere veengebieden. De bevolking van Emmer-Compascuum maakte zich met bijna honderd personen per 10.000 inwoners veel vaker schuldig aan criminaliteit dan de bewoners van de laatstgenoemde veenderijen, maar desondanks werd het niveau van het Roswinkelerveen, het Barger-Compascuum en het Barger-Oosterveen bij lange na niet bereikt.

Grafiek 4.3 Procentueel aantal beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied naar geboorteplaats voor het plegen van misdrijven in de jaren 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

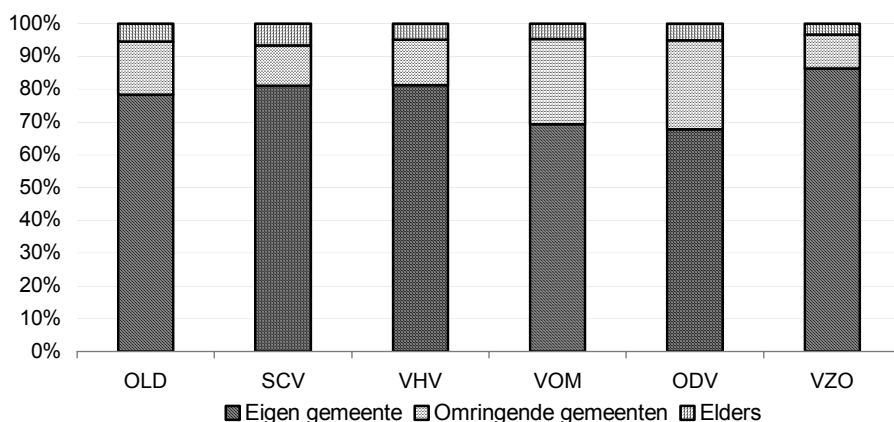
Als veenarbeiders zich inderdaad relatief vaak schuldig hebben gemaakt aan criminaliteit, dan zou dat tot uiting moeten komen in de achtergronden van de beklaagden. Grafiek 4.3 geeft per gebiedsdeel informatie over de geboorteplaats van vervolgte inwoners van het onderzoeksgebied. Er is daarbij gekozen voor een driedeling om een zo duidelijk mogelijk overzicht te geven. Als eerste is geteld hoe vaak beklaagden op het moment van berechting woonden in hun geboorteplaats of elders in dezelfde gemeente in hetzelfde gebiedsdeel. Zo kan wat betreft de Oude Landbouwdorpen dus worden gedacht aan iemand uit Erm, die was geboren in Sleen. Binnen de gemeenten Emmen en Hoogeveen dienen streken als de begrenzing van de eerste groep. Het ging dan bijvoorbeeld om een beklaagde die was geboren in Erica, maar die tijdens de rechtszitting woonde in Nieuw-Amsterdam. Zowel Erica als Nieuw-Amsterdam lagen in de streek Barger-Westerveen. De tweede categorie bestaat uit beklaagden die elders waren geboren in het desbetreffende gebiedsdeel en bij de derde gaat het om vervolgte individuen wiens geboorteplaats zich bevond buiten het gebiedsdeel waar ze woonachtig waren.

Uit grafiek 4.3 blijkt dat in veengebieden zoals het Oostermoer, het Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe verhoudingsgewijs veel vervolgte inwoners van elders kwamen. Het ging in die gebiedsdelen om ongeveer de helft van het totaal aantal beklaagden. Veel vervolgte inwoners van de uitgestrekte gemeente Emmen waren bovendien geboren in andere streken binnen die gemeente. Dat wijst eveneens op migratie, omdat de veenderijen op verschillende tijdstippen aan snee zijn gebracht. Veenarbeiders lijken voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog dus een groot aandeel te hebben gehad in de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde criminaliteit.

Beklaagden uit de stad Coevorden waren ook vaak elders geboren. De bevolkingstoe-
loop naar steden was over het algemeen groot, omdat stedelijke samenlevingen vanwege de concentratie van goederen, diensten en mensen een sterke aantrekkingskracht uitoe-

fenden. Vervolgde inwoners van de Oude Landbouwdorpen waren juist in meerderheid geboren in hun woonplaats of de directe omgeving daarvan. Deze constatering is typerend voor het traditionele karakter van de boerendorpen. Een aanzienlijk aantal beklaagden uit het veengebied Hoogeveen was eveneens geboren in de streek waar ze woonden op het moment dat ze een delict hadden gepleegd. Verder zag een groot percentage elders binnen het gebiedsdeel het levenslicht. Deze situatie is kenmerkend voor Hoogeveen. In hoofdstuk 2 is immers geconstateerd dat een deel van de Hoogeveense arbeiders na afloop van de verving aldaar was blijven wonen om op keuterijtjes een agrarisch bestaan op te bouwen.

Grafiek 4.4 Procentueel aantal delicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

De plaats waar een delict is gepleegd kan iets zeggen over de mobiliteit van delinquenten. Grafiek 4.4 laat zien waar inwoners uit het onderzoeksgebied strafbare feiten begingen in de jaren voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat was hoofdzakelijk het geval in de directe woonomgeving van de dader. Gemiddeld ging het om meer dan tachtig procent van het totaal aantal delicten. Het Oostermoer en het Odoornerveen waren hierop uitzonderingen. Inwoners van die gebiedsdelen werden in nog geen zeventig procent van het totaal aantal beklaagden vervolgd voor het plegen van delicten in de eigen gemeente. Daarbij moet wel worden opgemerkt dat het gebiedsdeel Odoornerveen zich uitstreckte over het grondgebied van verschillende gemeenten. Zodoende zullen relatief veel Odoornerveners zijn vervolgd voor het plegen van delicten in aangrenzende gemeenten.

Het is opmerkelijk dat een hoog percentage inwoners van de Oude Landbouwdorpen eveneens hun delicten hebben begaan in of rond hun woonplaats. Blijkbaar kon de sociale controle in de hechte dorpsgemeenschappen niet verhinderen dat sommige inwoners zich toch misdroegen te midden van hun dorpsgenoten. De geografische spreiding van de criminaliteit die is gepleegd door inwoners van het veengebied Zuidoost-Drenthe was het geringst van alle gebiedsdelen. Dat zal te maken hebben met de ligging in een uithoek van de

provincie tegen de Duitse grens en het grote oppervlak dat de gemeente Emmen bestreek. De algehele beperkte geografische spreiding lijkt er op te wijzen dat de bevolking van het onderzoeksgebied vooral gelegenheidscriminaliteit pleegde en dat er niet of nauwelijks sprake was van rondtrekkende benden die de wijde omgeving onveilig maakten.

4.5 Misdaad in categorieën

Het analyseren van de totale misdaad is lastig, omdat de strafbaar gestelde gedragingen nogal uiteenlopend zijn van aard. Een stijging van de criminaliteit kan het gevolg zijn van het vaker berechten van relatief lichte vergrijpen of van nieuwe delicten. Er kan dus eigenlijk alleen iets gezegd worden over de betekenis van schommelingen in de criminaliteitscijfers, als achterhaald wordt op welke soorten delicten die fluctuaties betrekking hadden. Het Wetboek van Strafrecht onderscheidde in dertig groepen enkele honderden misdrijven. In deze studie zijn de door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied gepleegde delicten ondergebracht in een viertal hoofdcategorieën.¹⁹ Daarbij is gedeeltelijk vastgehouden aan een indeling volgens het Wetboek van Strafrecht, maar sommige delicten – zoals de zedenmisdrijven – zijn verspreid over meerdere categorieën vanwege hun grote onderlinge verschillen. Er is dus getracht om vergrijpen met overeenkomstige kenmerken zoveel mogelijk onder te brengen in dezelfde categorieën.

In dit onderzoek worden als eerste de *gewelddelicten* onderscheiden. Het gaat daarbij om uiteenlopende vormen van geweld tegen personen en goederen, zoals mishandeling, verbaal geweld, seksuele agressie en vernieling.²⁰ In de tweede categorie zijn alle *gezagsdelicten* ondergebracht. Daarbij valt te denken aan verbaal en fysiek geweld tegen ambtenaren, het belemmeren van ambtenaren in de uitoefening van hun functie, verstoring van de openbare orde en belastingovertredingen.²¹ Sommige gezagsdelicten hebben dus hetzelfde karakter als de gewelddelicten, maar zij zijn altijd gericht tegen gezagsdienaren. Verder behoren tot de gezagsdelicten de door de arrondissementsrechtbanken behandelde overtredingen bedelarij en landloperij. De derde misdrijfcategorie omvat de *vermogensdelicten*, zoals diefstal, stroperij, verduistering en heling.²² Als laatste categorie worden de *oorlogscrisisdelicten* behandeld. Deze misdrijven onderscheiden zich van de voorgaande drie delictgroepen vanwege hun tijdelijk en ten dele plaatsgebonden karakter. Te denken valt bijvoorbeeld aan grensgerelateerde delicten en feiten die de overheid strafbaar stelde als reactie op de toenemende schaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog.²³ De bepalingen tegen oorlogscrisiscriminaliteit zijn niet opgenomen in het Wetboek van Strafrecht. Zij werden meestal afgekondigd bij Koninklijk Besluit.

Niet alle misdrijven uit het Wetboek van Strafrecht zijn voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog ook daadwerkelijk begaan en vervolgd. Daaraan kunnen verschillende oorzaken ten grondslag liggen. Zo besteedde het Wetboek van Strafrecht ruime aandacht aan het tweegevecht, maar aan het begin van de twintigste eeuw was duelleren overal in Nederland een achterhaalde bezigheid geworden.²⁴ Andere delicten werden door hun karakter niet of nauwelijks gepleegd door Drenten. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan de scheepvaartmisdrijven, die betrekking hadden op strafbare feiten tijdens de 'open zeevaart', waaronder zeeroof, desertie en muiterij.²⁵ De kans dat Drenten zich schuldig maakten aan dergelijke misdaden was kleiner ten opzichte van inwoners van de kustprovincies, omdat Drenthe geen zeevaartraditie bezat.

Tabel 4.6 laat zien welke soort delicten inwoners van het onderzoeksgebied pleegden voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. In een aantal strafzaken heeft de rechter beklaagden berecht voor meerdere strafbare feiten. Deze gevallen zijn steeds apart meegeteld bij alle betrokken categorieën.²⁶ Uit de tabel blijkt dat de sterk gestegen criminaliteit na 1914 een direct gevolg was van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Gedurende de oorlogsjaren maakten de meeste beklaagden zich namelijk schuldig aan oorlogscrisisdelicten. Hierbij vormt 1916 het absolute hoogtepunt, aangezien in dat jaar meer dan tweederde van de beklaagden uit het onderzoeksgebied dergelijke criminaliteit pleegde. Deze ontwikkeling lijkt ten koste te zijn gegaan van de vervolging van andere soorten misdrijven.

Tabel 4.6 Absoluut en procentueel aantal delicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	Geweld		Gezag		Vermogen		Oorlogscrisis		Totaal
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	
1900	224	47,1	154	32,4	98	20,6	-	0,0	476
1906	277	65,5	74	17,5	72	17,0	-	0,0	423
1911	282	51,4	149	27,1	118	21,5	-	0,0	549
1912	318	53,5	162	27,3	114	19,2	-	0,0	594
1913	250	51,1	120	24,5	119	24,3	-	0,0	489
1914	246	58,7	90	21,5	72	17,2	11	2,6	419
1915	241	38,0	61	9,6	94	14,8	239	37,6	635
1916	189	16,8	67	5,9	105	9,3	766	68,0	1.127
1917	193	20,4	68	7,2	109	11,5	575	60,8	945
1918	165	15,9	57	5,5	206	19,9	607	58,6	1.035
1911-1914	274,0	53,4	130,3	25,4	105,8	20,6	2,8	0,5	512,8
1915-1918	197,0	21,1	63,3	6,8	128,5	13,7	546,8	58,4	935,5
1911-1918	235,5	32,5	96,8	13,4	117,1	16,2	274,8	37,9	724,1

Bronnen: Zie tabel 4.3.

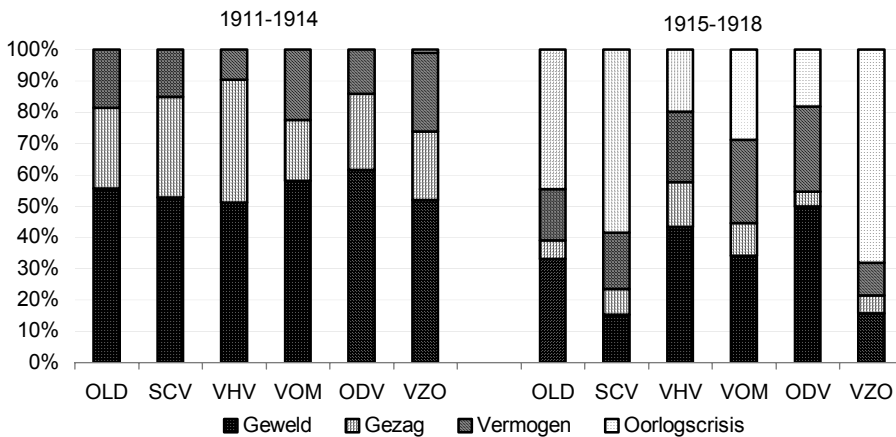
Aan het begin van de twintigste eeuw voerde geweldscriminaliteit de boventoon. In 1900 ging het om bijna de helft van de delicten die in dat jaar waren gepleegd door beklaagden uit het onderzoeksgebied, in 1906 was het percentage zelfs gestegen naar bijna tweederde. In de periode 1911-1914 beging jaarlijks steeds meer dan de helft van de vervolgde inwoners geweldscriminaliteit, maar tijdens de Eerste Wereldoorlog liep dit aandeel terug tot iets meer dan twintig procent.

De ontwikkeling van de gezagscriminaliteit levert voor wat betreft het eerste decennium van de twintigste eeuw geen eenduidig beeld op. Zo ging het in 1900 om bijna een derde van het totaal aantal vervolgde delicten, terwijl dat aandeel zes jaar later amper achten procent bedroeg. Gedurende de jaren 1911-1914 schommelde het percentage gezagsdelicten jaarlijks steeds rond een kwart van het totaal, maar tijdens de Eerste Wereldoorlog maakten de gezagsdelicten gemiddeld nog maar zo'n zeven procent uit van de totale

criminaliteit. Overigens was de daling van beide misdrijfcategorieën al ingezet voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.

De procentuele omvang van de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde vermogenscriminaliteit schommelde tot 1913 rond de twintig procent, maar in 1914 was sprake van een opvallende daling. Vanaf het jaar erop nam het absolute aantal vermogensdelicten weer toe. In 1918 pleegden beklaagden uit het onderzoeksgebied zelfs een kwart meer vermogensdelicten dan geweldsmisdrijven. Daardoor was het absolute aantal vermogensdelicten voor het eerst groter dan het aantal geweldsdelicten.

Grafiek 4.5 Procentueel aantal delicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit grafiek 4.5 blijkt dat de vervolgde inwoners van alle zes gebiedsdelen zich in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog hoofdzakelijk schuldig maakten aan geweldsdelicten. Het ging per gebiedsdeel steeds om vijftig tot zestig procent van de totale misdaad. Het aandeel gezagsdelicten liep in de vooroorlogse periode per gebiedsdeel wat sterker uiteen. Zo bestond bijna veertig procent van de door Hoogeveners gepleegde criminaliteit uit dergelijke delicten, terwijl maar ongeveer twintig procent van de beklaagden uit het Oostermoer en Zuidoost-Drenthe zich hieraan schuldig maakte. De omvang van de vermogenscriminaliteit vertoonde eveneens een afwijkend beeld per gebiedsdeel. Een kwart van de door beklaagden uit het veengebied Zuidoost-Drenthe had betrekking op vermogensdelicten, maar dat aandeel lag elders in het onderzoeksgebied lager.

Inwoners van de Oude Landbouwdorpen werden ook relatief vaak vervolgd voor vermogensdelicten. Dat is opmerkelijk, omdat meestal wordt verondersteld dat vermogenscriminaliteit het gevolg is van minder gunstige sociaal-economische omstandigheden, zoals die in verband worden gebracht met de situatie in de Drentse venen aan het begin van de twintigste eeuw. In de boerendorpen hadden landarbeiders dankzij de lucratieve varkensexport toentertijd juist mogelijkheden tot inkomensverruiming. Oorlogscrisiscriminaliteit

speelde voor de Eerste Wereldoorlog vanzelfsprekend geen rol. Volgens de rechtbankarchieven hebben tussen augustus en december 1914 alleen inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe zich hieraan schuldig gemaakt. Het ging in totaal om slechts elf gevallen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog weken de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende delictsoorten veel sterker van elkaar af dan gedurende de vooroorlogse jaren. Grafiek 4.5 laat zien dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen, de stad Coevorden en het veengebied Zuidoost-Drenthe in hoofdzaak werden vervolgd voor oorlogscrisiscriminaliteit. De meeste oorlogscrisisdelicten waren grensgerelateerd en konden zodoende alleen worden gepleegd langs de rijksgrens in de gemeenten Dalen, Coevorden, Emmen en Schoonebeek. De bevolking van Zuidoost-Drenthe spande hierbij de kroon. Bijna zeventig procent van de door beklaagden uit dat gebiedsdeel gepleegde criminaliteit bestond gedurende de Eerste Wereldoorlog namelijk uit oorlogscrisisdelicten.

De vervolging van plegers van oorlogscrisiscriminaliteit uit de Oude Landbouwdorpen, de stad Coevorden en het veengebied Zuidoost-Drenthe ging ten koste van de berechting van daders van andere soorten misdrijven uit die gebiedsdelen. Gewelddelicten voerden niet meer de boventoon en het aandeel gezagscriminaliteit verschrompelde tot enkele procenten. Het percentage door beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen en vooral Zuidoost-Drenthe gepleegde vermogensdelicten daalde eveneens, ondanks een toename van het absolute aantal misdrijven. Coevordenaren maakten zich tijdens de Eerste Wereldoorlog daarentegen ook verhoudingsgewijs vaker schuldig aan diefstal en aanverwante delicten.

Door het grensgerelateerde karakter van het gros van de oorlogscrisiscriminaliteit pleegden inwoners van verder van de grens gelegen gebiedsdelen minder frequent strafbare feiten uit die misdrijfcategorie. Hierdoor daalde het percentage beklaagden uit de gebiedsdelen Hogeveen, Oostermoer en Odoornerveen dat zich schuldig maakte aan gewelddelicten lang niet zo sterk als in de grensgebieden, terwijl het aandeel vermogensdelicten zelfs toenam. Het procentuele aantal gezagsdelicten nam overal af en daarmee werd een algemene trend gevolgd in het Drentse onderzoeksgebied.

4.6 Seponeren en straffen

In de vorige paragraaf is gebleken dat gedurende de Eerste Wereldoorlog voornamelijk oorlogscrisisdelicten werden vervolgd. Het aantal bij de officier van Justitie ingekomen strafzaken met betrekking tot 'reguliere' delicten – zoals mishandeling – was tegelijkertijd onderhevig aan een daling. Een dergelijke ontwikkeling kan het gevolg zijn van een verminderde aangiftebereidheid, maar het lijkt aannemelijker dat de autoriteiten prioriteit hebben gegeven aan de vervolging van oorlogscrisiscriminaliteit. De overheid moest er tijdens de Eerste Wereldoorlog alles aan doen om de voedselvoorziening te garanderen en om Nederland buiten de oorlog te houden. Daarbij was veel aandacht voor de risico's die de smokkelhandel opleverde. Zodoende werd extra opsporingspersoneel gestationeerd in de grensgebieden, waardoor de pakkans er aanzienlijk toenam.

De minister van Justitie wees in circulaire's de procureurs-generaal bij de gerechtshoven op de zaken die extra aandacht verdienden. In het archief van het ministerie van Justitie in het Nationaal Archief te Den Haag is een voorbeeld van zo'n aansturing aangetroffen met

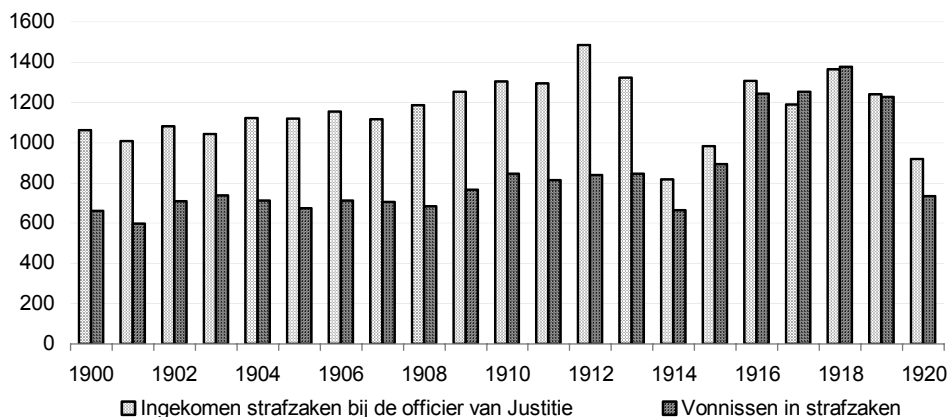
betrekking tot overtredingen tegen de voedseldistributie. In een rondschriven van 26 juni 1916 gaf minister van Justitie B. Ort opdracht aan de procureurs-generaal om 'knoeierijen en vervalschingen' met huishoudelijke producten, zoals cacao en zeep aan te pakken: 'Het zal UwelEdelGestrenge niet ontgaan, dat bij het bestrijden van dergelijke niet genoeg te laken handelingen een gewichtig landsbelang betrokken is. Daarom noodig ik UwelEdelGestrenge uit, de onder U ressorteerende politiaire en justitieele ambtenaren te wijzen op het belang verbonden aan de bestrijding van bovengenoemde feiten en hun met aandrang op te dragen dergelijke gevallen na te sporen en te doen nasporen en zoo mogelijk voor den rechter te brengen'.²⁷

De veronderstelling dat met name oorlogscrisisdelinquenten voor de rechter gebracht dienden te worden, blijkt verder uit een bericht in de *Emmer Courant* van 25 mei 1918 onder het kopje 'Streng toezicht!': 'De minister van justitie heeft naar aanleiding van een desbetreffend verzoek van den minister van landbouw, in verband met het groote belang dat aan een strenge handhaving van de bepalingen van de Distributiewet 1916 verbonden is, de aandacht van de justitiële en politaire ambtenaren er op gevestigd, dat het noodzakelijk is, dat zij voor zoover mogelijk zooveel doenlijk hun medewerking verleen om een strenge handhaving der wettiglijk uitgevaardigde distributie voorschriften te bevorderen'.²⁸

Het is mogelijk dat politiebeambten aangiftes van met name reguliere criminaliteit vaker hebben afgedaan als te tijdrovend en te onbeduidend, omdat dergelijke delicten geen direct gevaar opleverden voor de nationale veiligheid. Zodoende raakte de officier van Justitie minder belast met irrelevante en kansloze zaken, waardoor de vervolging van ernstiger delicten doelmatiger kon verlopen. Het is in dit verband jammer dat gegevens ontbreken omtrent processen-verbaal die zijn opgemaakt door veldwachters en ander opsporingspersoneel. In het register van circulaires in het archief van het ministerie van Justitie is wel een aanknopingspunt gevonden. In de eerste helft van 1915 werd er namelijk op aangedrongen dat kleine overtredingen door gemobiliseerde soldaten disciplinair gestraft zouden worden in plaats van er strafzaken van te maken. Op deze manier moesten stagnatie en achterstanden in de berechting door de krijgsraden wegens de grote drukte voorkomen worden.²⁹ Het onberecht laten van 'kleine overtredingen' kan ook betrekking hebben gehad op burgers, maar hiervoor zijn in de archieven geen directe bewijzen gevonden.

Grafiek 4.6 toont het aantal strafzaken dat is ingekomen bij de officier van Justitie te Assen en het aantal strafzaken dat is behandeld door de arrondissementsrechtbank aldaar gedurende de jaren 1900-1920. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was het aantal zaken waarvan de officier van Justitie kennis nam, gelijk gebleven en zelfs iets gedaald ten opzichte van de periode voor de oorlog, terwijl de rechtbank veel meer strafzaken te verwerken kreeg dan in de vooroorlogse jaren. Dat duidt erop dat de opsporing en vervolging van strafbare feiten effectiever werd. Het Openbaar Ministerie sepondeerde gedurende de oorlog immers structureel minder zaken dan in de voorgaande periode. Er werden extra zittingsdagen ingelast om alle strafzaken voor de rechter te kunnen brengen.³⁰ Zowel in 1917 als in 1918 boog de Drentse rechtbank zich bovendien over meer strafzaken dan waren ingekomen bij de officier van Justitie. Er kwam dus tevens tijd beschikbaar voor de afhandeling van achterstallige zaken.

Grafiek 4.6 Absoluut aantal strafzaken dat is ingekomen bij de officier van Justitie te Assen en het absolute aantal strafzaken dat is behandeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1900-1922

Bronnen: DA, AA, inv. nr. 187-190, Rolboeken van strafzaken 1900-1920; DA, OJA, inv. nr. 10-17, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie 1900-1920.

De invloed van de overheid op het vervolgen van criminaliteit kan zijn weerslag hebben op rechterlijke uitspraken. Zo maakt de veronderstelde effectievere opsporing en vervolging van strafbare feiten een daling aannemelijk van het aantal vrijspraken. Tabel 4.7 laat zien welke straffen rechters in de periode 1900-1918 oplegden aan beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied. Er is alleen gekeken naar het rechtsgebied van de arrondissementsrechtbank te Assen, omdat eventuele verschillen per rechtbank de uitkomsten kunnen vertroebelen. De vonnissen zijn steeds gebaseerd op een beperkt aantal strafsoorten. Bij het totstandkomen van het Wetboek van Strafrecht in 1886 was immers gestreefd naar een zo groot mogelijke eenvoud en dat had erin geresulteerd dat er sindsdien nog slechts twee hoofdstraffen bestonden: geldboetes en gevangenisstraffen.

Aan het begin van de twintigste eeuw hebben diverse verschuivingen plaatsgevonden in de soorten straffen die Drentse rechters oplegden. In de steekjaren 1900 en 1906 bestond meer dan zestig procent van de veroordelingen uit gevangenisstraffen. Het aandeel geldboetes besloeg toentertijd nog geen dertig procent, terwijl in gemiddeld zeven procent van de gevallen vrijspraak volgde. In de jaren direct voor de Eerste Wereldoorlog nam het percentage vrijspraken iets toe ten opzichte van 1900 en vooral 1906. Tegelijkertijd werden veel meer geldboetes opgelegd dan voorheen, terwijl er zowel absoluut als procentueel sprake was van minder gevangenisstraffen. Het lijkt er dus op dat de rechterlijke macht in de vooroorlogse jaren 1911-1914 milder was gaan oordelen ten opzichte van de periode daarvoor.

Tabel 4.7 Absoluut en procentueel aantal veroordelingen per strafsoort dat is opgelegd door de arrondissementsrechtbank te Assen aan beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied, 1900-1918

Jaar	Vrijpraak		Geldboete		Gevangenisstraf		Overige uitspraken	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1900	38	9,1	123	29,4	258	61,6	0	0,0
1906	18	4,9	104	28,2	246	66,7	1	0,3
1911	33	7,0	175	37,2	260	55,3	2	0,4
1912	63	11,7	213	39,6	248	46,1	14	2,6
1913	46	9,4	243	49,8	192	39,3	7	1,4
1914	35	9,4	138	37,0	188	50,4	12	3,2
1915	33	5,7	165	28,4	379	65,1	5	0,9
1916	34	3,9	231	26,6	582	67,0	22	2,5
1917	69	7,3	280	29,6	566	59,8	31	3,3
1918	86	8,8	403	41,2	463	47,3	26	2,7
1911-1914	44,3	9,5	192,3	41,1	222,0	47,5	8,8	1,9
1915-1918	55,5	6,6	269,8	32,0	497,5	59,0	21,0	2,5
1911-1918	49,9	7,6	231,0	35,2	359,8	54,9	14,9	2,3

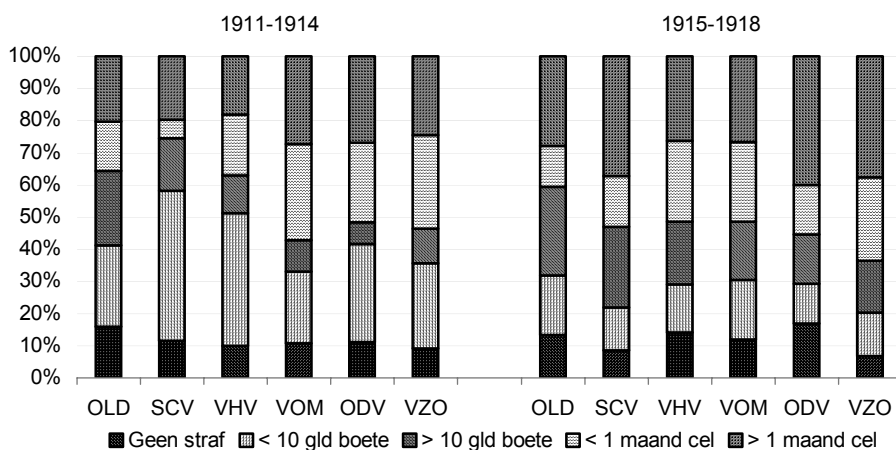
Bronnen: DA, AA, inv. nr. 28-29, 36-37 en 43-60, Vonnissen in strafzaken 1900-1918.

Tussen 1911 en 1914 legden de rechters in Drenthe vaker een alternatieve straf op dan aan het begin van de twintigste eeuw. Daarbij is de invloed van de Moderne School waarneembaar, de stroming die binnen het strafrecht streefde naar aandacht voor individuele kenmerken van daders. Zo werden kinderen tot een jaar of zeventien vanaf 1906 naar een tuchtschool gestuurd als zij een vrijheidsstraf kregen opgelegd. Bedelaars en landlopers kwamen na een paar dagen cel meestal terecht in een rijkswerkinrichting. Deze straf bestond al langer, maar werd in de steekjaren 1900 en 1906 nog nauwelijks toegepast. Ten slotte steeg het aantal strafzaken waarin de rechter een dagvaarding nietig verklaarde, de officier van Justitie niet-ontvankelijk verklaarde, of de verdachte ontsloeg van verdere rechtsvervolgning. Het lijkt er zodoende op dat de rechtbank het onderzoek en de daaropvolgende besluitvorming in toenemende mate professionaliseerde.

Gedurende de Eerste Wereldoorlog vond een verschuiving plaats naar strengere straffen. Het procentuele aantal vrijspraken daalde tot onder het niveau van het begin van de twintigste eeuw en ook het aandeel geldboetes nam af. Het percentage gevangenisstraffen steeg in 1915 en 1916 tot maar liefst tweederde van het totaal aantal uitspraken. Daarna volgde een daling, waarbij dit aandeel in 1918 terechtkwam op het niveau van de vooroorlogse periode 1911-1914. De gemiddeld zwaardere straffen tijdens de Eerste Wereldoorlog ondersteunen de veronderstelling dat het Openbaar Ministerie gedurende de oorlogsjaren effectiever te werk ging dan voorheen. Het aandeel vrijspraken liep terug, terwijl de sterke toename van gevangenisstraffen erop duidt dat vooral ernstige zaken vervolgingsprioriteit hadden.

Het aantal 'overige uitspraken' maakte tijdens de Eerste Wereldoorlog een gestage groei door. Het ging daarbij nu ook om een bescheiden aantal voorwaardelijke uitspraken, die sinds eind 1915 opgelegd konden worden. In de oorlogsperiode namen nietigverklaringen van dagvaardingen, het niet-ontvankelijk verklaren van de officier van Justitie en het ontslaan van verdachten van alle rechtsvervolging procentueel af binnen de 'overige uitspraken' en ook dat gegeven wijst op een betere werkwijze van het Openbaar Ministerie. Het voortdurend schrappen van allerlei informatie uit de vonnissen in strafzaken over de verdachte en het delict is een andere indicatie voor het doelmatiger vervolgingsbeleid gedurende de oorlogsjaren.

Grafiek 4.7 Procentueel aantal veroordelingen per strafsoort dat is opgelegd door de arrondissementsrechtbank te Assen aan beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied, 1911-1918

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.7.

Grafiek 4.7 zegt iets over de straffen die beklaagden uit de verschillende delen binnen het onderzoeksgebied kregen opgelegd voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. De geldboetes zijn daarbij verdeeld in boetes van tien gulden en lager en boetes hoger dan tien gulden, de vrijheidsstraffen zijn gegroepeerd in straffen van een maand en minder en straffen van langer dan een maand. Inwoners van de gebiedsdelen Oostermoer, Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe kregen voor de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs de hoogste straffen. De rechter legde in meer dan de helft van de gevallen een gevangenisstraf op. Coevordenaren kwamen er het vaakst vanaf met een relatief lichte boete van tien gulden of minder. Tegelijkertijd bedroeg het aandeel vrijheidsstraffen amper een kwart van het totaal. Beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen en Hogeveen kregen in de vooroorlogse periode eveneens vaak een geldboete opgelegd. Inwoners van het eerstgenoemde gebiedsdeel werden bovendien verhoudingsgewijs het vaakst vrijgesproken.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de strafmaat overal flink toe. Vervolgde inwoners van Coevorden, Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe kregen in bijna veertig procent

van de gevallen een gevangenisstraf opgelegd van langer dan een maand. Dat was vooral opzienbarend wat betreft Coevorden, omdat in de vooroorlogse periode nog geen twintig procent van de Coevordenaren was veroordeeld tot zo'n straf. Met uitzondering van de Oude Landbouwdorpen moesten de beklaagden uit alle gebiedsdelen in meer dan de helft van de gevallen naar de gevangenis. Het aandeel celstraffen was vooral groot onder de beklaagden uit Zuidoost-Drenthe. Van hen verdween bijna tweederde achter de tralies. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen kregen tijdens de Eerste Wereldoorlog ongeveer dezelfde straffen opgelegd als in de vooroorlogse periode. Beklaagden uit het Oostermoer verkeerden in een nog gunstiger positie, aangezien zij verhoudingsgewijs minder vaak naar de gevangenis werden gestuurd dan in de periode 1911-1914.

4.7 Conclusie

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw lag de in Drenthe gepleegde criminaliteit verhoudingsgewijs een stuk hoger dan in de omliggende provincies en het Nederlandse gemiddelde. Daar kwam verandering in tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de vervolgte misdaad in een provincie als Overijssel snel toenam. Desalniettemin steeg ook de criminaliteit in Drenthe gedurende de oorlogsjaren en daarbij bleef het Drentse niveau verhoudingsgewijs voortdurend boven het Nederlandse gemiddelde. Binnen Drenthe liep het aantal beklaagden op naarmate gebieden later waren bevolkt. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen kwamen verhoudingsgewijs het minst vaak voor de rechter, terwijl vanuit de meeste beklaagden afkomstig waren uit veenderijen in Zuidoost-Drenthe. Gebiedsdelen waar het veen aan het begin van de twintigste eeuw grotendeels was afgegraven, namen een tussenpositie in.

Deze constatering veronderstelt dat er een verband bestaat tussen criminaliteit en het leven in een sociaal-economisch minder stabiele omgeving, die wordt gekenmerkt door bijvoorbeeld een grote toestroom van migranten, geen of nauwelijks sociale controle en relatief slechte woon- en werkomstandigheden. Verder is uit onderzoek naar het aantal vervolgte inwoners van de relatief jonge veenderijen in de gemeente Emmen gebleken dat de absolute bevolkingsomvang eveneens van invloed was op het misdaadniveau. Zo verschenen er verhoudingsgewijs veel Emmenaren voor de rechter uit streken met een grote bevolking, zoals Barger-Westerveen, Emmer-Compascuum, Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum. Hierbij moet wel worden bedacht dat in gebieden met een klein aantal inwoners de factor toeval een relatief grote rol speelde. Enkele beklaagden meer of minder hadden daar immers een grote invloed op het misdaadcijfer.

Inwoners uit de door een hoge bevolkingsdichtheid gekenmerkte stad Coevorden maakten zich eveneens vaak schuldig aan criminaliteit. Daarbij komt migratie ook opnieuw naar voren als mogelijke oorzaak. H. van Rooy schreef over de criminaliteit van stadsbewoners: 'Het mechanisme van de urbanisatie zal uiteraard het sterkst zijn invloed uitoefenen op de geïmmigreerde vreemdelingen, die los geraakt zijn van hun eigen heem. Speciaal voor hen, die uit kleinere dorpsgemeenschappen afkomstig zijn, heeft deze factor grotere betekenis. Door verhuizing naar de stad, waar zij nieuwelingen zijn en in grotere mate onbekend kunnen blijven, verdwijnen of verslappen vele banden van sociale, religieuze en familiale aard, welke hen voorheen in hun maatschappelijke misdragingen remden'.³¹

Bevolkingsconcentraties leiden tot onpersoonlijke verhoudingen tussen mensen. Zij

krijgen in dit soort situaties eerder het gevoel hun identiteit te verliezen. Het gevolg is dat ze minder belang gaan hechten aan wat de omgeving vindt van hun gedrag, zodat antisociale gedragingen zich daar eerder zullen manifesteren. De rationele keuzebenadering biedt een economische verklaring voor de criminaliteit onder Coevordenaren. Steden kunnen namelijk worden beschouwd als centra voor allerlei goederen en diensten, waar bovendien veel mensen bij elkaar komen. In een dergelijke situatie zullen mensen sneller een misdaad plegen dan in kleine dorpen waar iedereen elkaar kent, omdat het criminaliteitsaanbod groot is en het toezicht geringer. Hierbij dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat de bevolkingsomvang van Coevorden gering was in vergelijking met steden in andere provincies.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog moesten inwoners van het onderzoeksgebied veel vaker voor de rechter verschijnen dan in de voorgaande vier jaren. Veruit de meeste beklaagden kwamen uit streken langs de grens met Duitsland. Het aantal vervolgte inwoners uit gebiedsdelen die verder van de grens lagen, zoals Hoogeveen, het Oostermoer en het Odoornerveen, nam daarentegen flink af. De Drentse criminaliteit kreeg zodoende een grensgerelateerd karakter. Beklaagden werden dan ook vooral berecht voor het plegen van oorlogscrisisdelicten. Tegelijkertijd nam het aantal vervolgte inwoners van het onderzoeksgebied dat zich schuldig had gemaakt aan geweldsdelicten en gezagsdelicten af, terwijl de vermogenscriminaliteit enigszins stabiel bleef.

Het blijkt dat de ontwikkeling van de aard en omvang van de door Drenten gepleegde criminaliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog in belangrijke mate het gevolg is geweest van sturend overheidsoptreden. De overheid gaf prioriteit aan het opsporen van bepaalde soorten delicten en zorgde door het afkondigen van tijdelijke strafbepalingen voor nieuwe vormen van criminaliteit. Het stationeren van extra opsporingsbeambten langs de rijks-grens heeft eraan bijgedragen dat de bevolking aldaar scherper in de gaten werd gehouden en zodoende een verhoogde kans liep betrapt te worden op ontoelaatbaar gedrag. In tegenstelling tot de vooroorlogse periode seponeerde de officier van Justitie tijdens de oorlog nauwelijks strafzaken, terwijl achterstallige zaken alsnog voor de rechter kwamen. Zowel de opsporing als de vervolging werden dus effectiever geregeld. Dat volgt ook uit het gegeven dat rechters tijdens de oorlog zwaardere straffen oplegden dan in de vooroorlogse periode, terwijl beklaagden procentueel gezien minder vaak werden vrijgesproken dan voorheen.

Geweldscriminaliteit

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op geweldscriminaliteit aan het begin van de twintigste eeuw. Tabel 5.1 toont daartoe het jaarlijkse aantal door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied gepleegde misdrijven. Inwoners van het Odoornerveen pleegden verhoudingsgewijs de meeste geweldsdelicten. Vooral aan het begin van de twintigste eeuw ging het om veel meer misdrijven dan gemiddeld in het onderzoeksgebied en deze trend zette door tot in de Eerste Wereldoorlog. Gedurende de oorlogsperiode nam het relatieve aantal door Odoornerveners gepleegde geweldsdelicten af, maar deze criminaliteit bleef steeds groter dan het gemiddelde.

Inwoners van het veengebied Zuidoost-Drenthe maakten zich eveneens veelvuldig schuldig aan geweld. In de steekjaren 1900 en 1906 en in de vooroorlogse periode 1911-1914 ging het verhoudingsgewijs om een kleiner aantal geweldsdelicten ten opzichte van de Odoornerveense situatie, maar tijdens de Eerste Wereldoorlog namen beklaagden uit Zuidoost-Drenthe de meeste geweldsdelicten voor hun rekening. Hierin bracht de duidelijke teruggang vanaf 1916 geen structurele verandering.

Ook inwoners van de stad Coevorden moesten zich regelmatig voor de rechter verantwoorden wegens het plegen van geweldscriminaliteit. Dat was aan het begin van de twintigste eeuw nog anders geweest. In 1900 en 1906 maakten Coevordenaren zich namelijk veel minder vaak schuldig aan geweldsdelicten dan in de jaren direct voor de Eerste Wereldoorlog. Bovendien lag het Coevorder misdaadcijfer aanvankelijk onder het niveau van dat van de meeste andere gebiedsdelen. Reeds in 1911 was een hoogtepunt bereikt, waarna een gestaag dalende trend volgde. In het laatste oorlogsjaar bestond de Coevorder geweldscriminaliteit nog slechts uit drie gevallen, maar desondanks maakten inwoners van Coevorden zich ook tijdens de Eerste Wereldoorlog vaker dan gemiddeld schuldig aan geweld.

De relatief hoge Coevorder geweldscriminaliteit is in tegenspraak met de veronderstelling van verscheidene criminologen, dat het geweldsniveau in een stedelijke omgeving lager was dan op het platteland, vanwege de onpersoonlijke verhoudingen tussen stadsbewoners. De gelegenheid om een misdrijf te begaan was zodoende wel groter, maar vanwege de oppervlakkige omgangsvormen ging het vooral om 'anonieme' delicten, zoals diefstal.¹ Een verklaring voor het hoge geweldscijfer zou kunnen zijn dat de banden tussen deze stadsbewoners hechter waren dan in steden van grotere omvang, terwijl Coevorden veel openbare gelegenheden kende zoals kroegen, waar de inwoners een groter risico liepen om betrokken te raken bij een vechtpartij of ander geweld.

Het aantal Hoogeveeners dat gedurende de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog geweldscriminaliteit pleegde, maakte een schommelend verloop door. In verschillende jaren was het relatieve aantal Hoogeveense geweldsdelicten ongeveer gelijk of groter dan gemiddeld in het onderzoeksgebied, maar in 1917 maakten inwoners van Hoogeveen zich verhoudingsgewijs het minst vaak schuldig aan gewelddadige misdrijven.

Tabel 5.1 Absoluut aantal geweldsdelicten en het aantal geweldsdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
	Abs.	‰/000	Abs.	‰/000	Abs.	‰/000	Abs.	‰/000	Abs.	‰/000	Abs.	‰/000
1900	35	18,9	4	17,3	39	29,0	57	35,9	14	62,4	75	38,5
1906	33	16,5	7	24,4	54	37,9	43	24,5	18	68,3	122	50,3
1911	29	13,7	19	56,3	45	30,2	47	24,4	16	54,3	126	43,1
1912	28	13,1	12	34,7	46	30,6	41	20,9	18	60,3	173	57,0
1913	24	11,1	7	19,7	34	22,4	25	12,5	14	46,2	146	46,3
1914	27	12,4	11	30,2	47	30,7	27	13,2	13	42,3	121	37,0
1915	32	14,6	7	18,8	26	16,9	36	17,3	13	41,6	127	37,4
1916	21	9,5	13	34,0	31	19,9	36	16,9	3	9,5	85	24,1
1917	27	12,1	7	17,8	16	10,2	27	12,4	9	28,0	107	29,2
1918	22	9,7	3	7,4	27	17,1	10	4,5	8	24,5	95	24,9
1911-1914	27,0	12,6	12,3	34,9	43,0	28,5	35,0	17,7	15,3	50,7	141,5	45,7
1915-1918	25,5	11,4	7,5	19,3	25,0	16,0	27,3	12,7	8,3	25,8	103,5	28,7
1911-1918	26,3	12,0	9,9	26,7	34,0	22,1	31,1	15,1	11,8	37,9	122,5	36,6

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Het relatieve aantal door inwoners van het Oostermoer gepleegde geweldsdelicten was voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog vrij laag, terwijl deze criminaliteit aan het begin van de twintigste eeuw nog groter was geweest dan gemiddeld in het onderzoeksgebied. Gedurende de periode 1911-1918 daalde het aantal geweldsdelicten bijna voortdurend. Zodoende maakten in het laatste oorlogsjaar verhoudingsgewijs veel minder inwoners van het Oostermoer zich schuldig aan geweldscriminaliteit dan inwoners van andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied. Deze structurele afname wijst erop dat de agressie zich met de verving verplaatste richting het zuidoosten van Drenthe.

Volgens de rechtbankarchieven verschenen inwoners van de Oude Landbouwdorpen verhoudingsgewijs het minst vaak voor de rechter vanwege het plegen van geweldsdelicten. Reeds in 1900 was hun relatieve aandeel veel lager ten opzichte van de inwoners van de andere gebiedsdelen en die situatie was met uitzondering van 1918 een jaarlijks terugkerend verschijnsel. Daarnaast valt op dat het niveau van de geweldscriminaliteit vrij constant bleef. Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de door inwoners van de Oude Landbouwdorpen gepleegde geweldscriminaliteit af met ongeveer tien procent ten opzichte van

de vooroorlogse jaren 1911-1914, terwijl het aantal delicten dat gedurende de oorlogsjaren was begaan door inwoners van Coevorden, Hoogeveen en het Odoornerveen daalde met maar liefst veertig tot vijftig procent.

Tabel 5.2 laat zien waar de beklaagden voor geweldscriminaliteit uit het Drentse onderzoeksgebied hun delicten pleegden in de jaren 1911-1918. Het onderzoeksgebied is daartoe verdeeld in gemeentegroepen, terwijl de omringende gebieden zijn meegeteld als een aparte categorie. Overal nam de absolute geweldscriminaliteit gedurende de Eerste Wereldoorlog af ten opzichte van de vooroorlogse periode, maar deze ontwikkeling verschilde per streek. De daling liep overigens ongeveer gelijk met de afname van de door inwoners van de verschillende gebiedsdelen gepleegde geweldsdelicten. Veel inwoners van het onderzoeksgebied maakten zich dan ook vooral in hun woonomgeving schuldig aan criminaliteit. Het aantal misdrijven in de gemeenten Coevorden en Hoogeveen daalde met bijna de helft ten opzichte van de vooroorlogse periode, terwijl de geweldscriminaliteit in de gemeenten op het Drentse zandplateau met nog geen tien procent afnam. In het Oostermoer en in Zuidoost-Drenthe bleef de geweldscriminaliteit eveneens redelijk stabiel ten opzichte van andere gebieden.

Tabel 5.2 Absoluut en procentueel aantal geweldsdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Gemeente	1911-1914		1915-1918		Totaal	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Zandplateau	87	7,9	78	9,9	165	8,8
Coevorden	72	6,6	40	5,1	112	5,9
Hoogeveen	130	11,9	66	8,4	196	10,4
Oostermoer	198	18,1	154	19,5	352	18,7
Zuidoost	551	50,3	414	52,5	965	51,2
Elders	58	5,3	36	4,6	94	5,0
Totaal	1.096	100	788	100	1.884	100

Toelichting: Zandplateau: gemeenten Dalen, Oosterhesselen, Sleen en Zweeloo; Coevorden: gemeente Coevorden; Hoogeveen: gemeente Hoogeveen; Oostermoer: gemeenten Anloo, Borger, Gasselte, Gieten en Odoorn; Zuidoost: gemeenten Emmen en Schoonebeek; Elders: alle overige Drentse gemeenten en de arrondissementen Winschoten en Zwolle. Bronnen: Zie tabel 4.3.

In de periode 1911-1918 werd meer dan de helft van de geweldsdelicten gepleegd in Zuidoost-Drenthe. Ondanks de algehele afname van de geweldscriminaliteit nam dat percentage tijdens de Eerste Wereldoorlog nog iets toe ten opzichte van de vooroorlogse periode. De gold ook voor criminaliteit in de Oostermoergemeenten en in de gemeenten op het zandplateau, maar de totale omvang was geringer ten opzichte van Zuidoost-Drenthe. Het percentage in de gemeenten Coevorden en Hoogeveen gepleegde delicten nam af, evenals het aandeel geweldscriminaliteit waaraan inwoners van het onderzoeksgebied zich elders in Drenthe en in de arrondissementen Winschoten en Zwolle schuldig hadden gemaakt.

Een indeling van misdrijven in categorieën is altijd arbitrair. Zo behoort het mishan-

delen van een overheidsdienaar in deze studie bij de gezagsdelicten, maar dat vergrijp zou tevens beschouwd kunnen worden als een geweldsdelict. Het Wetboek van Strafrecht kent eveneens geen uniforme categorisering om misdrijven te onderscheiden. Misdrijven zijn vooral verdeeld naar het aangetaste rechtsbelang, maar indelingen op grond van de wijze waarop het delict is gepleegd, dadereigenschappen en het motief van de dader spelen eveneens een rol.² Ook binnen misdrijfcategorieën kunnen delicten verschillen van aard. Dat geldt tevens voor de geweldscriminaliteit, die is onderverdeeld in de groepen mishandeling, verbaal geweld, seksuele agressie en vernieling. De uiteenlopende geweldsdelicten hebben gemeen dat ze steeds zijn gericht tegen burgers of hun goederen. Agressie tegen ambtenaren wordt hier buiten beschouwing gelaten. Dergelijke strafbare feiten komen aan de orde in het volgende hoofdstuk.

Tabel 5.3 Absoluut en procentueel aantal geweldsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	Mishandeling		Verbaal geweld		Seksuele agressie		Vernieling		Totaal
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	
1900	140	62,5	6	2,7	1	0,4	77	34,4	224
1906	193	69,7	10	3,6	0	0,0	74	26,7	277
1911	189	67,0	17	6,0	7	2,5	69	24,5	282
1912	188	59,1	24	7,5	8	2,5	98	30,8	318
1913	152	60,8	28	11,2	3	1,2	67	26,8	250
1914	141	57,3	22	8,9	5	2,0	78	31,7	246
1915	133	55,2	16	6,6	4	1,7	88	36,5	241
1916	105	55,6	28	14,8	3	1,6	53	28,0	189
1917	117	60,6	22	11,4	5	2,6	49	25,4	193
1918	86	52,1	21	12,7	6	3,6	52	31,5	165
1911-1914	167,5	61,1	22,8	8,3	5,8	2,1	78,0	28,5	274,0
1915-1918	110,3	56,0	21,8	11,0	4,5	2,3	60,5	30,7	197,0
1911-1918	138,9	59,0	22,3	9,4	5,1	2,2	69,3	29,4	235,5

Bronnen: Zie tabel 4.3.

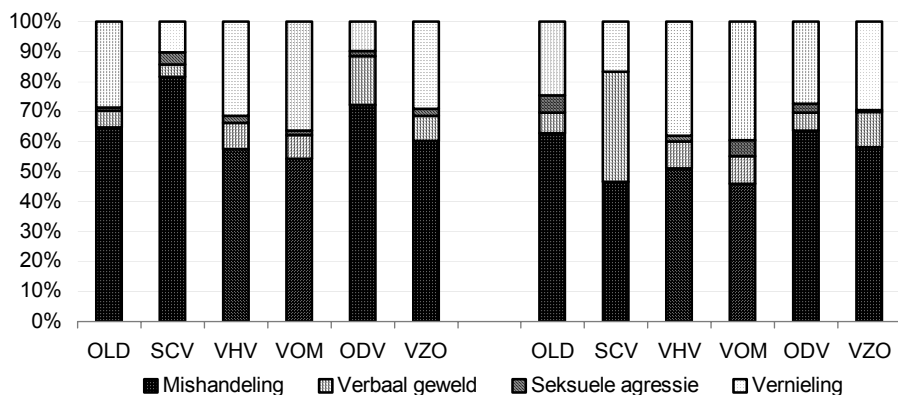
Aan het begin van de twintigste eeuw maakten de voor geweldscriminaliteit vervolgde inwoners van het Drentse onderzoeksgebied zich vooral schuldig aan mishandeling en vernieling.³ In de periode 1911-1914 behoorde meer dan zestig procent van de geweldsdelicten tot de categorie mishandeling. Gedurende de oorlogsjaren 1915-1918 liep het absolute aantal mishandelingen terug met een derde, maar desondanks kan nog steeds meer dan de helft van de geweldscriminaliteit worden gekarakteriseerd als mishandeling. Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog lijkt niet de hoofdoorzaak te zijn geweest voor deze afname, want zoals uit tabel 5.3 blijkt was de daling reeds ingezet in de vooroorlogse jaren.

Ongeveer dertig procent van de onderzochte geweldscriminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog kan worden aangemerkt als vernieling. Het absolute aantal vernie-

lingen daalde gedurende de oorlog eveneens, maar de afname zette pas in vanaf 1916, waardoor deze groep geweldsdelicten minder rigoureus afnam dan de mishandelingen. Tijdens de oorlog pleegden inwoners van het onderzoeksgebied ongeveer even vaak verbaal geweld en seksuele agressie als in de vooroorlogse periode. Door de geringe absolute afname van het aantal gevallen van verbale agressie nam het aandeel met betrekking tot de totale geweldscriminaliteit zelfs toe met enkele procenten. Er kan weinig worden gezegd over verschillen en fluctuaties met betrekking tot seksueel geweld, omdat dit soort misdrijven nauwelijks voor de rechter is gebracht. Het ging zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog om iets meer dan twee procent van het totale aantal geweldsdelicten.

Grafiek 5.1 laat zien dat in de periode 1911-1914 meer dan tachtig procent van de door Coevordenaren gepleegde geweldscriminaliteit betrekking had op mishandeling. Dat was een groot verschil ten opzichte van andere gebiedsdelen. Zo schommelde het aandeel mishandelingen onder de voor geweldsdelicten vervolgde inwoners van Hogeveen, het Oostermoer en Zuidoost-Drenthe rond de zestig procent. Inwoners van deze drie gebiedsdelen pleegden toentertijd verhoudingsgewijs vaker vernielingen. Het percentage door inwoners van de Oude Landbouwdorpen en het Odoornerveen gepleegde delicten uit de categorie mishandeling bedroeg zo'n tweederde tot zeventig procent van de totale geweldscriminaliteit. Daarnaast valt op dat Odoornerveners zich in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs vaker schuldig maakten aan verbaal geweld dan inwoners van andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied.

Grafiek 5.1 Procentueel aantal geweldsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Gedurende de oorlogsjaren verschilde de aard van de geweldsdelicten weinig ten opzichte van de vooroorlogse periode. Wel nam overal het aandeel mishandeling af, terwijl verhoudingsgewijs vaker vernielingen werden gepleegd. Hierbij springt de Coevorder situatie het meest in het oog. Het aandeel door inwoners van Coevorden gepleegde mishandelingen

daalde namelijk tot minder dan de helft van de totale geweldscriminaliteit, terwijl het percentage vernielingen klein bleef. Dat was ook het geval in vergelijking met de andere gebiedsdelen. Daarentegen maakten Coevordenaren zich tijdens de Eerste Wereldoorlog zowel absoluut als procentueel vaker schuldig aan verbaal geweld. Een reden voor dit grote verschil is niet achterhaald. Bedacht moet worden dat het gaat om kleine aantallen, zodat de factor toeval hier een belangrijke rol zal hebben gespeeld.

Tabel 5.4 Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van geweldscriminaliteit in de periode 1911-1918

Gebiedsdeel	1911-1914			1915-1918		
	<i>Abs.</i>	<i>‰</i>	<i>delicten/beklaagde</i>	<i>Abs.</i>	<i>‰</i>	<i>delicten/beklaagde</i>
Oude Landbouwdorpen	102	11,9	1,06	95	10,7	1,07
Stad Coevorden	46	32,8	1,07	25	16,1	1,20
Hoogeveen	142	23,5	1,21	89	14,2	1,12
Oostermoer	119	15,0	1,18	94	10,9	1,16
Odoornerveen	51	42,4	1,20	31	24,3	1,06
Zuidoost-Drenthe	440	35,5	1,29	325	22,6	1,27

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Tot dusver is gesproken over ontwikkelingen in de aard en omvang van de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde geweldscriminaliteit. Maar hoe zit het eigenlijk met de daders van deze misdrijven? Ging het vaak om dezelfde personen en kwamen zij uit bepaalde streken? Tabel 5.4 geeft een indruk van het aantal beklaagden dat zich schuldig maakte aan het plegen van geweldsdelicten. Zij zijn per periode steeds één keer meegeteld, zodat eventuele veelplegers de criminaliteitscijfers niet beïnvloeden. Uit de tabel komt naar voren dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen verhoudingsgewijs het minst vaak voor de rechter hoefden te verschijnen. Daarnaast blijkt dat zij per persoon veel minder geweldsdelicten hebben begaan dan beklaagden uit de andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied.

Vervolgde inwoners van Zuidoost-Drenthe pleegden met 1,3 geweldsmisdrijven per persoon de meeste delicten. Het verschil tussen het aantal misdrijven en het aantal beklaagden bedroeg dus dertig procent, terwijl het in het geval van de Oude Landbouwdorpen ging om slechts zes procent. De overige gebiedsdelen namen een tussenpositie in. Hierbij valt op dat de verschillen tussen de vooroorlogse periode en de jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog nogal uiteen konden lopen. Het is onduidelijk waarom beklaagden uit bepaalde gebiedsdelen meer delicten pleegden per persoon dan gemiddeld. De absolute bevolkingsomvang lijkt geen doorslaggevende rol gespeeld te hebben, omdat beklaagden uit kleine gebiedsdelen zoals het Odoornerveen zich dan weer meer, dan weer minder vaak schuldig maakten aan geweldscriminaliteit. Omgekeerd kenden grotere gebieden als Hoogeveen eveneens geen constant niveau van het aantal delicten per beklagde.

Tabel 5.5 Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van geweldscriminaliteit in de jaren 1911-1918

Streek	1911-1914			1915-1918		
	Abs.	%	‰	Abs.	%	‰
Oude landbouwdorpen	25	5,6	14,7	23	7,1	11,8
Barger-Westerveen	77	17,4	33,5	31	9,6	13,3
Amsterdamscheveld	4	0,9	11,5	6	1,9	14,2
Weerdingerveen	38	8,6	27,3	54	16,7	33,8
Oosterveen en Smeulveen	35	7,9	30,3	15	4,6	13,0
Emmer-Compascuum	68	15,3	36,6	48	14,8	20,1
Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum	151	34,1	54,7	124	38,3	34,9
Roswinkelerveen	45	10,2	62,2	23	7,1	29,7
Totaal	443	100		324	100	

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Tabel 5.5 toont per streek het aantal Emmenaren dat is vervolgd voor het plegen van geweldscriminaliteit.⁴ Er blijkt een relatie te bestaan tussen het niveau van dit misdaadtype en de herkomst van de beklaagden. Zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog nam het relatieve aantal vervolgte inwoners namelijk toe naarmate een veengebied later was gekoloniseerd. Voor de oorlog vormde het relatief 'oude' Barger-Westerveen daarop een uitzondering, aangezien de bewoners van die streek zich eveneens regelmatig schuldig maakten aan geweld.

In de oorlogsperiode steeg het aantal plegers van geweldsdelicten uit het Weerdingerveen zowel absoluut als verhoudingsgewijs vrij behoorlijk. Deze ontwikkeling is tegengesteld aan de situatie met betrekking tot de andere streken. Het relatieve aantal beklaagden benaderde zelfs het aantal uit Barger-Oosterveen en het Barger-Compascuum, dat gedurende de jaren 1915-1918 juist daalde. Desondanks was het percentage vervolgte inwoners uit Barger-Oosterveen en het Barger-Compascuum tijdens de oorlog nog iets toegenomen ten opzichte van het totaal aantal vervolgte Emmenaren voor geweldscriminaliteit.

5.1 Mishandeling

De categorie 'mishandeling' omvat verschillende vormen van fysiek geweld. Rond de Eerste Wereldoorlog was daarbij in veruit de meeste gevallen sprake van het opzettelijk toebrengen van lichamelijk letsel.⁵ Slechts één keer is iemand uit het Drentse onderzoeksgebied veroordeeld voor het veroorzaken van lichamelijk letsel door schuld in plaats van door opzet. Er was sprake van schuld als de beklaagde onvoorzichtigheid of nalatigheid verweten kon worden.⁶ Johan Herman Pieper uit Nieuw-Schoonebeek veroorzaakte op 10 november 1913 een ongeluk, toen hij met zijn paard en wagen in volle vaart door de Eendrachtstraat in Coevorden reed. Hij naderde zonder te waarschuwen of uit te wijken

Jacob Schaafsma van achteren, met als gevolg dat deze in de rug werd getroffen door de disselboom, viel en vervolgens werd overreden. Het gevolg was dat Schaafsma 'aan beide beenen kwetsuren bekam', waardoor hij tot begin januari 1914 zijn werkzaamheden als los arbeider niet kon hervatten en zodoende inkomstenderving had. Pieper kreeg acht dagen gevangenisstraf voor zijn schuld aan het ongeluk en hij moest Schaafsma bovendien fl. 95,90 schadevergoeding betalen voor de dagen dat het slachtoffer niet had kunnen werken, het vernielen van zijn kleding, de dokterskosten en de kosten voor de gebruikte verbandstoffen.⁷

Opzettelijke mishandelingen waren meestal het gevolg van uit de hand gelopen ruzies tijdens cafébezoek. Op 17 oktober 1913 sloegen Jan Boelen en Klaas van Wieren uit Den Oever (gemeente Emmen) Hendrik van Veenen met stokken, omdat hij hen niet wilde trakteren op een borrel. Boelen en Van Wieren kregen er ieder een boete voor van twintig gulden.⁸ Soms gaven ruziemakers elkaar aan bij de autoriteiten en bleef onduidelijk wie de vechtpartij begonnen was. Het Openbaar Ministerie liet dan beide kemphanen vervolgen. Vaak moesten ze op dezelfde zittingsdag voor de rechter verschijnen, waarbij ze in de ene zaak als getuige werden gehoord en in de andere als verdachte.

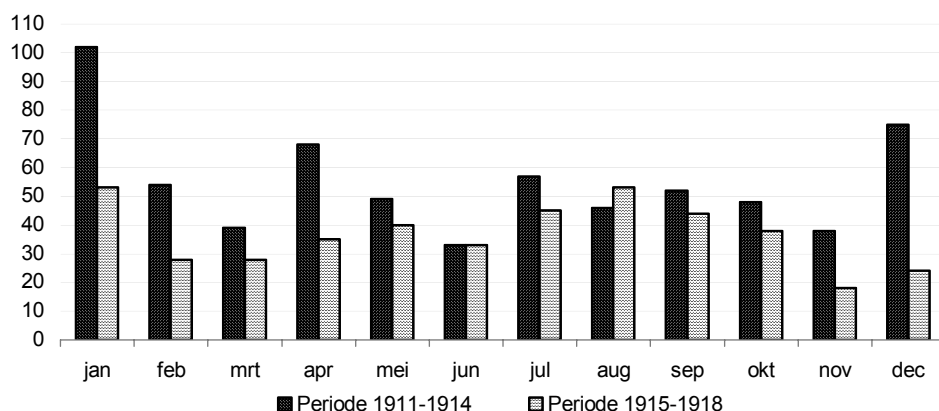
Een enkele keer zette de strijd zich voort in Assen. Jan Warink uit Schoonoord stond op 6 augustus 1917 terecht voor het beschadigen van een zijmuur van de woning van Jan Hooiveld uit De Kiel drie maanden eerder. De gemoederen waren blijkbaar nog steeds verhit, want tijdens de rechtszitting greep de beklaagde zijn opponent Hooiveld bij de keel. Er ontstond groot tumult, waarbij Warink met geweld uit de rechtszaal moest worden verwijderd. De zaak werd vervolgens uitgesteld tot oktober. Warink kreeg toen zes weken gevangenisstraf voor de vernieling, maar hij werd ontslagen van alle rechtsvervolging voor wat betreft de mishandeling. De rechter nam daarmee het oordeel over van geneesheer-directeur dr. P. Wieringa te Drennoord, die van mening was dat Warink de mishandeling niet kon worden toegerekend, omdat hij wegens 'een gebrek in de hersenen abnormaal licht in drift [kon] geraten' en dat hij daarom onder medisch toezicht gesteld diende te worden.⁹

Knokpartijen in kroegen wijzen erop dat mishandelingen vaak werden gepleegd onder invloed van drank. In de zittingverslagen wordt alcohol dan ook veelvuldig genoemd als een factor van betekenis bij het ontstaan van geweld. Sommige beklaagden gebruikten tijdens de rechtszitting hun dronkenschap zelfs als excuses voor datgene dat ze op hun geweten hadden. Als gevolg van een 'goede dronk' zouden ze zich niets meer kunnen herinneren en in elk geval hadden ze het veroorzaakte leed niet zo bedoeld. Tegelijkertijd vonden veel beklaagden dan natuurlijk ook dat de geëiste straf veel te hoog was. Desondanks konden dronkenschap en driftbuien een beklaagde niet vrij pleiten, omdat 'opzet' in het strafrecht slechts inhield dat de beklaagde doelgericht had gehandeld.

Uit verschillende onderzoeken is gebleken dat mishandeling vooral werd gepleegd in de zomermaanden.¹⁰ De criminoloog J.M. van Bemmelen brengt dit in verband met overmatig alcoholgebruik. Hitte en stof zouden tijdens de zomermaanden namelijk zorgen voor een grotere dorst dan in andere jaargetijden. Daarnaast was de zomer over het algemeen een gunstige economische periode. Er was immers veel werk te verzetten, terwijl de huishoudelijke kosten relatief laag waren. Hierdoor beschikten mensen over geld voor de aanschaf van drank en de deelname aan feesten, die dankzij het mooie weer juist in de zomer veel werden georganiseerd.¹¹

De veronderstelling dat geweldscriminaliteit vooral voorkwam in de zomer wordt aan het begin van de twintigste eeuw slechts ten dele onderbouwd door de Drentse misdaad-praktijk. Grafiek 5.2 laat zien dat tijdens de Eerste Wereldoorlog – naast een piek in januari – de meeste mishandelingen werden gepleegd in de maanden juli, augustus en september. Deze constatering correspondeert met de gunstige tijd in de veenderijen, waar tijdens de Eerste Wereldoorlog flink werd verdiend. De vooroorlogse periode 1911-1914 vertoont echter een ander beeld. In die jaren vonden veruit de meeste mishandelingen plaats in de wintermaanden december en vooral januari. Daarnaast werden toentertijd veel mishandelingen begaan in de lentemaand april.

Grafiek 5.2 Absoluut aantal mishandelingen per maand dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Toelichting: De gegevens zijn gebaseerd op de art. 300-304 Sr, exclusief de mishandeling van ambtenaren. Bronnen: Zie tabel 4.3.

Het afwijkende beeld met betrekking tot de jaren voor de Eerste Wereldoorlog is niet zo vreemd. In het veen was het graafseizoen gedurende de zomermaanden een erg drukke periode. De werkdagen waren dan lang – verscheidene arbeiders groeven in de avonduren nog wat turf voor eigen rekening – zodat er nauwelijks tijd overbleef voor enige ontspanning. De arbeiders die in de winter in het veen bleven zaten vaak zonder werk. Ze moesten teren op wat ze met het graven hadden verdiend en daarnaast kochten ze op de pof bij winkeliers, die in de drankverkoop een prima bijverdienste hadden. Van Houten schrijft dat in veel gezinnen tot veertig procent van het weekgeld werd verzopen.¹² Door de overvloedige vrije tijd zal ook de verveling op den duur hebben toegeslagen, met allerlei getreiter tot gevolg. De wintermaanden vormden in de veengebieden dus een prima voedingsbodem voor het ontstaan van geweld.

Bij veel vechtpartijen werden wapens gebruikt. Diverse vonnissen met betrekking tot mishandeling vermelden dan ook dat het slachtoffer tot bloedens toe was verwond met een ‘blinkend voorwerp’. In de meeste gevallen liepen de slachtoffers van mishandeling rela-

tief lichte verwondingen op, maar soms waren de gevolgen ernstiger. Zo sloegen en staken Hendrik van der Velde, Marinus ter Braak en Harm de Lange op 17 april 1915 in Zwarte-meer Berend Hendrik Holscher neer tijdens een achtervolging uit de herberg van Smit. De jongens hadden Holscher flink toegetakeld, want hij moest geruime tijd revalideren in het Academisch Ziekenhuis te Groningen. Desondanks zou hij voor altijd verlamd blijven. Ter Braak kreeg er vijf maanden celstraf voor, de andere twee daders moesten een jaar naar de gevangenis.¹³

Het kon er nog heftiger aan toegaan. Hendrik van Dijk uit Barger-Oosterveen was op 2 januari 1918 op Nieuwjaarsvisite bij zijn buurman Gerardus Lippold, diens moeder en diens vrouw. Ze dronken een glaasje cognac, maar na enige tijd liep het bezoek uit de hand. Van Dijk begon hard op de tafel te slaan, waardoor glazen braken en vervolgens verwondde hij zijn gastheer met een mes. Toen Van Dijk uiteindelijk met moeite naar buiten was gewerkt, ging hij naar zijn deel van hun gezamenlijke woning, waar hij verscheidene keren met een hagelgeweer dwars door een houten tussenwand schoot in de richting van de ruimte waar de slachtoffers zich op dat moment bevonden. Lippold raakte daarbij zwaar gewond aan het hoofd. Tijdens de rechtszitting deed Van Dijk alsof hij van niets wist, waarvoor hij als excuses opgaf dat hij die bewuste dag dronken was geweest. De beklaagde gaf te kennen dat hij van plan was de drank in het vervolg te laten staan, maar desondanks leverde dit drama hem drie jaar celstraf op.¹⁴

De rechter kon straffen met een derde verhogen als vaders, moeders, echtgenoten of kinderen werden afgetuigd.¹⁵ Soms ging het daarbij om treurige voorgeschiedenissen. Albertus Ensink uit Coevorden kwam regelmatig beschenken thuis en dan moest zijn vrouw het vaak ontgelden. Dat was ook het geval op 2 juni 1914. Albertus sloeg zijn vrouw en duwde haar op de grond, maar dit keer kwam zijn zoon Johannes – volgens de *Emmer Courant* een ‘zeer oppassend jongeling’ – tussenbeide en schoot van dichtbij met een revolver op zijn vader, die daardoor een levensgevaarlijke verwonding opliep. In de rechtszaal verklaarde Johannes dat hij niet de bedoeling had gehad om zijn vader te doden. Toen hij de gevolgen overzag van zijn daad was hij dan ook direct een dokter gaan halen en had hij het wapen weggegooid. Het Openbaar Ministerie sprak de hoop uit dat Albertus door deze droevige zaak tot inkeer zou komen, zodat hij niet langer de schrik van zijn gezin zou zijn, maar de officier van Justitie vond wel dat Johannes ongeoorloofd geweld had gebruikt. Hij vroeg echter een relatief milde straf, omdat de beklaagde goed bekend stond. De rechter vonniste conform de eis van het officier van Justitie en legde Ensink een gevangenisstraf op van vier maanden.¹⁶

Voor uitgaande jongeren was de omgang met meisjes vaak aanleiding tot een vechtpartij. Het gebeurde geregeld dat jongens werden mishandeld, omdat ze het hadden gewaagd uit te gaan met een meisje ‘van een ander’. Het maakte veel daders daarbij weinig uit dat een verkering reeds was verbroken, of dat er zelfs helemaal geen sprake was geweest van een relatie. Soms was een meisje het slachtoffer, omdat ze niets wilde weten van de desbetreffende jongen. Jan Strijker uit Barger-Oosterveen ergerde zich eraan dat Sjoukje Kiewiet in de avond van 13 augustus 1913 danste met andere jongens in het café van Dassen in Oranjedorp. Toen Kiewiet even naar buiten ging, volgde hij haar en gaf haar een stoot in de rug waardoor ze op de grond viel. Uit angst om opnieuw belaagd te worden, vluchtte Kiewiet het café weer binnen. Daar bemerkte het meisje dat haar rug was bebloed en dat ze een steekwond had opgelopen. Strijker kreeg er een half jaar gevangenisstraf voor.¹⁷

Een vooropgezet plan met als doel een strafbaar feit te plegen viel over het algemeen

moeilijk te bewijzen. De straffen voor mishandeling werden verzwaaard als aangetoond was dat de beklaagde met voorbedachte rade had gehandeld.¹⁸ Hendrik Boxem uit Barger-Oosterveen is de enige inwoner van het onderzoeksgebied die hiervoor is veroordeeld. Boxem schoot op 28 april 1912 op Hendrik Scholte Aalbes, omdat deze uitging met zijn ex-vriendin. De rechtbank achtte handelen met voorbedachte rade bewezen, omdat de beklaagde aan de rechter-commissaris had bekend dat hij die dag een geladen pistool op zak had gehad voor het geval hij zijn opponent zou tegenkomen. Boxem herriep die bekentenis weliswaar tijdens de terechtzitting, maar de rechter vond dat hij daarvoor geen aannemelijke gronden had aangevoerd. Bovendien had de beklaagde na afloop van de schietpartij tegen een getuige gezegd: 'Ik wou dat ik hem maar doodgeschoten had'. Boxem kreeg negen maanden gevangenisstraf opgelegd. Het kwam regelmatig voor dat geweren werden gebruikt om ruzies te beslechten. De officier van Justitie wees er in deze zaak dan ook op dat er 'door de jongelui veel te roekeloos wordt omgegaan met vuurwapenen' en hij verbaasde zich er over dat er nog niet vaker ernstige ongelukken door waren gebeurd.¹⁹

Zeven inwoners van het onderzoeksgebied zijn vervolgd voor het plegen van een mishandeling met dodelijke afloop in de periode 1911-1918. Op 1 maart 1916 werd in een artikel in de *Emmer Courant* onder de kop 'Moord in Barger-Oosterveld' uitvoerig verslag gedaan van zo'n treffen, waarbij wederom een meisje inzet was geweest: 'Het mes, dat in Drenthe al zoo menig slachtoffer heeft doen vallen, heeft Zondagnacht [27 februari 1916] wederom een slachtoffer gevraagd. Een drietal meisjes van Barger-Oosterveld gingen Zondagavond naar de bioscoopvoorstelling alhier [in Emmen], waar zij in aanraking kwamen met twee gebroeders C. van 't Haantje en een zekere B. van Klijndijk. Alle zes personen nog feitelijk pas aan de kinderschoenen ontwassen. Na afloop der voorstelling brachten de jongens (want dat waren het nog), de drie meisjes thuis. Even achter Angelsloo, bij de school op het Oosterveld werd het zestal onaangenaam verrast, waar zij hier werden opgewacht (blijkbaar) door een zestal jongens, waaronder de 19-jarige A. van Ginkel van Barger-Oosterveld, die reeds geruimen tijd omgang met een der drie meisjes had gehad. Terstond begon v. G. met een der gebroeders C., die zooals hij beschouwde, zijn meisje vergezelde, aan te vallen, waarop beide personen, op echt Drentsche wijze, even achteruit gingen, met het treurige gevolg, dat eenige oogenblikken later G. weder wankelend te voorschijn kwam met doorgesneden halsslagader, zoodat hij na een zeer korten tijd nederviel en dood bleef liggen. De terstond te hulp geroepen geneeskundige, dokter Hadders, van hier, kon bij zijn komst slechts den dood constateren. Denzelfden nacht werden door de politie de gebroeders C. en B. uit het bed gelicht en gearresteerd. Hedenmiddag heeft de sectie op het lijk plaats. De drie gearresteerden, welke ontkennen, zijn voorloopig in de marechaussee-kazerne te Barger-Oosterveen opgeborgen. De politie doet ijverig onderzoek om in deze treurige zaak klaarheid te brengen'.²⁰ Albert Christ werd uiteindelijk vervolgd voor de dodelijke confrontatie. De officier van Justitie noemde het een vreselijke gewoonte dat men bij de 'geringste oneenigheid' het mes gebruikte en daar moest dan ook streng tegen worden opgetreden. De rechter was het daarmee eens en legde Christ een gevangenisstraf op van tweeënhalft jaar.²¹

Het café van Dewes in Exloërkijl organiseerde op zaterdagavonden regelmatig allerlei vormen van vermaak, zoals draaimolens en andere attracties. Daar kwamen altijd veel mensen op af. In de nacht van 1 op 2 juni 1918 ging het echter gruwelijk mis. Marten Meijer uit Nieuw-Buinen was die avond ook naar de kermis in Exloërkijl gegaan, maar hij kreeg al snel ruzie met de plaatselijke jeugd. In de daaropvolgende confrontatie sneed Hendrikus Breider

met een scheermes in de halsslagader van Meijer, waardoor hij veel bloed verloor en korte tijd later overleed. De *Emmer Courant* berichtte op 5 juni 1918 over het motief van de dader: 'Nu meenden we altijd, dat jongelui in de zanddorpen wel eens moeite hadden om jongens van elders te verdragen, maar dat speelde blijkbaar ook hier 'n rol, althans we hoorden, dat eenigen de afspraak maakten: "Geen vreemden hier op 't feest"'.²² Breider verklaarde tijdens de rechtszitting dat hij niets op Meijer tegen had en dat hij zijn daad had gepleegd omdat hij dronken was. Dat was natuurlijk geen excuses voor de dodelijke mishandeling en dus ging Breider voor drie jaar achter slot en grendel.²³

Moord en doodslag kwam zelden voor in Drenthe. Zes ingezetenen van het onderzoeksgebied hebben zich voor de rechtbank moeten verantwoorden voor een poging tot doodslag in de periode 1911-1918. Van doodslag was sprake als iemand een ander opzettelijk van het leven beroofde, moord betrof het doden met voorbedachte rade.²⁴ Joannes Kuiper uit Hollandscheveld kreeg twee jaar gevangenisstraf opgelegd, omdat hij op 24 oktober 1914 in zijn woonplaats Jan de Graaf had proberen te doden. Aan deze daad was een woordenwisseling vooraf gegaan tussen De Graaf en Kuiper, die op het land werkte van zijn slachtoffer. De Graaf gaf Kuiper te verstaan van zijn land af te gaan en dat hij anders de politie zou inlichten, waarop Kuiper reageerde met: 'Daar kom je niet, daar zal ik voor zorgen'. Vervolgens sloeg hij met een groot mes verschillende keren richting de hals van zijn werkgever. Er volgde een worsteling waarbij Kuiper duidelijk maakte wat hij met De Graaf van plan was door hem toe te schreeuwen: 'Ik zal je slachten, ik maak het hier met je af'. De Graaf wist de slagen echter te ontwijken, rukte zich los en nam de benen. Kuiper zette de achtervolging in, maar hij kreeg De Graaf niet meer te pakken, omdat hij zijn huis binnenvluchtte en de woning afsloot. Kuiper gooide daarop nog wel enkele ruiten in.²⁵

Het verschil tussen doodslag en een mishandeling die de dood van het slachtoffer tot gevolg had, was dat de opzet in het eerste geval primair was gericht op het doden van de persoon in kwestie, terwijl het overlijden van het slachtoffer in het tweede geval een min of meer onbedoeld gevolg was van de mishandeling. Hieruit vloeit voort dat de bewijsmogelijkheden bepalend waren voor de strafbare feiten die de beklaagde ten laste werd gelegd. Zo kwam het voor dat het Openbaar Ministerie tijdens het proces een aanklacht wegens een mogelijk geval van doodslag moest afzwakken tot een eenvoudige mishandeling, omdat niet bewezen kon worden dat de verdachte zijn daad opzettelijk had gepleegd.

Ten slotte zijn nog enkele andere delicten ingedeeld bij de categorie 'mishandeling'. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan het verlaten van hulpbehoevenden.²⁶ Een man en vrouw uit Barger-Oosterveen lieten in april 1914 hun pasgeboren kind achter zonder toezicht en verzorging te regelen. Dat was gebeurd nadat de voogdijraad hun vier andere kinderen had laten weghalen wegens verwaarlozing. Een buurvrouw had de ouders er nog van proberen te weerhouden weg te gaan, maar de vader beet haar toe: 'Hoe eerder het dood is hoe beter'. Hij vond dat diegenen die zijn kinderen hadden afgepakt ook maar moesten zorgen voor hun jongste kind. Veldwachter Koopman trof het kleintje vervolgens blauw van de kou, praktisch ongekleed en zonder voeding aan in een bedstee. Tijdens de rechtszitting verklaarden de ouders dat armoedige omstandigheden hen ertoe had genoodzaakt hun kind achter te laten. Volgens de als getuige opgeroepen veldwachter had de man de armoede aan zichzelf te wijten omdat hij niet wilde werken en was het algemeen bekend dat de kinderen in zijn gezin werden verwaarloosd. De rechter veroordeelde beide ouders tot drie maanden gevangenisstraf.²⁷

Het Openbaar Ministerie klaagde Grietje Oelen uit Hollandscheveld aan, omdat ze op 27 oktober 1914 Arendina Koster, Grietje Boertien en Aaltje Kroezen jenever had verkocht, terwijl deze meisjes op dat moment reeds 'in kennelijke staat van dronkenschap' verkeerden.²⁸ Het schenken van drank aan beschonken personen was een zedenmisdrijf en werd de overtreder ernstig aangerekend, omdat het slachtoffer door de alcohol het risico liep in 'onmacht' te raken en daardoor lichamelijk letsel kon oplopen.²⁹ Grietje Oelen verklaarde tijdens de rechtszitting dat ze wel had bemerkt dat de meisjes wat luidruchtig waren, maar ze had niet de indruk gehad dat ze beschonken waren geweest. De meiden beweerden dat ze eerder op de avond weliswaar al enkele borrels hadden genuttigd, maar dat ze bij binnenkomst in de herberg van Oelen nuchter waren. Dat is opmerkelijk, aangezien één van de getuigen zich niets meer kon herinneren van wat er in de herberg was voorgevallen. Oelen werd uiteindelijk toch vrijgesproken van de aanklacht, maar in paragraaf 5.3 zal blijken welke dramatische gevolgen dit gebeuren heeft gehad voor één van de meisjes.

5.2 Verbaal geweld

Een beklagde kon worden vervolgd voor smaad, als hij iemand vals beschuldigde van een onjuist feit, waardoor de goede naam van het slachtoffer werd bezoedeld.³⁰ Vijf inwoners van het onderzoeksgebied hebben in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog een dergelijk delict gepleegd. Deze gevallen vonden allemaal plaats in de jaren 1912-1914. Het ging daarbij om uiteenlopende aantijgingen. Zo beschuldigde de arbeider Sjerp Sterkenburgh uit Emmer-Erfscheidenveen tijdens een openbare vergadering van veenarbeiders op 18 november 1913 Sipke Kloosterman ervan dat hij door 'een valsche meting van baggerspecie eenige arbeiders in hun loon had bekort'. Het kwam hem te staan op een boete van vijftientig gulden.³¹

Izaak Hilbert ten Hoeve uit Hoogeveen bazuinde in februari 1914 in het café van Nikolaas Nijenhuis rond dat de beurtschippers Hendrik Otten en Berend Veldman zich twee kistjes boter of margarine hadden toegeëigend en verkocht, die voor hem bestemd waren geweest. Otten en Veldman bleken zich echter niet schuldig gemaakt te hebben aan een misdrijf. Zij hadden de met de initialen I.H. gemerkte kistjes margarine per abuis bezorgd bij een zekere Van der Haar, die ook in margarine handelde en die wel vaker goederen kreeg toegezonden met de genoemde initialen. Bovendien hadden de schippers geen geld in ontvangst genomen voor de margarine, aangezien de kistjes niet per rembours waren verzonden. Ten Hoeve kon zijn beschuldigingen dan ook niet hard maken, waarop de rechter hem veroordeelde tot het betalen van veertig gulden boete.³²

Eenvoudige belediging ontstond in veel gevallen als gevolg van ruzies met bekenden, die uitmondden in allerlei beschimpingen.³³ 'Smeerlap', 'beest' en 'zwijn' waren daarbij veelgehoorde scheldwoorden. De beledigingen werden vaak geuit naar aanleiding van vermeend onzedelijk gedrag van het slachtoffer. De rechter veroordeelde Hermanus Meinhardt uit Coevorden tot een boete van tien gulden, omdat hij op 10 juli 1916 Harmina Mary Berendsen had toegebeten: 'Ga jij maar met je kostganger op bed liggen, als je man niet thuis is'.³⁴ Ook gebaren konden worden aangemerkt als belediging. Jantje Scholte uit Valthermond hield op 21 januari 1916 haar hand een halve meter boven de grond, toen ze tegen Inje Holtsema zei: 'Jij bent niet zóó slecht', waarop ze een hoogte van een meter aanduidde en vervolgde: 'maar zóó slecht'. Holtsema voelde zich gekrenkt en deed aangifte. Scholte moest voor de rechter verschijnen, die haar een boete oplegde van vijf gulden.³⁵

Scheldwoorden zoals 'gauwdief', 'oplichter' en 'afzetter' waren meestal zinspelingen op al dan niet gepleegde vermogensdelicten. Daarbij was overigens in veel gevallen het onderscheid tussen eenvoudige belediging en smaad vrij onduidelijk. Geert Joling uit Emmen moest acht gulden boete betalen wegens belediging, omdat hij op 2 maart 1911 tegen zijn buurman Johannes Kuipers had gezegd dat hij de aardappelen moest terugbrengen, die hij gestolen zou hebben van Geert Schirring. Tijdens de rechtszitting verklaarde Joling dat Kuipers de aardappelen van een grote hoop had gehaald, terwijl hij van Schirring alleen toestemming had gekregen om van zijn land aardappelen te zoeken. Volgens Joling was het overduidelijk dat Kuipers de aardappelen onvreemd had, maar de rechter wees de beklaagde erop dat hij ook dan niet het recht had om Kuipers uit te maken voor dief. Overigens werd Kuipers uiteindelijk vrijgesproken van diefstal, omdat Schirring verklaarde dat hij nooit aardappelen had vermist, terwijl hij ook niet kon aangeven hoeveel aardappelen de bewuste hoop precies bevatte.³⁶

Gerrit Bulthuis uit Coevorden wendde zich op 16 oktober 1916 op het station van zijn woonplaats tot kaartjescontroleur Derk Heling van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen met de vraag of hij zich op het perron mocht begeven, omdat hij nog even iemand wilde spreken in een trein die op het punt stond te vertrekken. Dat werd toegestaan, maar toen Bulthuis terugkeerde, vroeg Heling hem in opdracht van assistent-stationschef Esse Klouwer alsnog vijf cent voor een perronkaart. Bulthuis weigerde echter te betalen. Later die dag was hij opnieuw naar het station gekomen om ergens naar te informeren. Klouwer vroeg hem toen opnieuw om een stuiver, wat Bulthuis de uitspraak ontlokte: 'Het komt mij voor, dat hier afpersing in het spel is, het ligt er, dunkt mij, bovenop'. De spoorwegbeambten ervoeren dat als een belediging en deden aangifte. Tijdens de rechtszitting verklaarde Bulthuis dat hij niet de intentie had gehad om te beledigen, hij had de beambten alleen gezegd hoe hij over de zaak dacht. Vervolgens wilde hij allerlei zaken aanhalen die twee jaar daarvoor hadden plaatsgevonden, maar de rechter kapte hem af, omdat die voorvallen niet terzake deden. De officier van Justitie vond dat de beklaagde te licht dacht over het gepleegde feit. Hij eiste daarom vijftientwintig gulden boete, zodat Bulthuis 'zoo gestraft [zou] worden, dat hij de ernst van het misdrijf voelt'. De rechter was het met de officier meer dan eens en verhoogde de straf tot een maand cel.³⁷

Bedreiging was een ernstiger vorm van verbale agressie dan belediging, omdat de dader te kennen gaf geweld te gebruiken tegen personen of goederen.³⁸ Veel beklaagden gebruikten vuurwapens om hun dreigementen kracht bij te zetten. Henderikus Arends uit Klijndijk nodigde op 2 september 1912 Johannes Drenthen uit met de mededeling: 'Kom maar eens bij ons op de streek, dan zullen wij jou doodschieten. Het geweer hangt klaar, ik heb een maand voor jou over'. De aanleiding voor deze bedreiging was dat beklaagde kwaad was op Drenthen, omdat deze tegen zijn zin een stuk grond had gekocht. Arends kreeg er twee maanden gevangenisstraf voor.³⁹

De strafzaak tegen Klaas Tiemens uit Langerak (gemeente Oosterhesselen) toont aan dat bijgeloof in Drenthe nog niet was verdwenen aan het begin van de twintigste eeuw. Tiemens bedreigde op 30 oktober 1913 Albert Schoenmaker en diens vrouw Roelofje Koopman namelijk met: 'Als jij, vrouw Schoenmaker, nu niet gauw bij ons komt en Elsje van de heksery afhelpt, dan maak ik er een eind aan, dan maak ik jou allemaal dood'. Tiemens ontkende de aantijging, maar hij had Roelofje wel gevraagd bij hem te komen, om af te zijn van het gezeur van zijn vrouw die dacht dat ze behekst was. Tijdens de rechtszitting bleek dat

Tiemens' vrouw zenuwpatiënte was, van wie Schoenmaker en zijn vrouw veel last hadden. Desondanks kreeg Tiemens een maand gevangenisstraf opgelegd.⁴⁰

5.3 Seksuele agressie

In deze studie zijn de zedendelicten door hun uiteenlopende karakter verspreid over verschillende misdaadcategorieën. Zo is in de paragraaf over mishandeling reeds het schenken van drank aan beschenken personen aan de orde gekomen, terwijl het zedenmisdrijf dierenmishandeling wordt behandeld in de paragraaf over vernieling. Het gros van de zedendelicten heeft echter betrekking op ontoelaatbaar seksueel gedrag. Met uitzondering van openbare schennis van de eerbaarheid – dat als een misdrijf tegen de openbare orde wordt besproken in het volgende hoofdstuk – kunnen dit soort strafbare feiten zonder meer worden aangemerkt als geweldsdelicten.

Aanranding van de eerbaarheid kwam het vaakst voor. In totaal werden zo'n dertig inwoners van het Drentse onderzoeksgebied vervolgd voor het plegen van dit delict in de jaren 1911-1918. Er was sprake van aanranding van de eerbaarheid als de dader zijn slachtoffer door geweld of dreigementen dwong ontuchtige handelingen toe te laten.⁴¹ Soms gebeurde dat door meerdere personen. Vier jongens uit Exloo pakten in de avond van 15 december 1918 op de openbare weg in die plaats een meisje vast en wierpen haar op de grond, waarna ze haar rok optilden en haar broek stuktrokken. Vervolgens werd het meisje onzedig betast, waarbij de jongens haar stevig moesten vasthouden, omdat ze zich hevig verzette en om hulp riep. Ze kregen ieder drie maanden voorwaardelijke gevangenisstraf.⁴² In bijna de helft van de ontuchtzaken was het slachtoffer jonger dan zestien jaar. Er bleek overigens niet altijd sprake te zijn geweest van dwang, maar ook in die gevallen bleef het plegen van ontuchtige handelingen strafbaar.

Vijf personen uit het onderzoeksgebied dienden zich voor de rechter te verantwoorden voor het plegen van verkrachting in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het ging dan om het gewelddadig afdwingen van 'vleeschelijke gemeenschap'.⁴³ Ongewenste gemeenschap kon ook plaatsvinden zonder dat fysiek geweld was gebruikt. Daarbij kan worden gedacht aan seks met iemand die verkeerde in staat van dronkenschap.⁴⁴ Een jongen uit het Dalerveld moest voor de rechter verschijnen, omdat hij gemeenschap had gehad met één van de dronken meisjes over wie is gesproken in paragraaf 5.1. De jongen was in de late avond van 27 oktober 1914 met dat meisje naar de herberg van Jan de Jonge in Hollandscheveld gegaan, waar hij haar trakteerde op drie tot vier glazen jenever, terwijl hij wist dat ze eerder op de avond al teveel had gehad. De beklagde had het meisje dus bewust dronken gevoerd. Na het herbergbezoek liepen ze richting de woning van het meisje. Door de drank zwaaide ze heen en weer en op een gegeven moment kon ze zelfs niet verder meer lopen. De jongen maakte van die gelegenheid gebruik en had ter plekke gemeenschap met haar, zonder dat het meisje dat wilde of er fysiek iets tegen kon doen. De drank had haar weerloos gemaakt en ze was bovendien tijdelijk buiten bewustzijn geraakt. De rechter rekende de jongen zijn daad zwaar aan en legde hem een jaar gevangenisstraf op.⁴⁵

Rechters hebben vier keer een inwoner van het onderzoeksgebied veroordeeld voor het hebben van gemeenschap met minderjarigen. Dit strafbare feit was een zogenoemd klachtdelict.⁴⁶ Daders konden in die gevallen alleen worden vervolgd nadat het slachtoffer een klacht tegen hen had ingediend. De wetgever heeft deze maatregel ingesteld, om de privacy

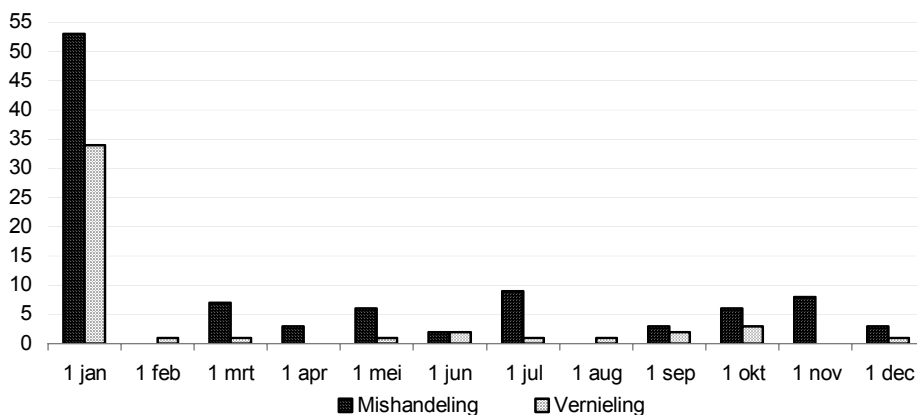
van slachtoffers te beschermen in gevoelige zaken. De constatering dat rechtbanken nauwelijks seksuele agressie behandelden zegt daarom weinig over de daadwerkelijke frequentie van dit soort misdaden. Veel slachtoffers van seksueel geweld zullen uit schaamte en onbegrip over het gebeuren minder snel aangifte hebben gedaan dan slachtoffers van andere soorten delicten. Daar komt bij dat het Wetboek van Strafrecht zweeg over diverse vormen van seksuele agressie, zoals ontucht of verkrachting binnen het huwelijk.

5.4 Vernieling

Vernieling is het moedwillig beschadigen en kapotmaken van andermans goederen.⁴⁷ In een enkele zaak werd zelfs het wegmaken van bezittingen berecht als vernieling. Zo moest Jan Willem Wilpshaar uit Dalen zich voor de rechter verantwoorden, omdat hij op 22 april 1916 een afrastering van Jan Scholten zou hebben beschadigd, waarbij bovendien prikkeldraad was kwijtgeraakt. Hij werd echter vrijgesproken van de ten laste gelegde feiten.⁴⁸ Evenals veel andere agressiedelicten was vernieling vaak het gevolg van uiteenlopende frustraties. Zo verbrijzelde Hermannus Theodorus Gosling uit Barger-Compascuum op 10 februari 1913 enkele ruiten van de woning van zijn stiefvader Jan Bosma. De beklaagde was kwaad geweest op Bosma, omdat deze zijn aanstaande vrouw niet in huis wilde nemen zolang hij naar Duitsland was. De rechter legde Gosling een boete op van tien gulden.⁴⁹

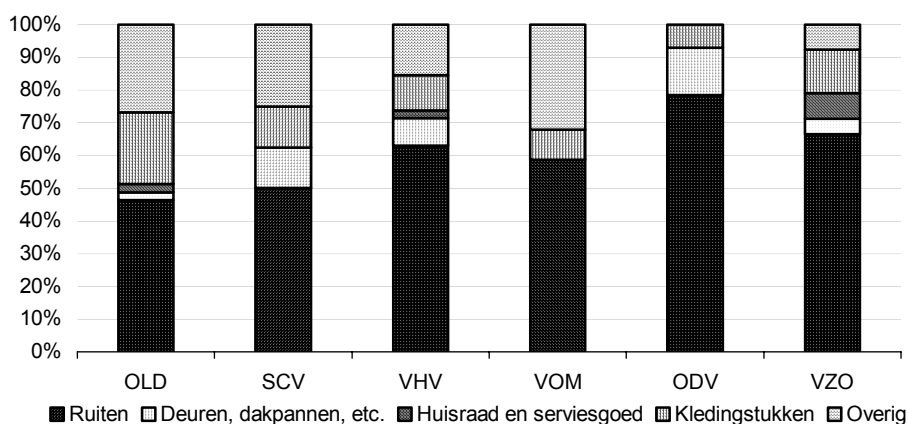
Ruzies in dranklokalen mondden vaak uit in vernieling als gevolg van het over en weer smijten van allerlei voor de hand liggende voorwerpen. Vernielzuchtige kroeggangers moesten zich vooral verantwoorden voor het kapot gooien van jeneverglazen en het inslaan van ruiten van de herberg of particuliere woningen, die vaak dienst deden als illegale tapperijen. Jan Klasen uit Barger-Oosterveen moest tien gulden boete betalen, omdat hij op 1 januari 1911 'twee geneverglasjes, twee kopjes, een schoteltje, een lampegas en een porseleinen kelkje van een hanglamp' had stukgeslagen in de woning van Jan de Jong. Klasen bekende tijdens de terechtzitting dat hij de vernielingen had begaan, maar hij kon geen verklaring geven voor zijn daad.⁵⁰

Grafiek 5.3 Absoluut aantal mishandelingen en het absolute aantal vernielingen dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied op de eerste dag van iedere maand in de periode 1911-1918

Op sommige dagen van het jaar was de kans op geweldscriminaliteit groter dan op andere dagen. Grafiek 5.3 laat zien dat vernielingen en mishandelingen in de periode 1911-1918 veel vaker voorkwamen op 1 januari dan op de eerste dag van de andere maanden. Deze constatering moet in verband worden gebracht met de Nieuwjaarsviering. De drank vloeide dan rijkelijk, zodat agressief gedrag minder snel werd afgeremd. Het kwam voor dat groepen jongeren de hele buurt langs gingen om 'Nieuwjaarsvisites' af te leggen, waarbij represailles volgden als er geen alcohol werd geschonken. Dat was ook het geval toen vijf jongens uit Wezuperbrug in de nacht van 1 op 2 januari 1915 stenen gooiden door de ruiten van de woning van Roelof Nieman. Tijdens de rechtszitting verklaarde Nieman dat hij besloten had om op Nieuwjaarsdag geen drank te schenken. Aangezien hij vreesde dat er daardoor 's avonds 'wel eens iets gebeuren kon', was hij die nacht niet gaan slapen. Niemans vermoeden kwam uit, want op een gegeven moment zag hij dat de beklaagden naar zijn woning liepen, stenen van de grond pakten en die door zijn ruiten gooiden. De jongens kregen er twee maanden celstraf voor.⁵¹

Grafiek 5.4 Procentueel aantal vernielingen naar de aard van de vernielde voorwerpen dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Toelichting: Zie bijlage 5.1. Bronnen: Zie tabel 4.3.

Grafiek 5.4 laat zien welke soort voorwerpen zoal werden vernield door inwoners van het onderzoeksgebied. Vernieling had in de meeste gevallen betrekking op het ingooien van ruiten. Dit percentage lag het hoogst in de jongere veengebieden. Zo maakte nog niet de helft van de voor vernieling vervolgde inwoners uit de Oude Landbouwdorpen zich schuldig aan het verbrijzelen van ruiten, terwijl dat aandeel met betrekking tot het Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe veel hoger lag. In die gebiedsdelen ging het om respectievelijk zo'n tachtig en bijna zeventig procent van de beklaagden voor vernieling. Het karakter van de vernielingen verschilde dus per gebiedsdeel. Behalve ruiten vielen af en toe ook andere delen van woningen ten prooi aan vandalen, zoals met name deuren, maar bijvoorbeeld ook dakpannen, muren, vensterbanken en blinden.

Beklaagden uit het onderzoeksgebied verschenen regelmatig voor de rechter wegens het vernielen van kledingstukken. Zo kreeg Jan Santing uit Oude Schutting twee maanden celstraf, omdat hij op 24 september 1911 een scheur had gemaakt in de blouse van Hindertje Folkerts. Verder moest Santing zijn slachtoffer vier gulden schadevergoeding betalen. Folkerts was die bewuste dag samen met enkele andere meisjes een groep jongens tegenkomen bij de brug in Oude Schutting en dat had blijkbaar enig tumult tot gevolg gehad.⁵² Ook wat betreft vernieling moesten vrouwen het dus regelmatig ontgelden. Evenals bij de mishandelingen waren de daders vaak afgewezen door het slachtoffer, waarna zij vervolgens wraak namen.

Andere vernielingen waren uiteenlopend van aard. Het kwam geregeld voor dat afrasteringen het moesten ontgelden. Zo werd Hendrik Lubben uit Tweede Exloërmond vervolgd, omdat hij op 23 juli 1912 een houten omheining van Albert Dokter had beschadigd 'door met een ballastshop opzettelijk eenige harde slagen daartegen te geven, waardoor de splinters eraf vlogen'. Hij kreeg er drie weken celstraf voor.⁵³ De overige vernielingen hadden betrekking op het kapotmaken van gereedschap, het in elkaar trappen van fietsen en het stuksnijden van fietsbanden. In een enkel geval werden gewassen en zelfs bouwland vernield. Onbezoldigd rijksveldwachter Geert Zwols betrapte op 5 december 1911 Geert Struik uit Westenesch op het graven van meerdere gaten in een perceel grasland van Lambertus Aikes. De rechter legde hem een boete op van vijf gulden.⁵⁴

De rechter kon vernieling zwaarder bestraffen als was bewezen dat de daders gezamenlijk hadden gehandeld.⁵⁵ Klaas van der Weide van het Zwinderschekanaal en Frits van der Weide en Jan Slomp uit het Geeserveld trokken in de avond van 9 november 1913 een privaat van Albert Luchies omver, waardoor het houtwerk werd beschadigd. Verder verbrijzelden ze een aarden melkpot, die in een boot lag bij de woning van Luchies. De jongens konden worden opgespoord, omdat Luchies' dochter Hendrikje de beklagde Slomp in de avond van de vernieling om het huis had zien lopen. De jongens verklaarden dat ze tot hun daad waren gekomen, omdat één van hen onenigheid had met de zoon van Luchies. Tijdens de rechtszitting prees de officier van Justitie de houding van de beklagden, omdat zij een 'gulle bekentenis' hadden afgelegd en daarom werd een boete geëist van slechts vijf gulden. De rechter ging mee in die straf.⁵⁶

In de literatuur valt te lezen dat gezamenlijke acties in de zanddorpen nogal eens het resultaat waren van volksgerichten, die tot doel hadden de belaagde weer in het gareel te krijgen, maar hiernaar wordt in de onderzochte vonnissen niet verwezen.⁵⁷ Bovendien waren het juist de inwoners van de veenstreken die zich vaak schuldig maakten aan vernieling 'door twee of meer vereenigde personen'. Meestal was jeugdige baldadigheid de oorzaak van de gemeenschappelijke vernielzucht. Op 10 juli 1918 sloegen vijf jongens uit Nieuw-Weerdinge enkele ruiten stuk van de woning en herberg van Berend Drenth, omdat ze kort daarvoor uit het dranklokaal waren gezet. De jongens kregen straffen die varieerden van een tot twee maanden cel.⁵⁸ Soms trokken jongeren een spoor van vernieling door hun dorp. Zo veroordeelde de Asser rechtbank zes jongens uit het Geeserveld tot een maand gevangenisstraf, omdat ze op 10 maart 1918 ruiten hadden ingegooid van verschillende woningen. De reeds genoemde Frits van der Weide was ook van de partij geweest. Hij kreeg een celstraf van twee maanden, omdat hij binnen vijf jaar opnieuw in de fout was gegaan.⁵⁹

De hoogte van de strafmaat voor vernieling was ook afhankelijk van de soort goederen

die werd vernield. Zo kende het Wetboek van Strafrecht zwaardere straffen toe aan het beschadigen en kapotmaken van werken die het algemene nut dienden.⁶⁰ Dergelijke delicten kwamen echter sporadisch voor en de straffen waren in de praktijk meestal niet hoger dan die van andere vernielingen. De landbouwer Hendrik Kikkert uit Hollandscheveld moest voor de rechter verschijnen, omdat hij op 6 maart 1912 een voor de waterlozing dienende cementen duiker in de openbare weg tussen Slagharen en Schuinesloot (gemeente Ambt Hardenberg) had uitgegraven en in een sloot langs de weg had neergelegd. Kikkert voerde ter verdediging aan dat de duiker – die het water van zijn land moest afvoeren – in slechte staat verkeerde, waarop hij zelf een brede geul in de weg had gegraven om de waterafvoer te verbeteren. De duiker had hij verwijderd, omdat deze bij zijn werkzaamheden in de weg lag. Hoewel de Zwolse rechtbank voor een groot deel kon meekomen in de beweegredenen van de landbouwer, konden de rechters niet anders dan oordelen dat Kikkert de duiker niet had mogen weghalen, ook al omdat hij nooit bij het bevoegd gezag had geklaagd over de slechte waterafvoer. Desondanks kreeg Kikkert een lage straf opgelegd. Hij moest slechts één dag naar de gevangenis.⁶¹

Afbeelding 5.1 Het postkantoor te Nieuw-Amsterdam met daarvoor de telegraaflijn. In februari 1914 lag het telegraafverkeer drie dagen stil, nadat Harke Albertus de Poel de lijnen had losgemaakt om het kappen van bomen te vergemakkelijken (collectie Gemeentearchief Emmen)

Harke Albertus de Poel uit Nieuw-Amsterdam werd vervolgd voor het onbruikbaar maken van telegraaflijnen. De Poel had enkele bomen gekocht, die hij op 13 februari 1914 liet kappen door houthakker A. Pranger. Het probleem was dat de bomen terecht zouden komen op een telegraaflijn. In de voormiddag bleek dat de bomen spoedig zouden vallen,

waarna De Poel directeur Buning van het plaatselijke post- en telegraafkantoor toestemming vroeg om de lijn tijdelijk te mogen losmaken, maar dat werd hem uitdrukkelijk verboden. De directeur verwees De Poel door naar een lijnwerker die op dat moment werkzaam was in Erica, maar toen De Poel in die plaats arriveerde, bleek de lijnwerker reeds vertrokken. Daarop maakte De Poel zelf de telegraaflijn los. Nadat de bomen waren gevallen bevestigde hij de draden echter verkeerd aan de isolatoren, waardoor de telefoon- en telegraafverbinding met Emmen, Coevorden en Zwolle enige tijd werd verbroken. Tijdens de rechtszitting verklaarde De Poel dat Pranger tegen hem had gezegd dat hij geen kapvergunning hoefde te hebben en dat hij de lijn had losgemaakt onder druk van de houthakker, die onverbiddelijk dreigde de bomen te laten vallen. Blijkbaar zag de rechter een verzachtende omstandigheid in het verweer, want De Poel kreeg een boete opgelegd van dertig gulden, de helft minder dan de eis van de officier van Justitie.⁶²

Volgens het Wetboek van Strafrecht golden straffen voor vernieling ook voor diegene 'die opzettelijk en wederrechtelijk een dier dat geheel of ten deele aan een ander toebehoort, doodt, beschadigt, onbruikbaar maakt of wegmaakt'.⁶³ Egbertinus Sanders uit Oranjedorp 'beschadigde' op 29 januari 1916 een hond van Harmannus Vos 'door dat dier een groote wond in de zijde althans in het lichaam toe te brengen, uit welke wonde de ingewanden van den hond naar buiten puilden'. Volgens de beklagde hadden de zoons van Vos dat dier tegen hem opgehitst, waarop deze hem in de benen beet, zodat hij genoodzaakt was de hond met een mes van zich af te slaan. De rechter verwierp echter Sanders' beroep op noodweer, omdat getuigen verklaarden dat hij de hond van tevoren meerdere malen had geslagen met zijn pet. Bovendien had het dier niet zijn tanden gezet in het been van de beklagde, maar in zijn hoofddeksel. Harmannus Vos deelde mee dat zijn hond 'niet kwaad' was en dat nooit iemand last van hem had gehad. Overigens moest hij zijn hond afmaken vanwege de zware verwondingen. Sanders kreeg uiteindelijk drie maanden gevangenisstraf voor zijn daad.⁶⁴

Dierenmishandeling werd vervolgd als een zedenmisdrijf.⁶⁵ Paardenkoper Jan Blokzijl uit de Schutstreek (gemeente Hoogeveen) sloeg in december 1913 op de paardenmarkt van Zwolle zonder aanleiding een van zijn paarden met een zweep hard over de kop, hals en rug, waardoor dat beest 'van den eenen kant naar den anderen sprong', in elkaar kromp van pijn en striemen kreeg over het hele lichaam. Blokzijl moest er een week voor naar de gevangenis.⁶⁶ Op 29 juni 1912 bond Johannes Thalen uit Hollandscheveld een kat vast aan een touw, waarna hij dat dier enkele keren met geweld in het Zuideropgaande wierp en weer terugtrok op de wal. Thalen sloeg op de vlucht toen hij werd opgemerkt door rijksveldwachter Pieter de Vos. De kat bleef halfdood achter aan de waterkant, maar gelukkig kon De Vos in de dagvaarding vermelden dat de kat na een poosje op eigen kracht was weggelopen. De rechter veroordeelde Thalen tot een boete van tien gulden.⁶⁷

Tot de categorie vernieling behoren ook de delicten die de algemene veiligheid van personen of goederen in gevaar brachten. Zo was het een misdrijf om de openbare weg te versperren.⁶⁸ Jan Oost uit Hoogeveen kreeg een maand celstraf, omdat hij in de nacht van 20 op 21 maart 1915 aan de Schutstreek (gemeente Hoogeveen) een touw dwars over de weg had gehangen op een hoogte van ongeveer 1,20 meter boven de grond. Daardoor was de veiligheid van het voorbijrijdende verkeer in gevaar gekomen. Aanvankelijk was Oost met enkele anderen van plan geweest om een schip te laten 'schommelen' in het kanaal langs de Schutstreek. Daartoe hadden ze juist een touw bevestigd aan de wand van het

schip, toen er geroepen werd dat de politie in aantocht was. De jongeren renden daarop weg, maar Oost had nog kans gezien om het andere uiteinde van het touw om een boom te binden aan de overkant van de weg langs het kanaal. Het lijkt er overigens op dat de politie het touw op tijd heeft weggehaald, want het vonnis maakt geen melding van verongelukte verkeersdeelnemers.⁶⁹

Andere verkeersmisdrijven leverden gevaar op voor het spoorwegverkeer. Dat gevaar kon zowel opzettelijk ontstaan als door nalatigheid.⁷⁰ Soms werden machinisten aangeklaagd voor het veroorzaken van een ongeluk, omdat ze 'hoogst onvoorzichtig en hoogst onnadenkend, in strijd met de voor hen geldende voorschriften' een stoomtram hadden bestuurd. Vaak bleken seinen of andere tekens te zijn genegeerd, maar voorzichtigheid was ook geboden bij wissels en kruisingen. Machinist Jan Wagenvoort uit Hoogeveen reed op 15 januari 1912 in het donker met een grotere snelheid dan de toegestane vijf kilometer per uur over een wissel bij Zwinderen, waardoor de locomotief en een rijtuig omvielen en de spoorweg versperden. Zijn onvoorzichtige rijgedrag kostte Wagenvoort een hechtenis van drie weken.⁷¹

Abbeelding 5.2 De tram vanuit Hoogeveen nadert café Hoekman te Sleen. Op deze lijn vond op 5 mei 1917 het ongeval plaats, waarbij Jan Eising uit Sleen om het leven kwam (collectie B.J. Mensingh, Exloo)

Het Openbaar Ministerie klaagde machinist Jan Trip uit Emmen aan wegens het veroorzaken van een spoorwegongeluk met dodelijke afloop. Op 5 mei 1917 reed Trip vanuit Hoogeveen richting Sleen, waar op een gegeven moment Jan Eising voor hem uit fietste tussen de rails van de trambaan. De officier van Justitie verweet Trip dat hij vervolgens had

nagelaten vaart te minderen, waardoor de stoomtram tegen Jan Eising aan botste en het slachtoffer enkele tientallen meters meesleurde. Het gruwelijke resultaat was dat Eising's beide benen er waren afgereden. De man werd in allerijl naar dokter Van Reemst gebracht, die de benen verbond en het slachtoffer wilde overbrengen naar het ziekenhuis in Groningen, maar Eising overleed onderweg in de auto. Tijdens de rechtszitting verklaarde de machinist dat hij eerst had gebeld en toen geroepen, maar dat het daarna te laat was om nog op tijd te stoppen. De rechter oordeelde uiteindelijk dat Trip geen strafbaar feit ten laste gelegd kon worden en sprak hem vrij van alle beschuldigingen.⁷²

Een enkele keer werd een spoorwegongeluk opzettelijk veroorzaakt. Zo legde Remmelt Mulder uit Nieuw-Amsterdam op 23 september 1912 bij Erica een stuk kleinspoor dwars over de rails, omdat hij een tramtrein van de Dedemsvaartsche Stoomtramwegmaatschappij wilde laten ontsporen. Deze daad was een uiting van wraak. Enkele dagen daarvoor had conducteur Jan Scholte de beklaagde namelijk te verstaan gegeven, dat hij voortaan niet meer mee mocht als hij dronken was. Mulder had daarop geantwoord: 'Wanneer je mij de tram weigert, dan zal ik je met de wielen in het zand laten zetten'. Mulder slaagde echter niet in zijn opzet, want de tram bleef op de rails. Desondanks kreeg hij van de rechter een jaar en zes maanden gevangenisstraf voor de sabotage.⁷³

De meest rigoureuze vorm van vernieling is brandstichting.⁷⁴ Daarbij moesten vooral woningen het ontgelden. Harm Visser en Hendrik Middelberg uit Barger-Oosterveen staken in de nacht van 28 op 29 augustus 1915 het huis van Willem Olijve in brand door een bos brandend stro tegen de uit turf opgetrokken achterwand te leggen. Olijve werd echter op tijd wakker en wist de brand te blussen met een paar emmers water. De daders werden achterhaald en vervolgd. Tijdens de rechtszitting verklaarde Visser dat zij tot hun daad waren gekomen, omdat hij vijf maanden gevangenisstraf had moeten uitzitten voor Olijve. Visser was namelijk enkele maanden eerder veroordeeld wegens mishandeling van het slachtoffer. Volgens de beklaagden hadden ze het voornemen gehad om de bewoners wakker te maken als de woning in brand zou vliegen, maar in werkelijkheid waren ze er snel vandoor gegaan. Verdediger jhr. mr. A.W. van Holthe tot Echten vond het gepleegde feit 'vreeselijk en zeer afkeuringswaardig', maar hij wees erop dat zijn cliënten niet beseften dat ze een ernstig misdrijf hadden gepleegd en dat ze hadden gehandeld onder invloed van sterke drank, waardoor ze de gevolgen van hun daad niet overzagen. De rechter ging hier niet in mee en legde Visser en Middelberg respectievelijk drie jaar en twee jaar en negen maanden gevangenisstraf op.⁷⁵

Als de beklaagde een brand niet met opzet had veroorzaakt, dan kon de officier van Justitie hem brand door schuld ten laste leggen.⁷⁶ Zo koppelde Jacobus Woudstra uit Hoogeveen op 23 december 1915 in de nauwe en donkere kelder van het huis van Berend Tuin nogal onvoorzichtig een gasleiding af. Hoewel Woudstra wist dat bij dit soort werkzaamheden de mogelijkheid bestond dat er een 'aanmerkelijke hoeveelheid brandbaar gas' kon ontsnappen, had hij op een meter afstand een nachtlampje laten neerzetten voor de verlichting. Het gevolg was een gasontploffing, waardoor de woning van Tuin afbrandde. De gasfitter kwam met de schrik vrij, maar hij kreeg wel een boete van dertig gulden als 'ernstige herinnering voor zijn onachtzaamheid'.⁷⁷

In de veenderijen woedden regelmatig veenbranden. Dit waren zeer gevaarlijke verschijnselen, omdat het vuur ondergronds onzichtbaar voortwoedde en overal plotseling de kop kon opsteken. In een periode van grote droogte brak op 21 mei 1917 in Valther-

mond een enorme veenbrand uit, die zich in korte tijd verspreidde over grote delen van het veengebied in Zuidoost-Drenthe. Veel mensen werden verrast en in het nauw gedreven door de snelheid waarmee het vuur zich verplaatste. Zelfs de kanalen en wijken konden het vuur niet tegenhouden. Sommige mensen verdronken op hun vlucht in de wijken, anderen werden ingesloten door de vuurzee. Bekend is het trieste verhaal van schipper Albert Brands en zijn gezin van in totaal acht personen. Zij dachten veilig te zijn in hun ijzeren schip, maar ze verbrandden levend, omdat het reeds met turf geladen bovendeck vlam vatte. De veenbrand kostte in totaal zeventien mensen het leven.⁷⁸ Volgens Van Houten waren 88 woningen afgebrand, waardoor 130 bewoners dakloos waren geworden, de *Emmer Courant* sprak van tachtig woningen en 120 daklozen.⁷⁹ Veel slachtoffers raakten al hun bezittingen kwijt, terwijl de meesten niet verzekerd waren.

Hoewel de oorzaak van de grote veenbrand nooit is achterhaald, zijn er wel mensen voor vervolgd. Machinist Warrink Warringa, die op dat moment gelegerd was als militair bij de genietroepen in Utrecht, en vervener-arbeider Jan van Dijken uit Valthermond zouden op 21 mei 1917 een stoombaggermachine hebben laten werken zonder voldoende maatregelen te nemen tegen het wegvliegen van vonken, waardoor het droge veen vlam had weten te vatten. Door vonken uit die machine waren kort daarvoor ook al enkele branden ontstaan in het veen, maar die waren op tijd geblust. Deze roekeloosheid was voor de vervener aanleiding geweest om de gehele arbeidersploeg meteen te ontslaan. Desondanks sprak de rechter Warringa en Van Dijken vrij, omdat onvoorzichtigheid en het gebrek aan voorzorgsmaatregelen niet kon worden bewezen.⁸⁰

Afbeelding 5.3 In het veen ontstonden regelmatig branden doordat er onzorgvuldig werd omgesprongen met koffievuurtjes (collectie B.J. Mensingh, Exloo)

Ties Eekhof uit het Weerdingerveen is wel veroordeeld voor brand door schuld op de bewuste 21 mei. De arbeider was ten laste gelegd dat hij in het Weerdingerveen 'bij het heerschen van sterke droogte en krachtigen wind' verzuimd had voldoende toezicht te houden op zijn koffievuurtje. Eekhof had het vuur na afloop van de schaft weliswaar afgedekt met wat vochtig veen, maar het vuur was niet helemaal uitgedoofd, waarna vonken het omliggende veen in brand zetten. De rechter achtte Eekhof schuldig aan het verbranden van nog niet gestoken veen, verscheidene turfbulten, veldvruchten en drie woningen. Hij kreeg er een gevangenisstraf voor van een maand.⁸¹

5.5 De strafmaat voor mishandeling

In deze paragraaf zal de strafmaat worden besproken voor mishandeling, het geweldsdelict dat aan het begin van de twintigste eeuw het vaakst voorkwam. Er wordt niet uitgegaan van alle geweldsdelicten tezamen, omdat de strafmaat per delict sterk uiteen loopt. Zo werd eenvoudige belediging bestraft met maximaal driehonderd gulden boete of drie maanden gevangenisstraf, terwijl doodslag goed kon zijn voor vijftien jaar opsluiting. Veroordeelden die behalve voor mishandeling gelijktijdig werden berecht voor andere delicten en beklaagden die reeds eerder waren vervolgd voor mishandeling zijn niet meegeteld, aangezien zij vaak hogere straffen kregen dan daders van alleen mishandeling.⁸² Beklaagden van zeventien jaar en jonger zijn bij het berekenen van de strafmaat eveneens buiten beschouwing gelaten, omdat de rechtbank hen anders beoordeelde dan volwassenen.

Tabel 5.6 Absoluut en procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van mishandeling, 1900-1918

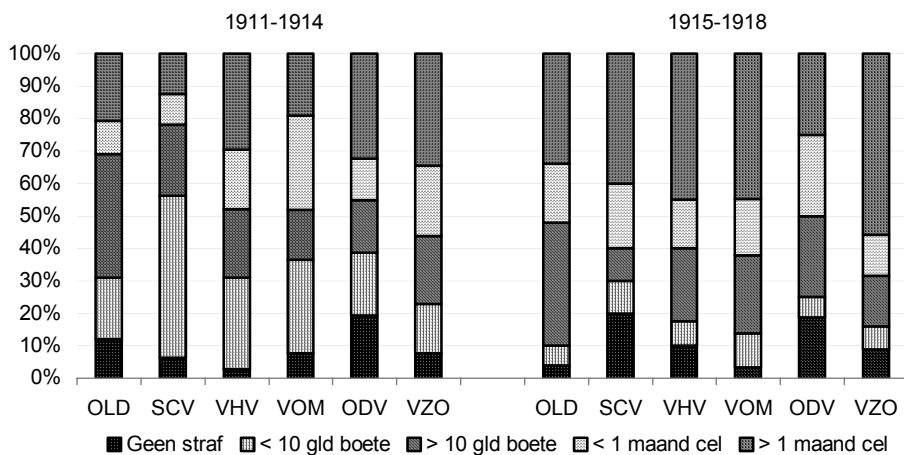
Jaar	Geen straf		≤ 10 gld. boete		> 10 gld. boete		≥ 1 maand cel		> 1 maand cel	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1900	10	9,8	29	28,4	5	4,9	36	35,3	22	21,6
1906	7	6,0	22	19,0	16	13,8	37	31,9	34	29,3
1911	5	4,2	33	27,7	27	22,7	20	16,8	34	28,6
1912	16	10,1	36	22,8	24	15,2	39	24,7	43	27,2
1913	13	9,6	29	21,5	35	25,9	21	15,6	37	27,4
1914	7	6,8	11	10,7	29	28,2	20	19,4	36	35,0
1915	4	3,6	11	9,9	27	24,3	18	16,2	51	45,9
1916	4	5,7	6	8,6	14	20,0	13	18,6	33	47,1
1917	15	17,6	2	2,4	15	17,6	12	14,1	41	48,2
1918	5	7,2	5	7,2	12	17,4	6	8,7	41	59,4
1911-1914	10,3	8,2	27,0	21,5	28,0	22,3	24,5	19,5	36,0	28,6
1915-1918	6,8	8,6	6,0	7,7	17,0	21,7	12,3	15,7	36,3	46,3

Bronnen: Zie tabel 4.7.

Tabel 5.6 laat zien welke straffen de arrondissementsrechtbank in Assen in de periode 1900-1918 oplegde aan beklaagden uit het onderzoeksgebied die zich schuldig hadden gemaakt aan mishandeling. De strafmaat is ingedeeld in relatief lage en hoge boetes en relatief korte en lange gevangenisstraffen. Onder de noemer 'geen straf' vallen naast de vrijspraken tevens de nietigverklaringen van dagvaardingen, het niet-ontvankelijk verklaren van de officier van Justitie, de ontslagen van rechtsvervolging en na 1915 de voorwaardelijke straffen. Vrijspraken maakten echter steeds de hoofdmoot uit van deze groep.

Uit de tabel komt naar voren dat de strafmaat voor mishandeling in Drenthe zwaarder werd gedurende de periode 1900-1918. Dat was vooral het geval tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het aantal lage geldboetes nam sterk af, maar deze trend was reeds ingezet in de vooroorlogse jaren. Ook het aantal celstraffen van een maand en korter daalde voortdurend sinds het begin van de twintigste eeuw. Het aantal hogere boetes nam af in absolute cijfers, maar procentueel bleef dit aantal ongeveer hetzelfde. Het aantal beklaagden voor mishandeling dat een langere gevangenisstraf kreeg opgelegd, bleef voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog gelijk. Hierdoor steeg het percentage in de periode 1915-1918 naar maar liefst bijna de helft van de beklaagden voor mishandeling. Het aandeel beklaagden dat geen straf kreeg opgelegd bleef met gemiddeld iets meer dan acht procent stabiel voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Grafiek 5.5 Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van mishandeling, 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.7.

De strafmaat voor mishandeling kon per gebiedsdeel aanzienlijk verschillen. Uit grafiek 5.5 blijkt dat inwoners van de stad Coevorden er in de periode voor de Eerste Wereldoorlog vaak vanaf kwamen met een lage geldboete. Beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen kregen toentertijd juist regelmatig hogere geldboetes. De rechter legde beklaagden

uit Coevorden en uit de Oude Landbouwdorpen veel minder vaak gevangenisstraffen op dan inwoners van de andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied. Zo werd minder dan twintig procent van de wegens mishandeling vervolgde Coevordenaren opgesloten. Veruit de meerderheid kwam er dus vanaf met een geldboete. Het percentage celstraffen lag beduidend hoger onder de beklaagden voor mishandeling uit de veenderijen en van de dalgronden. Van hen moest gemiddeld de helft naar de gevangenis. Met uitzondering van het Oostermoer ging het daarbij bovendien vooral om de relatief hoge vrijheidsstraffen van langer dan een maand.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden beklaagden uit praktisch alle gebiedsdelen verhoudingsgewijs vaker veroordeeld tot vrijheidsstraffen. Daarbij veranderde vooral de Coevorder situatie sterk. In de jaren 1915-1918 kreeg namelijk zo'n zeventig procent van de Coevordenaren een gevangenisstraf opgelegd. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen kregen nog steeds relatief lage straffen, maar desondanks moest de helft van de beklaagden naar de gevangenis. Gedurende de oorlogsjaren was de strafmaat met betrekking tot beklaagden uit de gebiedsdelen Hogeveen en Oostermoer bijna precies dezelfde. Zestig procent bestond uit gevangenisstraffen, waarbij de straffen van meer dan een maand domineerden. Veroordeelden uit Odoornerveen kregen in de periode 1915-1918 als enigen binnen het onderzoeksgebied minder vaak gevangenisstraffen opgelegd dan voor de oorlog. Daarnaast was het percentage beklaagden dat geen straf kreeg opgelegd er vrij hoog. De zwaarste straffen werden opnieuw uitgesproken tegen inwoners van Zuidoost-Drenthe. Zeventig procent van de beklaagden voor mishandeling uit dat gebiedsdeel moest naar de gevangenis. In veruit de meeste gevallen duurde de opsluiting langer dan een maand.

5.6 Conclusie

Gewelddelicten kunnen worden ingedeeld in de categorieën mishandeling, verbaal geweld, seksuele agressie en vernieling. Mishandeling kwam het meest voor. Het ging daarbij vaak om ruzies en steekpartijen met bekenden. Vernieling had vooral betrekking op het ingooien van ruiten en – in mindere mate – op het stuksnijden van kleding. Aangezien daders van vernielingen nogal eens opereerden als slachtoffers niet aanwezig waren, zullen minder vernielingen zijn opgelost dan mishandelingen. Verbaal geweld zoals belediging en bedreiging kwam veel minder vaak voor. Het is mogelijk dat dit soort delicten als minder ernstig werd beschouwd, waardoor ze niet zo snel zullen zijn aangegeven door de slachtoffers en zijn vervolgd door het Openbaar Ministerie. Seksuele agressie werd nauwelijks aanhangig gemaakt bij de vervolgende instanties. Een belangrijke reden daarvoor zal de lage aangiftebereidheid zijn. Bovendien mocht in sommige van zulke zaken alleen vervolging ingesteld worden op instigatie van het slachtoffer.

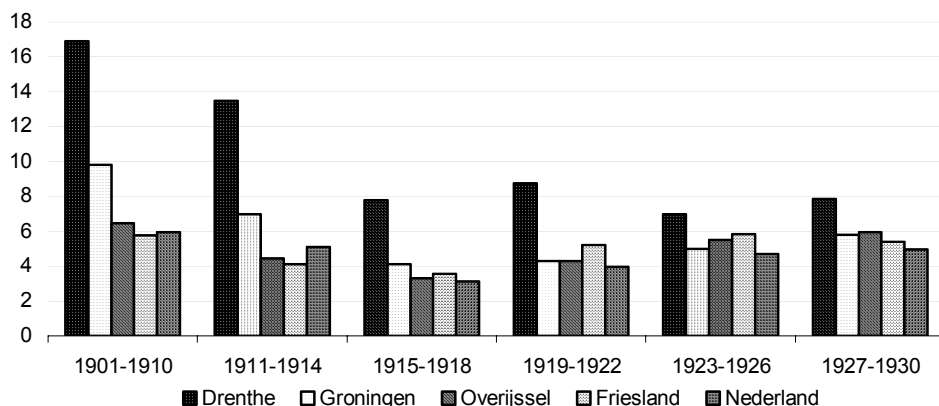
Veel gewelddelicten werden gepleegd onder invloed van sterke drank. Het gevolg van drankgebruik is dat menselijke emoties rondom uiteenlopende boven- en onderhuidse frustraties aanzienlijk worden versterkt. Veel aanleidingen voor geweld moeten worden gezocht in de relatiesfeer. Ook daarbuiten kenden de dader en het slachtoffer elkaar vaak. De ontremmende werking van alcohol in combinatie met de sociaal-economische toestand in het veen zal er aan hebben bijgedragen dat beklaagden van gewelddiscriminaliteit verhoudingsgewijs vooral uit het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe kwamen. In de jonge veenderijen was de sociale controle nog relatief gering, zodat er minder morele barrières waren te

overwinnen om agressief gedrag te vertonen. Belediging en bedreiging lijken soms zelfs te zijn gepleegd om zich staande te houden in de ruwe 'pionierssamenlevingen'.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog lag het aantal beklaagden voor geweldscriminaliteit flink lager dan in de vooroorlogse periode 1911-1914. Deze daling kan het gevolg zijn geweest van overheidsbeleid. De autoriteiten zullen er de voorkeur aan hebben gegeven om crimineel gedrag te vervolgen dat nadelig was voor het landsbelang, zoals het overtreden van oorlogscrisismaatregelen. Daardoor zal het Openbaar Ministerie tijdelijk minder prioriteit hebben gegeven aan het voor de rechter brengen van criminaliteit waarbij alleen de belangen van individuele burgers in het geding waren, zoals de meeste geweldsdelicten. De verzwarende van de strafmaat voor mishandeling tijdens de Eerste Wereldoorlog wijst er dan ook op dat toentertijd vooral de ernstiger mishandelingen voor de rechter kwamen en dat onbeduidende 'kleinere' zaken veel minder vaak werden vervolgd. Verder kan van de stationering van extra opsporingspersoneel in de Drentse grensstreek een preventieve werking zijn uitgegaan, omdat overtredingen eerder in de gaten liepen en daders sneller konden worden opgespoord. Ten slotte zorgde de langdurige mobilisatie vanaf 1914 voor de afwezigheid van veel jonge mannen, die statistisch gezien een groot deel van de dagelijkse criminaliteit pleegden.

Hoe verliep de ontwikkeling van de geweldscriminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog eigenlijk in de provincies rondom Drenthe? Grafiek 5.6 toont het aantal veroordeelden voor mishandeling zonder zwaar lichamelijk letsel of dodelijk gevolg in Drenthe, Groningen, Friesland, Overijssel en in Nederland als geheel per 10.000 inwoners. De cijfers hebben betrekking op individuen die in een bepaald jaar zijn berecht door rechtbanken in de verschillende arrondissementen, aangezien de *Criminele Statistiek* op provinciaal niveau helaas geen informatie geeft over inwoners uit een bepaalde provincie die misdrijven pleegden in een bepaald jaar.⁸³

Grafiek 5.6 Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van mishandeling zonder zwaar lichamelijk letsel of dodelijk gevolg in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1930

Bronnen: *Criminele statistiek 1911*, CBS, xxiii; *Criminele statistiek 1918*, CBS, xxv; *Criminele statistiek 1921*, CBS, xiii; *Criminele statistiek 1926*, CBS, 14; *Criminele statistiek 1931*, CBS, 14.

Het aantal veroordeelden voor mishandeling in Drenthe lag in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw beduidend hoger dan in zowel de omringende provincies als in Nederland als geheel en lag – ondanks de dalende trend – tijdens de Eerste Wereldoorlog nog bijna twee keer hoger dan in Groningen, Friesland, Overijssel en in Nederland als geheel. Het relatieve aantal Groningse veroordeelden voor mishandeling bevond zich in de beginjaren van de twintigste eeuw eveneens boven het Nederlandse gemiddelde, maar het niveau van Drenthe werd bij lange na niet bereikt. De misdaadcijfers voor Friesland en Overijssel lagen daarentegen dicht in de buurt van het landelijk gemiddelde. Gedurende de gehele Eerste Wereldoorlog bevond het Nederlandse gemiddelde zich niet alleen onder het relatieve aantal Drentse veroordeelden, maar – weliswaar in veel geringere mate – ook onder die uit de andere noordelijke provincies. Hieruit volgt de conclusie dat de dalende trend van het aantal veroordeelden voor mishandeling in de noordelijke provincies voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog minder sterk is verlopen dan elders in Nederland.

Het verloop van de criminaliteit op de lange termijn kan antwoord geven op vragen naar verschuivingen in het misdaadpatroon. Na de Eerste Wereldoorlog bleef het relatieve aantal veroordeelden voor mishandeling in Drenthe steeds ver onder dat uit de vooroorlogse periode. De dalende trend is zodoende niet alleen te verklaren vanuit de oorlogssituatie, te meer niet omdat de daling al was ingezet in de jaren direct voor de Eerste Wereldoorlog. In de periode 1919-1922 steeg het aantal veroordeelden voor mishandeling weer iets in alle provincies, maar daarna traden diverse verschillen op.

Het Drentse misdaadcijfer daalde gedurende de jaren 1923-1926 tot onder het niveau van tijdens de Eerste Wereldoorlog, terwijl de stijging in de andere provincies doorzette. Dat geldt ook voor het Nederlandse gemiddelde. Met uitzondering van Friesland maakte het aantal veroordeelden aan het eind van de jaren twintig overal in Noord-Nederland (opnieuw) een stijging door. Daarbij valt op dat het Nederlandse gemiddelde sinds de Eerste Wereldoorlog voortdurend onder het niveau van de noordelijke provincies is gebleven. Het relatieve aantal Drentse veroordeelden voor mishandeling bleef tot aan de jaren dertig steeds ruim boven dat van de omringende provincies.

6

Gezagscriminaliteit

Inwoners van het Odoornerveen maakten zich aan het begin van de twintigste eeuw verhoudingsgewijs niet alleen vaker schuldig aan geweldsdelicten dan de inwoners van andere gebiedsdelen binnen het Drentse onderzoeksgebied, in 1900 en 1906 bleef ook het niveau van de Odoornerveren gezagscriminaliteit onovertroffen. In 1900 pleegden beklaagden uit het Odoornerveen zelfs vaker misdrijven tegen het bevoegd gezag dan geweldsdelicten. Tabel 6.1 laat echter zien dat de door Odoornerveners gepleegde gezagscriminaliteit in de periode 1911-1918 was teruggelopen naar meer ‘normale’ proporties.

Tabel 6.1 Absoluut aantal gezagsdelicten en het aantal gezagsdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰
1900	18	9,7	2	8,7	63	46,9	21	13,2	17	75,8	33	17,0
1906	8	4,0	0	0,0	16	11,2	8	4,6	9	34,2	33	13,6
1911	14	6,6	7	20,8	43	28,8	13	6,8	1	3,4	71	24,3
1912	20	9,4	9	26,0	45	29,9	9	4,6	14	46,9	65	21,4
1913	12	5,6	4	11,3	32	21,1	20	10,0	3	9,9	49	15,6
1914	4	1,8	10	27,5	12	7,8	5	2,4	6	19,5	53	16,2
1915	7	3,2	4	10,7	10	6,5	14	6,7	1	3,2	25	7,4
1916	1	0,5	2	5,2	14	9,0	8	3,8	1	3,2	41	11,6
1917	6	2,7	5	12,7	6	3,8	6	2,8	0	0,0	45	12,3
1918	4	1,8	5	12,4	3	1,9	5	2,3	1	3,1	39	10,2
1911-14	12,5	5,8	7,5	21,4	33,0	21,8	11,8	5,9	6,0	19,9	59,5	19,2
1915-18	4,5	2,0	4,0	10,3	8,3	5,3	8,3	3,8	0,8	2,3	37,5	10,4
1911-18	8,5	3,9	5,8	15,6	20,6	13,4	10,0	4,8	3,4	10,9	48,5	14,5

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Inwoners van de stad Coevorden en van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe maakten zich zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog vaker dan gemiddeld schuldig aan het plegen

van gezagsdelicten. Dezelfde situatie is reeds geconstateerd wat betreft de geweldscriminaliteit. Beide gebiedsdelen weken af van de trend dat het aantal gezagsdelicten gedurende de oorlogsjaren voortdurend daalde. Zo steeg de Coevorder gezagscriminaliteit na een inzinking in 1916, terwijl het aantal door inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe gepleegde gezagsdelicten na 1915 eveneens toenam, hoewel er in het laatste oorlogsjaar opnieuw sprake was van een daling.

In de periode 1911-1914 pleegden inwoners van Hoogeveen verhoudingsgewijs de meeste gezagsdelicten. In 1900 was de relatieve Hoogeveense gezagscriminaliteit nog veel groter geweest, maar in 1906 volgde een sterke daling. Tijdens de Eerste Wereldoorlog liep dit aandeel terug tot iets onder het gemiddelde in het onderzoeksgebied. De door Odoornenaren gepleegde gezagscriminaliteit maakte een soortgelijke ontwikkeling versterkt door, aangezien het aantal delicten daalde van verhoudingsgewijs veruit de meeste aan het begin van de twintigste eeuw naar slechts drie gevallen gedurende de oorlogsjaren. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen en het Oostermoer maakten zich verhoudingsgewijs het minst vaak schuldig aan gezagsdelicten.

Tabel 6.2 Absoluut en procentueel aantal gezagsdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Gemeente	1911-1914		1915-1918		Totaal	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Zandplateau	40	7,7	7	2,8	47	6,1
Coevorden	53	10,2	16	6,3	69	8,9
Hoogeveen	106	20,3	22	8,7	128	16,5
Oostermoer	50	9,6	28	11,1	78	10,1
Zuidoost	233	44,7	148	58,5	381	49,2
Elders	39	7,5	32	12,6	71	9,2
Totaal	521	100	253	100	774	100

Toelichting en bronnen: Zie tabel 5.2.

De geografische spreiding van door inwoners uit het onderzoeksgebied gepleegde gezagscriminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog was anders dan in het geval van de geweldsdelicten. Tabel 6.2 laat zien dat het aandeel door beklaagden uit Zuidoost-Drenthe gepleegde gezagscriminaliteit toenam van iets meer dan veertig procent in de vooroorlogse jaren 1911-1914 naar bijna zestig procent in de periode 1915-1918. Langs dit gebiedsdeel liep het grootste deel van de grens tussen Drenthe en Duitsland. Het lijkt er dus op dat de autoriteiten vooral in de grensstreek streng optraden tegen subversief gedrag. De absolute afname is hiermee in overeenstemming. Het is immers mogelijk dat potentiële plegers van gezagscriminaliteit zijn afgeschrikt door de aanwezigheid van veel opsporingspersoneel in de grensgebieden en het strenge (militaire) regime aldaar. Overigens zal in hoofdstuk 8 blijken dat deze redenering niet opgaat voor wat betreft het plegen van oorlogscrisisdelicten.

In de Oostermoergemeenten werden gedurende de oorlogsjaren verhoudingsgewijs iets vaker gezagsmisdrijven gepleegd dan voor de Eerste Wereldoorlog, maar het absolute aantal daalde met bijna de helft. Tijdens de Eerste Wereldoorlog lag de gezagscriminaliteit in de grensgemeente Coevorden substantieel lager dan in voorgaande jaren. Mogelijkerwijs speelt daarbij een rol dat de autoriteiten er meer controle hadden over de inwoners als gevolg van de geringe bevolkingomvang van de stad Coevorden.

In de relatief ver van de rijksgrens gelegen gemeente Hoogeveen valt tijdens de Eerste Wereldoorlog een zeer sterke afname te constateren van het aantal gezagsdelicten. De absolute criminaliteit daalde zelfs naar slechts twintig procent van het vooroorlogse aantal. Deze constatering voedt de gedachte dat gezagsdelicten buiten de grensstreek in oorlogstijd een lagere vervolgingsprioriteit hadden, omdat ze daar minder gevaar opleverden voor het landsbelang. Nieuwe prioriteiten in het vervolgen van criminaliteit kunnen er ook de oorzaak van zijn dat nog maar sporadisch gezagsdelicten werden vervolgd die waren gepleegd in de gemeenten op het Drentse zandplateau. In de periode 1911-1914 ging het om veertig gevallen, maar tijdens de oorlog was dat aantal gedecimeerd tot slechts zeven.

Het aandeel beklaagden uit het onderzoeksgebied dat zich elders in Drenthe of in de arrondissementen Winschoten en Zwolle schuldig maakte aan het plegen van gezagscriminaliteit nam tijdens de Eerste Wereldoorlog toe ten opzichte van de voorgaande jaren, terwijl de daling van het absolute aantal gezagsdelicten beperkter bleef dan in de andere onderzochte gebieden. Wat betreft de aangrenzende provincies kan worden verondersteld dat de autoriteiten aldaar eerder zullen zijn overgegaan tot het vervolgen van 'vreemdelingen', omdat zij snel in de gaten liepen en vaak werden beschouwd als onruststokers.

De categorie gezagsdelicten valt uiteen in vier verschillende groepen strafbare feiten.¹ De eerste groep bestaat uit delicten tegen het openbaar gezag waarbij geweld werd gebruikt. In de praktijk waren deze misdrijven vooral gericht tegen overheidsdienaren, zoals veldwachters, marechaussees en commiezen. De geweldpleging tegen ambtenaren heeft grotendeels hetzelfde karakter als de in het vorige hoofdstuk besproken gewelddiscriminaliteit, maar het Wetboek van Strafrecht bestempelde agressie tegen ambtenaren als ernstiger, zodat rechters de daders van dat soort delicten hogere maximumstraffen konden opleggen dan plegers van soortgelijke misdrijven tegen burgers.

De tweede groep delicten is eveneens gericht tegen het openbaar gezag, maar het verschil met de vorige categorie is dat de daders daarbij geen gebruik maakten van geweld. Het gaat in die gevallen om bijvoorbeeld het negeren van bevelen en het belemmeren van opsporingswerkzaamheden. Dit soort misdrijven is samengebracht onder de noemer 'verhinderen van ambtshandelingen'.

Ten derde vallen misdrijven tegen de openbare orde onder de gezagsdelicten. Dit zijn vergripen die een verstorende werking hadden op het openbare leven. Te denken valt aan het binnendringen van woningen en het veroorzaken van opstootjes. De delicten tegen de openbare orde zijn ge complementeerd met het zedenmisdrijf openbare schennis der eerbaarheid en de door arrondissementsrechtbanken vervolgte overtredingen bedelarij en landloperij.

Als vierde en laatste groep gezagsdelicten worden enkele belastingovertredingen behandeld. Het gaat hierbij hoofdzakelijk om de illegale invoer van goederen en het niet betalen van de hondenbelasting. Een bijzonder kenmerk van smokkel is dat dit delict grensgerelateerd is en zodoende alleen kon plaatsvinden langs de rijksgrens. De gemeen-

telijke hondenbelasting had eveneens een plaatsgebonden karakter en dat geldt nog veel sterker voor de vervolging ervan, omdat niet alle gemeenten even fanatiek overtredders opspoorden.

Tabel 6.3 Absoluut en procentueel aantal gezagsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	Geweld		Verhinderling		Openbare orde		Belasting		Totaal
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	
1900	55	35,7	6	3,9	38	24,7	55	35,7	154
1906	36	48,6	6	8,1	22	29,7	10	13,5	74
1911	36	24,2	13	8,7	42	28,2	58	38,9	149
1912	36	22,2	18	11,1	38	23,5	70	43,2	162
1913	26	21,7	7	5,8	26	21,7	61	50,8	120
1914	35	38,9	14	15,6	12	13,3	29	32,2	90
1915	29	47,5	9	14,8	13	21,3	10	16,4	61
1916	28	41,8	16	23,9	19	28,4	4	6,0	67
1917	23	33,8	14	20,6	21	30,9	10	14,7	68
1918	25	43,9	9	15,8	18	31,6	5	8,8	57
1911-1914	33,3	25,5	13,0	10,0	29,5	22,6	54,5	41,8	130,3
1915-1918	26,3	41,5	12,0	19,0	17,8	28,1	7,3	11,5	63,3
1911-1918	29,8	30,7	12,5	12,9	23,6	24,4	30,9	31,9	96,8

Bronnen: Zie tabel 4.3.

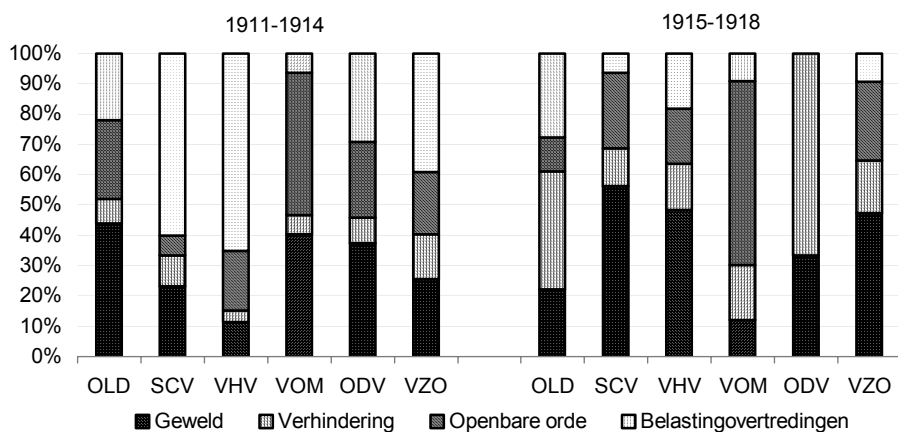
Uit tabel 6.3 blijkt dat in de vooroorlogse periode 1911-1914 ongeveer veertig procent van de gezagscriminaliteit bestond uit belastingovertredingen. In 1913 ging het zelfs om meer dan de helft van het totaal aantal gezagsdelicten. In de jaren direct voor de Eerste Wereldoorlog bedroeg het percentage gewelddadige gezagsdelicten en delicten tegen de openbare orde ieder bijna een kwart. Tien procent van de gezagscriminaliteit had betrekking op het verhinderen van ambtshandelingen. Tijdens de oorlog daalde het absolute aantal belastingovertredingen dramatisch. De overige gezagscriminaliteit nam eveneens af, maar die daling was beperkter. Procentueel gezien verschoof het accent gedurende de Eerste Wereldoorlog naar de gewelddadige gezagscriminaliteit, terwijl het aandeel verhinderingen van ambtshandelingen verdubbelde. Het procentuele aantal delicten tegen de openbare orde nam in de oorlogsperiode minder sterk toe ten opzichte van de voornoemde soorten gezagscriminaliteit.

De geconstateerde fluctuaties zullen verband hebben gehouden met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. De overheid stelde immers alles in het werk om buiten de oorlog te blijven. Binnenlandse onrust was daarbij zeer ongewenst, zodat de overheid streng optrad tegen gezagsondermijndend gedrag. De versterking van het opsporingsapparaat in de grensstreek zal mensen er sneller van hebben weerhouden om strafbare feiten te plegen tegen het bevoegd gezag, omdat de pakkans groter was geworden. Die veronderstelling

wordt weerspiegeld in het gegeven dat het aantal gewelddadige gezagsdelicten en veranderingen van ambtshandelingen vrij stabiel bleef gedurende de oorlogsjaren, terwijl bijvoorbeeld mishandelingen tegen burgers (zie hoofdstuk 5), delicten tegen de openbare orde en de belastingovertredingen veel minder vaak werden behandeld door de rechtbanken. Dit soort strafbare feiten vormde immers geen directe bedreiging voor het gezag van de autoriteiten, zodat het Openbaar Ministerie minder prioriteit hoefde toe te kennen aan de vervolging van dergelijke criminaliteit.

In tegenstelling tot de geweldscriminaliteit bestonden per gebiedsdeel binnen het onderzoeksgebied grote verschillen met betrekking tot de soort gezagsdelicten die werd gepleegd. Zo laat grafiek 6.1 zien dat meer dan veertig procent van de beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen zich voor de oorlog schuldig maakte aan gewelddadige gezagsdelicten, terwijl dit percentage met betrekking tot het gebiedsdeel Hogeveen slechts iets meer dan tien procent betrof. Het aandeel veranderingen van ambtshandelingen was eveneens zeer gering onder de Hogeveense beklaagden. Inwoners van het Oostermoer pleegden voor de Eerste Wereldoorlog met name delicten tegen de openbare orde. Dat was vooral een groot verschil met betrekking tot de Coevordenaren, die toentertijd nauwelijks voor de rechter verschenen wegens het plegen van dergelijke misdrijven.

Grafiek 6.1 Procentueel aantal gezagsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Meer dan zestig procent van de door beklaagden uit de stad Coevorden en uit het gebiedsdeel Hogeveen gepleegde gezagscriminaliteit bestond voor de Eerste Wereldoorlog uit belastingovertredingen. Het ging daarbij overwegend om het ontduiken van de hondenbelasting. Wat betreft Zuidoost-Drenthe bedroeg het percentage belastingovertredingen toch nog altijd zo'n veertig procent, maar de inwoners van dit gebiedsdeel hielden zich in de vooroorlogse jaren vooral bezig met de illegale invoer vanuit Duitsland. Grensbewoners

maakten zich over het algemeen vaker schuldig aan smokkel dan mensen die verder van de grens woonden, omdat ze de weg kenden in het 'werkterrein' en er niet ver voor hoefden te reizen. Volgens de rechtbankarchieven hebben inwoners van het Oostermoer zich bijna nooit schuldig gemaakt aan het overtreden van belastingen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog speelden de belastingovertredingen geen rol meer. Beklaagden voor gezagscriminaliteit uit eigenlijk alle gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied verschenen vooral voor de rechter wegens het plegen van geweld tegen overheidsdienaren en het verhinderen van ambtshandelingen. Inwoners van het Oostermoer pleegden daarentegen in meerderheid nog steeds delicten tegen de openbare orde. Odoornerveners maakten zich voornamelijk schuldig aan het verhinderen van ambtshandelingen. Het ging in de oorlogsjaren echter om in totaal slechts drie gezagsdelicten, zodat toeval hier een factor van betekenis is. Enkele delicten meer of minder zouden immers wat betreft de aard en omvang van de Odoornerveense gezagscriminaliteit een totaal ander beeld hebben opgeleverd.

Tabel 6.4 Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van gezagscriminaliteit in de periode 1911-1918

Gebiedsdeel	1911-1914			1915-1918		
	Abs.	‰	$\frac{\text{delicten}}{\text{beklaagde}}$	Abs.	‰	$\frac{\text{delicten}}{\text{beklaagde}}$
Oude Landbouwdorpen	45	5,3	1,11	18	2,0	1,00
Stad Coevorden	27	19,3	1,11	16	10,3	1,00
Hoogeveen	112	18,5	1,18	32	5,1	1,03
Oostermoer	43	5,4	1,09	33	3,8	1,00
Odoornerveen	21	17,4	1,14	3	2,3	1,00
Zuidoost-Drenthe	193	15,6	1,23	132	9,2	1,14

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit tabel 6.4 blijkt dat in de periode voor de Eerste Wereldoorlog het relatieve aantal beklaagden voor gezagscriminaliteit uit de Oude Landbouwdorpen en het Oostermoer veruit het kleinst was. Het aantal beklaagden uit de andere gebiedsdelen lag dicht bij elkaar in de buurt, waarbij opvalt dat dit aantal wat betreft Zuidoost-Drenthe iets achterbleef, terwijl dat niet het geval was met betrekking tot het aantal gezagsdelicten. Beklaagden uit Zuidoost-Drenthe pleegden per persoon dus meer delicten dan vervolgde inwoners van andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied. Die situatie is tijdens de Eerste Wereldoorlog nog duidelijker zichtbaar. In die periode maakten de meeste beklaagden voor gezagscriminaliteit zich schuldig aan één delict per persoon, terwijl het verschil tussen het aantal gezagsdelicten en het aantal beklaagden uit Zuidoost-Drenthe veertien procent bedroeg.

Tabel 6.5 laat zien hoeveel beklaagden per streek binnen de gemeente Emmen voor de rechter moesten verschijnen wegens het plegen van gezagsdelicten. Het verband tussen

de mate van criminaliteit en de ouderdom van veenderijen komt zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog wederom duidelijk naar voren. Verhoudingsgewijs woonden de meeste beklaagden in het Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum en vooral in het Roswinkelerveen.

Tabel 6.5 Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van gezagscriminaliteit in de jaren 1911-1918

Streek	1911-1914			1915-1918		
	Abs.	%	°/000	Abs.	%	°/000
Oude landbouwdorpen	14	7,5	8,2	3	2,6	1,5
Barger-Westerveen	33	17,7	14,3	16	13,7	6,9
Amsterdamscheveld	3	1,6	8,6	1	0,9	2,4
Weerdingerveen	14	7,5	10,0	11	9,4	6,9
Oosterveen en Smeulveen	13	7,0	11,3	8	6,8	6,9
Emmer-Compascuum	30	16,1	16,2	26	22,2	10,9
Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum	59	31,7	21,4	43	36,8	12,1
Roswinkelerveen	20	10,8	27,7	9	7,7	11,6
Totaal	186	100		117	100	

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde het absolute aantal beklaagden flink uit praktisch alle streken in de gemeente Emmen. Dat was niet het geval met betrekking tot het aantal vervolgte inwoners van het Emmer-Compascuum, dat tijdens de oorlog stabiel bleef ten opzichte van de jaren daarvoor. Het relatieve aantal beklaagden uit het Barger-Westerveen stond met name voor de Eerste Wereldoorlog op ongeveer hetzelfde niveau als Emmer-Compascuum, terwijl de laatstgenoemde streek decennia later aan snee is gebracht. Opnieuw is Barger-Westerveen dus een uitzondering op het geconstateerde verband tussen een relatief hoge criminaliteit en de bevolking van jonge veengebieden.

6.1 Fysiek en verbaal geweld tegen ambtenaren

Ambtenaren kregen regelmatig te maken met fysiek geweld tijdens de uitoefening van hun functie. Het Wetboek van Strafrecht sprak in dat geval meestal van weerspansigheid.² Dit delict kwam vooral voor als een veldwachter iemand probeerde aan te houden, waartegen de persoon in kwestie zich – al dan niet met de hulp van anderen en meestal in beschonken toestand – heftig verzette. Het zal dan ook geen verwondering wekken dat weerspansigheid vaak het gevolg was van uit de hand gelopen kroegbezoek.

Willem Neef uit het Weerdingerveen zocht op 4 oktober 1913 ruzie met Harm Folkerts in de plaatselijke herberg van Eleveld. Zijn vrouw sprak hem daar echter op aan, waar Neef zo kwaad over werd, dat hij vervolgens haar te lijf ging. De ruziemaker werd daarop de her-

berg uitgezet, maar Neef probeerde steeds weer naar binnen te komen. De gewaarschuwde politieagenten Spa en Warrink trachtten Neef te overheersen, maar dat ging gepaard met veel schoppen en trappen, waarbij Neef brigadier Spa bij de benen nam en zijn uniformjas stuktrok. Toch moest Neef uiteindelijk het onderspit delven. Hij verscheen enkele weken later voor de rechter in Assen, die hem een maand gevangenisstraf oplegde.³

Afbeelding 6.1 Burgemeester G. Kootstra van de gemeente Emmen temidden van zijn politiekorps in 1920.
Een deel van de criminaliteit was specifiek gericht tegen ambtenaren en hun werkzaamheden
(collectie Gemeentearchief Emmen)

Ook op straat ging een aanhouding niet altijd zonder slag of stoot. Op 13 maart 1911 bedreigden vier dronken personen rijksveldwachter Karel Spa. Een van hen was Jan Hietkamp uit Oude Schutting, die zijn kornuiten opjutte door te roepen: 'Daar is hij jongens, met mekaar aanpakken hoor'. Spa sommeerde de groep daarop om kalm naar huis te gaan, maar ze bleven dreigend om hem heen lopen. Toen Hietkamp zijn hand in zijn jaszak stak, om mogelijk een mes of iets dergelijks te voorschijn te halen, besloot de rijksveldwachter hem aan te houden. Hietkamp dacht daar echter anders over en probeerde onder de arrestatie uit te komen door met Spa te worstelen en zich overal aan vast te grijpen. Het leverde Hietkamp eveneens een maand gevangenisstraf op.⁴

Een aan weerspannigheid verwant delict was ambtenaren gewelddadig dwingen tot het nalaten van een ambtsverrichting.⁵ Volgens de rechtbankarchieven heeft alleen Willem

August Albert Brijan uit Barger-Compascuum zich hieraan schuldig gemaakt in de periode 1911-1918. Brijan hinderde op 31 december 1912 de werkzaamheden van vier commiezen der directe belastingen, invoerrechten en accijnzen, die in zijn woning huiszoeking wilden verrichten, omdat ze het vermoeden hadden dat Brijan zijn huis en de bijbehorende panden dienstbaar had gemaakt 'tot berging van buitenlandsch gedistilleerd, onvoorzien van de bewijzen van wettigen inslag'. Toen de belastingambtenaren bij de bewuste woning waren aangekomen en de verdachte verzochten alle kasten en kisten te ontsluiten ten behoeve van hun onderzoek, weigerde hij dat en deelde hun bovendien mee dat hij zich met geweld zou verzetten tegen de visitatie. Brijan legde vervolgens een geladen geweer naast zich neer om te laten zien dat het hem menens was. De commiezen namen dit dreigement serieus en beëindigden hun onderzoek nog voordat het goed en wel op gang was gekomen. Ze lieten het er echter niet bij zitten, want Brijan werd korte tijd later gearresteerd. Het voorval kostte hem uiteindelijk twee maanden celstraf.⁶

Het misdrijf mishandeling van een ambtenaar was niet in de eerste plaats gericht tegen de werkzaamheden van overheidsdienaren, maar tegen hen persoonlijk.⁷ In de praktijk verschilde het karakter van de misdrijven weerspannigheid en mishandeling van ambtenaren niet of nauwelijks van elkaar. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de strafzaak tegen Sietse Westerhof uit Veenoord. Westerhof verzette zich op 30 maart 1918 met geweld tegen de marechaussees Frowijn en Busscher, die hem moesten arresteren op last van de officier van Justitie te Assen vanwege een nog uit te zitten gevangenisstraf. Westerhof vluchtte een schip op, waar hij met een tang zwaaide en de ambtenaren toeschreeuwde: 'Als jullie er in komt, sla ik je dood'. Er ontstond een schermutseling waarbij Frowijn klappen kreeg. Hij hield er een pijnlijke linkerhand aan over. De rechter veroordeelde Westerhof tot een gevangenisstraf van zes weken voor deze mishandeling.⁸

Grafiek 6.2 laat zien dat mishandeling van ambtenaren direct voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog nauwelijks nog werd vervolgd. Tegelijkertijd nam het aantal gevallen van door meerdere personen gepleegde weerspannigheid eveneens sterk af ten opzichte van de jaren aan het begin van de twintigste eeuw. Het lijkt er zodoende op dat inwoners van het onderzoeksgebied zich minder vaak schuldig maakten aan fysiek geweld tegen ambtenaren. Daarnaast is het mogelijk dat het Openbaar Ministerie dergelijke strafbare feiten minder ging interpreteren. Een aanwijzing voor deze veronderstelling is dat het aantal gevallen van 'eenvoudige' weerspannigheid vrij stabiel bleef gedurende de periode 1900-1918.

Er bestond geen wetsartikel dat specifiek de bedreiging van ambtenaren aanpakte, maar dat neemt niet weg dat zulke delicten wel degelijk voorkwamen. Daders werden aangeklaagd krachtens hetzelfde artikel dat bedreigingen tegen burgers strafbaar stelde.⁹ Marechaussee Klaas van der Veen probeerde op 14 september 1913 Egbert van der Weide te arresteren in zijn woning in Veenoord, omdat hij in het *Algemeen Politieblad* stond gesignaleerd. Van der Weide was echter niet van plan zich te laten pakken en bedreigde de marechaussee met: 'Als jij je wapens niet had stak ik je dood, gemeene rotzak, als je bij ons in de keet durft te komen, sla ik je de kop in'. Op de terechtzitting voegde Van der Veen daaraan toe dat hij de beklaagde zeer goed in staat achtte uitvoering te geven aan de geuite bedreigingen. Van der Weide moest daarop een maand naar de gevangenis voor de bedreiging en het beledigen van de marechaussee.¹⁰

Overheidsdienaren werden geregeld uitgemaakt voor van alles en nog wat. Dit was in wezen hetzelfde misdrijf als het beledigen van burgers, maar de straffen konden met een

Grafiek 6.2 Absoluut aantal gevallen van fysiek geweld tegen overheidsdienaren per delicttype dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

derde worden verhoogd als ambtenaren het slachtoffer waren.¹¹ Arend Nijborg uit Annen nam het rijksveldwachter Jacob Westerbaan niet in dank af dat deze hem op 11 april 1912 een dagvaarding kwam brengen. Hij onthaalde de veldwachter namelijk met: 'Je bent een groote, gemeene smeerlap, een gemeene kerel'. Nijborg moest zich verantwoorden voor de rechter in Assen, die hem een celstraf oplegde van een maand.¹² Veldwachters en andere overheidsdienaren werden nogal eens uitgescholden voor 'gauwdieven', 'nachtrovers' en 'landopvreters'. Uit dit soort beledigingen blijkt dat sommige mensen neerkeken op het beroep van de gezagsbewaarders en hen beschouwden als profiteurs.

Het Openbaar Ministerie en de rechtbank verschilden soms van mening over het beledigende karakter van bepaalde woorden. Zo werd Johan Jacob Kroezen uit Hoogeveen aangeklaagd, omdat hij in de nacht van 2 op 3 maart 1912 de surveillerende marechaussee Hidde Zijlstra en veldwachter Harm Muskee had uitgescholden voor 'kakkerlakken', 'sterrenkijkers' en 'kwajongens', nadat hij door hen was gemaand rustig naar huis te gaan. De rechter vond echter dat 'sterrenkijkers' niet de eer en de goede naam aantastte van diegene tegen wie dat woord was geuit. Kroezen werd daarop ontslagen van alle rechtsvervolging voor wat betreft het woord 'sterrenkijkers', maar hij kreeg wel een boete van tien gulden voor het gebruik van de twee andere scheldwoorden.¹³

Het beledigen van ambtenaren varieerde van scheldpartijen tot meer gerichte beschuldigingen. Toen de marechaussees Jacobus Hermanus van Brakel en Anske Willemsma op 28 juli 1912 de schreeuwende en ruziezoekende Egbert Stel uit de gelagkamer zetten van kastelein Buseman in Valthermond, beet deze de eerste toe: 'Alles wat gij voor de rechtbank gezegd hebt, hebt gij gelogen'. Hij kreeg zes weken gevangenisstraf voor weerspannigheid en de belediging van ambtenaren.¹⁴

In andere gevallen werd gezagsdragers nalatigheid of zelfs klassenjustitie verweten. Annechien Zwiers uit Emmer-Compascuum beschuldigde op 10 februari 1916 rijksveld-

wachter Jan Jacobs ervan er niets aan te hebben gedaan dat bij haar op een zaterdagnacht de ruiten waren ingegooid. Volgens de vrouw wist de rijksveldwachter wie de schulden waren, maar ondernam hij geen actie, omdat de ouders hem 'een goede fooi' hadden toegestopt. Tijdens de rechtszitting bleek uit niets dat Jacobs in strijd met de regels had gehandeld. De rijksveldwachter suggereerde dat Zwiers de beschuldigingen had geuit, omdat hij in een onderzoek naar gestolen aardappelen familieleden van haar op het spoor was gekomen als verdachten. De rechter achtte belediging bewezen en legde de vrouw een gevangenisstraf op van een maand.¹⁵

Tijdens de Eerste Wereldoorlog moesten commiezen het vaak ontgelden. Deze belastingambtenaren waren belast met het terugdringen van de smokkelhandel. Uit de beledigingen komt naar voren dat commiezen soms werden beschouwd als een soort verraders, die de oorlog probeerden door te komen ten koste van de burgerbevolking. Toen de patrouillerende commiezen Bruinsma en Herberigs op 28 juni 1917 Nicolaas Walda uit Barger-Oosterveen staande hielden bij de Duitse grens, beledigde hij hen met: 'Jelui zijn klootzakken, gemeene rotzakken, die onschuldige mensen bekeuren, jelui zijn van honger uit de stad gekomen'. Het leverde Walda een maand gevangenisstraf op.¹⁶

Als aangehouden smokkelaars hun kostbare handelswaar moesten inleveren, dan wilden ze de betreffende commiezen nog wel eens beschuldigen van corruptie. Zo beet Maria Angela Borgmann uit Barger-Compascuum commies Abel Jans Abels op 24 juli 1918 toe: 'Jij betaalt aan ons maar vijf gulden voor het vervoer van smokkelgoederen, terwijl andere kommiezen F 7,50 betalen: die rijksdaalder steek jij in je zak'. Borgmann uitte ook nog een andere beschuldiging. Ze verweet Abels namelijk verder: 'Jij hebt van Mulderij aan de grens de pas ingetrokken en die konden zij niet terugkrijgen of zij moesten jou vijf gulden betalen'. De rechter veroordeelde haar tot een week gevangenisstraf.¹⁷

Van laster was sprake als valse beschuldigingen of beledigingen tegen overheidsdienaren schriftelijk werden ingediend bij de autoriteiten.¹⁸ Zo kreeg Jan Herman Tibbe uit Barger-Oosterveen zes maanden cel, omdat hij op 13 februari 1918 bij de commandant van de marechaussee aangifte had gedaan van een verzonnen afspraak met commies Klaas Jerfans van de Wardt over het verschaffen van inlichtingen over zijn dienst en de plaatsen waar hij zou wachtlopen. Verder had hij de commiezen Van de Wardt en Petrus Hakhout er vals van beschuldigd dat ze zijn smokkelhandel toelieten.¹⁹

Valse aanklachten hadden vaak betrekking op een eerdere aanvaring met de beschuldigde ambtenaar. De laster was dan een soort wraakactie. Johannes Hermannus Wevers uit het Schoonebeekerveld deed op 25 juni 1917 bij de commandant van de marechaussee in Oud-Schoonebeek valse aangifte van mishandeling door commies Pieter de Jager. De commies had Wevers in februari van dat jaar aangehouden wegens een smokkelpoging en daarbij zou hij zijn arrestant hebben geslagen met een gummistok. Tijdens de rechtszitting verklaarden Wevers' ouders dat De Jager hun zoon bovendien te verstaan had gegeven: 'Je kunt er toch niets aan doen, ik ben beëdigd'. Twee als getuigen opgeroepen soldaatcommiezen weerspraken de beschuldigingen tegen hun collega, waarop Wevers voor twee maanden naar de gevangenis werd gestuurd.²⁰

Anna Maria Theresia Boogaars en Jan Dost uit Munsterscheveld stelden op 10 september 1915 de officier van Justitie er schriftelijk van op de hoogte dat landweersoldaat Harm Struik zich gewapend en geüniformeerd had begeven op Duits grondgebied, waar hij vervolgens Arnold Westen met de dood had bedreigd. De autoriteiten namen dit soort

incidenten natuurlijk hoog op, omdat hiermee de neutraliteit van Nederland in gevaar kwam. De beschuldiging bleek echter niet te kloppen. Struik had Westen proberen aan te houden, omdat deze zich bevond op het grondgebied van de gemeente Emmen, terwijl hem de toegang tot de grensstreek tijdelijk was ontzegd. Er volgde een worsteling, waarbij Westen de landweersoldaat over de Duitse grens trok. Struik slaagde erin om snel weer terug te keren op Nederlandse bodem, maar Westen moest hij laten gaan. Ondanks dat duidelijk was dat Boogaars en Dost een valse aangifte hadden ingediend tegen Struik, ontsloeg de rechter beiden van alle rechtsvervolging, omdat de officier van Justitie in de aanklacht vergeten was te vermelden dat de beklaagden wisten dat de aangegeven feiten in werkelijkheid niet hadden plaatsgevonden.²¹ Schuldigen konden dus op vrije voeten blijven als het Openbaar Ministerie fouten maakte in de vervolgingsprocedure.

In de gemeente Odoorn was een lid van het gemeentebestuur partij in een lasterzaak. Op 17 juni 1913 werden verkiezingen gehouden voor de Provinciale Staten. Onderwijzer Abraham Uittenbroek uit Tweede Exloërmond vroeg die dag in het plaatselijke stembureau een nieuwe stemkaart, omdat hij zijn eigen vergeten was. Korte tijd later wilde Uittenbroek opnieuw een kaart, aangezien hij op de vorige een verkeerde naam had gezet. Dat zou de voorzitter van de kiescommissie wethouder Jacob Spreen de uitspraak 'schandalige vent' hebben ontlokt. Uittenbroek was daarover zeer verbolgen en stuurde een aanklacht wegens belediging naar de officier van Justitie in Assen. Daarnaast schreef hij in de lokale *Veenbode* dat Spreen de stembus te vroeg had geopend en te laat had gesloten. De wethouder voelde zich op zijn beurt beledigd en het kwam tot een rechtszaak.

Tijdens de rechtszitting verklaarde Spreen dat hij geen belediging had geuit, maar dat hij Uittenbroek wel had gezegd: 'Maak het ons vandaag niet al te moeilijk'. Verschillende getuigen hadden de belediging eveneens niet gehoord. Kastelein Groenier was één van hen, maar volgens Uittenbroek was Groenier helemaal niet aanwezig geweest bij het voorval. Landbouwer Pot had de wethouder wel iets beledigends horen zeggen, hoewel deze getuige aanvankelijk bij de politie had verklaard van niets te weten. Pot verdedigde die ommezwaai door te vertellen dat hij er vanuit was gegaan dat de zaak geen strafrechtelijk vervolg zou krijgen, maar dat hij nu onder ede niet anders kon dan de waarheid te spreken.

De officier van Justitie merkte op dat hij met tegenzin vervolging had ingesteld, maar dat hij daartoe toch was overgegaan 'tot voorkoming van moeilijkheden'. De officier vond het desondanks 'beneden de waardigheid van Justitie om zich met dergelijke zaken in te laten', omdat ze 'een hogere taak [heeft] dan recht te spreken over dorpsruzies'. Het Openbaar Ministerie achtte Uittenbroek schuldig, omdat het merendeel van de getuigen niets had vernomen van een belediging en omdat de gang van zaken rondom de stembus niet onreglementair was gebleken. De rechter achtte de ten laste gelegde feiten echter onvoldoende bewezen en sprak Uittenbroek vrij van alle aanklachten.²²

6.2 Verhinderen van ambtshandelingen

Het verhinderen van ambtshandelingen was gericht tegen de werkzaamheden van ambtenaren, zonder dat daarbij geweld was gebruikt. Soms hadden dergelijke delicten een ambtelijk karakter, zoals het doen van valse aangifte waardoor opsporingsambtenaren op het verkeerde been werden gezet en dus hun tijd verdeden aan zinloos onderzoek.²³

Hermannus Soppe uit Steenwijksmoer werd vervolgd vanwege het indienen van een valse aanklacht bij rijksveldwachter Gijsbertus Leijssenaar in de nacht van 22 op 23 juli 1917. Volgens Soppe hadden de gebroeders Van der Veen hem mishandeld en zijn jas en vest vernield. De mishandeling bleek echter nooit te hebben plaatsgevonden. Tijdens de rechtszitting verklaarde Soppe dat hij zich de aangifte niet kon herinneren, omdat hij de bewuste nacht dronken was geweest. Zijn daad had overigens geen strafrechtelijke gevolgen, want de rechter sprak Soppe vrij wegens gebrek aan bewijs.²⁴

Er was sprake van meened als een getuige tijdens de rechtszitting een valse verklaring aflegde onder ede.²⁵ Meestal werd de verdachte beschuldigd van feiten die hij niet had gepleegd. De valse aantijgingen waren vaak ingegeven door eerdere conflicten met de beklaagde of doordat de getuige zichzelf of anderen wilde vrijwaren van strafvervolging. Goosen Remken en zijn vrouw Fennigje Fidom uit Hollandscheveld verklaarden op 25 maart 1912 in een strafzaak tegen Andries Klok dat de beklaagde Fidom opzettelijk met geweld op de grond had gegooid in de gelagkamer van hun herberg. De rechter legde Klok mede door deze getuigenis twee weken gevangenisstraf op.²⁶ De verklaring van de echtelieden berustte echter niet op waarheid. In de bewuste avond van 14 februari 1912 had Fidom namelijk een duw gekregen van haar schoonzoon Berend Klok, de broer van Andries. De vrouw had Berend daarop zelfs nog toegeschreeuwd: 'Ik zal je twee maanden van onze Geesje afhelen', maar daar was ze – onder invloed van een smeekbede van Geesje? – tijdens de rechtszitting dus van teruggekomen. De rechter veroordeelde Fidom tot anderhalf jaar gevangenisstraf wegens meened, haar man werd vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.²⁷ Overigens blijkt dat meened in veel gevallen moeilijk kon worden bewezen, want van de twaalf beklaagden uit het onderzoeksgebied die zich moesten verantwoorden voor het plegen van dit delict in de jaren 1911-1918 werden er niet minder dan acht vrijgesproken.

Het kwam regelmatig voor dat ambtenaren werden gehinderd bij het opsporen van strafbare feiten.²⁸ Op 7 mei 1914 maakte Johannes Everhardus Oosterrood uit Barger-Compascuum in de buurt van de Nederlands-Duitse grens de broers Willem en Wolter Moes met fluitsignalen en gebaren erop attent dat ze werden achtervolgd door rijksveldwachter Van der Schuur, die hen moest oppakken vanwege een nog uit te zitten gevangenisstraf. De gebroeders ontkwamen bijtijds naar Duits grondgebied, maar Oosterrood moest zich verantwoorden voor het verhinderen van de arrestatie. De rechtbank achtte de gepleegde feiten echter niet strafbaar en ontsloeg de beklaagde van alle rechtsvervolging.²⁹

Smokkelaars die bij een dreigende aanhouding terugkeerden naar Duitsland werden aangeklaagd voor het verhinderen van visitatie.³⁰ Er waren echter ook nog andere manieren om visitatie te belemmeren. Henderikus Johannes Bos uit Barger-Compascuum dronk op 16 december 1911 zijn gesmokkelde fles gedistilleerd gedeeltelijk leeg, toen hij niet meer kon ontkomen aan de achtervolgende grenswachten. Bos maakte zich daardoor schuldig aan het laten 'verdwijnen' van bewijsmateriaal. Hij kreeg een boete van drie gulden voor de smokkel en een boete van vijf gulden voor het nuttigen van de sterke drank.³¹

Fietsers verschenen soms voor de rechter wegens het belemmeren van ambtshandelingen, omdat ze onverlicht hadden rondgereden en niet waren gestopt na een aanmaning daartoe van een controlerende ambtenaar. Jan Horstman uit Nieuw-Amsterdam fietste op 22 september 1914 door ondanks dat een veldwachter hem het bevel gaf af te stappen, omdat de fiets een bel ontbeerde 'waarvan het geluid op een afstand van 50 Meter duide-

lijk hoorbaar was'. De rechter veroordeelde Horstman tot een boete van tien gulden.³² De fietser probeerde met zijn vlucht een proces-verbaal te ontlopen wegens het overtreden van de rijwielwet, maar het negeren van de veldwachter zal hem uiteindelijk meer geld hebben gekost.

Het belemmeren van opsporingsactiviteiten werd zwaarder bestraft als de beklaagde een persoon had verborgen, van wie hij wist dat deze zich schuldig had gemaakt aan een misdrijf.³³ Femia Maria Zwiers uit De Hare (gemeente Coevorden) verborg op 10 januari 1917 de voortvluchtige Willem Hinderiks onder een bedstede in haar woning, terwijl ze ervan op de hoogte was dat de politie hem zocht in verband met de diefstal van stukken ijzer van het fabrieksterrein van Jacob van Joolen. De vrouw werd veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf.³⁴ Hinderiks ontsprong de dans evenmin. Hij moest een celstraf uitzitten van een half jaar.³⁵

Er was sprake van samenscholing als iemand zich ondanks herhaaldelijke bevelen van het bevoegd gezag niet verwijderde van een volksoploop.³⁶ Volgens de rechtbankarchieven heeft slechts één inwoner van het onderzoeksgebied zich hieraan schuldig gemaakt in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Op 10 juni 1917 had rijksveldwachter Leijssenaar in Coevorden vier personen opgepakt en overgebracht naar het arrestanten-lokaal. Dat moet gepaard zijn gegaan met groot tumult, want volgens de rijksveldwachter versperde een samengestroomde menigte van ongeveer zeshonderd personen hem daarbij de weg. Egbert Knol zou Leijssenaar in het bijzonder voor de voeten hebben gelopen, maar de beklaagde verklaarde dat hij zich niet eerder had kunnen verwijderen van het opstootje. Knol kwam niet geloofwaardig over, want de rechter veroordeelde hem tot twee weken gevangenisstraf.³⁷

Van omkoping was sprake als iemand een ambtenaar met een gift of een belofte ertoe probeerde te bewegen iets na te laten of juist een bepaalde handeling te verrichten.³⁸ Zo werd Albert Slomp uit Krakeel (gemeente Hoogeveen) aangeklaagd wegens een poging tot omkoping van veldwachter Cornelis Scheper, omdat hij de veldwachter op 9 oktober 1914 zou hebben voorgesteld: 'Als ik in het veld ben met mijn hondje, toe, loop mij dan niet na, om mij te pakken. Ik zal U een haas geven, ik zal hem U stilletjes in huis leggen, daar wordt geen mensch wat van gewaar'. Volgens de rechter was een strafbaar feit niet bewezen, waarop Slomp werd vrijgesproken.³⁹

Voor de Eerste Wereldoorlog kwam omkoping zelden voor, maar tijdens de oorlog steeg het aantal gevallen flink. De daders waren in die jaren vooral smokkelaars, die op weg naar Duitsland waren aangehouden en vervolgens probeerden om zichzelf en hun lading vrij te kopen. Het gebeurde ook dat smokkelaars commiezen vroegen om hen behulpzaam te zijn. Jan Heine uit Munsterscheveld stelde commies Büskens op 17 juli 1916 voor: 'Wil je mij eens helpen met smokkelen, dan kun je daags daarna een flinke som geld komen halen. (...). Ik heb er een goede markt, dus verdien een flinke som en dus krijg jij ook een goede som geld als verdienste'. De commies ging echter niet in op het aanbod en de smokkelaar werd gearresteerd. Tijdens de rechtszitting zei Heine dat het smokkelplan juist was uitgegaan van de commies. De beklaagde wist die beschuldiging echter niet hard te maken, waarop hij voor vier maanden naar de gevangenis werd gestuurd.⁴⁰

Uit verschillende omkopingszaken blijkt dat de smokkel een goed inkomen genereerde. Andries Bakker uit Oud-Schoonebeek kreeg vijf maanden gevangenisstraf, omdat hij de commiezen Van den Brandt en Van den Broek op 17 december 1917 ieder maar

liefst vijftig gulden had beloofd indien zij hem inlichtingen zouden verschaffen over de diensttijd van commiezen die in de dagen daarop patrouille liepen.⁴¹ Jan Kruizinga uit het Odoornerveen maakte het nog bonter. Hij stelde op 3 mei 1918 de commiezen Fiegen, Vos en Tielman per persoon tweehonderd gulden in het vooruitzicht, als ze een groep smokkelaars – waaronder Kruizinga zelf – uiteen zouden jagen, waarna Kruizinga zich over de in de vlucht achtergelaten smokkelwaar kon gaan ontfermen. Behalve uit oogpunt van zelfverrijking handelde Kruizinga uit wraak. Hij klaagde tegen de commiezen: ‘Ik smokkel al twee jaar lang en nog nimmer ben ik gepakt. Ik smokkelde altijd met Tije Meier, maar nu smokkelt Tije Meier voor eigen rekening en moet ik dragen voor hem. En nu kan ik niets meer krijgen, want Meier koopt alles op’. De commiezen lieten zich niet verleiden. Kruizinga werd aangehouden en verdween voor drie maanden achter de tralies.⁴²

Ten slotte is tweemaal een inwoner van het onderzoeksgebied vervolgd wegens het dragen van onderscheidingstekens van ambten die hij op dat moment niet zelf vervulde.⁴³ De officier van Justitie beschuldigde Berend Hendrik Beerling uit Nieuw-Schoonebeek ervan dat hij op 16 november 1917 op de openbare weg aldaar een onderofficierenpet en een militaire overjas voorzien van sergeantsstrepen had gedragen, terwijl hij op dat moment geen deel uitmaakte van het Nederlandse leger. Getuige Bollema verklaarde dat Beerling tegen hem had gezegd dat het ging om een geintje, maar volgens het Openbaar Ministerie had Beerling het sergeantskostuum aangetrokken om het smokkelen te vergemakkelijken. Desondanks vond de rechter dat het ten laste gelegde geen strafbaar feit opleverde, zodat Beerling van rechtsvervolging werd ontslagen.⁴⁴ Een paar maanden later liep Hendrik Jan Oosterveen uit Erica in Nieuw-Amsterdam rond in militair tenue, terwijl ook hij niet in krijgsdienst was. Oosterveen werd er evenals Beerling voor aangeklaagd, maar wederom ontsloeg de rechter de beklaagde van rechtsvervolging.⁴⁵

Het Openbaar Ministerie lijkt tijdens de Eerste Wereldoorlog veel aandacht te hebben besteed aan het onderdrukken van uiteenlopende overtredingen, die het militair gezag konden aantasten en die mogelijkwerwijs een gevaar opleverden voor de Nederlandse neutraliteit. De strafzaken omtrent het dragen van militaire kleding laat echter zien dat het Openbaar Ministerie en de rechterlijke macht niet altijd op een lijn stonden wat betreft de motivatie achter het vervolgen van dergelijke ‘staatsondermijnende’ activiteiten.

6.3 Verstoring van de openbare orde

Het overgrote deel van de misdrijven tegen de openbare orde bestond uit huisvredebreuk. Het ging daarbij om personen die ‘wederrechtelijk’ een pand waren binnengedrongen en weigerden dat pand te verlaten op vordering van de rechthebbende. Huisvredebreuk had vooral betrekking op het onrechtmatige verblijf in woningen, maar was ook van toepassing op andere verblijfplaatsen, zoals schuren en besloten erven.⁴⁶ Menigmaal weigerde een beklaagde een herberg of een ander dranklokaal te verlaten, waarna de eigenaar de veldwachter of de marechaussee alarmeerde om de herrieschopper – al dan niet in dronken toestand – uit zijn pand te verwijderen. Verder werd er regelmatig verhaal gehaald in de woning van opposanten en dat ging vaak gepaard met andere agressiedelicten. Zo vielen er nogal eens rake klappen en sneuvelen er ruiten. Anton Sturre uit Emmer-Erfscheidenveen werd ten laste gelegd dat hij op 12 juli 1916 de woning was binnengedrongen van Jacob Pinkster. Pinkster had hem herhaaldelijk gezegd weg te gaan, waarbij hij hem

uiteindelijk uit huis had weten te werken. Buiten was Sturre echter nog niet tot bedaren gekomen, want hij sloeg met een bijl de huisdeur in. Hij kreeg zes weken gevangenisstraf voor huisvredebreuk en vernieling.⁴⁷

Abbeelding 6.2 Marechaussees uit het veengebied moesten regelmatig optreden bij huisvredebreuk en andere verstoringen van de openbare orde (collectie Gemeentearchief Emmen)

Het in hoofdstuk 5 geconstateerde verband tussen gewelddadigheden en de Nieuwjaarsviering blijkt ook uit diverse gevallen van huisvredebreuk. Op 2 januari 1915 om zes uur 's avonds gingen Jan Springer, Klaas Ploeg, Harm Pik en Jan van der Schoot uit Nieuw-Buinen naar de woning van Jannes Verkerk en zijn vrouw Aaltje Feunekes, waar ze de bewoners een gelukkig Nieuwjaar wensten en vervolgens om drank vroegen. Ze kregen echter niet het gevraagde, waarna ze eten wilden. Aaltje gaf de jongens een worst om van ze af te komen, maar de jongens keerden later op de avond terug. Ze traptten de voordeur in en verbleven enige tijd in de woning, waarbij de jongens Verkerk aftuigden en uit een kast enkele worsten wegnamen. De jongens werden aangegeven en vervolgd wegens huisvredebreuk. Daarbij gold als verzwarende omstandigheid dat ze de woning waren binnengekomen 'door middel van verbreking van de sluiting der huisdeur'.⁴⁸ De rechter legde alle vier de maximumstraf op van vier maanden cel.⁴⁹

Het in het openbaar aanzetten tot het plegen van strafbare feiten werd bestraft als opruiing.⁵⁰ Dit delict kwam regelmatig voor als jongeren na een avond in de kroeg zich te luidruchtig terug naar huis begaven. Petrus Wilhelmus Bos uit Nieuw-Buinen riep op 8 november 1913 naar enkele metgezellen: 'Zing maar op, jongens', nadat de rijksveldwachters Almoes en Oosting hen gemaand hadden tot stilte. Het was volgens een politie-verordening van de gemeente Borger namelijk verboden om tussen tien uur 's avonds en zes uur 's morgens 'op de openbaren weg door zingen rumoer te maken'. Bos kreeg er een boete voor van vijftien gulden.⁵¹

Een aan opruiing verwant delict was het 'verwekken van wanorde' tijdens openbare godsdienstige bijeenkomsten.⁵² Dit vergrijp is alleen enkele keren voorgekomen in Emmer-Erfscheidenveen in de laatste twee oorlogsjaren. Zo verstoorde een deel van de lokale jeugd op 13 oktober 1918 een dienst van het Leger des Heils door luid te schreeuwen en te vloeken en door straatliederen te zingen, waardoor het samenzijn vroegtijdig moest worden afgebroken. De onruststokers werden aangeklaagd en kregen ieder een maand gevangenisstraf.⁵³

Er was sprake van openlijke geweldpleging als meerdere daders zich tegelijkertijd in het openbaar keerden tegen dezelfde personen of goederen.⁵⁴ Aan het begin van de twintigste eeuw kwam openlijke geweldpleging een aantal malen voor per jaar, maar geen enkele inwoner van het onderzoeksgebied is vervolgd voor het plegen van dit delict na 1912. Dat zal te maken hebben met een uitspraak van de Hoge Raad op 30 december van dat jaar, waarin erop werd gewezen dat er alleen sprake kon zijn van openlijke geweldpleging als daarmee inbreuk werd gemaakt op de openbare orde.⁵⁵ Het is aannemelijk dat het Openbaar Ministerie vanaf dat moment soortgelijke zaken is gaan vervolgen als bijvoorbeeld vernieling door meerdere personen.

Inwoners van het onderzoeksgebied lijken zich met in totaal acht veroordelingen nauwelijks schuldig te hebben gemaakt aan bedelarij en landloperij in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁵⁶ De vonnissen in strafzaken geven echter geen uitsluitend over het daadwerkelijke aantal Drenten dat bedelend door het leven trok, omdat het merendeel een zwervend bestaan leidde en zodoende geen vaste verblijfplaats kon opgeven. Meestal vroegen bedelaars voorbijgangers vanaf de openbare weg om een aalmoes, in andere gevallen trokken ze met een dergelijk verzoek van deur tot deur. Landlopers werden vervolgd omdat ze zonder middelen van bestaan rondzwierven. Soms lieten zwervers zich expres oppakken. Zo bedelde Luchien Reinders uit Odoorn op 31 juli 1913 bij marechaussee Frederik Janssens om een stuk brood of een paar centen, waarop Janssens hem direct aanhield. Het forceren van een arrestatie was een strategie, die landlopers en bedelaars elders ook toepasten. Velen van hen konden na een eerder verblijf in rijkswerk-inrichtingen namelijk geen werk vinden, zodat ze soms terugwilden naar die instellingen, waar ze verzekerd waren van onderdak en voedsel. Reinders heeft zijn zin gekregen, indien dit ook zijn opzet was. Na een celstraf van drie dagen werd hij namelijk voor tweeënhalf jaar naar een rijkswerkinrichting gestuurd.⁵⁷

Eenmaal is iemand uit het onderzoeksgebied vervolgd voor het verbergen van een lijk.⁵⁸ Op 23 december 1918 werd een vijfendertigjarige vrouw uit Erica veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf, omdat ze het lijkje had verborgen van haar kort na de bevaling overleden zoontje. Op die manier had ze geprobeerd zijn geboorte te verhullen.⁵⁹ Openbare schennis van de eerbaarheid kan eveneens worden aangemerkt als een delict tegen de openbare orde, omdat dit geweldloze zedenmisdrijf indruiste tegen geldende normen en waarden binnen de samenleving.⁶⁰ Slechts twee inwoners van het onderzoeksgebied moesten zich verantwoorden voor openbare schennis van de eerbaarheid in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het ging om een onzedelijke betasting en een persoon die in een weiland was betrappt op oneerbaar gedrag met een koe.⁶¹

6.4 Belastingovertredingen

Door belastingovertredingen liep de overheid allerlei inkomsten mis. Deze zaken kwamen over het algemeen terecht bij de politierechter. Een enkele keer ging het daarbij om het indienen van onjuiste aangiften voor de personele belasting. Zo gaf Johannes Franciscus Jacobus Buning uit Nieuw-Amsterdam over het belastingjaar 1911 twee haardsteden op, terwijl er drie haardsteden aanwezig waren in zijn woning. Volgens de beklaagde had hij het biljet per ongeluk verkeerd ingevuld en had hij – nadat hij de vergissing bemerkte – er alles aan gedaan om de fout te herstellen. Desondanks moest Buning vijf gulden boete betalen.⁶²

De politierechter behandelde tevens het ontduiken van accijnzen en invoerrechten. Vijf inwoners van het onderzoeksgebied zijn vervolgd, omdat ze zich in de periode 1911-1918 schuldig hadden gemaakt aan het clandestien slachten van vee. Jan Alberts uit Barger-Oosterveld was een van hen. Alberts kreeg een boete van dertig gulden, omdat hij op 21 december 1916 een kalf had geslacht, zonder daarvan aangifte te doen en de verschuldigde accijns te betalen. Daarnaast moest de beklaagde het geslachte kalf afstaan, of daarvoor de geschatte waarde van twintig gulden betalen.⁶³

In de vooroorlogse periode 1911-1914 kwamen jaarlijks zo'n vijftien inwoners van het onderzoeksgebied voor de rechter wegens de illegale invoer van goederen. Bijna alle beklaagden kwamen uit het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe. De smokkelwaar bestond hoofdzakelijk uit sterke drank en suiker. Jobkien Gerbers uit Barger-Compascuum had op 4 oktober 1912 haar negenjarige zoon Willem achtenveertig cent gegeven om daarvoor 7,5 deciliter foesel (gedistilleerd) te halen uit Duitsland. De patrouillerende commiezen Theijssen en Glasz betraptten het jochie echter op heterdaad toen hij op zijn terugweg 'buiten route of heerbaan' de rijksgrens probeerde over te steken. Gerbers kreeg daarop een boete van vijf gulden voor het opzettelijk uitlokken van frauduleuze invoer door gezagsmisbruik over een minderjarige.⁶⁴

In andere gevallen waren varkens smokkelwaar. Zo klaagde de officier van Justitie Roelof Karel en Jans Tapper uit Munsterscheveld aan, omdat ze op 31 augustus 1914 zeventien biggen vanuit Duitsland over de grens hadden proberen te smokkelen. Volgens de officier van Justitie was dat gebeurd op aandringen van winkelier Johannes Kuiper uit Emmer-Erfscheidenveen, die beide mannen een som geld zou hebben beloofd voor de illegale biggeninvoer. Volgens Tapper was hij 'door armoede gedreven' ingegaan op het voorstel. Kuiper verklaarde dat hij beide mannen inderdaad dertig cent per big had beloofd, maar de winkelier zei dat hij er niet van op de hoogte was geweest dat er een verbod gold op de invoer van biggen. De rechter vond dat blijkbaar een aannemelijk verweer. Hij legde Karel en Tapper een boete op van vijftien gulden, maar sprak Kuiper vrij van de verdachtmakingen.⁶⁵ Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam smokkel naar Nederland nauwelijks voor. Daarentegen leidde de schaarste in Duitsland ertoe dat de illegale uitvoer een grote vlucht nam. Deze 'handel' wordt in hoofdstuk 8 besproken onder de noemer oorlogscrisiscriminaliteit.

Veruit de meeste belastingovertredingen hadden betrekking op het ontduiken van de hondenbelasting. Aangezien hondenbezitters zich alleen in hun eigen gemeente schuldig konden maken aan dit vergrijp, zijn de daders uit het onderzoeksgebied alleen vervolgd door de arrondissementsrechtbank te Assen. Het ging daarbij voor en tijdens de Eerste

Wereldoorlog om honderdzeventig veroordelingen. Het opsporings- en vervolgingsbeleid verschilde blijkbaar sterk per gemeente, want de vervolgte belastingontduikingen hadden toentertijd alleen betrekking op inwoners uit de gemeenten Anloo, Coevorden, Emmen, Hogeveen, Schoonebeek en Sleen. Daarnaast waren in de gemeente Zweeloo nog twee overtredingen in het steekjaar 1900. Het verschil in de frequentie en in het aantal strafzaken tussen de gemeenten onderling was groot. Zo kwamen enkele overtreders uit de gemeenten Anloo en Sleen en hoefde slechts éénmaal een beklaagde uit de gemeente Schoonebeek voor de rechter te verschijnen, die bovendien ook nog eens werd vrijgesproken.

De gemeente Hogeveen maakte met vierenzeventig aangiftes over de periode 1911-1918 flink werk van de vervolging van overtreders van de hondenbelasting. Hogeveen werd op afstand gevolgd door Coevorden en Emmen. Uit die gemeenten kwamen zo'n dertig tot veertig inwoners voor de rechter wegens het ontduiken van de hondenbelasting. Soms ging het om structurele overtreders. Jan Bremer uit Nieuweroord (gemeente Hogeveen) had zowel in 1911, 1912, 1913 als 1916 niet het juiste aantal honden aangegeven, terwijl hij al eerder was vervolgd voor het ontduiken van de hondenbelasting in de steekjaren 1900 en 1906. Er is overigens weinig bekend over de achtergronden van de overtreders. Waren het kleine kooplieden die honden nodig hadden voor hun karren, of anderen die beroepsmatig honden hielden? De rechtbankarchieven bieden hierover geen uitsluitsel, aangezien zo'n tachtig procent van de beklaagden 'arbeider' heeft opgegeven als beroep.

De meeste belastingontduikingen werden berecht in de vooroorlogse jaren 1911-1913. In het steekjaar 1900 ging het om veertig overtredingen, maar in 1906 om niet meer dan zes. Wel voerde de gemeente Hogeveen steeds de boventoon. De drastische afname vanaf 1914 zal het gevolg zijn geweest van veranderingen in het gemeentelijke beleid en de gewijzigde vervolgingsprioriteit van het Openbaar Ministerie tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin de aanpak van oorlogscrisisdelicten voorrang kreeg boven die van de (plaatselijke) belastingovertredingen.

6.5 De veroordeling van frequent voorkomende gezagsdelicten

De misdaadcategorie gezagscriminaliteit kent geen type misdrijf dat qua omvang ver uitsteekt boven de andere gezagsdelicten. Daarom wordt in deze paragraaf de strafmaat onder de loep genomen van de drie meest voorkomende gezagsdelicten: huisvredebreuk, weerspannigheid en belediging van een ambtenaar. Aangezien het absolute aantal veroordeelden per delictsoort vrij klein is, is hier alleen een vergelijking gemaakt tussen de vooroorlogse jaren 1911-1914 en de periode tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het aantal delicten per jaar bedraagt namelijk steeds maar enkele gevallen, zodat er weinig gezegd kan worden over jaarlijkse fluctuaties. Om dezelfde reden is hier een vergelijking buiten beschouwing gelaten tussen de verschillende gebiedsdelen binnen het Drentse onderzoeksgebied.

Uit grafiek 6.3 blijkt dat plegers van weerspannigheid voor de Eerste Wereldoorlog veel vaker een gevangenisstraf kregen opgelegd, dan beklaagden voor huisvredebreuk en belediging van ambtenaren. Zo bepaalde de rechter in meer dan negentig procent van de zaken met betrekking tot weerspannigheid dat de beklaagde naar de gevangenis moest. Daarentegen werd huisvredebreuk voor de oorlog vooral bestraft met boetes van tien gulden en lager en in mindere mate met celstraffen van een maand en korter. De berech-

ting van de belediging van ambtenaren kende in de vooroorlogse periode eenzelfde soort patroon. Bijna de helft van alle gevallen werd afgedaan met een lage geldboete, terwijl meer dan dertig procent van de beklaagden achter slot en grendel ging om een gevangenisstraf uit te zitten van een maand of korter. Niemand hoefde voor de Eerste Wereldoorlog langer dan een maand naar de gevangenis wegens het beledigen van een overheidsdienaar.

Grafiek 6.3 Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van drie soorten gezagsdelicten, 1911-1918

Toelichting: Huisvrede. = huisvredebreuk, weersp. = weerspansigheid, belediging = belediging van een ambtenaar. Bronnen: Zie tabel 4.7.

De geconstateerde verschillen in de strafmaat per delictsoort is afhankelijk van de straffen die het Wetboek van Strafrecht toekende aan de verschillende strafbaar gestelde feiten. Over het algemeen wordt de strafmaat bepaald door de ernst van het vergrijp. Het is onduidelijk hoe de criteria voor de strafmaxima tot stand zijn gekomen. Ze zullen vooral zijn ingegeven door de toenmalige publieke opinie en de inzichten van de volksvertegenwoordiging die in 1881 het wetsontwerp aannam voor het nieuwe wetboek. Verdachten van het beledigen van ambtenaren konden maximaal vier maanden gevangenisstraf opgelegd krijgen, terwijl het maximum voor huisvredebreuk een half jaar bedroeg. Als daarbij tevens sprake was geweest van bijvoorbeeld inbraak, dan kon de straf oplopen tot een jaar en als de huisvredebreuk gezamenlijk was gepleegd dan werden de vrijheidsstraffen nog eens verhoogd met een derde. Beklaagden voor weerspansigheid konden voor ten hoogste een jaar naar de gevangenis worden gestuurd.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de meeste beklaagden voor huisvredebreuk veroordeeld tot korte gevangenisstraffen, die in absolute aantallen waren verdubbeld ten opzichte van de voor de oorlog dominerende boetes van tien gulden en minder. Wat betreft de beledigingen nam het aandeel gevangenisstraffen iets toe, terwijl daarnaast het percentage boetes van meer dan tien gulden toenam, waardoor de strafmaat gelijkmati-

ger werd verspreid. Dat was ten koste gegaan van de boetes van tien gulden en lager. De strafmaat voor weerspannigheid bleef ongeveer hetzelfde als voor de oorlog. Over het geheel genomen kan worden geconstateerd dat gedurende de Eerste Wereldoorlog hogere straffen werden opgelegd voor gezagscriminaliteit dan in de vooroorlogse periode.

6.6 Conclusie

De categorie gezagscriminaliteit bestaat uit geweldsdelicten tegen overheidsdienaren, het verhinderen van ambtshandelingen, verstoringen van de openbare orde en enkele soorten belastingovertredingen. In tegenstelling tot de criminaliteit tegen ambtenaren zijn delicten tegen de openbare orde niet in de eerste plaats gericht tegen personen; ze druisen vooral in tegen de maatschappelijke ordening en de goede zeden. De belastingzaken hadden vaak een plaatsafhankelijk karakter. Zo kon smokkel alleen worden gepleegd in de nabijheid van de rijksgrens, terwijl niet iedere gemeente even fanatiek werk maakte van het opsporen van ontduikers van de hondenbelasting.

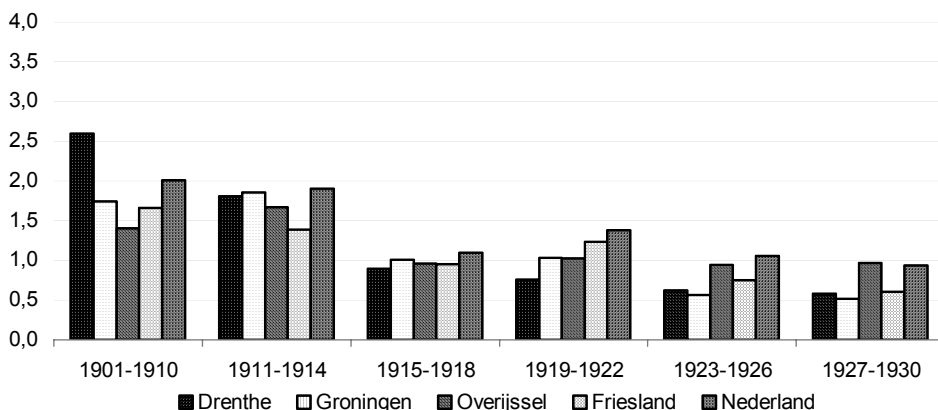
Het totaal aantal gezagsdelicten maakte in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw een voortdurende daling door. Deze ontwikkeling verliep echter niet op gelijke wijze voor alle gebiedsdelen binnen het Drentse onderzoeksgebied. Aan het begin van de twintigste eeuw pleegden beklaagden uit Hoogeveen en het Odoornerveen verhoudingsgewijs de meeste gezagsdelicten. In de vooroorlogse periode 1911-1914 was dat aantal echter al sterk gedaald. In die jaren maakten tevens veel beklaagden uit de stad Coevorden en Zuidoost-Drenthe zich schuldig aan gezagscriminaliteit. Het relatieve aantal beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen en uit het Oostermoer bleef hierbij sterk achter. Opnieuw kan dus worden geconstateerd dat de criminaliteit verhoudingsgewijs het hoogst was onder de bewoners van gebieden met een jonge bewoningsgeschiedenis, in dit geval de veenderijen in het zuidoosten van Drenthe.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de meeste gezagsdelicten gepleegd door inwoners uit de stad Coevorden en Zuidoost-Drenthe. Deze twee gebiedsdelen bestreken de gehele Drentse grensstreek met Duitsland. In het grensgebied werd gedurende de oorlog extra opsporingspersoneel gestationeerd, terwijl de overheid in een periode waarin de spanningen op het Europese politieke toneel snel opliepen, streng optrad tegen gezags-ondermijnend gedrag in de grensstreek, om op die manier de staatsveiligheid te garanderen. Beklaagden uit andere gebiedsdelen werden verhoudingsgewijs veel minder vaak vervolgd voor het plegen van gezagscriminaliteit in de oorlogsjaren, zodat het erop lijkt dat er een geringere vervolgingsprioriteit gold in gebieden die verder van de rijksgrens lagen. Ten slotte kan opnieuw worden gewezen op de rol van de mobilisatie in 1914, waardoor tijdelijk veel potentiële daders verdwenen uit het dagelijkse leven.

Veel gezagsdelicten zullen niet met voorbedachten rade zijn gepleegd. Vechtpartijen met agenten waren immers vaak te wijten aan overmatig drankgebruik, terwijl diegene die van de veldwachter het bevel kreeg om van zijn onverlichte fiets te stappen, in een opwelling besloten zal hebben om snel door te rijden. Er lijkt zodoende geen direct verband te bestaan tussen criminaliteit tegen ambtenaren en hun werkzaamheden en de sociaal-economische positie van een bepaalde bevolkingsgroep. Van structureel verzet tegen de overheid was eveneens geen sprake. Hoogstens kan worden gesteld dat veld-

wachters en commiezen als verraders werden beschouwd, die ‘gewone mensen’ afzetten door het opleggen van ‘onterechte’ boetes en die mensen arresteerden wegens vergrijpen die de bevolking niet altijd als even ernstig beschouwde.

Grafiek 6.4 Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van weerspannigheid en weerspannigheid in vereniging in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1930

Bronnen: *Criminele statistiek 1911*, CBS, xxiii; *Criminele statistiek 1918*, CBS, xxv; *Criminele statistiek 1921*, CBS, xiii; *Criminele statistiek 1926*, CBS, 14; *Criminele statistiek 1931*, CBS, 13.

Grafiek 6.4 toont het relatieve aantal veroordeelden voor weerspannigheid en weerspannigheid in vereniging in de provincies Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel tussen 1901 en 1930. Daarbij springt in het oog dat het aantal Drentse veroordeelden – anders dan bij de mishandelingen – verhoudingsgewijs veel minder sterk afweek van het niveau in de omringende provincies en van het Nederlandse gemiddelde. In de periode 1901-1910 was het relatieve aantal veroordeelden voor weerspannigheid in Drenthe nog vrij hoog, maar in de jaren daarop was sprake van een dalende trend. Reeds in de periode direct voor de Eerste Wereldoorlog werden in de provincie Groningen en in Nederland als geheel verhoudingsgewijs meer mensen veroordeeld voor weerspannigheid dan in Drenthe, terwijl het Drentse niveau tijdens de oorlog zelfs onder dat van alle omringende provincies kwam te liggen.

In de naoorlogse periode 1919-1922 bleef het relatieve aantal veroordeelden voor weerspannigheid stabiel in de provincies Groningen en Overijssel, terwijl in Friesland en gemiddeld in Nederland sprake was van een stijging. In Drenthe zette de dalende trend zich voort. In de daaropvolgende jaren nam het misdaadcijfer voor weerspannigheid overal af. In de aanloop naar de jaren dertig was alleen het relatieve aantal veroordeelden in Overijssel ongeveer even groot als in Nederland als geheel, de overige provincies bleven daarbij achter. De Drentse weerspannigheid maakte in de eerste drie decennia van de twintigste eeuw dus een voortdurende daling door. Deze afname was zo sterk dat vanaf de

Eerste Wereldoorlog in Drenthe verhoudingsgewijs structureel minder mensen werden veroordeeld voor weerspanningheid dan in de omringende provincies en ten opzichte van het landelijk gemiddelde. Blijkbaar leverde de gezagshandhaving elders in Nederland meer problemen op dan in Drenthe.

Vermogenscriminaliteit

Zoals tabel 7.1 laat zien kwamen inwoners van het Drentse onderzoeksgebied die aan het begin van de twintigste eeuw vermogensdelicten pleegden verhoudingsgewijs vooral uit de gebiedsdelen Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe. Aanvankelijk voerde Odoornerveen daarbij de boventoon. In 1900 begingen Odoornerveners namelijk maar liefst vier keer zo vaak vermogenscriminaliteit als inwoners van Zuidoost-Drenthe. In 1906 was dat aantal reeds sterk teruggelopen, maar het ging toentertijd toch nog altijd om verhoudingsgewijs veel meer delicten ten opzichte van de andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied.

Tabel 7.1 Absoluut aantal vermogensdelicten en het aantal vermogensdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰
1900	15	8,1	3	13,0	11	8,2	17	10,7	16	71,3	36	18,5
1906	9	4,5	2	7,0	15	10,5	13	7,4	7	26,6	26	10,7
1911	11	5,2	4	11,9	10	6,7	16	8,3	2	6,8	75	25,7
1912	6	2,8	7	20,2	6	4,0	16	8,2	2	6,7	77	25,4
1913	11	5,1	1	2,8	8	5,3	15	7,5	7	23,1	77	24,4
1914	8	3,7	2	5,5	8	5,2	7	3,4	3	9,8	44	13,4
1915	9	4,1	5	13,4	9	5,8	10	4,8	2	6,4	59	17,4
1916	6	2,7	4	10,4	8	5,1	18	8,5	2	6,3	67	19,0
1917	28	12,5	6	15,3	9	5,7	18	8,3	5	15,5	43	11,7
1918	8	3,5	20	49,7	26	16,4	39	17,6	9	27,5	104	27,3
1911-1914	9,0	4,2	3,5	10,0	8,0	5,3	13,5	6,8	3,5	11,6	68,3	22,1
1915-1918	12,8	5,7	8,8	22,6	13,0	8,3	21,3	9,9	4,5	14,1	68,3	18,9
1911-1918	10,9	5,0	6,1	16,6	10,5	6,8	17,4	8,4	4,0	12,9	68,3	20,4

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

De relatieve Odoornerveense vermogenscriminaliteit was weliswaar groot, maar het absolute aantal delicten bleef gering. Dat laatste geldt ook voor de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. In 1911 daalde de door beklagden uit Odoornerveen gepleegde relatieve vermogenscriminaliteit tot ver onder het gemiddelde in het onderzoeksgebied. Met uitzondering van 1913 bleef dat aantal de daaropvolgende jaren vrij laag, maar vanaf 1917 was er sprake van een stijging. Hierdoor kwam de Odoornervener vermogenscriminaliteit in de laatste twee oorlogsjaren opnieuw te liggen boven het gemiddelde niveau in het onderzoeksgebied.

In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw lag het relatieve aantal door beklagden uit het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe gepleegde vermogensdelicten steeds boven het jaarlijkse gemiddelde in het onderzoeksgebied. In 1914 volgde een sterke daling, maar een jaar later nam de vermogenscriminaliteit weer toe. In 1917 was er opnieuw sprake van een tijdelijke afname, maar in 1918 was het aantal door vervolgde inwoners van Zuidoost-Drenthe gepleegde vermogensdelicten veel groter dan in de voorgaande jaren. Dankzij de enorme stijging in het laatste oorlogsjaar maakten beklagden uit Zuidoost-Drenthe zich tijdens de Eerste Wereldoorlog schuldig aan evenveel vermogensdelicten als in de vooroorlogse periode 1911-1914.

In 1900 en 1906 lag de Coevorder vermogenscriminaliteit iets onder het gemiddelde in het onderzoeksgebied en datzelfde geldt voor de periode 1911-1914, met uitzondering van het jaar 1912. In de oorlogsperiode 1915-1918 pleegden Coevordenaren verhoudingsgewijs veel vaker vermogensdelicten. Vanaf 1915 was er sprake van een voortdurend stijgende trend, die uitmondde in een flinke toename in het laatste oorlogsjaar. In dat jaar pleegden Coevordenaren namelijk meer vermogensmisdriven dan in de voorgaande vijf jaren tezamen, terwijl het relatieve aantal Coevorder delicten bijna twee keer zo hoog lag als gemiddeld in het onderzoeksgebied. Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakten Coevordenaren zich verhoudingsgewijs zelfs vaker schuldig aan vermogenscriminaliteit dan inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe.

Inwoners uit de Oude Landbouwdorpen pleegden voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs de minste vermogenscriminaliteit. In 1900 had het aantal delicten per 10.000 inwoners ongeveer acht bedragen, maar in de periode 1911-1918 daalde het gemiddelde naar vijf. In 1917 lag de door inwoners van de Oude Landbouwdorpen gepleegde vermogenscriminaliteit juist wat hoger dan gemiddeld in het onderzoeksgebied, maar dit blijkt een eenmalige uitzondering te zijn geweest.

Is er een verklaring aan te wijzen voor het lage niveau van de door inwoners van de Oude Landbouwdorpen gepleegde vermogenscriminaliteit? Boeregezinnen uit dit gebiedsdeel hadden over het algemeen meer mogelijkheden om te voorzien in de eigen levensbehoeften dan gezinnen in het veen. Veel producten hoefden niet gekocht te worden, zodat de economische motivatie om bijvoorbeeld een diefstal te plegen gering was. Verder lijkt de druk van de sociale controle in de oude zanddorpen vermogenscriminaliteit te hebben voorkomen. Het saamhorigheidsbesef diende namelijk ook om de bezittingen van de dorpsbewoners in de gaten te houden.¹

Vermogensdelinquenten konden op veel minder respect rekenen dan daders van een vechtpartij of vernieling. Met name in de kleinere dorpen liepen dieven dan ook een groot risico om uit de gemeenschap te worden gestoten. 'Op een delict als diefstal wordt door het overgrote deel der bevolking [van de boerendorpen op het zand] bepaald neergezien.

Is men genoodzaakt te erkennen, dat één der huisgenooten in de gevangenis verblijft, dan wordt “maar niet voor stelen” er direct bijgevoegd en men acht den gestrafte daarmee volledig geëxcuseerd’, schrijven Kempe en Vermaat over de oude Drentse volksoptelling met betrekking tot vermogenscriminaliteit.²

Afbeelding 7.1 Op de Coevorder markten kwamen altijd veel mensen af. De goederenconcentratie in Coevorden zal er de oorzaak van zijn geweest dat het niveau van de vermogenscriminaliteit onder de inwoners van het handelsstadje verhoudingsgewijs hoger lag dan onder de bewoners van de omliggende dorpen (collectie W. Jansen, Coevorden)

De sociale cohesie in de veenkoloniën was vaak nog minder ver ontwikkeld en dat zal zijn weerslag hebben gehad op de vermogenscriminaliteit. Dit wordt bevestigd door veenarbeiders zelf, die crimineel gedrag soms vergoelijkten. ‘Er moet veel honger geleden zijn, hoewel de flinksten, (...), er niet tegen opzagen om te halen waar iets was. Halen, vond men, was geen stelen. Wie had alles verbouwd en gemaakt? Wij natuurlijk. Stelen deden de patroons, de kapitalisten. Had Domela [Nieuwenhuis] niet zelf gezegd dat eigendom diefstal is? Brandstof was er sowieso voldoende. Als je turf nam, was dat eigenlijk geen stelen, vond men. En aardappelen werden veel verbouwd en lagen ingekuild op het land. Daar was wel bij te komen’, schrijft Van Houten.³

Ook voor veenarbeidster H. Bloemsma-Smit was het respecteren van andermans eigendommen niet heilig: ‘Droevig zoals mensen elkaar soms behandelden. Een man, van mensen die geen cent hadden, trok een paar kooltjes onder de heg door uit de tuin van mensen bij ons in de buurt. Toen die dat merkten, gooiden ze er petroleum over. En die man heeft er nog een maand voor in de bak gezeten. Kan je ’t wel verantwoorden wat God heeft laten groeien te vernietigen. Ik heb ze nooit meer gemogen’.⁴

Vervolgde inwoners van het Oostermoer en uit Hoogeveen maakten zich verhoudingsgewijs iets vaker schuldig aan vermogensdelicten dan beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen. Dit komt overeen met de veronderstelling dat in de voormalige veengebieden na afloop van de vervening stabiele gemeenschappen tot ontwikkeling kwamen. De Hoogeveense vermogenscriminaliteit was tot aan het eind van de Eerste Wereldoorlog jarenlang op ongeveer hetzelfde niveau blijven staan, maar in 1918 was er sprake van een verdriedubbeling ten opzichte van de voorgaande jaren.

Het relatieve aantal door beklaagden uit het Oostermoer gepleegde vermogensdelicten lag verhoudingsgewijs net boven het Hoogeveense niveau. Voor de Eerste Wereldoorlog daalde de vermogenscriminaliteit bijna voortdurend, maar vanaf 1915 was er sprake van een opgaande lijn, met als hoogtepunt een behoorlijke groei in 1918. Deze ontwikkeling was algemeen en kan in verband worden gebracht met de sterk verslechterde economische situatie aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, waardoor overal grote tekorten waren ontstaan aan allerlei producten. Blijkbaar hadden steeds meer mensen moeite om rond te komen, waardoor zij er sneller toe overgingen om goederen te stelen. Tegelijkertijd kan de schaarste tot gevolg hebben gehad dat gedupeerden diefstal sneller aangaven bij de autoriteiten.

Tabel 7.2 Absoluut en procentueel aantal vermogensdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Gemeente	1911-1914		1915-1918		Totaal	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Zandplateau	33	7,8	30	5,8	63	6,7
Coevorden	13	3,1	44	8,6	57	6,1
Hoogeveen	24	5,7	29	5,6	53	5,7
Oostermoer	71	16,8	96	18,7	167	17,8
Zuidoost	247	58,4	256	49,8	503	53,7
Elders	35	8,3	59	11,5	94	10,0
Totaal	423	100	514	100	937	100

Toelichting en bronnen: Zie tabel 5.2.

Inwoners van het onderzoeksgebied pleegden ook hun vermogensdelicten meestal dicht bij huis. Uit tabel 7.2 blijkt dat voor de Eerste Wereldoorlog bijna zestig procent werd gepleegd in Zuidoost-Drenthe, de gemeenten Emmen en Schoonebeek. Tijdens de oorlogsjaren liep dat aandeel echter terug tot ongeveer de helft van de vervolgde vermogenscriminaliteit. Blijkbaar waren de omstandigheden er minder gunstig geworden om dit soort misdrijven te plegen. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de verscherpte controle in de grensstreek. Overigens nam het absolute aantal in Zuidoost-Drenthe gepleegde vermogensdelicten nog wel iets toe gedurende de Eerste Wereldoorlog, maar de stijging was elders groter.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde het aantal vermogensdelicten in de gemeenten op het Drentse zandplateau zowel absoluut als procentueel, terwijl de vermogenscrimi-

naliteit in Hoogeveen procentueel op hetzelfde niveau bleef staan als in de vooroorlogse jaren. In de Oostermoergemeenten steeg de vermogenscriminaliteit daarentegen met zo'n vijfendertig procent. Gedurende de oorlogsjaren werd bijna twintig procent van de door inwoners uit het onderzoeksgebied gepleegde vermogensdelicten gepleegd in het Oostermoer.

De sterkste stijging vond plaats in de gemeente Coevorden. De stad Coevorden zal in potentie een aantrekkelijke plaats zijn geweest om goederen te stelen, omdat die dankzij de markten en de concentratie van ambachten en detailhandel aldaar ruimschoots aanwezig waren. Het is dan ook opmerkelijk dat in de vooroorlogse jaren 1911-1914 slechts drie procent van de door inwoners uit het onderzoeksgebied gepleegde vermogenscriminaliteit is begaan in Coevorden.

Ten slotte maakten inwoners van het onderzoeksgebied zich tijdens de Eerste Wereldoorlog ook buiten die regio vaker schuldig aan vermogensdelicten dan gedurende de vooroorlogse periode. De meeste gevallen werden gepleegd in aangrenzende gemeenten, zoals Zuidwolde in Drenthe, Ambt-Hardenberg in de provincie Overijssel en Onstwedde en Vlagtwedde in de provincie Groningen.

Tabel 7.3 Absoluut en procentueel aantal vermogensdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Jaar	Diefstal		Stroperij		Verduistering		Overig		Totaal
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	
1900	73	74,5	17	17,3	6	6,1	2	2,0	98
1906	57	79,2	9	12,5	4	5,6	2	2,8	72
1911	100	84,7	7	5,9	5	4,2	6	5,1	118
1912	97	85,1	4	3,5	6	5,3	7	6,1	114
1913	107	89,9	2	1,7	7	5,9	3	2,5	119
1914	53	73,6	9	12,5	4	5,6	6	8,3	72
1915	72	76,6	18	19,1	2	2,1	2	2,1	94
1916	93	88,6	2	1,9	3	2,9	7	6,7	105
1917	81	74,3	16	14,7	5	4,6	7	6,4	109
1918	171	83,0	25	12,1	2	1,0	8	3,9	206
1911-1914	89,3	84,4	5,5	5,2	5,5	5,2	5,5	5,2	105,8
1915-1918	104,3	81,1	15,3	11,9	3,0	2,3	6,0	4,7	128,5
1911-1918	96,8	82,6	10,4	8,9	4,3	3,6	5,8	4,9	117,1

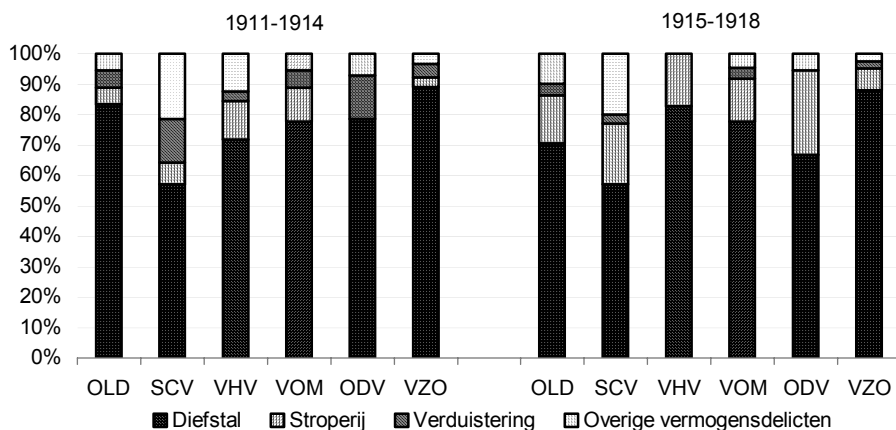
Bronnen: Zie tabel 4.3.

Evenals de categorieën geweldscriminaliteit en gezagscriminaliteit bestaat de groep vermogensdelicten uit verschillende soorten misdrijven, maar qua karakter ligt het grootste deel dicht bij elkaar dan de delicten die vallen onder één van de eerstgenoemde categorieën. De vermogensdelicten hebben praktisch allemaal betrekking op het ontvreemden van andermans goederen. Het ging daarbij hoofdzakelijk om diefstal.⁵ Tabel 7.3 laat zien dat het percentage diefstallen jaarlijks gemiddeld meer dan tachtig procent bedroeg.

De helft van de resterende vermogensdelicten bestond uit stroperij, een minder ernstige vorm van diefstal. Het aandeel stroperijen daalde sterk in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog. In 1900 en 1906 bestond gemiddeld zo'n vijftien procent van de vermogenscriminaliteit uit stroperij, maar in 1913 was dat aandeel gedecimeerd tot nog geen twee procent. Na 1913 nam het aantal jaarlijkse stroperijen weer toe. In 1915 ging het zelfs om bijna twintig procent van de totale vermogenscriminaliteit. Een jaar later nam dit aandeel opnieuw sterk af, maar desondanks kwamen veroordelingen wegens stroperij tijdens de Eerste Wereldoorlog veel vaker voor dan in de vooroorlogse periode.

Inwoners van het onderzoeksgebied maakten zich af en toe schuldig aan verduistering. Hiervan was sprake als geleende goederen niet werden teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Voor de Eerste Wereldoorlog pleegden beklaagden uit het onderzoeksgebied jaarlijks zo'n vijf verduisteringen, terwijl het tijdens de oorlog ging om gemiddeld drie. Het jaarlijkse aandeel van de totale vermogenscriminaliteit was dan ook gering met gemiddeld nog geen vier procent over de hele de periode 1911-1918. In een restcategorie zijn ten slotte enkele vermogensdelicten ondergebracht die sporadisch voorkwamen, zoals heling, oplichting en valsheid in geschrifte. Het aandeel van deze misdrijven tezamen was maar een fractie groter dan het percentage verduisteringen. In totaal ging het zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog om zo'n vijf procent van de door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied gepleegde vermogenscriminaliteit.

Grafiek 7.1 Procentueel aantal vermogensdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit grafiek 7.1 blijkt dat zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog bijna negentig procent van de voor vermogenscriminaliteit vervolgde inwoners van het gebiedsdeel Zuid-oost-Drenthe zich schuldig maakte aan diefstal. Het beeld is iets diverser voor wat betreft de andere gebiedsdelen. Voor de oorlog bestond meer dan tachtig procent van de door

inwoners van de Oude Landbouwdorpen gepleegde vermogenscriminaliteit uit diefstal, maar tijdens de oorlog daalde dit percentage tot onder de zeventig procent. In die jaren liep vooral het aantal stroperijen relatief op.

Beklaagden voor vermogenscriminaliteit uit de gebiedsdelen Hoogeveen, Oostermoer en Odoornerveen moesten in driekwart van de gevallen voor de rechter verschijnen wegens het plegen van diefstal. Tijdens de Eerste Wereldoorlog daalde het aandeel Odoornerveense diefstallen, terwijl inwoners van Hoogeveen juist vaker een diefstal pleegden. Opnieuw dient opgemerkt te worden dat het daarbij steeds ging om vrij kleine aantallen, zodat enkele delicten meer of minder een wezenlijke invloed zullen hebben uitgeoefend op de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende soorten vermogensdelicten. Coevordenaren pleegden tijdens de Eerste Wereldoorlog meer dan twee keer zoveel diefstallen als in de vooroorlogse periode, maar tegelijkertijd was de relatieve stijging van de stroperijen en overige vermogensdelicten nog groter. Met name stroperij kwam vaker voor, maar ook hier ging het om slechts enkele gevallen op jaarbasis.

Tabel 7.4 Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van vermogenscriminaliteit in de periode 1911-1918

Gebiedsdeel	1911-1914			1915-1918		
	Abs.	‰	$\frac{\text{delicten}}{\text{beklaagde}}$	Abs.	‰	$\frac{\text{delicten}}{\text{beklaagde}}$
Oude Landbouwdorpen	36	4,2	1,00	47	5,3	1,09
Stad Coevorden	13	9,3	1,08	32	20,6	1,09
Hoogeveen	32	5,3	1,00	47	7,5	1,11
Oostermoer	50	6,3	1,08	76	8,8	1,12
Odoornerveen	14	11,6	1,00	14	11,0	1,29
Zuidoost-Drenthe	241	19,5	1,13	247	17,1	1,11

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Tabel 7.4 laat zien dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog het minst vaak werden vervolgd voor vermogenscriminaliteit. Het relatieve aantal beklaagden uit Hoogeveen en het Oostermoer lag eveneens laag. Voor de oorlog kwamen bijna twee keer zoveel beklaagden uit Coevorden en het Odoornerveen, maar Zuidoost-Drenthe spande de kroon. Gedurende de oorlogsjaren moesten echter veel meer Coevordenaren zich verantwoorden voor het plegen van vermogenscriminaliteit dan in de vooroorlogse periode. Daarbij werd ook het niveau van Zuidoost-Drenthe overstegen.

Opvallend is dat de meeste beklaagden zich in de vooroorlogse periode 1911-1914 over het algemeen slechts één keer schuldig maakten aan een vermogensdelict, terwijl het gemiddelde aantal delicten per beklagde gedurende de oorlogsjaren iets hoger lag. De vermogenscriminaliteit kreeg tijdens de Eerste Wereldoorlog dus niet een wijdverbreid karakter, omdat delicten vaker werden gepleegd door daders die reeds eerder voor de rechter hadden moeten verschijnen wegens het plegen van vermogensdelicten.

Tabel 7.5 toont hoe vaak inwoners uit verschillende streken in de gemeente Emmen vermogenscriminaliteit pleegden in de periode 1911-1918. Voor de Eerste Wereldoorlog kwamen de daders vooral uit het Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum en het Roswinkelerveen. Het relatieve aantal beklaagden uit de andere streken bleef daarbij ver achter. Opnieuw blijken inwoners van de jongste veenderijen zich dus verhoudingsgewijs het vaakst schuldig te hebben gemaakt aan criminaliteit, in dit geval vermogensdelicten. Daarnaast waren inwoners van het oudere Barger-Westerveen wederom sterk vertegenwoordigd onder de beklaagden uit de gemeente Emmen.

Tabel 7.5 Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van vermogenscriminaliteit in de jaren 1911-1918

Streek	1911-1914			1915-1918		
	Abs.	%	°/000	Abs.	%	°/000
Oude landbouwdorpen	12	5,2	7,0	18	7,3	9,2
Barger-Westerveen	52	22,7	22,6	26	10,6	11,1
Amsterdamscheveld	3	1,3	8,6	1	0,4	2,4
Weerdingerveen	16	7,0	11,5	20	8,2	12,5
Oosterveen en Smeulveen	9	3,9	7,8	14	5,7	12,1
Emmer-Compascuum	26	11,4	14,0	38	15,5	15,9
Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum	88	38,4	31,9	112	45,7	31,5
Roswinkelerveen	23	10,0	31,8	16	6,5	20,7
Totaal	229	100		245	100	

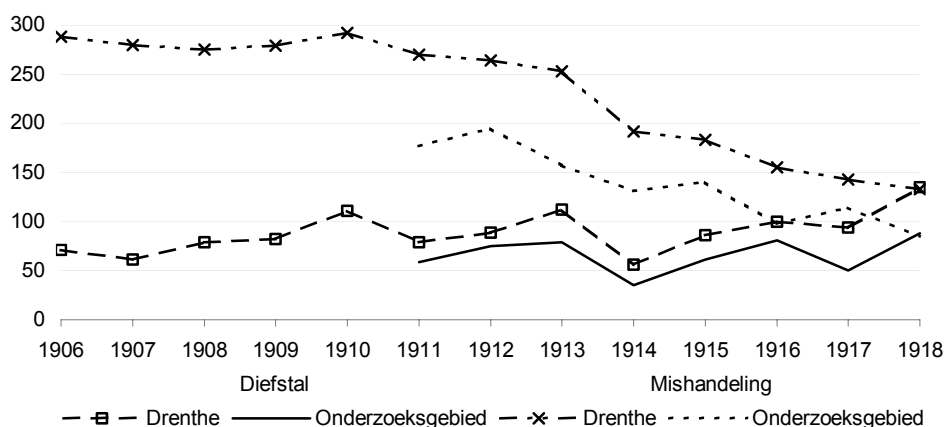
Bronnen: Zie tabel 4.3.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog pleegde een kwart meer inwoners van het Barger-Oosterveen en het Barger-Compascuum vermogensmisdrijven dan in de vooroorlogse jaren 1911-1914, maar omdat de bevolking sterk groeide in deze periode, bleef het relatieve aantal vervolgde inwoners ongeveer gelijk. Opmerkelijk is dat het absolute aantal beklaagden uit het Barger-Westerveen en het Roswinkelerveen afnam. In de oorlogsperiode steeg het aantal inwoners uit de andere streken dat zich schuldig maakte aan vermogenscriminaliteit, met uitzondering van het Amsterdamscheveld. Inwoners van oude landbouwdorpen in de gemeente Emmen begingen zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog relatief vaker vermogensdelicten dan inwoners van het gebiedsdeel Oude Landbouwdorpen. Dat zou erop kunnen wijzen dat de economische situatie in de gemeente Emmen ongunstiger was dan elders in het onderzoeksgebied.

Verskillende criminologen veronderstellen een verband tussen een daling van de geweldscriminaliteit en een toename van het aantal vermogensdelicten. Daarbij wordt vaak verwezen naar misdaadpatronen in de negentiende eeuw. Een stijging van de vermogenscriminaliteit en een gelijktijdige afname van geweld zou namelijk passen in het

beeld van samenlevingen die toentertijd een moderniseringsproces ondergingen.⁶ Grafiek 7.2 laat aan de hand van het aantal beklaagden voor diefstal en mishandeling in Drenthe zien dat deze relatie ook kan worden gesignaleerd in de periode rond de Eerste Wereldoorlog, maar de samenhang is niet uitgesproken scherp. Vanaf 1913 was er sprake van een behoorlijke daling van het aantal mishandelingen in Drenthe, maar tegelijkertijd daalde het aantal diefstallen eveneens. Na 1914 nam de diefstal echter weer toe, terwijl het aantal mishandelingen bleef afnemen. Het verband is duidelijker aantoonbaar voor diegenen die in het onderzoeksgebied een diefstal of mishandeling hadden begaan. Daar ging een daling van het aantal mishandelingen vooral na 1914 eigenlijk steeds gepaard met een toename van het aantal diefstallen en omgekeerd.

Grafiek 7.2 Absoluut aantal beklaagden voor diefstal en het absolute aantal beklaagden voor mishandeling zonder zwaar lichamelijk letsel of dodelijke afloop in Drenthe en in het Drentse onderzoeksgebied, 1906-1918

Bronnen: *Criminele statistiek 1911*, CBS, XXI; *Criminele statistiek 1918*, CBS, XXIII; DA, AA, inv. nr. 43-60, Vonnissen in strafzaken 1911-1918.

In voorgaande hoofdstukken is gesuggereerd dat de daling van de geweldscriminaliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog samenhang met de aanwezigheid van meer opsporingspersoneel langs de rijksgrens en andere vervolgingsprioriteiten van het Openbaar Ministerie. Deze verklaring kan tevens de vraag beantwoorden waarom de vermogenscriminaliteit in de loop van de oorlog weer een stijgende trend doormaakte. In de regel zullen geweldenaars gemakkelijker op te sporen zijn geweest dan dieven, die hun slag bij voorkeur sloegen in onbewaakte ogenblikken. Door de verslechterende economische situatie in met name de laatste oorlogsjaren steeg de vermogenscriminaliteit, maar de stationering van extra opsporingspersoneel in de grensstreek zal vervolgens hebben geleid tot een toename van het aantal aanhoudingen wegens diefstal.

Het overheidsbeleid in de oorlogsjaren was erop gericht om door middel van distributie en regulering de aanwezige voorraden eerlijk te verdelen onder de bevolking. Het

is mogelijk dat het Openbaar Ministerie de vervolging van diefstal meer prioriteit heeft gegeven dan mishandelingen, omdat de laatstgenoemde delicten over het algemeen geen direct gevaar opleverden voor de distributie, terwijl diefstal van bijvoorbeeld voedsel daaraan wel afbreuk deed.

7.1 Diefstal

Het zich wederrechtelijk toe-eigenen van goederen die geheel of gedeeltelijk in het bezit waren van anderen werd bestraft als diefstal.⁷ Tabel 7.6 laat zien welke goederen inwoners van het Drentse onderzoeksgebied zoal ontvreemdden tussen 1911 en 1918. De aard van de gestolen goederen was divers, maar het ging voornamelijk om eerste levensbehoeften zoals brandstof en voedsel. Voor de Eerste Wereldoorlog stalen de meeste dieven turf. Tijdens de oorlog was het aandeel turf flink gedaald, maar desondanks ging het toen toch nog altijd om meer dan een derde van het totaal aantal gestolen goederen. De turven werden meestal weggenomen van het zetveld waar ze lagen te drogen en waar ze waren opgestapeld voor vervoer naar klanten. Ondanks dat veel arbeiders in het zuidoosten van Drenthe werkzaam waren in de vervening, beschikte niet iedereen in dezelfde mate over turf. Over het algemeen hadden alleen vaste arbeiders, die woonden in een huisje van de vervener en gebruik maakten van een lapje van zijn grond, 'vrije huisbrand'. Het bezit van eigen turf sloot diefstal natuurlijk niet uit. Zo stal Bernard Hendrik Sulmann uit Zwartemeer op 26 februari 1916 turf van Lambert Lambers, omdat zijn eigen turf te nat was om te branden. Hij moest een boete betalen van vijftien gulden.⁸

Tabel 7.6 Absoluut en procentueel aantal goederen per soort dat is gestolen door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

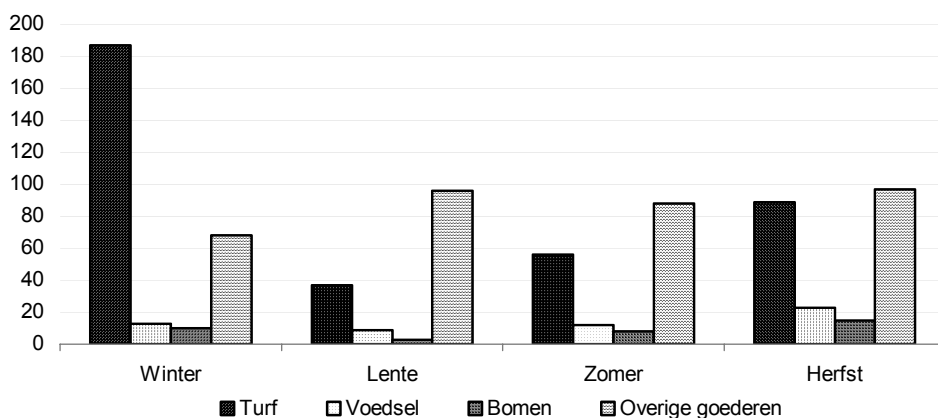
Ontvreemde goederen	1911-1914		1915-1918		Totaal	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Turf	216	58,7	152	35,8	368	46,4
Geld en sieraden	33	9,0	50	11,8	83	10,5
Voedsel	12	3,3	44	10,4	56	7,1
Manufacturen en schoeisel	18	4,9	27	6,4	45	5,7
Bomen	18	4,9	18	4,2	36	4,5
Werktuigen en gereedschap	13	3,5	20	4,7	33	4,2
Vee en andere dieren	12	3,3	20	4,7	32	4,0
Luxe voedingswaren en genot	7	1,9	22	5,2	29	3,7
Bouwmateriaal en hout	8	2,2	16	3,8	24	3,0
Fietsen	4	1,1	17	4,0	21	2,6
Huisraad en serviesgoed	8	2,2	4	0,9	12	1,5
Overige goederen	19	5,2	35	8,2	54	6,8
Totaal	368	100	425	100	793	100

Toelichting: Zie bijlage 7.1. Bronnen: Zie tabel 4.3.

Seizoensarbeiders en losse arbeiders hadden minder privileges dan vaste krachten. Ook wat betreft de brandstofvoorziening hoefden ze meestal niet te rekenen op hun werkgever. Deze situatie zal turfdefstallen in de hand hebben gewerkt. Dat er nogal wat turven van het veld verdwenen, kan er ook op wijzen dat veenarbeiders diefstal van turf niet altijd als een 'echt' misdrijf beschouwden, omdat ze de turven zelf staken en de turven bovendien in overvloed aanwezig waren. Niet iedereen zal zodoende bereid zijn geweest duur te betalen voor een product dat naast de deur letterlijk zomaar voor het grijpen lag. Dit verklaart waarom veel turfdefstallen vrij openlijk zijn gepleegd. Dieven werden namelijk vaak betrapt door buurtbewoners, terwijl ze bezig waren turven van een naburig veld op een kruiwagen te laden, of terwijl ze de buitgemaakte turven naar huis kruiden.

Turfdefstallen werden regelmatig gepleegd door meerdere mensen tegelijk. Het Wetboek van Strafrecht voorzag in zwaardere straffen als diefstallen waren gepleegd door 'twee of meer vereenigde personen', maar desondanks bleven de sancties vaak vrij laag.⁹ Hinderika Tien, haar man Frederikus Sanders en Freerk Sanders uit Emmer-Erfscheidenveen stalen op 1 september 1916 gezamenlijk turf van Johannes Pool, maar ze werden daarbij op heterdaad betrapt door Pool en zijn vrouw Arendje de Jonge. Toen Pool ze aansprak op de diefstal, kreeg hij te horen: 'Als je de turf terug wilt hebben moet je ze maar achter onze woning vandaan halen'. Pool schakelde de politie in en de beklaagden werden opgepakt. De rechter veroordeelde de dieven ieder tot drie dagen gevangenisstraf.¹⁰

Grafiek 7.3 Absoluut aantal goederen per soort dat is gestolen door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied per jaargetijde in de periode 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit grafiek 7.3 blijkt dat sommige diefstallen in de periode 1911-1918 een seizoensgebonden karakter hadden. Zo werd veruit de meeste turf gestolen in de winter. In het voorjaar daalde het aantal turfdefstallen vervolgens snel, omdat de behoefte aan brandstof door de hogere temperaturen kleiner was geworden en omdat de voorraad turf op het zetveld slonk. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat in koude perioden ook meer bomen

werden ontvreemd om op te stoken, maar uit de grafiek blijkt dat dieven tijdens de wintermaanden niet veel meer bomen kapten dan in andere maanden. Voedseldiefstallen werden vooral gepleegd in de oogsttijd. De diefstal van turf en voedsel duidt erop dat daders vaak rationeel handelden. Zij stalen immers vooral als goederen ruimschoots voorhanden waren en de ontvreemding relatief weinig inspanning vereiste.

Andere goederen werden in veel mindere mate gestolen dan turf. Ongeveer tien procent van de door beklagden uit het onderzoeksgebied gepleegde diefstallen had voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog betrekking op het ontvreemden van geld en sieraden. Dergelijke diefstallen namen behoorlijk toe gedurende de oorlogsjaren. De daders werden in de regel veel zwaarder gestraft dan dieven van andersoortige goederen. Op 15 juli 1912 brak Klaas Jonker in de woning van Jan Roosies uit Emmen een kast open, waar hij uit een tabaksdoos vier gulden wegnam. Verdediger mr. J. Meursing vroeg de rechtbank mild te oordelen over zijn cliënt, aangezien hij die dag 'nog al veel aan Bacchus geofferd had'. Jonker zou dan ook niet de bedoeling hebben gehad om te stelen en dat bleek volgens de raadsman tevens uit het gegeven dat de beklagde niet al het geld had weggenomen uit de kast. Ondanks dit pleidooi veroordeelde de rechter Jonker tot een gevangenisstraf van zes maanden.¹¹

De daders van insluipingen waren regelmatig kostgangers, die bekend waren met de aanwezigheid en de plaats van kostbaarheden in huis. Zo woonde Jan van der Weide in huis bij Wolter van der Weide in Veenoord.¹² Op de dag van zijn vertrek op 2 december 1913 stal hij uit een kastlade een horloge, dat hij nog dezelfde dag verkocht. De beklagde voerde ter verdediging aan dat armoede de drijfveer was geweest voor de diefstal, maar de rechter zag hier geen verzachtende omstandigheid in en veroordeelde Van der Weide tot zeven maanden gevangenisstraf.¹³

Diefstal door een bloedverwant was een zogenoemd klachtdelict, aangezien het voor de betrokkenen vaak wenselijker was om dit soort voorvallen op te lossen in huiselijke kring.¹⁴ Slechts één keer is een dergelijke diefstal aan het licht gekomen. Rense Postma uit Barger-Oosterveen gaf zijn dertienjarige zoon Albert aan, omdat hij in de ochtend van 16 augustus 1918 een trommel met honderdveertig gulden uit zijn ouderlijk huis had weggenomen en verstopt in het veen. Het Openbaar Ministerie stelde een onderzoek in en Albert moest voor de rechter verschijnen. De jongen had tevens een gouden slot met vijf strengen kralen, twee gouden oorknoppen en een zilveren vingerring gestolen, maar de rechter verklaarde de officier van Justitie voor die aanklacht niet-ontvankelijk, omdat Alberts moeder als mede-eigenares van die goederen had nagelaten aangifte te doen. Albert moest uiteindelijk voor een half jaar naar een tuchtschool.¹⁵

Soms bestalen winkelbedienden hun patroon. Jantien Koelman uit Noordbarge was werkvrouw in de winkel van Tele Kramer. Op 18 oktober 1913 stal ze zes kwartjes en twee dubbeltjes uit de toonbanklade. Tijdens de rechtszitting bekende Koelman snikkend dat ze de diefstal had gepleegd, maar dat ze het nooit eerder had gedaan. Volgens Kramer was er wel vaker geld verdwenen en daarom had hij enkele geldstukken gemerkt. Die munten waren later door de politie bij Koelman in beslag genomen. De vrouw kreeg een boete van vijftientig gulden voor de diefstal.¹⁶

Het winkelend publiek kon ook het slachtoffer worden van diefstal. Zo stal de dertienjarige Pietertje Soer uit Klijndijk op 15 januari 1918 in de winkel van E. Vos te Valthe een portemonnee met inhoud uit de boodschappenmand van Geesje van der Veen, die

ze tijdens het winkelen even op de toonbank had achtergelaten. De rechter veroordeelde het meisje tot vier maanden tuchtschool.¹⁷

Het kwam nogal eens voor dat iemand het slachtoffer werd van zakkenrollerij, maar inwoners van het onderzoeksgebied lijken zich nauwelijks schuldig te hebben gemaakt aan gewelddadige berovingen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Een beklagde maakte zich schuldig aan diefstal met geweld als hij geweld had gebruikt tegen zijn slachtoffer om de ontvreemding voor te bereiden of te vergemakkelijken.¹⁸ Bij afpersing lag nog meer de nadruk op het gebruik van geweld.¹⁹ Er zijn respectievelijk twee en één inwoners uit het onderzoeksgebied vervolgd voor deze delicten.

Ebel Bos uit Emmer-Compasuum fietste op een zondagochtend in februari 1912 door het Altharenermoor (Duitsland), waar hij op een gegeven moment de veertienjarige Maria Winkel inhaalde en voorbij reed. Onderwijl zal Bos op het idee zijn gekomen het meisje te beroven, want hij keerde terug om haar staande te houden. Bos wierp zijn slachtoffer vervolgens op de grond en eiste geld. Het meisje zei eerst dat ze niets bij zich had, maar toen Bos haar dreigde te zullen doden gaf ze hem vijftien pfennig. Bos ging er met zijn buit vandoor, maar hij werd niet lang daarna aangehouden. De afperser ging voor een half jaar achter slot en grendel.²⁰

Regelmatig werden inwoners van het onderzoeksgebied vervolgd voor het ontvreemden van kleding en andere manufacturen. Zo stal Willem Weken uit Noordbarge in de ochtend van 13 april 1917 van een drooglijn een boezeroen en een onderbroek van Arend Middelveld. De rechter veroordeelde hem tot twee maanden cel.²¹ Ook beddegoed was niet veilig. Engelina Gerharda Steenhuis uit Gieten drukte op 1 november 1918 een deken achterover van het 'Nederlandsch Comité tot steun van Belgische en andere slachtoffers'. Ze moest er twee weken voor zitten.²²

Tijdens de Eerste Wereldoorlog maakte de diefstal van voedsel een aanzienlijke stijging door. Deze ontwikkeling zal verband houden met de moeilijke economische situatie in de oorlogsjaren, waardoor zelfs eerste levensbehoeften steeds schaarser en dus duurder werden. Hierdoor gingen meer mensen ertoe over om gewassen van andermans akker te halen, waarbij vooral de veelverbouwde aardappel roofgoed was. Pieter Kroeze en Hendrik Ossel uit Eerste Exloërmond kregen ieder zes weken gevangenisstraf, omdat ze in de nacht van 6 op 7 april 1918 een hoeveelheid ingekuilde aardappelen van Roelof Gerius hadden opgegraven en weggenomen. Ze waren op heterdaad betrapt door enkele patrouillerende agenten, die de dieven in de bewuste nacht bij toeval hadden zien weglopen van Gerius' aardappelkuil.²³

Af en toe werd voedsel ontvreemd uit winkels. Johannes Kuhl uit Barger-Oosterveld kocht op 17 april 1912 een metworst in de winkel van Reinder Meijer te Emmen. Toen Meijers knecht Albert Molema even naar de binnenkamer ging om wisselgeld te halen, nam Kuhl twee worsten weg van de toonbank. Molema bemerkte de diefstal pas nadat hij de 'klant' had terugbetaald en deze was weggegaan. Meteen werd rijksveldwachter Zwols gealarmeerd, die direct de achtervolging inzette. Bij het naderen van de veldwachter deed Kuhl nog een poging om de worsten te verstoppen in een drooggevalen sloot, maar het was te laat. De dief moest zich verantwoorden voor de rechter, die hem een boete oplegde van tien gulden.²⁴

Gedurende de oorlogsjaren nam ook de diefstal van luxe voedingswaren en genotartikelen sterk toe. De stijging zal het gevolg zijn van de toegenomen aanwezigheid van

dergelijke goederen in de Drentse grensstreek. Producten zoals koffie, thee en cacao waren namelijk geliefde smokkelwaar. Hendrik Jan Oosterveen en Johannes Hermannus Schnieders uit Erica stalen in de nacht van 8 op 9 juli 1918 een hoeveelheid chocolade en koffiebonen uit de schuur van Jan Beuker. Volgens de *Emmer Courant* waren deze goederen waarschijnlijk bestemd geweest voor de Duitse markt. De dieven hadden hun misdrijf gepleegd onder verzwarende omstandigheden, omdat ze de schuur waren binnengekomen door een raampje in te gooien. Oosterveen en Schnieders kregen ieder een half jaar gevangenisstraf voor 'diefstal door twee vereenigde personen, waarbij de schuldigen de weg te nemen goederen onder hun bereik hebben gebracht door middel van braak'.²⁵

Regelmatig werden artikelen zoals chocolade en rookwaren uit winkels 'gehaald'. De twaalf- en elfjarige Jan Hoveling en Roelof Visser stalen op 14 januari 1918 twee doosjes sigaretten uit de winkel van Samuel Zilverberg in Coevorden. Roelof had daarbij de winkel deur half opengehouden, zodat Jan naar binnen kon sluipen om in een uitstalkast zijn slag te slaan. De jongens werden echter betrappt door een voorbijganger, die de winkel inging en de sigaretten uit één van Hovelings broekzakken haalde. Beide minderjarigen werden ter beschikking gesteld van de regering zonder toepassing van straf.²⁶

Ook veeboeren waren niet gevrijwaard van diefstal. In het Odoornerveen klaagden enkele boeren al langere tijd dat hun koeien soms te weinig melk gaven, waarbij ze vermoedden dat de dieren stiekem werden gemolken. Om de dader op heterdaad te kunnen betrappen, stelde rijksveldwachter Overbeek zich verdekt op bij een weiland. Zijn poging was succesvol, want in de nacht van 25 op 26 juni 1918 hield hij Jan Kruizinga uit het Odoornerveld aan, die kort daarvoor een koe had gemolken van Reinder de Lange en juist huiswaarts wilde keren met een emmer met vier liter melk. Kruizinga moest er twee maanden voor naar de gevangenis.²⁷

Volgens de rechtbankarchieven kwam de diefstal van vee en gevogelte zelden voor in de jaren voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Twaalf van de tweeëndertig veroordelingen had betrekking op de diefstal van schapen. Jan Eisinga en Jan en Tjip Vriezema stalen eind 1918 in totaal vier schapen van verschillende eigenaren in Emmerschans. De schapen hadden ze geslacht om het vlees te verkopen. Ze kregen alledrie een gevangenisstraf van twee jaar.²⁸ Deze strafzaak is één van de weinige waaruit een beeld naar voren komt van dieven die opereerden in georganiseerd verband.

Het Wetboek van Strafrecht voorzag in hogere straffen als vee was gestolen uit de weide.²⁹ Het lijkt erop dat de rechters dit soort diefstallen inderdaad zwaarder bestraffen. De reden daarvoor zal zijn dat eigenaren voor hun inkomsten vaak voor een belangrijk deel waren aangewezen op hun dieren, zodat zij na een eventuele diefstal zwaar gedupeerd waren. Vaak vertegenwoordigde een veestapel dan ook een grote waarde. Overigens is slechts een enkele keer een koe of paard ontvreemd. Pieter van der Schoot uit Nieuw-Buinen stal op 10 oktober 1917 uit een weide in Ter Maarsch (gemeente Onstwedde) een paard van Harm Maarsingh. Vervolgens bood hij dat paard te koop aan op de paardenmarkt te Zuidlaren. Hij viel echter door de mand, omdat Maarsingh eveneens in Zuidlaren aanwezig was en daar zijn paard herkende aan zijn karakteristieke witte achterpoten. Van der Schoot werd opgepakt en moest voor de rechter verschijnen, die hem een gevangenisstraf oplegde van negen maanden.³⁰

Behalve de reeds genoemde bomen werd soms hout en ander bouw materiaal wegge-

nomen. Albert Kok uit de Vossebelt (gemeente Dalen) kocht op 2 oktober 1911 tijdens een houtverkoop een hoeveelheid hout, die hij later die dag ophaalde met Gerhardus Kampman. Het hout van Kok lag naast de door Lambertus Zwiers uit Coevorden aangekochte juffers (houten palen) en kruiplanken, die Kok en Kampman prompt ook meenamen. Blijkbaar had Zwiers een idee wie de daders waren, want al een dag later vond hij de vermiste kruiplanken terug op het erf van Kampman, terwijl hij de juffers ontdekte onder een hooibult van Kok. De gedupeerde schakelde daarop de politie in, waarna de dieven werden aangehouden. Ze kregen ieder een maand gevangenisstraf.³¹

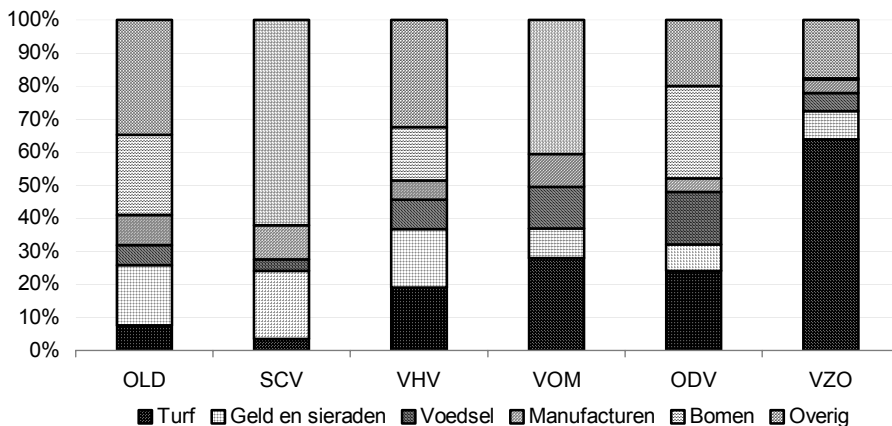
De diefstal van werktuigen en gereedschap kwam voor de Eerste Wereldoorlog iets vaker voor dan tijdens de oorlog. Het ging daarbij vooral om spullen die werden gebruikt in de turfgraverij, zoals ballastschoppen en kruiwagens, maar ook om kleiner gereedschap zoals boren, vijlen en beitels. Rijwielen mochten zich eveneens verheugen in de belangstelling van dieven. Fietsen zullen over het algemeen toevallig zijn ontvreemd, omdat de passerende dader op dat moment een vervoersmiddel meende nodig te hebben. Sipke van der Veen uit Dikbroeken (gemeente Odoorn) stal op 12 mei 1918 de fiets van Roelof Postuma, die tegen een zijmuur stond geparkeerd van een hotel in Weerdingermarke. Toen Postuma later dat jaar Popke Sipkens zag fietsen op zijn rijwiel kwam uit dat Van der Veen de fiets had gestolen en vervolgens had doorverkocht. De rechter legde hem zes maanden gevangenisstraf op.³²

Elf keer verschenen beklagden uit het onderzoeksgebied voor de rechter wegens het stelen van een fiets in 1918. Dat was één meer dan in de gehele voorgaande periode 1911-1917. Deze opmerkelijke stijging is te verklaren aan de hand van een circulaire, die minister B. Ort op 10 januari 1918 stuurde naar de procureurs-generaal. De minister sprak zijn zorg uit over het toenemende aantal diefstallen van fietsen en verder schreef hij: 'Ik moge voor deze aangelegenheid Uwe bijzondere belangstelling vragen, met verzoek met alle ten dienste staande maatregelen het bedoelde euvel [de rijwielfdiefstallen] te doen tegengaan'.³³ Uit dit rondschrrijven blijkt duidelijk dat de overheid prioriteit toekende aan het vervolgen van bepaalde misdrijven.

De vonnissen in strafzaken maken ten slotte melding van het ontvreemden van uiteenlopende spullen, waaronder bijvoorbeeld fietsbanden, fietspompen, huisraad en lood. Egbert Middel uit Nieuw-Buinen stal in de nacht van 17 op 18 september 1914 een bijenkorf van Harm Mulder. Hij doodde de bijen en verstopte de korf met de honing op de hooizolder van zijn woning, maar reeds de volgende dag vonden de rijksveldwachters Almoes en Oosting de buit en namen deze in beslag. Middel kreeg drie weken gevangenisstraf voor de diefstal.³⁴

Grafiek 7.4 laat zien welke goederen inwoners van de verschillende gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied zoal ontvreemdden. De dieven stalen over het algemeen goederen die ruimschoots aanwezig waren in hun woonomgeving. Zo pleegden inwoners van Zuidoost-Drenthe verhoudingsgewijs de meeste turfdiefstallen. Niet geheel toevallig was de vervening in dit gebiedsdeel voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog nog in volle gang. Datzelfde geldt voor veenderijen in de gemeente Odoorn en ook hier blijkt dat de bevolking regelmatig turf stal.

Grafiek 7.4 Procentueel aantal goederen per soort dat is gestolen door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Beklaagden uit de bosrijke gebiedsdelen Oude Landbouwdorpen, Hoogeveen en Odoornerveen maakten zich relatief vaak schuldig aan de diefstal van bomen. Coevordenaren stalen vaak spullen, die hier zijn gecategoriseerd als 'overige goederen'. Dat wijst op de diversiteit aan handelswaar in het stadje. Opvallend is dat inwoners van het Oostermoer, Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe in nog geen tien procent van de gevallen voor de rechter zijn verschenen wegens het ontvreemden van geld en sieraden, terwijl dat aandeel wat betreft de andere gebiedsdelen rond de twintig procent lag. Al met al kan uit de aard van de gestolen goederen niet worden afgeleid dat armoede ten grondslag lag aan de door de bevolking van veengebieden gepleegde diefstallen.

7.2 Stroperij

Stroperij was een minder zware vorm van diefstal, die zich grotendeels beperkte tot het wegnemen van goederen zoals zand, plaggen, gras, sprokkelhout en veldvruchten.³⁵ W.L.H. Köster Henke schrijft in zijn 'aanteekeningen en verklaringen' bij het Wetboek van Strafrecht dat een ontvreemding als stroperij moest worden aangemerkt, 'zoolang de bladeren of vruchten niet door de daad van den eigenaar of anderen rechthebbende zijn afgezonderd uit den schoot der natuur, niet zijn losgemaakt van den boom of het veld'.³⁶ De Jachtwet en de Visserijwet stelden het illegale jagen en vissen strafbaar. Dergelijke overtredingen werden echter behandeld door de kantongerechten en vallen zodoende buiten de grenzen van dit onderzoek.

Bijna zeventig procent van de drieëntachtig onderzochte stroperijen had betrekking op het wegnemen van voedsel. Het ging daarbij om aardappelen en groenten, maar ook om fruit. Lambert Reinds en Johannes van Tellingen uit Konijnenberg (gemeente Zweeloo) en Johannes Bremer uit De Kiel kregen ieder een boete van vijftig gulden, omdat

ze in de nacht van 4 op 5 augustus 1918 wortelen hadden weggenomen van een besloten erf van Lambert Zwinderman in het Odoornerveen. Daarnaast hadden de stropers peren geplukt van enkele vruchtbomen van de gedupeerde.³⁷ Het plukken van appels, peren en pruimen was wel vaker een nachtelijk tijdverdrijf van groepen jongeren. Het Wetboek van Strafrecht stelde hogere straffen op gezamenlijke stroperijen, maar in de praktijk was de strafmaat ongeveer gelijk aan die van 'eenvoudige' stroperij. Stropers die gebruik maakten van wagens of andere werktuigen om hun misdrijf te vergemakkelijken konden eveneens rekenen op zwaardere straffen, maar ook dan strafte de rechter meestal niet veel strenger.³⁸

De resterende stroperijen hadden voornamelijk betrekking op het ontvreemden van gras(zoden), hout en zand. Geert Knigge uit Nieuw-Amsterdam werd vervolgd, omdat hij een hoeveelheid gras had afgemaaid van een wal van Derk Jan Bartelds en zijn buit had meegenomen naar zijn woning. Voor de rechtbank deed Knigge een beroep op het recht van toe-eigening, door te stellen dat hij met Bartelds was overeengekomen dat het afgemaaide gras was inbegrepen bij zijn loon als vaste arbeider, maar Knigge wist de rechter niet te overtuigen en moest een boete betalen van drie gulden.³⁹ De landbouwer Jan Hindrik Wösten uit Munsterscheveld werd veroordeeld tot het betalen van een boete van vijftientwintig gulden, omdat hij op 23 maart 1918 een hoeveelheid zand van het veenschap Zwartenbergerveen had afgegraven en met zijn paard en wagen had weggevoerd naar het land van zijn moeder.⁴⁰

7.3 Verduistering

Er was sprake van verduistering als de dader zich een voorwerp toeëigende, nadat hij er op legale wijze tijdelijk de bezitter van was geworden.⁴¹ Voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog had bijna eenderde van de iets meer dan dertig door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde verduisteringen betrekking op fietsen. Zo gaven Albert Otten en Jan Wening op 24 augustus 1917 een rijwiel in bruikleen aan Hilbert van Wijk uit Dalen. Van Wijk zou de fiets in eigendom krijgen als hij enige tijd bij hen in dienst zou zijn, maar hij ruilde de fiets meteen om tegen een ander bij Geert Hermes, die hem er bovendien nog wat geld op toe gaf. De verduistering kwam uit toen enkele commiezen Van Wijk bij de grens betrapten op smokkelen, waarna de arrestant bekende dat hij de meegebrachte handelswaar had bekostigd met de opbrengst van de fietsverkoop. De rechter veroordeelde Van Wijk tot negen maanden celstraf.⁴²

Harm Sweers uit Odoorn huurde in Valthe een fiets van Lammert Dries. Ook hij verkocht de fiets in plaats van hem terug te brengen. Daarvoor was hij helemaal naar Groningen gereden. Verdediger mr. A. Kloekers gaf tijdens de rechtszitting te kennen niet veel sympathie te voelen voor zijn cliënt, die het geld voor de fiets had opgemaakt aan sterke drank. Hij wees er wel op dat de opkopers van gestolen fietsen in de meeste gevallen heel goed wisten dat ze geen eerlijke handel bedreven, maar dat ze desondanks bijna altijd vrijuit gingen. Daardoor waren mensen zoals Sweers extra de dupe, zodat hij dan maar een lichtere straf moest krijgen. De rechter was niet ontroerd door dit pleidooi en stuurde Sweers voor acht maanden naar de gevangenis.⁴³

Een kwart van de verduisteringen draaide om geld. Janna Baarslag uit Noord (gemeente Hoogeveen) verdonkeremaande in juni 1911 een bankbiljet van tien gulden van Wessel

Kattoun, die abusievelijk teveel loon had betaald aan haar zoon Koert. Toen Kattoun zijn vergissing bemerkte stuurde hij Baarslag een brief waarin hij vroeg naar het geld, maar daarop was geen reactie gekomen. Ook na herhaalde mondelinge verzoeken weigerde Baarslag de tien gulden terug te geven. Ze gaf daarentegen te kennen dat ze recht had op het geld, omdat Kattoun haar zoon regelmatig uitschold. Uiteindelijk werd de zaak voor de rechtbank gebracht. De rechter achtte Baarslag schuldig en legde haar een boete op van twintig gulden.⁴⁴

De overige gevallen van verduistering hadden betrekking op uiteenlopende goederen. Zo eigende de schipper Evert Bos uit Valthermond zich op 15 september 1915 een hoeveelheid turf toe van Jan van den Berg, die hij vervoerde voor diens rekening. Hij moest de turf naar Van den Bergs timmerfabriek in Valthermond varen, maar in plaats daarvan gooide hij de turf elders in Valthermond op de wal, waar hij een deel van zijn buit weggaf aan een zekere J. Pinkster. Bos verklaarde dat zijn schip lek was geraakt en dat hij daarom de turf van zijn schip had gegooid. Dat vond de rechter niet aannemelijk, waarop de beklaagde drie weken moest zitten.⁴⁵

Ondanks dat diverse verduisteringen voortvloeiden uit de omstandigheid dat daders de bewuste goederen beroepsmatig in beheer gekregen hadden, is slechts één keer iemand uit het onderzoeksgebied vervolgd voor een verduistering 'uit hoofde van zijn persoonlijke dienstbetrekking of van zijn beroep' in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁴⁶ Melkventer Antoon Jansen drukte gedurende de eerste helft van 1913 verschillende malen geld achterover van klanten, dat was bestemd voor de N.V. Stoomzuivelfabriek te Coevorden. Hij liep tegen de lamp nadat de directeur van de fabriek verschillende keren geld tekort was gekomen tijdens het controleren van de boekhouding. Jansen moest voor de rechter verschijnen, die hem voor drie maanden naar de gevangenis stuurde.⁴⁷

7.4 Overige vermogensdelicten

De overige vermogenscriminaliteit had een uiteenlopend karakter. Iemand maakte zich schuldig aan heling als hij handelde in goederen waarvan hij wist dat die waren verkregen door een misdrijf.⁴⁸ In totaal zijn nog geen twintig inwoners van het onderzoeksgebied vervolgd voor het plegen van heling in de periode 1911-1918. Wiecher Dijkstra en Klaas Jansen uit Coevorden stripten op 27 februari 1918 een hoeveelheid lood van het dak van een loods van de N.V. H. Spijkman en Co. Coevorder Kunstmesthandel. Het lood verkochten ze nog dezelfde avond aan Mozes Levie en Izak Zilverberg. De daders werden echter opgespoord en het kwam tot een rechtszaak. Raadsman mr. J. de Vrieze uit Amsterdam stelde dat de kooplieden te goeder trouw hadden gehandeld, omdat Zilverberg de lood-aankoop had genoteerd, iets wat hij vanzelfsprekend niet zou hebben gedaan bij gestolen handelswaar. Daarnaast vond de raadsman dat de ten laste gelegde feiten niet duidelijk waren omschreven in de dagvaarding. De rechter was het met De Vrieze eens dat er procedurefouten waren gemaakt. Hij gaf de dieven een boete van vijftientwintig gulden, maar verklaarde de dagvaarding van Levie en Zilverberg nietig.⁴⁹

Diverse helingzaken hadden betrekking op geld. Lammert Hof uit Nieuw-Buinen ging zes maanden de cel in, omdat hij op 8 augustus 1916 een bedrag van ongeveer tien gulden had aangenomen van zijn dertienjarige broertje Klaas, die dat geld in zijn opdracht had gestolen uit de toonbanklade van de coöperatieve bakkerij te Stadskanaal. Het geld was opgegaan aan drank en eetwaren.⁵⁰

Van oplichting was sprake als de dader zijn slachtoffer had weten te bewegen tot de afgifte van een bepaald goed, door zich voor te doen als iemand anders, door een andere hoedanigheid aan te nemen, door het plegen van 'listige kunstgrepen', of door het vertellen van een 'samenweefsel van verdichtsels'.⁵¹ Slechts zestien inwoners van het onderzoeksgebied zijn vervolgd voor het plegen van oplichting in de periode 1911-1918. Gerrit Visser uit Erica deed zich op 30 december 1911 voor als een arbeider van de Drentsche Landontginnings Maatschappij, om op die manier kantoorbediende Cornelis Jan Schoonbeek te bewegen hem een weekloon uit te betalen. Hij kreeg zes maanden gevangenisstraf.⁵²

Henderikus Brouwer uit Klijndijk betaalde op verschillende tijdstippen in de maand november 1917 met vals geld honderdvijftig gram bonbons van Gezina Stevens, een hoeveelheid chocolade van Jantina Hendrika Eursing en een plak chocolade van Jantje Schutrups. Brouwer had munten van een cent en een halve cent overtrokken met zilverbrons, waardoor deze het aanzien hadden gekregen van dubbeltjes en kwartjes. De rechter sprak de jongen echter vrij van de ten laste gelegde feiten wegens gebrek aan bewijs.⁵³ Willemetje Snijders uit het Amsterdamscheveld kwam voor de rechter, omdat ze gebruikte postzegels opnieuw in omloop had gebracht.⁵⁴ Op 12 februari 1912 had ze namelijk twee afgestempelde zegels van tweeënhalve cent op een brief geplakt en die ter verzending meegegeven aan een post-beambte. Ze moest een boete betalen van twee gulden voor dit misdrijf.⁵⁵

Er was sprake van valsheid in geschrifte als bewijsstukken werden vervalst om deze vervolgens als echt te laten doorgaan.⁵⁶ Volgens de rechtbankarchieven hebben tussen 1911 en 1918 slechts vier inwoners van het onderzoeksgebied zich schuldig gemaakt aan dit misdrijf. Een enkele keer is een handelaar vervolgd, omdat hij had gelogen over de aard van zijn koopwaar.⁵⁷ Gerhardus Harmanus Wessel uit Coevorden bedroog op 8 mei 1916 Gerrit Bernard Brink door hem een koe te verkopen die volgens Wessel pas gekalfd had, terwijl dit in werkelijkheid niet zo was. Wessel had zijn koper daarvan weten te overtuigen, omdat hij de koe 'ter markt [had gesteld] met bloederig vuile geslachtsdeelen en omgeving daarvan, met een dek over, met een pasgeboren kalf bij haar en met volle uier'. De koe gaf echter veel minder melk gaf dan verwacht mocht worden, waarop Brink aangifte deed van bedrog. Wessel moest voor de rechter verschijnen, die hem veroordeelde tot zes maanden gevangenisstraf.⁵⁸

Soms hadden strafzaken betrekking op faillissementen. Handelaren maakten zich schuldig aan bedrieglijke bankbreuk als zij goederen onttrokken aan een boedel op een tijdstip dat een faillissement was uitgesproken of niet meer kon worden afgewend. Daarmee benadeelden ze namelijk de rechten van hun schuldeisers.⁵⁹ Particulieren konden eveneens failliet worden verklaard en zich schuldig maken aan het duperen van crediteuren.⁶⁰ Zo verkocht de arbeider Jan Lanting uit Nieuw-Buinen 'zonder koopman te zijn' op 24 februari 1911 voor fl. 22,50 vijfduizend oude metselstenen aan Jan Langbeek, terwijl hij het bezit van die stenen niet had opgegeven bij curator A. van der Sluis tijdens de inventarisatie van zijn failliete boedel tien dagen eerder. Lanting had de stenen verrekend met een nog openstaande vordering van Langbeek van negen gulden voor een lading turf, waarna de beklaagde het resterende bedrag ten eigen bate had besteed. Volgens de *Emmer Courant* antwoordde Lanting tijdens de rechtszitting weinig op de vragen van de rechter en wist hij zich niet veel te herinneren, omdat hij – volgens eigen zeggen – zo vergeetachtig was. Lanting bekende overigens wel dat hij de stenen had verkocht. Ze waren immers zijn eigendom. Toen de rechter hem te kennen gaf dat hij die goederen niet aan zijn failliete boedel had mogen onttrekken,

antwoordde Lanting: 'Ik heb mijzelf niet failliet verklaard, een ander heeft dat gedaan'. Hij kreeg er drie maanden gevangenisstraf voor, een straf die de beklaagde wel wat hoog vond voor het verkopen van zijn eigen goed.⁶¹

7.5 Straffen voor diefstal

Tabel 7.7 toont de strafmaat voor diefstallen die aan het begin van de twintigste eeuw zijn gepleegd door beklaagden van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied. In de steekjaren 1900 en 1906 bestond het grootste gedeelte van de sancties uit gevangenisstraffen van een maand en minder. In 1900 ging het om maar liefst driekwart van het totaal aantal vervolgte diefstallen. In de vooroorlogse periode 1911-1914 was dit aandeel teruggelopen naar nog geen dertig procent. In die jaren lag de nadruk op geldboetes van tien gulden en lager, die bijna veertig procent van het totaal uitmaakten. Iets minder dan twintig procent van de beklaagden kreeg een vrijheidsstraf opgelegd van langer dan een maand en nog geen tien procent moest een boete betalen van meer dan tien gulden. Het aandeel vervolgte inwoners van het onderzoeksgebied dat in de periode voor de Eerste Wereldoorlog geen straf kreeg opgelegd voor diefstal was met minder dan twee procent nihil. Blijkbaar waren de aanklagers zeker van hun zaak als ze een dief voor de rechter brachten.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vond een verschuiving plaats in de strafmaat voor diefstal. Evenals aan het begin van de twintigste eeuw werden opnieuw voornamelijk straffen opgelegd van een maand en korter. Dat ging ten koste van het aandeel boetes van tien gulden en minder, dat sterk daalde naar ongeveer tien procent. De strafmaat werd dus zwaarder gedurende de oorlog, hoewel het aantal lange gevangenisstraffen iets afnam.

Tabel 7.7 Absoluut en procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van diefstal, 1900-1918

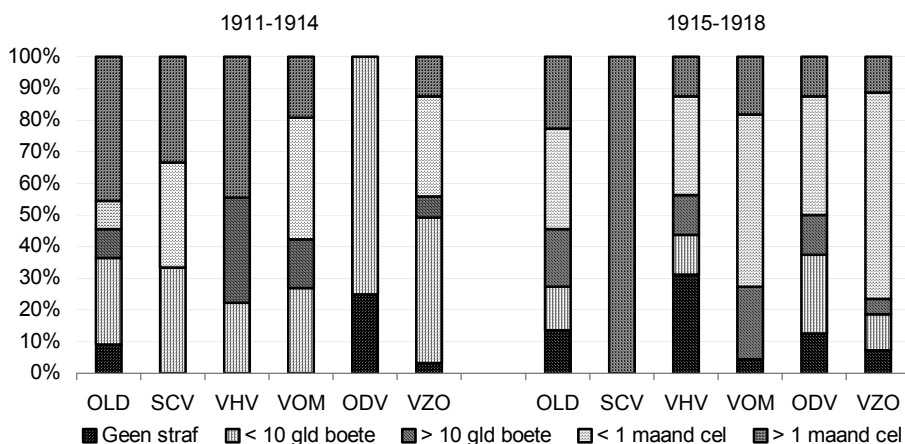
Jaar	Geen straf		≤ 10 gld. boete		> 10 gld. boete		≥ 1 maand cel		> 1 maand cel	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1900	4	10,8	2	5,4	1	2,7	28	75,7	2	5,4
1906	0	0,0	8	24,2	2	6,1	16	48,5	7	21,2
1911	1	2,6	9	23,7	2	5,3	21	55,3	5	13,2
1912	2	3,8	22	41,5	3	5,7	13	24,5	13	24,5
1913	4	5,6	35	49,3	8	11,3	10	14,1	14	19,7
1914	0	0,0	8	33,3	4	16,7	9	37,5	3	12,5
1915	6	12,5	4	8,3	5	10,4	31	64,6	2	4,2
1916	0	0,0	10	16,9	4	6,8	36	61,0	9	15,3
1917	6	16,7	5	13,9	4	11,1	14	38,9	7	19,4
1918	7	13,2	2	3,8	5	9,4	27	50,9	12	22,6
1911-1914	1,8	3,8	18,5	39,8	4,3	9,1	13,3	28,5	8,8	18,8
1915-1918	4,8	9,7	5,3	10,7	4,5	9,2	27,0	55,1	7,5	15,3
1911-1918	3,3	6,8	11,9	24,9	4,4	9,2	20,1	42,1	8,1	17,0

Bronnen: Zie tabel 4.7.

Zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog vielen de straffen voor diefstal relatief lager uit dan die voor mishandeling, dat vooral bestraft werd met celstraffen van meer dan een maand. Dat is vrij opmerkelijk, aangezien de maximale strafmaat van vier jaar voor diefstal twee keer zo hoog lag als voor mishandeling. Dit duidt erop dat veel diefstallen niet werden beschouwd als bijzonder ernstig. Uit de vorige paragrafen is dan ook gebleken dat het leeuwendeel van de diefstallen betrekking had op kleine ontvreemdingen van het land, waarbij de diefstal van turf de boventoon voerde.

Binnen het onderzoeksgebied verschilde de strafmaat voor diefstal sterk per gebiedsdeel. Grafiek 7.5 laat zien dat inwoners van de stad Coevorden, Hoogeveen en de Oude Landbouwdorpen voor de Eerste Wereldoorlog relatief vaak zware gevangenisstraffen kregen opgelegd. Het ging daarbij om een percentage van een derde tot bijna de helft van het totaal aantal veroordeelden. De zware strafmaat houdt verband met de omstandigheid dat inwoners van de genoemde drie gebiedsdelen verhoudingsgewijs vaak voor de rechter verschenen voor het ontvreemden van geld en sieraden. Dit soort diefstallen werd in de regel als ernstiger beschouwd dan het wegnemen van bijvoorbeeld turf, dat bovendien veel vaker voorkwam.

Grafiek 7.5 Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van diefstal, 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.7.

In de overige gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied speelden zware celstraffen geen prominente rol bij het veroordelen van diefstal. Daarbij springt in het oog dat dit ook geldt voor de beklaagden uit het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe, die wat betreft de geweldscriminaliteit en de gezagscriminaliteit over het algemeen juist relatief hoge gevangenisstraffen moesten uitzitten. De milde strafmaat voor dieven uit Zuidoost-Drenthe houdt ermee verband dat zij zich voor de Asser rechter hoofdzakelijk moesten verantwoorden voor het stelen van turven.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kregen beklaagden voor diefstal uit de gebiedsdelen Oostermoer en Zuidoost-Drenthe verhoudingsgewijs veel vaker een gevangenisstraf opgelegd dan in de vooroorlogse jaren. Wat betreft Zuidoost-Drenthe ging het om maar liefst zo'n tachtig procent van de vervolgte inwoners, waarbij de nadruk lag op straffen van een maand en minder. Odoornerveners werden tijdens de oorlog eveneens zwaarder bestraft voor diefstal. Zo moest de helft van de beklaagden uit dat gebiedsdeel naar de gevangenis, terwijl de rechtbank in voorgaande jaren geen enkele Odoornerveense dief had laten opsluiten. De verzwarende strafmaat voor inwoners uit de veengebieden was het resultaat van een algemene tendens, omdat turfdieven tijdens de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs hogere straffen kregen dan in de vooroorlogse jaren. Daarnaast werden meer goederen gestolen die werden beschouwd als waardevoller dan turf, zoals geld.

Coevordenaren kregen tijdens de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs de zwaarste straffen, omdat alle vier vervolgte dieven van achttien jaar en ouder langer dan een maand naar de gevangenis moesten. De rechtbank legde inwoners van de Oude Landbouwdorpen en Hoogeteene tijdens de oorlog juist vaker lichtere straffen op. Het aandeel gevangenisstraffen bleef weliswaar ongeveer gelijk aan het vooroorlogse percentage, maar daarbinnen verschoof het accent naar opsluiting van een maand en korter. Bovendien werden verhoudingsgewijs veel Hoogeteense beklaagden vrijgesproken van diefstal.

7.6 Conclusie

Het grootste deel van de vermogenscriminaliteit bestond uit diefstal. Delicten zoals stroperij, verduistering, heling en oplichting kwamen veel minder vaak voor. Zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog werd turf het vaakst weggenomen. Daarnaast stalen dieven regelmatig aardappelen van akkers. In andere gevallen miste de eigenaar fruit van zijn bomen. Over het algemeen speelde de geboden gelegenheid om te stelen een grote rol. Veel turven verdwenen namelijk in de wintermaanden en voedsel werd vooral gestolen in de oogsttijd, wanneer de gewassen rijp op het veld stonden. De diefstal van bijvoorbeeld reeds ingekuilde aardappelen kwam dan ook veel minder voor. Het toegenomen aantal ontvreemdingen tijdens de Eerste Wereldoorlog zegt iets over de economische situatie in Drenthe toentertijd. Blijkbaar was de koopkracht in met name de laatste oorlogsjaren zo gering en de schaarste zo nijpend, dat sommigen zich genoodzaakt zagen te gaan stelen.

Binnen het onderzoeksgebied kwamen verhoudingsgewijs de meeste beklaagden van vermogenscriminaliteit uit de gebiedsdelen Coevorden en Zuidoost-Drenthe. In Coevorden was de mogelijkheid om te stelen ruimschoots aanwezig, omdat de stad een centrumplaats was voor goederen, diensten en personen. In het veen beschouwde de bevolking de diefstal van turf vaak niet als een ernstige misdaad, omdat de turven in overvloed aanwezig waren en door henzelf gegraven waren. De rechterlijke macht lijkt ten dele dezelfde mening te zijn toegedaan, aangezien beklaagden uit het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe – die zich in Assen vooral moesten verantwoorden voor het wegnemen van turf – meestal lagere straffen kregen dan dieven uit andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied. Dat werd anders gedurende de Eerste Wereldoorlog, toen praktisch alle gebiedsdelen te maken kregen met een hogere strafmaat voor diefstal. Het is mogelijk dat diefstal strenger werd beoordeeld, omdat er een steeds groter gebrek heerste aan van alles.

Inwoners van de Oude Landbouwdorpen, Hoogeteene en het Oostermoer pleegden relatief weinig vermogensdelicten. Met name in de oude zanddorpen werd erg neerge-

keken op dieven. Potentiële dieven moesten de afweging maken of het plegen van een bepaalde diefstal genoeg ‘rendement’ zou opleveren om de eigen positie binnen de hechte gemeenschap voor in gevaar te brengen. Dat zal vaak niet het geval zijn geweest. Er zijn nog andere argumenten te noemen voor het lage niveau van de vermogenscriminaliteit onder inwoners van de landbouwgebieden. Zo was er geen sprake van grote armoede aan het begin van de twintigste eeuw, hoewel de boerenbevolking geenszins in weelde leefde. Daarnaast waren de (uiterlijke) economische verschillen tussen de diverse sociale groepen in de boerendorpen minder groot dan in het veen, waardoor ontevredenheid met de eigen sociale positie en de daaruit voortvloeiende criminele gevolgen er minder snel de kop zullen hebben opgestoken.

Grafiek 7.6 Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van eenvoudige diefstal in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1930

Bronnen: *Criminele statistiek 1911*, CBS, xxiv; *Criminele statistiek 1918*, CBS, xxvi; *Criminele statistiek 1921*, CBS, xiii; *Criminele statistiek 1926*, CBS, 14; *Criminele statistiek 1931*, CBS, 14.

Maakte de ontwikkeling van de vermogenscriminaliteit voor, tijdens en na de Eerste Wereldoorlog in de provincies rondom Drenthe een soortgelijke ontwikkeling door of was de situatie er wezenlijk anders? Uit grafiek 7.6 blijkt dat in de periode tot aan de oorlog het relatieve aantal ‘eenvoudige’ diefstallen in Drenthe voortdurend hoger lag dan in de omliggende provincies en in Nederland als geheel.⁶² Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef de Drentse diefstalstijging van zo’n vijftien procent achter bij die in Groningen, Overijssel en Friesland, waar sprake was van een toename van de helft tot twee keer zoveel veroordeelden als in de vooroorlogse jaren 1911-1914. Het aantal veroordeelde dieven in deze provincies steeg gedurende de oorlogsjaren dus razendsnel naar het hoge niveau van Drenthe.

Elders in Nederland was de groei eveneens sterk geweest, want het landelijk gemiddelde toonde in de oorlog zelfs uit boven de Drentse situatie. Deze stijging werd hoofdzakelijk gerealiseerd in 1918, toen de economische situatie overal in Nederland sterk was verslechterd als gevolg van het uitblijven van de import van voldoende goederen, het lage niveau van de binnenlandse productie en het gedeeltelijk falen van de distributiebeleid.

Het ligt voor de hand dat vooral de grote steden te maken kregen met een diefstaltoename, omdat daar over het algemeen minder mogelijkheden waren om aan voedsel en andere primaire levensbehoeften te komen dan op het platteland. Uit de *Crimineele Statistiek* blijkt echter dat het relatieve aantal veroordeelde dieven weliswaar sterk toenam in de provincie Utrecht, maar dat de beide Hollanden daarbij juist ver achter bleven. Het hoge niveau van de vermogenscriminaliteit in het laatste oorlogsjaar had betrekking op de zuidelijke grensprovincies en vooral Gelderland.⁶³

Het relatieve aantal veroordeelden voor diefstal nam direct na de Eerste Wereldoorlog verder toe. Het beëindigen van de oorlog op 11 november 1918 was dus niet tegelijk het startsein voor een daling van de vermogenscriminaliteit. Dat is niet zo vreemd als in ogenschouw wordt genomen dat de geallieerde blokkade van Duitsland vooralsnog intact bleef, waardoor ook Nederland verstoken bleef van voorraden. Nadat de onderhandelingen tussen Duitsland en de geallieerden in de zomer van 1919 uiteindelijk hadden geresulteerd in een definitief vredesverdrag, braken betere tijden aan. Blokkades werden opgeheven en vrij importeren was weer toegestaan. Hierdoor daalde de vermogenscriminaliteit in Nederland sterk vanaf 1920 en vooral 1921. Het hoge niveau van de vervolgde diefstal in de periode 1919-1922 was dan ook vooral het resultaat van de situatie in 1919. In dat jaar werden in Nederland per 10.000 inwoners gemiddeld maar liefst tien personen veroordeeld wegens diefstal, terwijl het in Drenthe ging om bijna negen. Dit aantal was in beide gevallen hoger dan in 1918.

In de jaren 1923-1926 liep het aantal veroordeelde dieven in Nederland terug tot iets boven het niveau van voor de Eerste Wereldoorlog. Deze daling vond ook plaats in Groningen, maar in Friesland werden vooralsnog evenveel mensen veroordeeld als tijdens de oorlog. Het aantal dieven in Overijssel daalde weliswaar tot onder het oorlogsniveau, maar de vooroorlogse situatie werd daarbij niet bereikt. In de periode aan het eind van de jaren twintig daalde het Nederlandse gemiddelde verder. Het aantal veroordeelden voor diefstal in Groningen, Overijssel en Friesland bleef echter stabiel ten opzichte van de voorgaande jaren.

Het aantal diefstallen in Drenthe daalde in de periode 1923-1926 veel minder sterk ten opzichte van de omringende provincies en het Nederlandse gemiddelde. Dat lag vooral aan een flinke toename in de jaren 1924 en 1925. Deze situatie hing samen met de penibele toestand toentertijd in het veen. Na afloop van de Eerste Wereldoorlog en het afronden van de vredesonderhandelingen was de steenkoolvoorziening vanuit het buitenland namelijk weer snel op gang gekomen. Dat had grote gevolgen voor de turfindustrie, omdat voorraden onverkocht op het zetveld bleven staan. Hierdoor kelderden de turfprijzen en daalden de lonen. Veel arbeiders in het zuidoosten van Drenthe raakten werkloos. Zij hadden nauwelijks uitzicht op werk elders, terwijl werkverschaffingsprojecten en steunregelingen van de overheid geen structurele oplossing boden.⁶⁴ Deze rampzalige ontwikkeling zal er – net als gedurende de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog – toe hebben geleid dat inwoners van de Drentse venen eerder een diefstal pleegden dan in gunstiger perioden.

In de periode 1927-1930 nam het aantal veroordeelden voor diefstal in Drenthe flink af, waardoor ongeveer hetzelfde niveau werd bereikt als het landelijk gemiddelde. De algehele economische crisis die vanaf 1929 de kop op stak, zorgde aanvankelijk dus niet voor een toename van de vermogenscriminaliteit in Nederland.

Oorlogscrisiscriminaliteit

‘De Eerste Wereldoorlog bevestigde in het neutrale Nederland op overtuigende wijze het verband tussen criminaliteit en sociaal-economische omstandigheden. Zóveel Nederlanders verrijkten zich met smokkelhandel en overtredingen van de distributiewetten dat het aantal veroordeelden binnen enkele jaren met bijna 400% toenam. Dit massale, deels noodgedwongen vertoon van zelfzucht leidde ertoe dat eerst de huizen van bewaring en vervolgens de strafgevangenissen overvol raakten’, schrijft Franke over de toegenomen misdadigheid gedurende de Eerste Wereldoorlog in Nederland.¹ Ook de door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied gepleegde criminaliteit steeg sterk tijdens de oorlogsjaren, hoewel de hierboven genoemde verviervoudiging niet is bereikt. Het grootste deel van de beklaagden maakte zich schuldig aan delicten die een direct gevolg waren van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, zoals de illegale uitvoer van goederen en het ontduiken van distributieregels. Dit soort misdrijven hebben de aard en omvang van de Drentse criminaliteit dus sterk beïnvloed.

In dit hoofdstuk zal geen vergelijking worden gemaakt tussen vooroorlogse jaren en de periode tijdens de Eerste Wereldoorlog, omdat oorlogscrisiscriminaliteit alleen voorkwam in oorlogstijd. Nog geen procent van de door beklaagden uit het onderzoeksgebied gepleegde delicten werd gepleegd in 1914. Tabel 8.1 laat zien dat het ging om slechts elf misdrijven, die overigens voor het merendeel hadden plaatsgevonden in december van dat jaar. Deze delicten zullen verder in dit hoofdstuk eveneens buiten beschouwing worden gelaten.

Tabel 8.1 Absoluut aantal oorlogscrisisdelicten en het aantal oorlogscrisisdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1914-1918

Jaar	OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰
1914	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	11	3,4
1915	3	1,4	6	16,1	1	0,6	5	2,4	1	3,2	223	65,6
1916	22	9,9	35	91,4	7	4,5	26	12,2	0	0,0	676	191,5
1917	39	17,4	29	73,9	9	5,7	38	17,5	4	12,4	456	124,3
1918	73	32,2	44	109,3	29	18,3	23	10,4	7	21,4	431	113,1
Totaal	137	12,4	114	59,5	46	5,9	92	8,7	12	7,6	1.797	101,6

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit tabel 8.1 blijkt dat binnen het onderzoeksgebied verhoudingsgewijs veruit de meeste oorlogscrisisdelicten werden gepleegd door beklaagden uit Zuidoost-Drenthe. Het ging daarbij werkelijk om een veelvoud van het aantal misdrijven waaraan inwoners van andere gebiedsdelen zich schuldig maakten. Een hoogtepunt werd bereikt in 1916. In dat jaar pleegden beklaagden uit Zuidoost-Drenthe per 10.000 inwoners meer dan honderdnegentig oorlogscrisismisdrijven. In de laatste twee oorlogsjaren nam dit aantal af met meer dan veertig procent, maar desondanks bleef het gaan om een groot aantal delicten.

Inwoners uit de andere gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied hebben zich in veel mindere mate schuldig gemaakt aan oorlogscrisiscriminaliteit. De stad Coevorden nam een tussenpositie in. Uit Coevorden kwamen verhoudingsgewijs beduidend meer beklaagden dan uit de overige gebiedsdelen, maar tegelijkertijd lag dit aantal ver onder het niveau van dat van Zuidoost-Drenthe. Hoewel beide gebiedsdelen aan de rijksgrens lagen, is een groot verschil dat de grens tussen het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe en Duitsland vele malen langer was dan de grens tussen de stad Coevorden en Duitsland. De mogelijkheden om te smokkelen waren in Coevorden verhoudingsgewijs dus kleiner dan in Zuidoost-Drenthe, maar zoals gezegd was dat niet voor iedere Coevorder smokkelaar een onoverkomelijk probleem.

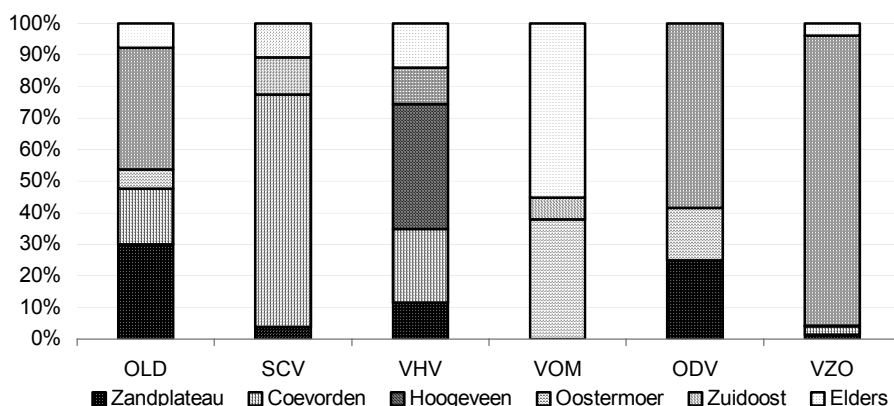
Afbeelding 8.1 Het onherbergzame karakter van het veengebied bood smokkelaars met name in het nachtelijke duister kansen om met hun waar ongehinderd Duits grondgebied te bereiken (collectie Gemeentearchief Emmen)

Ondanks dat een gering aantal beklaagden uit de overige gebiedsdelen zich schuldig maakte aan oorlogscrisiscriminaliteit viel gedurende de oorlogsjaren wel een algehele toename te bespeuren. Zo maakten inwoners van de Oude Landbouwdorpen zich in 1918 meer dan drie keer zo vaak schuldig aan oorlogscrisisdelicten dan in 1916. Dit type misdaad nam eveneens toe onder inwoners van Hogeveen en het Odoornerveen. Beklaagden uit het Oostermoer pleegden in 1917 meer oorlogscrisisdelicten dan in de jaren daarvoor, maar in 1918 was er weer sprake van een daling. Al met al komt naar voren dat oorlogscrisiscriminaliteit hoofdzakelijk een aangelegenheid was van inwoners van de grensgemeenten Coevorden, Emmen en Schoonebeek, grofweg de gebiedsdelen Coevorden en Zuidoost-Drenthe.

Het zal duidelijk zijn dat de oorlogscrisiscriminaliteit een sterk plaatsafhankelijk karakter had. Grafiek 8.1 laat zien dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen bijna dertig procent van hun oorlogscrisiscriminaliteit pleegden in de zandplateaugemeenten, waarbij het overigens alleen ging om de gemeenten Sleen en vooral Dalen. In bijna veertig procent van de gevallen pleegden zij oorlogscrisisdelicten in de gemeenten Emmen en Schoonebeek, waarbij zowel de grens bij Barger-Compascuum in het oosten als het Schoonebeekerdiep in het zuiden populaire oversteekplaatsen waren.

Inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe pleegden meer dan negentig procent van de oorlogscrisiscriminaliteit in de eigen streek. Ook de enkele Odoornerveense smokkelaar had zijn 'werkterrein' vooral in Zuidoost-Drenthe. De grens tussen de gemeente Emmen en Duitsland was aantrekkelijk vanwege zijn onherbergzaam en verlaten karakter, waardoor diegenen die bekend waren met de plaatselijke omstandigheden grote kans hadden om met hun smokkelwaar ongehinderd Duits grondgebied te bereiken. Wat betreft de gemeente Schoonebeek vond smokkel vaak plaats rond Nieuw-Schoonebeek in de uiterste zuidoosthoek van Drenthe.

Grafiek 8.1 Procentueel aantal oorlogscrisisdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918

Toelichting en bronnen: Zie tabel 5.2.

Ook de inwoners van de stad Coevorden maakten zich vooral in hun eigen gemeente schuldig aan oorlogscrisiscriminaliteit. Het ging daarbij om bijna drievierde van het totaal aantal delicten. Iets meer dan tien procent van de door Coevordenaren gepleegde misdrijven werd gepleegd in aangrenzende delen van de provincie Overijssel. Dat geldt ook voor veertien procent van de Hooogeveense oorlogscrisiscriminaliteit. Daarnaast pleegden beklaagden uit Hooogeveen iets meer dan twintig procent van hun misdrijven in de gemeente Coevorden, maar het grootste deel – bijna veertig procent – vond plaats in de gemeente Hooogeveen zelf. Zoals gezegd ging het hierbij hoofdzakelijk om overtredingen van de Distributiewet. Ook veel inwoners van het Oostermoer maakten zich in hun eigen omgeving schuldig aan oorlogscrisiscriminaliteit, maar tegelijkertijd werd iets meer dan de helft vervolgd voor het plegen van oorlogscrisisdelicten in gebieden buiten het onderzoeksgebied. Het ging daarbij hoofdzakelijk om het Duits-Groningse grensgebied in de gemeente Vlagtwedde.

Tabel 8.2 geeft een overzicht van de verschillende soorten oorlogscrisisdelicten waaraan inwoners van het onderzoeksgebied zich tijdens de Eerste Wereldoorlog schuldig maakten.² Deze misdrijven hadden een uiteenlopend karakter. Direct na het uitbreken van de oorlog waren sancties afgekondigd tegen de uitvoer van allerlei goederen. De lijst met producten waarvoor uitvoerrestricties golden, werd gedurende de oorlogsjaren continu uitgebreid. Meestal waren de duur van dergelijke uitvoerverboden en de plaats waar ze van kracht waren eveneens onderhevig aan voortdurende wijzigingen. Uit tabel 8.2 blijkt dat in 1914 en 1915 veruit het grootste deel van de vervolgte oorlogscrisiscriminaliteit bestond uit uitvoermisdrijven. Het absolute hoogtepunt volgde een jaar later. In 1917 was het aantal absolute smokkelgevallen weer terug op het niveau van 1915, terwijl de smokkel in het laatste oorlogsjaar nog verder afnam.

Tabel 8.2 Absoluut en procentueel aantal oorlogscrisisdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918

Jaar	Uitvoer		Visitatie		Staat van beleg		Opslag en vervoer		Distributiewet	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1915	229	95,8	8	3,3	2	0,8	-	0,0	-	0,0
1916	376	49,1	28	3,7	3	0,4	354	46,2	5	0,7
1917	215	37,4	25	4,3	8	1,4	274	47,7	53	9,2
1918	179	29,5	9	1,5	11	1,8	348	57,3	60	9,9
Totaal	999	45,7	70	3,2	24	1,1	976	44,6	118	5,4

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Soms verhinderden smokkelaars hun arrestatie door op de vlucht te slaan. Dergelijke visitatiebelemmeringen kwamen voor de Eerste Wereldoorlog weliswaar ook voor, maar die gevallen hadden steeds betrekking op de illegale invoer. Het belemmeren van visitatie met betrekking tot de smokkel náár Duitsland is in dit onderzoek echter gecategoriseerd als

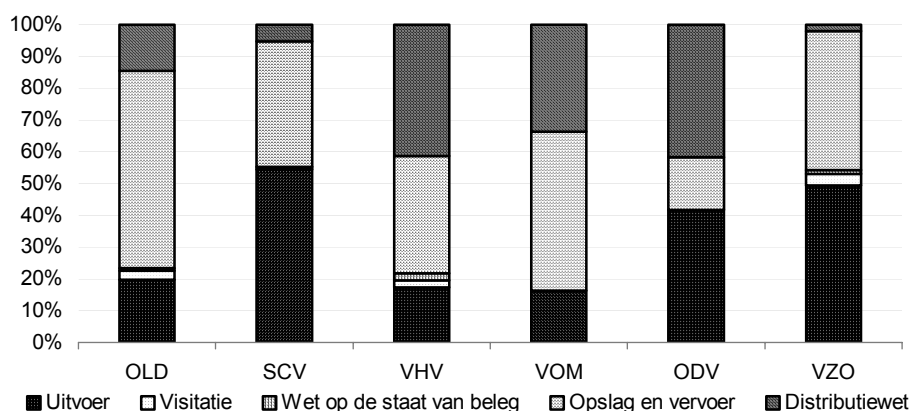
oorlogscriscriminaliteit, aangezien deze delicten strafbaar waren gesteld als gevolg van crisismaatregelen en zodoende in de vooroorlogse periode niet hadden bestaan. Slechts een klein aantal personen is vervolgd voor dit soort delicten. Het ging jaarlijks om gemiddeld iets meer dan drie procent van de totale oorlogscriscriminaliteit, waarbij het hoogtepunt lag in de jaren 1916 en 1917.³

Om de controle te effectueren werden gemeenten langs de rijksgrens in staat van beleg verklaard, zodat militaire autoriteiten er het bestuur op zich konden nemen. Zij mochten onder andere plaatselijke verordeningen uitvaardigen om de opslag en het vervoer van goederen in hun territorium aan banden te leggen. Tabel 8.2 laat zien dat de overtredingen van dergelijke regels een miniem deel uitmaakten van de totale oorlogscriscriminaliteit.

De maatregelen om smokkel en aanverwante misdrijven tegen te gaan bleken ontoereikend, zodat het per 1 april 1916 verboden werd om zonder vergunning goederen op te slaan en te vervoeren binnen de Eerste Linie, een zone van 5.500 meter breedte langs de rijksgrens. De strafmaat werd daarbij flink verhoogd ten opzichte van het overtreden van de militaire verordeningen. Desondanks kwamen opslag- en vervoersdelicten veelvuldig voor. Het ging in 1916 en 1917 om bijna de helft van de totale oorlogscriscriminaliteit en in 1918 zelfs om meer dan de helft.

Naarmate de oorlog vorderde nam de schaarste toe. In augustus 1916 reageerde de overheid daarop met de Distributiewet, die binnenlandse voorraden moest distribueren en rantsoeneren. In zowel 1917 als 1918 bestond zo'n negen tot tien procent van de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde oorlogscriscriminaliteit uit het overtreden van de distributiewetgeving. Het ging daarbij met name om de verkoop van goederen tegen hogere prijzen dan was toegestaan, de verkoop van goederen zonder geldige bonkaarten en het zonder toestemming verhandelen van voorraden.

Grafiek 8.2 Procentueel aantal oorlogscriscriminaldelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918

Toelichting en bronnen: Zie tabel 4.3.

Zoals gezegd was smokkel voornamelijk een aangelegenheid van inwoners van het Drentse grensgebied. Grafiek 8.2 geeft hiervan duidelijk blijk. Vooral inwoners van de gebiedsdelen Coevorden en Zuidoost-Drenthe maakten zich schuldig aan de verboden uitvoer van producten, terwijl de overige oorlogscrisiscriminaliteit voornamelijk betrekking had op opslag- en vervoersdelicten. Dat gold niet voor beklaagden uit andere gebiedsdelen. Inwoners van Hogeveen, Odoornerveen en in mindere mate het Oostermoer overtraden namelijk in de meeste gevallen de Distributiewet. De nadruk lag er veel minder op smokkel en opslag- en vervoersdelicten, omdat deze gebiedsdelen verder van de rijksgrens lagen. De helft van de door beklaagden uit het Oostermoer gepleegde oorlogscrisiscriminaliteit had betrekking op opslag- en vervoersdelicten. Het ging daarbij vooral om inwoners van de gemeenten Borger en Odoorn. Beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen maakten zich in hoofdzaak schuldig aan opslag- en vervoersdelicten. Veruit de meeste van hen kwamen uit dorpen in de grensgemeenten Dalen, Emmen en Schoonebeek.

Afbeelding 8.2 Ook in het veengebied werd de grensbewaking verscherpt. Dit kon echter niet voorkomen dat veel mensen zich schuldig maakten aan smokkel (collectie B.J. Mensingh, Exloo)

Beklaagden uit Zuidoost-Drenthe verschenen verhoudingsgewijs het vaakst voor de rechter wegens het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit. Uit tabel 8.3 blijkt dat zij zich bovendien per persoon schuldig maakten aan gemiddeld veruit de meeste delicten. Coevordenaren verschenen eveneens veelvuldig voor de rechter, maar het aantal oorlogscrisismisdrijven per beklaagde was geringer dan in het geval van Zuidoost-Drenthe. Het aantal beklaagden dat elders in het onderzoeksgebied woonde was klein. De meesten kwamen uit het gebiedsdeel Oude Landbouwdorpen, dat gedeeltelijk in het grensgebied lag. Verhoudings-

gewijs de minste beklaagden woonden in Hoogeveen, dat het verst verwijderd was van de rijksgrens.

Tabel 8.3 Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit in de periode 1915-1918

Gebiedsdeel	Abs.	‰	delicten/ beklaagde
Oude Landbouwdorpen	128	14,4	1,07
Stad Coevorden	99	63,8	1,15
Hoogeveen	41	6,6	1,12
Oostermoer	87	10,1	1,06
Odoornerveen	12	9,4	1,00
Zuidoost-Drenthe	1.291	89,6	1,38

Bronnen: Zie tabel 4.3.

In tabel 8.4 is weergegeven in welke mate inwoners van de gemeente Emmen zich schuldig maakten aan oorlogscrisiscriminaliteit. Hier is eenzelfde tendens te constateren als bij de andere delictsoorten. Het relatieve aantal vervolgte inwoners uit de zanddorpen was het laagst, terwijl het aantal beklaagden toenam naarmate veengebieden later aan snee waren gebracht en gekoloniseerd. Bij de oorlogscrisisdelicten lijkt echter de ligging van de verschillende veengebieden ten opzichte van de rijksgrens een doorslaggevende rol gespeeld te hebben. Zo kwamen beklaagden verhoudingsgewijs vaker uit het Amsterdamscheveld dan uit het Barger-Westerveen, terwijl inwoners uit de eerstgenoemde streek in tegenstelling tot die uit het Barger-Westerveen nauwelijks in de rechtszaal verschenen vanwege het plegen van delicten uit de 'reguliere' misdrijfcategorieën.

Tabel 8.4 Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit in de jaren 1915-1918

Streek	1915		1916		1917		1918	
	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰	Abs.	‰
Esdorpen en filialen	0	0,0	12	25,1	12	24,2	11	21,5
Barger-Westerveen	17	29,3	48	82,4	39	66,7	38	64,8
Amsterdamscheveld	0	0,0	12	116,2	8	73,8	7	61,5
Weerdingerveen	0	0,0	25	63,7	4	9,9	11	26,2
Oosterveen en Smeulveen	4	13,8	17	58,8	24	83,0	13	45,0
Emmer-Compascuum	5	9,2	76	131,9	45	73,3	35	53,6
Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum	133	165,0	283	329,7	201	219,9	218	224,0
Roswinkelerveen	18	95,4	52	271,0	19	97,3	27	136,0
Totaal	177	52,9	525	151,2	352	97,6	360	96,1

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Eenzelfde ontwikkeling is te constateren voor de andere veengebieden in de gemeente Emmen. Weerdingerveen, het Oosterveen en Smeulveen lagen wat verder van de grens, waardoor het relatieve aantal voor oorlogscrisisdelicten vervolgte inwoners er onder het gemiddelde lag van die gemeente. Daarbij moet overigens wel worden bedacht dat in deze venen verhoudingsgewijs toch nog altijd veel meer beklagden voor oorlogscrisiscriminaliteit woonden dan in de gebiedsdelen Oude Landbouwdorpen, Hoogeveen, Oostermoer en Odoornerveen. Het relatieve aantal vervolgte inwoners van Emmer-Compascuum lag iets hoger, maar de meeste beklagden kwamen wederom uit de streken Roswinkelerveen en vooral Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum. Dat zal ermee te maken hebben dat dit gebied een lange grens bezat met Duitsland, die gedeeltelijk nog liep door ongerept en moeilijk toegankelijk hoogveen.

8.1 Smokkel naar Duitsland

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog stelde de toenmalige overheid zich aanvankelijk terughoudend op wat betreft de afkondiging van vergaande noodmaatregelen, om op die manier het maatschappelijke en economische leven in Nederland zoveel mogelijk 'normaal' te laten verlopen. Het was de regering wel duidelijk dat smokkelaars niet ongestraft hun gang mochten gaan, omdat hun activiteiten het aanbod en de prijzen op de binnenlandse markt nadelig beïnvloedden. Verder bestond het gevaar dat de oorlogvoerende landen het neutrale Nederland partijdigheid zouden verwijten, als de tegenpartij meer voorraden aangeleverd kreeg dan officieel was afgesproken.⁴

De Levensmiddelenwet van 3 augustus 1914 was een eerste oorlogscrisismaatregel.⁵ Deze wet moest prijsopdrijving en het achterhouden van voorraden tegengaan, maar er stonden amper sancties op overtredingen. Het kwam erop neer dat de kleinhandel zich moest houden aan maximumprijzen voor allerlei producten, die steeds voor een bepaalde periode waren vastgesteld. Burgemeesters kregen weliswaar de bevoegdheid om de voorraden van overtreders tegen een relatief lage schadeloosstelling in beslag te nemen en te verdelen onder de bevolking, maar in de praktijk is dat nauwelijks gebeurd.⁶

Het systeem van de maximumprijzen werkte exporteren in de hand. Op 3 augustus was daarom tevens de Uit- en vervoerwet in werking getreden, die de autoriteiten de mogelijkheid bood om de uitvoer en het vervoer van bepaalde goederen geheel of gedeeltelijk te verbieden.⁷ Specifieke goederen werden daarbij niet genoemd. De overheid vaardigde voor een bepaald product een exportverbod uit, als de omstandigheden een dergelijke beslissing noodzakelijk maakten. Hiermee was de nieuwe wet veel flexibeler dan zijn voorganger uit 1870, die in oorlogstijd weliswaar de uitvoer en doorvoer regelde van paarden, hooi, stro, haver, steenkool en cokes, maar levensmiddelen buiten beschouwing liet.⁸

Direct na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog waren de verboden nog bijna uitsluitend gericht op het veiligstellen van de militaire bevoorrading, maar al snel dienden ze ook om de binnenlandse voedselvoorziening op peil te houden. In de loop van 1914 volgden de uitvoerverboden van uiteenlopende levensmiddelen elkaar namelijk in rap tempo op.⁹ Exporteurs konden alleen uitvoerconsenten krijgen als ze een gelijkwaardige hoeveelheid afzetten op de binnenlandse markt voor de relatief lage maximumprijzen. Op die manier hoopte de overheid het binnenlandse verbruik op peil te houden, terwijl handelaren alsnog hun oorlogswinsten konden behalen.

Het voert te ver om hier de tekortkomingen van het systeem van prijs- en voorraadbewaking aan een nadere analyse te onderwerpen, maar in ieder geval kan de conclusie worden getrokken dat de overheidsmaatregelen geen eind maakten aan de illegale uitvoer naar Duitsland. Deze markt was praktisch onverzadigbaar, omdat veel goederen er snel schaars werden vanwege de geallieerde blokkadepolitiek. Bovendien produceerde de Duitse oorlogseconomie in de eerste plaats voor het leger, zodat de tekorten aan consumptieartikelen er alleen maar toenamen. 'De prijsverschillen aan deze en gene zijde van de grens waren en zijn ten aanzien van een aantal artikelen zó buitensporig groot, dat de verleiding om daarvan te profiteren niet alleen in het klein voor een aantal grensbewoners, maar ook in het groot voor helaas maar al te veel kooplieden te sterk is geweest', schreef oud-minister M.W.F. Treub.¹⁰

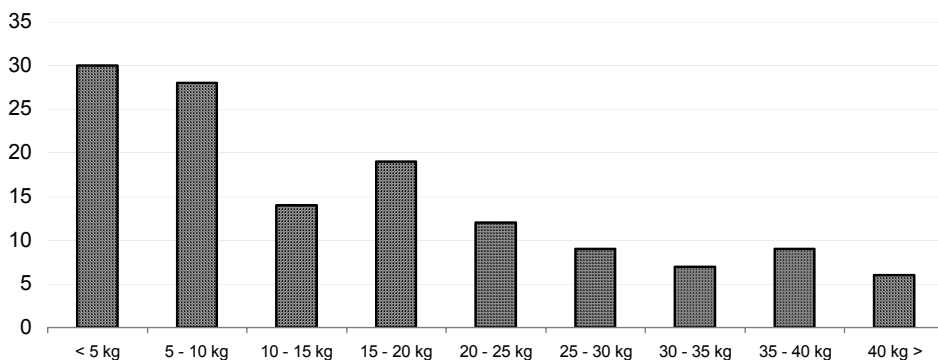
Particulieren moesten hun handelswaar vaak afnemen van tussenhandelaren en andere leveranciers, die daardoor flink konden verdienen, terwijl ze weinig risico liepen om te worden vervolgd. Desondanks was de smokkel ook zeer lucratief voor de 'gewone man'. G.E. de Vries schrijft dat veel veenarbeiders zelfs stopten met turfgraven, omdat het smokkelen meer inkomsten opleverde.¹¹ Ondanks de koppeling van uitvoerconsenten aan de verplichte binnenlandse afzet richtten ook veel boeren zich op de gretige Duitse markt. Ze konden daarbij vaak hun gang gaan, omdat de controle vooralsnog weinig voorstelde. Sommigen fraudeerden met de opgegeven hoeveelheden, terwijl anderen gewassen gingen verbouwen waarvoor geen exportvergunningen waren vereist.¹² Hierdoor werd een steeds kleiner deel van het landbouwareaal gebruikt voor de binnenlandse voedselvoorziening.

Uitvoerdelicten hoefden niet per definitie te worden gepleegd langs de rijksgrens. Zo liet landbouwer Henderikus Schuiling uit Eext in februari 1915 vanaf het station te Gieten een grote lading aardappelen transporteren naar het Duitse Gelsenkirchen. Tijdens een visitatie van de goederentrein vlak voor de grens in Enschede werd ontdekt dat er sprake was van smokkel. Schuiling was weliswaar in het bezit van consenten die de uitvoer dekten van dertigduizend kilo aardappelen, maar hij had in Gieten opdracht gegeven om in de goederenwagens 'zooveel aardappelen in te laden, als die wagens konden bevatten', waardoor de drie betreffende wagens in totaal meer dan vijftienduizend kilo te zwaar waren. De landbouwer verklaarde dat hij op deze manier iets had willen terugverdienen aan de consenten die hij 'zoo duur had gekocht'. Het leverde hem een gevangenisstraf op van vier maanden.¹³

Meestal had smokkel betrekking op veel kleinere hoeveelheden. Zo diende Willem Hutter uit Veenoord zich te verantwoorden voor de illegale uitvoer van een stukje zeep op 16 juli 1917. Hij kreeg er een boete voor van vijf gulden.¹⁴ Remmelt Pater uit Nieuw-Amsterdam moest vijftientwintig gulden boete betalen, omdat hij in augustus 1917 een paar nieuwe grijze wollen sokken had proberen te smokkelen naar Duitsland.¹⁵

Grafiek 8.3 laat zien hoeveel kilo rijst in Zuidoost-Drenthe opgepakte smokkelaars bij zich hadden gedurende de periode 1915-1918. Het gaat hierbij om het totale gewicht van de rijst in combinatie met producten die tegelijkertijd waren gesmokkeld. Smokkelaars hadden namelijk in veel gevallen uiteenlopende goederen bij zich. Gerrit Klement uit Barger-Oosterveen is daarvan een voorbeeld. Hij probeerde volgens de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 'zoowat een heelen kruidenierswinkel' over de grens te brengen. Klement werd op 5 februari 1917 aangehouden met elfenhalve kilo spek, negentien kilo rundvet, vier bussen rubbersolutie, zes stukken zeep, anderhalve kilo cacao, een liter raapolie, twee-

Grafiek 8.3 Absoluut aantal smokkelgevallen van rijst al dan niet in combinatie met andere goederen naar het totale gewicht in kilogrammen dat is gepleegd langs de Drents-Duitse grens in de periode 1915-1918

Toelichting: In 138 van de in totaal 272 veroordelingen is de exacte hoeveelheid rijst onbekend. Deze strafzaken zijn niet meegeteld in de berekeningen. Bronnen: Zie tabel 4.3.

enhalve kilo tarwebloem, drieënhalve kilo rijst en twee kilo koffie in zijn bezit. De rechter vroeg zich sarcastisch af of Klement in één keer rijk had willen worden en legde hem een gevangenisstraf op van vier maanden.¹⁶

Gemiddeld hadden smokkelaars zo'n 7,8 kilo bij zich, toch nog altijd een behoorlijk gewicht voor een hoeveelheid goederen die, vaak op de rug, door het nog grotendeels woeste grensgebied vervoerd moest worden. In de meeste strafzaken was de lading rijst en andere smokkelwaar lichter dan vijftien kilo. In slechts enkele gevallen werden smokkelaars aangehouden met hoeveelheden van veertig kilo en meer. Vaak waren het de grensbewoners zelf die een enorme voorraad goederen meenamen richting Duitsland. Harm Berend Mues uit Barger-Oosterveen had zich toegelegd op de smokkel van katoen. Op 11 september 1918 werd hij opgepakt met maar liefst 135 meter katoenen manufacturen, zes katoenen boezeroens, twee katoenen fluwelen jassen, twee katoenen fluwelen bovenbroeken, acht katoenen borstrokken, vier katoenen onderbroeken en vier katoenen schorten. De rechter veroordeelde Mues tot een gevangenisstraf van drie maanden.¹⁷

Het lage gewicht van veel ladingen smokkelwaar lijkt er in eerste instantie op te wijzen dat van een grootschalige smokkelorganisatie in Drenthe geen sprake was en dat mensen vooral van de gelegenheid gebruik hebben gemaakt om zich te verrijken met de sluikhandel. Desondanks zijn er ook aanwijzingen die het tegendeel aannemelijk maken. Een enkele keer werd namelijk een omvangrijk smokkelnetwerk opgerold. In de nacht van 23 op 24 juni 1916 waren Karel van Almelo en Frederik Bernardus Jansen uit Coevorden betrapt op smokkelen. Zij verklaarden dat ze door rijksveldwachter Jan Petrie benaderd waren om voor dertig gulden per persoon op het station van Coevorden een hoeveelheid spek, rijst, tarwemeel, lijnolie en rundvet te verstoppen in een met turfstrooisel beladen goederenwagon. Het was de bedoeling geweest dat Petrie die wagon vervolgens zou verzegelen, zodat de smokkelwaar veilig Duitsland kon bereiken.

Stationschef Berend Lucas Oostindien bleek allerlei inlichtingen te hebben verschaft om de smokkel te vergemakkelijken, terwijl winkelier Derk Keddeman voor de goederen had gezorgd. Winkeliers traden regelmatig op als opdrachtgevers en leveranciers van smokkelgoederen. Zij beschikten immers beroepshalve over grote voorraden en bovendien was het aantrekkelijk om producten over de grens te verkopen, omdat in de eigen winkel de relatief lage maximumprijzen golden. De ‘hulpjes’ Van Almelo en Jansen moesten ieder twee maanden naar de gevangenis. De stationschef kreeg drie maanden voor zijn bijdrage en leverancier Keddeman ging voor vijf maanden achter slot en grendel. De voortvluchtige rijksveldwachter werd uiteindelijk opgesloten voor een jaar.¹⁸

Smokkelaars gingen vaak in groepen over de grens. S. van der Hoek schrijft dat commiezen op 14 maart 1917 een bende van ongeveer vijftientig smokkelaars hadden aangehouden, waarbij ze een grote hoeveelheid vet en spek in beslag namen.¹⁹ Het was echter lastig om zoveel arrestanten tegelijk af te voeren, zodat maar liefst zeventien personen wisten te ontkomen in het nachtelijke duister.²⁰ Uit het archief van de arrondissementsrechtbank te Assen blijkt dat zes personen daadwerkelijk zijn vervolgd voor deze smokkel bij Munsterscheveld.²¹ Indien het genoemde aantal van vijftientig personen op waarheid berust, dan zegt dit iets over de massaliteit van de smokkel. Velen deden er aan mee, maar lang niet iedereen verscheen voor de rechter, ook al was hij ervoor opgepakt.

Bij de smokkel door meerdere personen had iedereen zijn eigen taak. Sommigen leden stonden op de uitkijk en het kwam zelfs voor dat werd geprobeerd de opsporingsambtenaren om de tuin te leiden. Zo liep Roelof Kiewiet uit het Roswinkelerveen in de nacht van 4 op 5 juni 1916 met een lege doos in een zak voor zijn vader Willem Kiewiet en Frederik Gelijk uit om de aandacht af te leiden van hun sluikhandel in eetbaar vet. De rechter achtte Kiewiet schuldig aan medeplichtigheid aan smokkel en veroordeelde alle betrokkenen tot drie maanden cel.²²

De wederzijdse hulp tussen smokkelaars onderling ging soms erg ver. Het viel de rechtbank te Winschoten op dat aangeklaagde smokkelaars steeds vroegen om een geldboete. Naderhand kwam uit dat zij gezamenlijk geld bijeenlegden om de boetes van te betalen.²³ De smokkelaars hadden er ook een oplossing voor gevonden als ze onverhoopt in de cel belandden. Zo berichtte de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* op 19 januari 1918 dat smokkelaars te Klazienaveen een soort bond hadden opgericht, die de gezinnen van gevangen of uitgewezen smokkelaars financieel ondersteunde.²⁴

Van collegialiteit tussen de smokkelaars was weinig meer te bespeuren als zij elkaar op een of andere manier bedrogen. Abel Jans Abels was gedurende de Eerste Wereldoorlog commies in de gemeente Emmen. Hij heeft na de oorlog allerlei belevenissen uit die tijd op papier gezet. Familieleden hebben deze onuitgegeven verhalen bewaard. Uit de documenten – die de auteur de titel ‘Aantekeningen’ meegaf – komt een beeld naar voren over hoe smokkelaars te werk gingen en hoe ze uit handen probeerden te blijven van de overheidsdienaren. In één van zijn verhalen schrijft Abels over een banketbakker die extra probeerde te verdienen aan de sluikhandel, door smokkelaars noga te verkopen in plaats van de schaarse, in Duitsland zeer gewilde chocoladerepen. De Duitsers wilden de noga echter niet afnemen, waardoor de desbetreffende smokkelaars er financieel bij inschoten. Toen Abels deze smokkelaars op een dag arresteerde voor een andere uitvoerpoging waren ze nog niet vergeten welke streek de bakker hen had geleverd, want ze verlinkten hem als eerste.²⁵

Het opsporen van smokkelwaar was in feite een kat-en-muisspel tussen de smokkelaars en de opsporingsbeambten. Er werden allerlei manieren verzonnen om de goederen over de grens te krijgen. Landbouwer Alexander Wessel uit Coevorden vervoerde op 23 oktober 1915 een lading mest naar zijn land in de directe nabijheid van de grens met Duitsland. Toen grenswachten de wagen inspecteerden, troffen ze onder de mest een lading gerookt en gezouten spek aan, alsmede 160 pakjes plantenvet en 240 pakjes margarine. Uit verder onderzoek bleek dat op het land van Wessel meer spek was verborgen. Wessel probeerde zich er uit te redden door te verklaren dat de goederen bedorven waren en dat hij daarom de voorraad spek en vet had willen begraven, maar de landbouwer werd niet geloofd. Tijdens de rechtszitting bleek dat de lading spek van in totaal ongeveer achthonderd kilo per tram was aangevoerd vanuit Meppel. De beklaagde had twintig gulden gekregen voor het verbergen van de smokkelwaar. Het was de bedoeling geweest dat het spek vervolgens op een geschikt moment opgegraven en weggehaald zou worden door Duitse handlangers. De rechter stuurde Wessel voor vier maanden naar de gevangenis voor de speksmokkel en legde hem enige weken later een boete op van vijf gulden voor zijn poging om het vet en de margarine uit te voeren. De uitvoer van deze artikelen was in oktober 1915 nog niet verboden door de Uitvoer- en vervoerwet en werd zodoende milder bestraft als: 'poging tot uitvoer van accijnsvrije goederen, bij het tarief ontheven van uitgaande rechten buiten route of heerbaan'.²⁶

Blijkbaar was er soms ook sprake van een competitief element tussen smokkelaars en de opsporingsambtenaren, want toen commies Abels na enkele dagen intensief opsporingswerk uiteindelijk een rijstsmokkelaar wist aan te houden, ontlokte dat de arrestant de uitspraak: 'Dat heb je mooi gedaan'.²⁷ Opgebrachte smokkelwaar werd verbeurdverklaard en verkocht. Smokkelaars uit het Groningse grensgebied beheerden een fonds, waaruit zij de in beslaggenomen goederen terugkochten. Die gang van zaken kwam aan het licht, nadat een lading vet in handen was gevallen van de autoriteiten, terwijl die nog de verzegeling droeg van de vorige verbeurdverklaring.²⁸

De inbeslagname was meestal niet moeilijk als de smokkelaars Duits grondgebied nog niet hadden bereikt, maar het werd lastiger als dat wel het geval was. Desondanks bleef de eis tot inbeslagname bestaan, aangezien de plegers van een geslaagde smokkelpoging eveneens konden worden vervolgd. Johan Gerhard Heller uit Hooiland (gemeente Emmen) voerde op 23 september 1915 twee paarden uit. Hij kreeg er een half jaar gevangenisstraf voor, maar omdat de dieren bij Hellers aanhouding al over de grens waren verdwenen, bepaalde de rechtbank dat de beklaagde tevens vijfhonderd gulden moest betalen voor elk paard dat niet alsnog werd uitgeleverd. De straf zou omgezet worden in zes weken extra cel, indien Heller de paarden niet binnen twee maanden terugbracht of de vergoeding betaalde.²⁹ De bedragen die de veroordeelden dienden te betalen voor hun smokkelwaar waren afhankelijk van de geschatte waarde van die goederen.

Bij de smokkel naar Duitsland waren alle denkbare goederen betrokken als handelswaar. De keuze voor het smokkelen van een bepaald product was ingegeven door de vraag in Duitsland en de beschikbaarheid van een bepaald product in Nederland. Zoals gezegd was voor handelaren vooral de smokkel lucratief van goederen waarvoor maximumprijzen golden, aangezien dit soort producten in Nederland veel minder opbracht dan de eigenlijke marktwaarde. Tabel 8.5 laat zien welke goederen inwoners van het Drentse onderzoeksgebied zoal smokkelden in de periode 1915-1918. Op jaarbasis zijn duidelijke

Tabel 8.5 Absoluut en procentueel aantal goederen per categorie dat is gesmokkeld door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918

Categorie goederen	1915		1916		1917		1918		Totaal	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Graan(producten)	114	49,8	101	26,9	34	15,8	5	2,8	255	25,2
Aard., groenten en fruit	4	1,7	2	0,5	5	2,3	3	1,7	15	1,5
Rijst	56	24,5	90	23,9	41	19,1	7	3,9	194	19,2
Zuivel en eieren	1	0,4	4	1,1	1	0,5	1	0,6	7	0,7
Suiker	0	0,0	0	0,0	1	0,5	2	1,1	3	0,3
Koffie, thee en cacao	1	0,4	99	26,3	90	41,9	52	29,1	242	24,0
Drank en rookwaren	0	0,0	4	1,1	18	8,4	31	17,3	53	5,2
Vlees, spek en vis	44	19,2	59	15,7	52	24,2	4	2,2	161	15,9
Eetbare vetten	31	13,5	208	55,3	88	40,9	24	13,4	351	34,8
Vee en pluimvee	11	4,8	14	3,7	0	0,0	2	1,1	30	3,0
Manufacturen	0	0,0	33	8,8	68	31,6	99	55,3	200	19,8
Zeep	0	0,0	59	15,7	93	43,3	34	19,0	186	18,4
Brandstof	17	7,4	0	0,0	0	0,0	0	0,0	20	2,0
Overige goederen	4	1,7	12	3,2	18	8,4	21	11,7	56	5,5
Aantal veroordelingen	229		376		215		179		1.010	

Toelichting: Smokkelaars namen vaak gelijktijdig goederen mee uit verschillende categorieën. Deze soorten smokkelwaar zijn in de tabel steeds apart meegeteld. Hierdoor is het totaal aantal veroordelingen (veel) kleiner dan de som van de categorieën. Zie verder bijlage 8.1. Bronnen: Zie tabel 4.3.

verschillen waar te nemen. In de eerste oorlogsjaren ging het vooral om landbouwproducten. Het accent lag daarbij op granen (inclusief eindproducten zoals brood) en rijst.

Zuivel, eieren, aardappelen en groenten werden nauwelijks gesmokkeld. Blijkbaar bestond daaraan in de Duitse grensstreek minder behoefte, omdat de boerenbevolking aldaar allerlei levensbehoeften zelf kon voortbrengen. Die veronderstelling wordt ondersteund door een bericht in de *Emmer Courant* van 29 maart 1916 over Nederlandse gezinnen die uit Duitsland terugkeerden als gevolg van de hongersnood. De correspondent schrijft namelijk ter afsluiting van zijn artikel dat de naburige grensgemeenten niet te maken hadden met de grote tekorten waarvan elders in Duitsland sprake was.³⁰ Verder was deze relatief gunstige situatie natuurlijk het gevolg van de omstandigheid dat inwoners van de Duitse grensstreek het gemakkelijkst hun rantsoen konden aanvullen met smokkelwaar uit Nederland. Vanaf 1916 nam de smokkel van levensmiddelen in snel tempo af. Terwijl in 1915 nog bijna de helft van de aangehouden smokkelaars graan(producten) had proberen uit te voeren, was dat aandeel in 1918 gedaald tot nog geen drie procent. Ook de smokkel van rijst daalde flink. De verboden uitvoer van andere agrarische producten bleef tegelijkertijd staan op een onveranderd laag niveau.

De smokkel van vee kwam eveneens sporadisch voor. Dat zal een praktische oorzaak hebben gehad; runderen en paarden kunnen nu eenmaal minder gemakkelijk stiekem de grens over worden gebracht dan een paar pond tarwe of rijst. Bovendien waren de autoriteiten erop gebrand de uitvoer van met name paarden te verhinderen, omdat die beesten nog een belangrijke rol vervulden in de toenmalige oorlogsvoering. Commies Abels schrijft over de paardensmokkel: 'De prijzen aan de andere kant van de grens die men voor een paard betaalde, waren ongehoord hoog. De potentiële smokkelaars aan de Nederlandse grens, werd het zeer gemakkelijk gemaakt ook van deze hoge prijzen te profiteren. Iedere dag weer werden de kommiezen en politie tureluurs, wanneer een Nederlandse boer-grensbewoner hen juichend en jubelend mededeling deed, dat zijn paard gestolen was. Nu ja gestolen: het was blijkbaar wel een eerlijke dief geweest, want de tegenwaarde, een dikke bundel Duitse papieren marken, lag in de verlaten kribbe. Nee, de boer had er geen idee van, wie dat had kunnen doen'.³¹ Het is dan ook niet verwonderlijk dat dergelijke 'diefstallen' niet zijn terug te vinden in de rechtbankarchieven.

Gedurende de Eerste Wereldoorlog werden voortdurend andere goederen populair als smokkelwaar. In 1916 en 1917 waren veel smokkelaars opgepakt die eetbare vetten bij zich hadden, maar in het laatste oorlogsjaar maakte de vetsmokkel een sterke daling door. In 1917 kwam tevens de smokkel op van meer luxe artikelen, zoals rookwaren, drank, koffie, thee en cacao. Door de schaarste werden dergelijke producten een jaar later alweer minder frequent gesmokkeld. Smokkelaars namen toen vaker cichorei mee, dat diende als surrogaat voor koffie.

Vanaf 1916 was de sluikhandel in zeep in opkomst. Het hoogtepunt werd reeds bereikt in het jaar erop, waarna de zeepsmokkel behoorlijk terugliep. De productie daalde sterk, omdat de import van grondstoffen was gestagneerd. Dat was op 25 mei 1918 voor de *Emmer Courant* aanleiding om een artikel te wijden aan de vraag hoe het beste bespaard kon worden op het zeepgebruik. De krant raadde aan om restjes zeep in een neteldoek te wikkelen, die dan dienst deed als een zeepbal: 'Bij het wasschen dringt het schuim in het porieuze, zachte omhulsel en droogt daar later in op om bij 't volgende gebruik dadelijk overvloedig schuim op te leveren'. Nog geen twee weken later meldde de krant dat de distributie van zeep gestaakt zou worden als gevolg van het gebrek aan grondstoffen.³²

De smokkelhandel verschoof voortdurend naar producten die het meest opleverden. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog was dat vooral voedsel, maar in de laatste oorlogsjaren vonden hoofdzakelijk luxe artikelen hun weg naar Duitsland. Het toenemende tekort aan allerlei goederen in Nederland had gevolgen voor het aanbod van smokkelwaar, aangezien met name de gelegenheidssmokkelaars in de grensstreek door veranderende prijsverhoudingen moeilijker aan (voordelige) handelswaar konden komen, of de goederen eenvoudigweg zelf nodig hadden. Bovendien konden goederen die in Nederland zelf schaars en dus gewild waren geworden, voortaan met minder risico worden verkocht op de binnenlandse zwarte markt.

De smokkel werd voor het grootste deel bepaald door de vraagzijde. Blijkbaar was in 1918 vooral de illegale uitvoer van wol, katoen en andere stoffen nog een lucratieve bezigheid, aangezien meer dan de helft van de vervolgte smokkelaars manufacturen bij zich had. Voedsel kon toen in ons land nauwelijks meer worden gemist, maar tegelijkertijd zal de Duitse vraag naar voedingswaren zijn afgenomen. Deze ietwat merkwaardige situatie was het resultaat van een bescheiden verbetering van de economische toestand waarin

Duitsland verkeerde gedurende de eerste helft van 1918. De *Emmer Courant* schrijft namelijk op 23 mei van dat jaar dat de Duitse voedselvoorraden toenamen dankzij de aanvoer vanuit Russische 'provincies'. Als gevolg daarvan was het broodrantsoen in Duitsland zelfs verhoogd met honderd gram. Volgens de krant werden de rollen hierdoor omgedraaid en was er nu sprake van voedselsmokkel naar Nederland.³³ De schaarste in het laatste oorlogsjaar in Nederland is ook te constateren aan de hand van de sterk teruggelopen diversiteit aan smokkelgoederen. In 1916 en 1917 hadden smokkelaars uit het Drentse onderzoeksgebied namelijk nog in ongeveer de helft van de vervolgde gevallen goederen bij zich uit meerdere categorieën, maar in 1918 was dit aandeel gedaald tot iets meer dan een kwart.

8.2 De Wet op de staat van oorlog en beleg

De Uit- en vervoerwet van 3 augustus 1914 gaf de autoriteiten weliswaar de bevoegdheid om de uitvoer te verbieden van bepaalde goederen, maar de grensbewaking was problematisch, omdat er te weinig manschappen waren om de lange rijksgrens effectief te kunnen controleren. Aanvankelijk werden in het grensgebied militairen aangesteld als onbezoldigd rijksveldwachter, zodat zij bevoegd waren om overtreders te verbaliseren, maar dat kon geen eind maken aan de smokkelhandel.³⁴ Om de controlemogelijkheden te vergroten, verklaarden de autoriteiten op 25 september 1914 alle gemeenten langs de rijksgrens in staat van beleg, tot zover dat nog niet was gebeurd in met name de zuidelijke provincies. In Drenthe had dit besluit betrekking op de gemeenten Coevorden, Dalen, Emmen en Schoonebeek.

De autoriteiten mochten de staat van oorlog of de staat van beleg alleen afkondigen in uitzonderlijke situaties, zoals in oorlogstijd, bij oorlogsgevaar en bij binnenlandse onlusten. De bepalingen hieromtrent waren geregeld in de Wet op de staat van oorlog en beleg van 23 mei 1899.³⁵ Het kwam erop neer dat het burgerlijk bestuur in de genoemde situaties zijn bevoegdheden grotendeels moest afstaan aan militaire bevelhebbers. Het verschil tussen de staat van oorlog en de staat van beleg bestond er grofweg uit dat militairen binnen de in staat van oorlog verklaarde gebieden maatregelen namen na overleg met het burgerlijk gezag, terwijl de burgerlijke besturen binnen de in staat van beleg verklaarde gebieden volledig onderworpen waren aan het militair gezag.

Het militair gezag beschikte over vergaande bevoegdheden, die van grote invloed waren op het dagelijkse leven van de bewoners van de desbetreffende gebieden. Na afkondiging van de staat van oorlog kon de bevolking worden verplicht om hulp te verlenen bij militaire werkzaamheden. Voor dat doel konden bijvoorbeeld de Arbeidswet, de Veiligheidswet en de Hinderwet buiten werking worden gesteld. Objecten die de verdediging belemmerden – zoals beplanting en bebouwing – mochten worden verwijderd of afgebroken, terwijl het militair bestuur tevens de bevoegdheid bezat om terreinen en gebouwen in gebruik te nemen van zowel lagere overheden, instanties als particulieren. De eigenaren kregen daarvoor overigens wel een schadeloosstelling. Verder was het in de in staat van oorlog verklaarde gebieden verboden om te berichten over de getroffen maatregelen.

Abbeelding 8.3 Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de landsgrenzen streng bewaakt om de illegale uitvoer van goederen tegen te houden. Dat wordt op deze foto getoond door de palissade waarvoor de wachten poseren (collectie Stedelijk Museum Drenthe's Veste, Coevorden)

In de in staat van beleg verklaarde gebieden golden extra restricties. Zo werden burgerlijke vrijheden ingeperkt doordat toestemming verleend moest worden voor het houden van openbare vergaderingen en andere bijeenkomsten. De pers kreeg te maken met censuur en het briefgeheim kon tijdelijk buiten werking worden gesteld. Daarnaast gingen de militaire bevelhebbers het verkeer regelen en ze mochten bepaalde personen de toegang tot het in staat van beleg verklaarde gebied ontzeggen of hen daaruit verwijderen. Het militair gezag kon het wegvoeren van vee, werktuigen, levensmiddelen en andere goederen verbieden, terwijl ook beperkingen konden worden gesteld aan het vervoer en de opslag van goederen waarvoor een uitvoerverbod gold. Verder werden de regels omtrent opsporing en huiszoeking versoepeld en konden fabrieken, winkels en andere etablissementen tijdelijk worden gesloten als daartoe aanleiding was.³⁶

De in staat van beleg verklaarde grensstrook had een gemiddelde breedte van ongeveer een uur lopen, maar dat bleek niet voldoende om smokkelaars tegen te houden. Zij legden net buiten het grensgebied voorraden aan, die dan in de nachtelijke uren werden uitgevoerd naar Duitsland. Volgens C. van Tuinen was er zelfs sprake van geregelde diensten tussen de 'stapelplaatsen' buiten de controlestrook en de rijksgrens. Smokkelaars waren niet bang om geverbaliseerd te worden, omdat de straffen voor het overtreden van de plaatselijke verordeningen – zoals het verboden goederenvervoer – aanvankelijk nog bestonden

uit geringe geldboetes. De beklagde kon zijn activiteiten dus meteen weer vervolgen en zo de boete proberen terug te verdienen.³⁷

Het militair gezag reageerde op de smokkel met steeds strengere maatregelen, zoals het vergroten van de controlestrook langs de grens. In Drenthe werd het in staat van beleg verklaarde gebied uitgebreid met de gemeente Odoorn op 8 juli 1915, Oosterheselen, Sleen en Zweeloo op 25 oktober 1915 en Borger, Gasselte, Gieten en Hoogeveen op 3 december van dat jaar. Wat betreft het onderzoeksgebied zou de gemeente Anloo ten slotte volgen op 30 mei 1917.

Het was de militaire autoriteiten menens en om de bevolking daarvan te overtuigen waarschuwden ze in de *Emmer Courant* van 30 oktober 1915: 'Het is in den laatsten tijd veelvuldig voorgekomen, dat personen, die onder verdachte omstandigheden de grens trachten te passeeren, geen gevolg gaven aan het herhaald aanroepen door personeel, belast met de grensbewaking. Daardoor zijn reeds verschillende personen gewond geworden. De Territoriale Bevelhebber in Friesland, Groningen en Drenthe [kolonel H. Meijboom] wijst er derhalve de burgerbevolking nogmaals met nadruk op, dat men zich aan lijfsgevaar blootstelt, indien men geen gevolg geeft aan den oproep tot stilstaan, gedaan door personeel, belast met de grensbewaking'.³⁸

Er waren geregeld gewelddadige incidenten te betreuren tussen grenswachten en smokkelaars. Daarbij vielen aan beide kanten zowel doden als gewonden. In maart 1917 werd een commies doodgeschoten bij het grenskantoor van Ter Apel, toen hij een vermoedelijke groep smokkelaars wilde aanhouden. Achteraf bleken de 'smokkelaars' echter soldaten te zijn geweest van hetzelfde detachement als waartoe het slachtoffer behoorde.³⁹

Schietpartijen in het Drents-Duitse grensgebied hadden over het algemeen geen dodelijke afloop. Op 16 februari 1916 werd Hermannus H. neergeschoten tijdens een smokkelpoging in Barger-Compascuum, terwijl ene H. A. hetzelfde overkwam op 14 december van dat jaar in de buurt van Nieuw-Weerdinge. De laatstgenoemde persoon moest zelfs zwaargewond worden afgevoerd naar het ziekenhuis in Groningen.⁴⁰ Desondanks konden beiden het treffen navertellen. Harmannus Hoving uit Emmer-Compascuum diende zich op 23 oktober 1916 voor de rechter te verantwoorden omdat hij visitatie had proberen te ontlopen, maar hij werd vrijgesproken. Roelof Ananias uit Roswinkelermarke (de initialen H. A. berusten waarschijnlijk op een drukfout) kreeg op 26 februari 1917 drie weken gevangenisstraf voor de smokkel van 2,7 kilogram wollen garen.⁴¹

Langs de grens met België was de situatie grimmiger. Zo waren er tot januari 1918 reeds vijfhonderd dode smokkelaars te betreuren in Limburg.⁴² Dat kwam omdat de Duitsers de zuidgrens eveneens streng bewaakten, om te verhinderen dat vluchtelingen Nederland konden bereiken en dat vanuit ons land wapens en dergelijke naar het bezette België gesmokkeld zouden worden. Voor dat doel hadden de Duitse autoriteiten van Limburg tot aan Zeeland een hekwerk van prikkeldraad laten neerzetten, dat onder hoogspanning stond van tweeduizend volt. Smokkelaars lieten zich er echter niet door ontmoedigen en probeerden door middel van allerlei trucs door de versperring te komen, maar dat is wel ten koste gegaan van talloze slachtoffers.⁴³

Een andere maatregel tegen de sluikhandel was het uitzetten van notoire smokkelaars en andere personen die in de ogen van de militaire autoriteiten een gevaar vormden voor de rust en de algemene veiligheid. Van Tuinen schrijft dat van het uitzetten een afschrikkende werking uitging, maar uit de vorige paragraaf blijkt dat de omvang van de smokkel

er niet bepaald kleiner door werd.⁴⁴ Vanaf juni 1915 mochten personen in hechtenis worden genomen, die het in staat van beleg verklaarde gebied waren uitgezet, maar zonder toestemming waren teruggekeerd.⁴⁵ Tussen juli 1915 en september 1918 zijn vierentwintig inwoners van het Drentse onderzoeksgebied vervolgd voor deze overtreding.

Willem August Albert Brijan uit Barger-Compascuum keerde op 10 juli 1915 terug naar de gemeente Emmen, terwijl hem de toegang was ontzegd tot de grensstreek. Daarnaast had hij tijdens zijn aanhouding de onbezoldigde rijksveldwachter Geert Oosterloo beledigd met: 'Je bent een snotzak en anders niet'. Brijan verklaarde dat hij was teruggekomen om zaken te regelen, waaronder het ruilen van zijn woning tegen een schip, zodat hij zijn vrouw en kinderen kon meenemen. De beklagde gaf toe dat hij wist dat het in staat van beleg verklaarde gebied voor hem verboden terrein was, maar hij dacht dat een verblijf van 'een oogenblik' wel was toegestaan. Dat mocht dus niet, met als gevolg dat de rechter Brijan een celstraf oplegde van drie maanden.⁴⁶

Afbeelding 8.4 Het militaire bestuur liet in lokale kranten afkondigen wie niet meer in de in staat van beleg verklaarde gemeenten mochten verblijven. Individuele kenmerken van de desbetreffende personen werden daarbij uitvoerig omschreven, zodat eventuele overtreders snel konden worden opgespoord.

Bron: EC, 25 juni 1915, 1

8.3 Opslag- en vervoersdelicten

Het militaire bestuur in de grensstreek en zijn pogingen om de smokkelhandel tegen te gaan was geen onverdeeld succes. De plaatselijke bevelhebbers bezaten grote autonomie, waardoor ze vaak verschillende en soms zelfs tegenstrijdige maatregelen namen. Als gevolg van die onoverzichtelijke situatie bepaalde het kantongerecht te Sittard in augustus 1915 dat de militaire autoriteiten niet bevoegd waren om te bepalen wie de plaatselijke verordeningen had overtreden en daaruit vloeide voort dat 'overtreders' niet gestraft konden worden.⁴⁷

De regering moest zich gaan buigen over nieuwe regelgeving en dat resulteerde in de wet van 31 december 1915, die in werking trad op 1 april 1916.⁴⁸ Deze wet omvatte diverse bepalingen omtrent de opslag en het vervoer van goederen richting de grens binnen de Eerste Linie, een strook van 5.500 meter breedte langs de rijksgrens. De bepalingen kwamen grotendeels overeen met de plaatselijke verordeningen van het militaire gezag, maar in het vervolg werden overtredingen beschouwd als een misdrijf en daardoor veel zwaarder bestraft.

De naleving van de wet van 31 december 1915 kwam in handen van commiezen der directe belastingen, accijnzen en invoerrechten van het ministerie van Financiën, maar de militaire autoriteiten bleven assisteren bij de opsporing van smokkelaars en andere overtreders. Bovendien liet de overheid ten behoeve van de grensbewaking voortdurend soldaten als 'buitengewoon commies' overhevelen naar het ministerie van Financiën. Volgens de *Emmer Courant* waren er zodoende in april 1918 niet minder dan vijftienhonderd hulpcommiezen gestationeerd in het Drentse en Groningse grensgebied.⁴⁹ Abel Jans Abels bemande aanvankelijk met één collega een commiezenpost in de gemeente Emmen. Na verloop van tijd kregen zij ondersteuning van zesentwintig buitengewoon commiezen, die onder leiding kwamen te staan van Abels. Hij was echter niet bijzonder gelukkig met de komst van deze soldaatcommiezen, omdat volgens hem slechts enkelen volkomen betrouwbaar waren, terwijl de rest gewoon meesmokkelde of zich liet omkopen.

Abels had grote moeite om soldaatcommiezen op heterdaad te betrappen, omdat hij 'dag en nacht [werd] geschaduwd door enige leden van de bende'.⁵⁰ Uiteindelijk slaagde Abels er met de hulp van collega's van een naburige grenspost in om enkele smokkelaars aan te houden die ongehinderd 'patrouillerende' buitengewoon commiezen waren gepasseerd en bovendien van hen de verzekering hadden gekregen dat de verdere route veilig zou zijn. De afwikkeling van deze corruptiezaak was echter minder succesvol. Volgens Abels werd geen verdere vervolging ingesteld tegen de soldaten, omdat de militaire commandant simpelweg niet kon geloven dat zijn ondergeschikten tegen hem hadden durven liegen over het gebeuren. De arrestanten ontkenden namelijk iedere betrokkenheid.

Verder zal de veronderstelling een rol hebben gespeeld dat soldaatcommiezen niet hoefden te smokkelen, omdat ze goed verdienden. De buitengewoon commiezen ontvingen namelijk twee gulden per dag, terwijl ze hun militair traktement behielden en werden gekleed en gehuisvest door de overheid. Daarnaast hadden ze vrij reizen op verlofdagen en ontvingen ze een kostwinnersvergoeding indien ze waren getrouwd. Officieren kregen een extra toelage van vijftig gulden per maand. Zodoende incasseerden de militairen meer dan Abels zelf. Hij kreeg maandelijks vijfenveertig gulden, dat eind 1917 werd aangevuld met vijfentwintig gulden 'corruptietoeslag'. Van dit inkomen moest de commies wel al zijn onkosten betalen.⁵¹

Afbeelding 8.5 Groepsportret van de commies Abel Jans Abels (zittende derde van links op de eerste rij) en 'zijn' soldaatcommiezen (collectie familie Kingma)

Abels schrijft dat corruptie en smokkel van de buitengewoon commiezen vooral erg was in 1918 en inderdaad berichtte de *Emmer Courant* in het laatste oorlogsjaar regelmatig dat er commiezen waren opgepakt.⁵² Zoals gezegd was de daadwerkelijke vervolging een ander verhaal. In zeven gevallen moesten soldaten zich verantwoorden voor het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit langs de Drents-Duitse grens, maar het zal daarbij eerder zijn gegaan om verlofgangers dan om grenswachten. Het merendeel van hen was namelijk elders gelegen in Nederland, maar wel geboren in de Drentse grensstreek. De berechting van andere opsporingsambtenaren kwam nog minder vaak voor. In Drenthe onderging alleen de in paragraaf 8.1 genoemde rijksveldwachter Jan Petrie dat lot.

De afkondiging van de Eerste Linie zal gedeeltelijk een succes zijn geweest, want na 1916 daalde het jaarlijkse aantal smokkelgevallen. Tegelijkertijd nam het vervoer van goederen 'in buitenwaartse richting' dat niet was gedekt door een binnenlands paspoort of andere geldige documentatie juist toe.⁵³ Tabel 8.6 laat zien op welke soort goederen de door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied gepleegde vervoersdelicten betrekking hadden. Het zal geen verbazing wekken dat het grotendeels ging om dezelfde producten als bij de smokkel. Desondanks kunnen enkele verschillen worden geconstateerd. Wat betreft de smokkelzaken zijn ieder jaar steeds duidelijk bepaalde goederen aan te wijzen

die smokkelaars vaker meenamen dan andere producten, maar dat is niet het geval bij de strafzaken omtrent het verboden vervoer binnen de Eerste Linie. Met uitzondering van eetbare vetten in 1916 waren er geen goederen die figureerden in meer dan dertig procent van de vervolgte overtredingen van de vervoersverboden. De illegaal vervoerde goederenstroom was dus steeds behoorlijk gevarieerd.

Tabel 8.6 Absoluut en procentueel aantal gevallen van verboden goederenvervoer binnen 5.500 meter van de Duitse grens per categorie goederen dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1916-1918

Categorie goederen	1916		1917		1918		Totaal	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Graan(producten)	73	20,6	24	8,7	28	8,0	125	12,8
Aardappelen, groenten en fruit	7	2,0	7	2,5	23	6,6	37	3,8
Rijst	64	18,1	15	5,4	5	1,4	84	8,6
Zuivel en eieren	8	2,3	5	1,8	27	7,8	40	4,1
Suiker	22	6,2	16	5,8	31	8,9	69	7,1
Koffie, thee en cacao	76	21,5	75	27,2	51	14,7	202	20,7
Drank en rookwaren	7	2,0	23	8,3	60	17,2	90	9,2
Vlees, spek en vis	85	24,0	39	14,1	25	7,2	149	15,2
Dierlijke en eetbare vetten	155	43,8	55	19,9	30	8,6	240	24,5
Vee en pluimvee	17	4,8	12	4,3	58	16,7	87	8,9
Manufacturen	25	7,1	66	23,9	94	27,0	185	18,9
Zeep	55	15,5	76	27,5	35	10,1	166	17,0
Brandstof	7	2,0	0	0,0	0	0,0	7	0,7
Overige goederen	36	10,2	24	8,7	46	13,2	106	10,8
Aantal veroordelingen	354		276		348		978	

Toelichting: Bij het vervoer van verboden goederen namen overtreders vaak gelijktijdig goederen mee uit verschillende categorieën. Deze soorten goederen zijn in de tabel steeds apart meegeteld. Hierdoor is het totaal aantal veroordelingen (veel) kleiner dan de som van de categorieën. Zie verder bijlage 8.1. Bronnen: Zie tabel 4.3.

Het verboden goederenvervoer had hoofdzakelijk betrekking op agrarische producten. Aardappelen en groenten werden nauwelijks gesmokkeld, maar wel regelmatig zonder toestemming vervoerd binnen de Eerste Linie. Het hoogtepunt lag daarbij in 1918. In het laatste oorlogsjaar oversteeg het aandeel opslag- en vervoersdelicten met betrekking tot granen eveneens het smokkelpercentage. Manufacturen en zeep werden in 1918 verhoudingsgewijs minder vaak vergunningloos vervoerd. Verder moesten beklaagden uit het onderzoeksgebied regelmatig voor de rechter verschijnen voor het zonder toestemming vervoeren van suiker, terwijl gedurende de oorlogsjaren nauwelijks sprake was van suikersmokkel.

Het aandeel vee en pluimvee laat eveneens een afwijkend beeld zien ten opzichte van de smokkelzaken. Terwijl amper twee procent van de vervolgte smokkelaars vee en

pluimvee bij zich had in de periode 1916-1918, lag dat aandeel bij de beklaagden van verboden vervoer op bijna negen procent. Dit hoge percentage kan op twee manieren worden verklaard. Mensen konden kleine hoeveelheden levensmiddelen en huishoudelijke producten in hun kleren verstoppert, maar voor veetransporten was een andere organisatie vereist. Het vervoer van grote dieren zoals paarden en koeien liep dan ook relatief snel in de gaten en zodoende zullen pogingen om vee te smokkelen regelmatig ruimschoots voor de rijksgrens zijn gestrand.

Het is ook mogelijk dat vervolgde veehouders helemaal niet de intentie hadden om hun dieren over de grens te brengen, maar dat ze alleen via een verboden (kortere) route naar een binnenlandse bestemming waren gegaan. Zo werd Frederik Johan Berends uit het Amsterdamscheveld veroordeeld tot een boete van twintig gulden, omdat hij op 16 april 1918 met zijn paard en wagen door Oud-Schoonebeek had gereden.⁵⁴ Soortgelijke gevallen kwamen vaker voor. Dit verklaart tevens waarom meer mensen werden vervolgd voor het zonder vergunning vervoeren van zuivelproducten en eieren, dan voor de smokkel daarvan. Dergelijke goederen hoefden immers niet per definitie smokkelwaar te zijn geweest.

De categorie 'overige goederen' was wat betreft het verboden vervoer verhoudingsgewijs twee keer zo groot als diezelfde categorie met betrekking tot smokkel. Er waren eigenlijk geen goederen die straffeloos binnen de Eerste Linie vervoerd mochten worden, omdat aan bijna alle producten tekorten bestonden, terwijl andere goederen de Duitse oorlogsmachine tot nut konden zijn. Jan Seubers uit Klazienaveen kreeg een boete opgelegd van vijftien gulden, omdat hij op 8 oktober 1917 zonder begeleidende documentatie niet alleen zes stukken harde zeep en vijf repen chocolade had vervoerd in de grensstreek, maar ook '63 cents aan bronzen pasmunt van het Koninkrijk der Nederlanden'.⁵⁵ Het is jammer dat uit de meeste vonnissen niet duidelijk wordt wat de beweegredenen waren van de rechter om een bepaalde straf op te leggen. Zo blijft het de vraag waarom Seubers er met een boete vanaf kwam, terwijl Egbert Stik uit Emmer-Compascuum maar liefst een maand naar de gevangenis moest, omdat hij een half jaar later was aangehouden met 172 centen, vijf halve stuivers, acht halve centen en zes nikkelstuivers in zijn bezit.⁵⁶ Mogelijkerwijs was de uitvoer van bronzen munten een ernstiger overtreding geworden in de loop van 1918.

Mensen werden verder vervolgd voor het illegaal vervoeren van alle mogelijke artikelen, waaronder schoencreme, enveloppen, jachtpatronen, melkbussen en lucifers. De straffen waren er niet minder om. Zo veroordeelde de rechter Bokje Friederika Kruzen uit Barger-Oosterveen tot maar liefst twee maanden gevangenisstraf, omdat ze op 17 december 1917 'drie fleschjes wonderolie' bij zich had gehad in de grenszone.⁵⁷

Behalve het goederenvervoer was de aanleg van voorraden binnen de Eerste Linie aan banden gelegd. Inwoners van het onderzoeksgebied hebben zich bijna tachtig keer schuldig gemaakt aan de verboden opslag van producten, ongeveer acht procent van het totaal aantal opslag- en vervoersdelicten. Opsporingsambtenaren controleerden zowel winkeliers als particulieren. Winkeliers mochten een voorraad aanhouden die voldoende was om de reguliere cliëntèle te kunnen voorzien in de normale behoefte. Winkelier Jan Boers uit Erica werd aangeklaagd, omdat hij op 30 oktober 1917 87,5 kilo koffie, 59,8 kilo thee en 800 repen chocolade in voorraad had. Dat zou veel te veel zijn geweest, aangezien was uitgerekend dat Boers in zijn zaak ongeveer zestig klanten kreeg, die maandelijks niet

meer nodig hadden dan 36 kilo koffie, ongeveer 12 kilo thee en 600 repen chocolade. Boers werd echter van het ten laste gelegde vrijgesproken.⁵⁸

In het geval van particulieren werd aan de hand van het aantal bewoners en de eventueel aanwezige veestapel berekend welke hoeveelheid goederen redelijkerwijs nodig was om te kunnen voorzien in het gezinsonderhoud. Johann Kaspar Sturre uit Barger-Oosterveld kreeg een boete van tien gulden, omdat hij op 1 juli 1916 vijftig kilo rijst in huis had gehad. Dat was een grotere hoeveelheid dan noodzakelijk was voor huiselijk gebruik door zijn gezin dat bestond uit man, vrouw en zes kinderen plus een kostganger. Ook Sturre's veestapel van twee koeien en een paard was veel te klein om het bezit van een dergelijke hoeveelheid rijst te rechtvaardigen.⁵⁹

Overtreders waren vaak vindingrijk in het verstoppertje van voorraden. De opsporingsambtenaren troffen goederen dan ook aan op de vreemdste plekken. Behalve op zolder werden producten vaak verborgen onder het stro in de bedstede, maar het kwam ook voor dat mesthopen of turfbulten dienst deden als bergplaats.

Commies Abels deed op een dag huiszoeking in de woning van ene Griet en haar moeder ergens in het veen in de gemeente Emmen. In de hut stuitte de ambtenaar op diverse wandversieringen en petroleumlampen, die veel te groot waren om opgehangen te worden in het onderkomen van de vrouwen. Deze artikelen waren geschenken van het levensmiddelenbedrijf 'Albino', dat werkte met een bonnensysteem waardoor vaste klanten konden sparen voor allerlei cadeaus. Uit de hoeveelheid geschenken bleek dat Griet en haar moeder grote voorraden hadden aangeschaft. De goederen zullen dan ook ongetwijfeld een weg hebben gevonden naar consumenten in Duitsland. Desondanks leverde de huiszoeking niets op, waarna de commies onverrichter zake terugkeerde.

Nadat Abels zijn superieur had ingelicht over zijn bevindingen, gaf deze te kennen ook wel eens te willen zien hoe de mensen leefden in het veen. De inspecteur had op dat moment toevallig kinderen op bezoek uit het westen en zij konden dan meteen meegaan. Abels schrijft over die ontmoeting: 'Toen ik het de familie van Griet vroeg, vonden zij het tot mijn verwondering goed. De kinderen waren opgetogen, toen ze terugkwamen (...). Om niet met lege handen op bezoek te komen, hadden ze voor Griet en haar moeder elk een stukje kwatta mee gebracht. Ze kwamen uit de hut terug met in hun handen elk een dikke reep chocolade, een hazelnootreep, toen nog een nieuwigheid. Een geschenk van de moeder van Griet!'.⁶⁰

8.4 De Distributiewet

Regelgeving zoals de Levensmiddelenwet, de Uit- en vervoerwet en het instellen van de Eerste Linie langs de rijksgrens moesten er hoofdzakelijk voor zorgen dat voorraden op peil bleven en dat prijzen niet teveel de pan uitrezen. In de loop van de Eerste Wereldoorlog namen de tekorten echter steeds grotere vormen aan, zodat tevens de rantsoenering van producten noodzakelijk werd. De regering reageerde met de Distributiewet, die in werking trad op 24 augustus 1916.⁶¹ In het vervolg stelde het Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel distributieregelingen en maximumprijzen vast. Daarnaast ging de overheid zorgdragen voor de aanwezigheid van voldoende voorraden, die de gemeenten vervolgens moesten gaan verdelen onder hun inwoners. Verder kregen de autoriteiten grote invloed op de verwerking van grondstoffen en kon het zelfs de teelt verbieden van bepaalde gewassen.⁶²

De Distributiewet werd op alle mogelijke manieren overtreden. Gedurende de jaren 1916-1918 had tweederde van de 118 door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied gepleegde misdrijven tegen de distributiewetgeving betrekking op de verkoop van producten voor hogere prijzen dan maximaal was toegestaan. De aanbieders waren winkeliers, handelaren en landbouwers. Meestal ging het om verschillen van een paar cent. Zo verkocht Dina Bloemberg uit Nieuw-Amsterdam op 6 februari 1917 'roekeloos en onnadenkend zonder zich te vergewissen of die prijs boven de geldende maximumprijs was' aan diverse klanten melk voor twaalfenhalve cent per liter, terwijl de vastgestelde maximumprijs tien cent bedroeg. Uit het vonnis blijkt dat Bloemberg wel degelijk op de hoogte was van de geldende maximumprijzen. Toen Margrieta Mager de winkelierster erop wees dat de maximumprijs voor melk tien cent per liter bedroeg, antwoordde Bloemberg dat ze dat wist en dat Mager de melk maar moest laten staan, als ze niet meer wilde betalen. Bloemberg kreeg er een boete voor van vijftig gulden.⁶³

Winkelier Geert Fietje uit Emmer-Compascuum verkocht op 27 juni 1918 aan Ijnze Visser koffie voor 2,25 gulden per halve pond, terwijl voor die hoeveelheid een maximumprijs was vastgesteld van zeventig cent. Fietje verklaarde dat hij de koffie had afgenomen van een handelaar die geen distributiekoffie leverde, zodat hij van mening was dat zijn koffie niet was gebonden aan een bepaald prijspeil. Hij had de koffie immers zelf ook duur gekocht. Voor dit product golden echter algemene maximumprijzen, die het bestaan van zogenoemde 'vrije koffie' uitsloten. Fietje kreeg daarom een boete opgelegd van honderd gulden.⁶⁴

Een enkele keer had de vervolgte verkoop tegen woekerprijzen betrekking op grote voorraden. Zo verkocht graanhandelaar Gosse Dijks uit Erica op 1 november 1917 aan winkelierster Harmina Heerspink uit Oud-Schoonebeek vijftig kilo pannenkoekenmeel voor vijfenveertig gulden, twintig gulden meer dan de in de tussenhandel geldende maximumprijs. Opmerkelijk is dat Dijks tijdens de rechtszitting te kennen gaf – zoals zoveel handelaars en winkeliers – niet op de hoogte te zijn van de betreffende maximumprijzen. De rechter vond dit vanzelfsprekend geen steekhoudend argument en veroordeelde Dijks tot een boete van tweehonderd gulden.⁶⁵

Winkeliers waren verplicht om hun handel zorgvuldig bij te houden. Daartoe verstrekten de gemeenten hun ingezetenen maandelijks een 'winkelboekje', waarin leveranciers dienden te noteren welke goederen ze in welke hoeveelheid afleverden. Winkeliers die zich niet hielden aan deze reglementen liepen het risico te worden vervolgd. Zo kreeg Hinderkien Hollander uit Eext vijftien gulden boete, omdat ze op 27 juni 1917 had verzuimd de verkoop van een half pond 'regeringszeep' in te schrijven in het winkelboekje van Henderika Christina Hendriks.⁶⁶ Winkelier Egge Hovenkamp uit Eexterveen noteerde op 2 november 1917 in de winkelboekjes van Harm Meijering en Jan Boer dat hij hen ieder twee pond 'regeringszeep' had verkocht, terwijl deze maandvoorraad in gedeelten geleverd moest worden. De rechter achtte de ten laste gelegde feiten echter niet bewezen en sprak Hovenkamp vrij.⁶⁷

Een bonnensysteem moest de goederendistributie in goede banen leiden. Het kwam echter regelmatig voor dat met deze bonnen werd gefraudeerd. Zo zou Bernardus Bakker uit Hollandscheveld Niesje Kuiper op 2 augustus 1917 een hoeveelheid brood van in totaal dertienhonderd gram hebben afgeleverd tegen vier broodbons van elk vierhonderd gram, maar hij werd vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.⁶⁸ Soms bleken de gebruikte

bonnen ongeldig. Anna Jantina de Lange uit Schoonoord werd aangeklaagd, omdat ze op 29 september 1917 aan Jantje Bergsma drie ons koffiebonen had verkocht tegen het in ontvangst nemen van een broodkaart, die bovendien pas twee weken later geldig was. Het kostte haar tien gulden boete.⁶⁹

In een enkel geval zijn klanten vervolgd, omdat ze goederen hadden gekocht zonder daarbij de benodigde bonkaarten te overleggen. In Nieuw-Buinen bestormden op 10 april 1918 meer dan tien huisvrouwen de broodwagen van Jacob Klad. Ze gingen er vervolgens vandoor met roggebroden. De vrouwen hadden daarbij geen bonnen afgegeven, maar ze hadden wel wat geld achtergelaten in de kar van Klad. Het gevolg van deze 'broodroof' was dat de bakker die dag zijn overige klanten niet meer kon voorzien van brood. De daders kregen een boete van tien gulden.⁷⁰

Rondom de administratie van producten konden meer moeilijkheden ontstaan. Berend Kremers uit Valthermond liet zijn zoon Gerhardus op 9 maart 1918 vlees afleveren onder de benaming 'rundvleesch met been', een andere omschrijving dan was opgenomen in de beschikking van de minister van Landbouw, Nijverheid en Handel. Kremers moest zich ervoor verantwoorden, maar de rechter sprak hem vrij.⁷¹

Ongeveer vijftien procent van de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde overtredingen tegen de Distributiewet is te karakteriseren als het onttrekken van goederen aan de distributievoorziening. Daarbij ging het vaak om aardappelen. Zo gaf Teunis Braams uit Eext op 22 maart 1917 opdracht aan vrachtrijder Hendrik Dijkstra om een kist af te leveren op het station van Gieten, vanwaar het pakket verder verstuurd zou worden naar Braams' dochter op Terschelling. Op het station bleek na inspectie echter dat de kist ongeveer vijfhonderd aardappelen bevatte. Braams moest zich verantwoorden voor de rechter, die hem een boete oplegde van vijftig gulden en bovendien de aardappelen verbeurdverklaarde.⁷²

De officier van Justitie klaagde verscheidene landbouwers en leveranciers aan, omdat zij zonder voorafgaande toestemming delen van hun oogst hadden verhandeld. Op 5 maart 1917 leverde landbouwer Willem Oving uit Schoonoord haver aan koopman Pieter Hoogeveen uit het Odoornerveen ter verrekening van een nog openstaande schuld. De rechter toonde zich niet gevoelig voor het verweer van de mannen dat ze niet op de hoogte waren van het handelsverbod en legde beiden een boete op van tien gulden.⁷³

Ten slotte hebben een enkele keer inwoners van het onderzoeksgebied zich moeten verantwoorden voor het belemmeren van de distributievoorziening. Landbouwer Bernardus Franciscus Bos uit Coevorden werd aangeklaagd, omdat hij begin februari 1917 drie hectoliter rogge zou hebben achtergehouden, die hij volgens de bepalingen van de Distributiewet had moeten leveren aan de gemeentelijke autoriteiten. Bos verklaarde dat hij twee hectoliter had afgeleverd, maar dat hij daarna de overige rogge had laten malen, omdat hij tegen de afspraken in geen maïs had ontvangen. De rechter achtte een strafbaar feit niet bewezen en sprak Bos vrij.⁷⁴ Het is opmerkelijk dat meer dan de helft van de beklaagden voor clandestiene handel en het belemmeren van de distributievoorziening geen straf heeft gekregen. Blijkbaar was de bewijslast in dit soort zaken moeilijk rond te krijgen.

8.5 Smokkelaars voor de rechter

Tabel 8.7 laat zien welke straffen inwoners van het Drentse onderzoeksgebied hebben gekregen voor het plegen van uitvoerdelicten. De rechter veroordeelde smokkelaars tijdens de Eerste Wereldoorlog het vaakst tot gevangenisstraffen die langer duurden dan een maand, maar de strafmaat liep op naarmate de oorlog vorderde. Zo had de Asser rechtbank in 1915 nog relatief vaak boetes opgelegd van tien gulden en minder, terwijl tegelijkertijd het percentage gevangenisstraffen van meer dan een maand veel lager lag dan in de latere oorlogsjaren.

Tabel 8.7 Absoluut en procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van uitvoerdelicten, 1915-1918

Jaar	Geen straf		≤ 10 gld. boete		> 10 gld. boete		≤ 1 maand cel		> 1 maand cel	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1915	5	3,3	18	12,0	11	7,3	52	34,7	64	42,7
1916	9	3,4	10	3,8	6	2,3	100	38,3	136	52,1
1917	7	3,3	19	8,9	5	2,3	23	10,8	159	74,6
1918	11	6,5	16	9,5	20	11,8	34	20,1	88	52,1
1915-1918	8	4,0	16	7,9	11	5,3	52	26,4	112	56,4

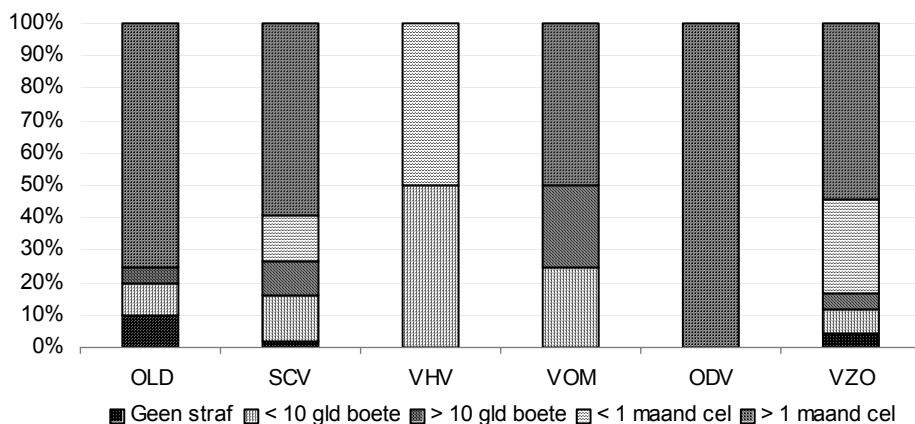
Bronnen: Zie tabel 4.7.

In 1916 steeg het aandeel gevangenisstraffen tot boven de negentig procent. Het verschil tussen lage en hoge celstraffen was groter geworden en de nadruk kwam daarbij duidelijk te liggen op de straffen van langer dan een maand. In 1917 kreeg maar liefst driekwart van de vervolgte smokkelaars uit het onderzoeksgebied 'hoge' gevangenisstraffen opgelegd. In het laatste oorlogsjaar was dit aandeel weer teruggelopen tot het niveau van 1916 en werden er relatief meer boetes opgelegd. Het percentage beklaagden dat geen straf kreeg lag gedurende de oorlog uiterst laag. Dat heeft ermee te maken dat commiezen smokkelaars bijna altijd op heterdaad betrapten, waardoor schuld meestal niet moeilijk te bewijzen was.

Grafiek 8.4 toont de strafmaat die beklaagden uit de verschillende delen binnen het onderzoeksgebied kregen opgelegd voor smokkel. De gegevens over Hoogeveen, het Oostermoer en het Odoornerveen betreffen zulke kleine aantallen, dat hieraan geen echte conclusie kan worden verbonden. De reden waarom zo weinig inwoners uit deze gebiedsdelen zijn vervolgd voor het plegen van oorlogscrisisdelen is reeds genoemd: Hoogeveen en het Odoornerveen lagen vrij ver verwijderd van de rijksgrens, terwijl smokkelaars uit het Oostermoer vooral actief waren in het grensgebied van de gemeente Vlagtwedde. Zij zijn dus berecht door de rechtbank in Winschoten.

Inwoners van de Oude Landbouwdorpen kregen verhoudingsgewijs de hoogste celstraffen voor het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit. Driekwart van het totaal aantal ver-

Grafiek 8.4 Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van uitvoerdelicten, 1915-1918

Bronnen: Zie tabel 4.7.

oordeelden voor smokkel uit dat gebiedsdeel moest langer dan een maand naar de gevangenis. Rechters zetten zestig procent van de vervolgte Coevordenaren voor langer dan een maand achter slot en grendel, terwijl het wat betreft inwoners van Zuidoost-Drenthe ging om ruim de helft. Het is onduidelijk waarom beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen verhoudingsgewijs zwaarder werden gestraft dan smokkelaars uit Coevorden en Zuidoost-Drenthe. Hierbij kan een rol spelen dat smokkelaars uit de Oude Landbouwdorpen – die vooral uit de dorpen Dalen en Emmen kwamen – verder moesten reizen om de grens te bereiken, waardoor ze een groter risico liepen om betrapt te worden. Verder hadden relatief veel smokkelaars uit de traditionele boerendorpen vee of een relatief grote hoeveelheid producten bij zich en dat leverde in de meeste gevallen hoge straffen op.

8.6 Conclusie

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden allerlei tijdelijke maatregelen afgekondigd, die ervoor moesten zorgen dat de Nederlandse neutraliteit gehandhaafd zou blijven en dat de economie niet ernstig werd verstoord. Al direct na het uitbreken van de oorlog bleek smokkel een probleem te zijn, omdat grote voorraden uit ons land verdwenen en omdat de strijdende partijen waakten voor een mogelijke bevoordeling van de tegenstander. Voortdurend werden nieuwe uitvoerverboden van kracht, maar de te behalen winsten in met name Duitsland waren zeer lucratief, zodat de smokkel moeilijk was in te dammen.

In het grensgebied maakte het militaire gezag de dienst uit, maar desondanks was er voortdurend behoefte aan een strengere regelgeving. Zo werd langs de grens de Eerste Linie ingesteld, waarbinnen de opslag en het vervoer van allerlei goederen verboden was zonder vergunning. Door de sterk dalende import van essentiële producten zoals kunst-

mest, veevoer en graan werd de regulering en rantsoenering van de voedselvoorziening noodzakelijk. Zodoende trad in de zomer van 1916 de Distributiewet in werking.

Ondanks het uitgebreide pakket noodmaatregelen steeg de criminaliteit in de loop van de Eerste Wereldoorlog naar een hoogtepunt. Het merendeel van deze misdaad bestond uit oorlogscrisisdelicten. Het ging daarbij om allerlei feiten die voor het uitbreken van de oorlog niet strafbaar waren geweest, zoals het uitvoeren van een paar sokken, of het verkopen van een liter melk voor een door de winkelier zelf vastgestelde prijs. Er kan dan ook worden gesteld dat de criminaliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog juist toenam als gevolg van het invoeren van nieuwe wetten en bepalingen.

Uit de strafmaat voor uitvoerdelicten blijkt dat de autoriteiten duidelijk de bedoeling hadden om smokkel te ontmoedigen en om smokkelaars hard aan te pakken. Zo legde de Asser rechtbank gedurende de periode 1915-1918 meer dan de helft van de vervolgte smokkelaars uit het Drentse onderzoeksgebied een gevangenisstraf op van langer dan een maand. Dat percentage lag veel hoger dan bij bijvoorbeeld de geweldsdelicten en vooral de vermogenscriminaliteit.

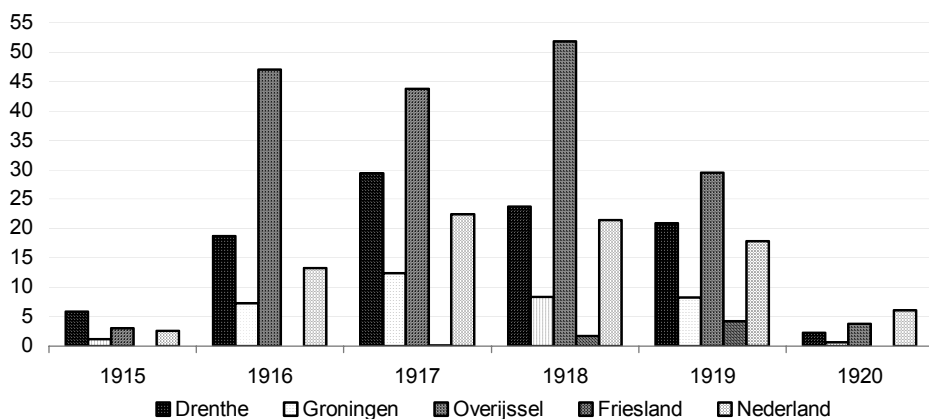
Smokkelaars probeerden goederen in alle soorten en maten over de grens te krijgen. Ze konden bijna overal aan verdienen, omdat in Duitsland een gebrek heerste aan eigenlijk alles. In 1914 en 1915 werden met name graan, meel en brood gesmokkeld. In de daaropvolgende jaren daalde dat aandeel voortdurend, waarna de nadruk kwam te liggen op andere smokkelwaar. In 1916 werd vooral geprobeerd om eetbare vetten mee te nemen over de grens, terwijl in de daaropvolgende jaren met name genotsmiddelen zoals koffie, thee en cacao en wol, katoen en zeep richting Duitsland gingen. Het accent verschoof dus van basisbehoeften naar meer luxe artikelen, waaruit geconcludeerd mag worden dat de Duitsers aan het eind van de oorlog een minder groot gebrek kregen aan voedsel. Tegelijkertijd moet worden bedacht dat de schaarste in Nederland eveneens van invloed zal zijn geweest op het aanbod van de soort smokkelwaar.

Bij de opslag- en vervoersdelicten ging het grotendeels om dezelfde goederen als bij de illegale uitvoer, maar het percentage landbouwproducten en vee lag verhoudingsgewijs hoger. Het is echter de vraag of deze goederen altijd bestemd waren voor de Duitse markt. Zo moesten regelmatig landbouwers voor de rechter verschijnen, die met hun paard en wagen binnen de Eerste Linie hadden gereden. Landbouwers waren tevens verantwoordelijk voor een flink aantal overtredingen van de Distributiewet, omdat die wetgeving diep ingreep in de agrarische sector.

In hoofdstuk 4 is geconstateerd dat de vervolgte criminaliteit in Drenthe gedurende de Eerste Wereldoorlog verhoudingsgewijs weliswaar een stuk hoger lag dan in Friesland en Groningen, maar dat de misdaad in Overijssel het hoogst was. Grafiek 8.5 laat zien dat oorlogscrisiscriminaliteit de oorzaak was van de stijging in Overijssel. In 1915 behandelde de rechtbank in Assen nog iets vaker smokkelgevallen, maar een jaar later spande Overijssel duidelijk de kroon in Noord-Nederland. Het hoogtepunt van de Overijsselse oorlogscrisiscriminaliteit lag in 1918. In 1919 was in Overijssel sprake van een zeer sterke terugval, terwijl de daling dat jaar in bijvoorbeeld Drenthe veel geringer was.

Het niveau van de vervolgte uitvoerdelicten en opslag- en vervoerscriminaliteit in Drenthe bleef tijdens de Eerste Wereldoorlog en in 1919 steeds iets boven het Nederlandse gemiddelde. De oorlogscrisiscriminaliteit in Groningen bevond zich daar juist ver onder. Dat geldt ook voor de situatie in Friesland. Die provincie grensde niet direct aan

Grafiek 8.5 Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van verboden uitvoer, vervoer en opslag in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1915-1920

Bronnen: *Criminele statistiek 1918*, CBS, xxviii; Bronnen: *Criminele statistiek 1921*, CBS, xiv.

Duitsland, zodat oorlogscriscriminaliteit daar sowieso nauwelijks voorkwam. Alleen in 1918 en 1919 werden enkele delicten van dit type vervolgd. In 1920 speelde de oorlogscriscriminaliteit nergens nog een belangrijke rol. De daders zullen hun delicten in dit jaar vooral hebben gepleegd in het grensgebied met België, omdat het Nederlandse gemiddelde uitsteeg boven dat van alle noordelijke provincies.

Het daderprofiel

9.1 Crimineel gedrag van mannen en van vrouwen

De vonnissen in strafzaken geven allerlei informatie over individuele kenmerken van beklaagden, zoals de sekse, de leeftijd en het beroep. Vervolgde inwoners van het Drentse onderzoeksgebied die voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog een misdrijf hadden begaan, waren in meerderheid van het mannelijke geslacht. Onder de 3.941 beklaagden bevonden zich maar liefst 3.346 mannen (84,9 procent) en slechts 595 vrouwen (15,1 procent). Verklaringen voor de lage misdaadparticipatie van vrouwen zijn in de literatuur gezocht in het ontberen van fysieke kracht en de omstandigheid dat vrouwen over het algemeen een andere rol hadden in het maatschappelijk verkeer dan mannen. Zelfs de vermeende grotere moraliteit en emotionaliteit van de vrouw is in verband gebracht met het lage percentage vrouwelijke beklaagden. De veronderstelling van bijvoorbeeld G. Heymans dat vrouwelijke criminaliteit in de hand wordt gewerkt door eigenschappen zoals 'wisselende stemmingen, zucht tot verandering, veelvuldige wisseling van sympathieën, vernauwing van het bewustzijn, impulsiviteit, neiging tot fanatisme, ijdelheid, heerszucht, grotere intensiteit van de wreedheid [en] neiging tot overdrijven', zal tegenwoordig echter door weinig criminologen meer worden onderschreven.¹

De criminologe E. Lissenberg verklaart de constatering dat relatief weinig vrouwen voor de rechtbank verschijnen uit de omstandigheid dat zij eeuwenlang sociaal en economisch zijn overheerst door mannen, die via allerlei (wettelijke) regels het vrouwelijke gedrag kanaliseerden. Hierdoor zouden vrouwen hebben geleerd zichzelf in bedwang te houden, terwijl in andere gevallen de omgeving die taak wel op zich nam. Als een vrouw haar zelfbeheersing om een of andere reden toch verloor, dan richtte ze haar agressie meestal op zichzelf, in plaats van op de buitenwereld. Afwijkend gedrag bij vrouwen zou zich zodoende eerder uitten in psychische stoornissen dan in criminaliteit.²

Tabel 9.1 laat zien dat de misdaadparticipatie van vrouwen per gebiedsdeel sterk uiteen kon lopen. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog kwamen verhoudingsgewijs de meeste vrouwelijke beklaagden uit het Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe, terwijl het kleinste percentage vrouwen afkomstig was uit de Oude Landbouwdorpen en Hoogeveen. Het aandeel vrouwelijke beklaagden uit het Oostermoer en vooral de stad Coevorden lag daar wat boven. Een aannemelijke verklaring voor het hoge aandeel vrouwen onder de vervolgte inwoners van de veengebieden is dat vrouwen aldaar relatief vaker deelnamen aan het arbeidsproces buitenshuis, waardoor hun maatschappelijke rol groter was dan die van veel

Tabel 9.1 Absoluut en procentueel aantal vervolgde mannen en vrouwen uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918

Gebiedsdeel	1911-1914				1915-1918			
	Man		Vrouw		Man		Vrouw	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Oude Landbouwdorpen	162	93,1	12	6,9	245	88,4	32	11,6
Stad Coevorden	75	90,4	8	9,6	153	94,4	9	5,6
Hoogeveen	250	92,9	19	7,1	175	91,6	16	8,4
Oostermoer	181	91,9	16	8,1	230	86,1	37	13,9
Odoornerveen	64	84,2	12	15,8	48	85,7	8	14,3
Zuidoost-Drenthe	674	84,0	128	16,0	1.424	81,0	333	19,0

Bronnen: Zie tabel 4.3.

seksegenoten in de zanddorpen en de agrarische gemeenschappen op de dalgronden.

Met uitzondering van Coevorden en het Odoornerveen werd het aandeel vrouwelijke delinquenten uit het onderzoeksgebied groter gedurende de Eerste Wereldoorlog. Dat wijst erop dat de mogelijkheden voor vrouwen om criminaliteit te plegen waren toegenomen. Hierbij valt te denken aan de mobilisatie, waardoor veel jonge mannen uit het openbare leven werden gehaald, die in potentie verantwoordelijk waren voor veel criminaliteit. Wellicht hebben vrouwen maatschappelijke posities en rollen van hen overgenomen, inclusief de criminele. Verder zal de strafbaarstelling van activiteiten waarbij vrouwen zijn betrokken er aan hebben bijgedragen dat zij zich tijdens de oorlog verhoudingsgewijs vaker schuldig maakten aan het plegen van misdrijven.

Tabel 9.2 toont de verschillen in misdaadparticipatie van vrouwen per misdrijfcategorie. Zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog was ongeveer zes procent van de beklaagden voor geweldscriminaliteit een vrouw. Wat betreft gezagscriminaliteit gold voor de oorlog eenzelfde percentage, maar gedurende de oorlogsjaren steeg dit aandeel naar bijna tien procent. Het aandeel vrouwen onder de vermogensdelinquenten was een stuk groter. Zo bedroeg dit percentage in de vooroorlogse periode 1911-1914 maar liefst dertig procent. In de oorlog daalde het aandeel weliswaar sterk, maar desondanks ging het met twintig procent toch nog altijd om een relatief groot percentage. Twintig procent van de beklaagden voor oorlogscrisiscriminaliteit was eveneens vrouw.

De constatering dat vrouwen veel sterker waren vertegenwoordigd onder de plegers van economische delicten dan misdrijven met een agressief karakter laat zich verklaren vanuit de traditionele positie van de vrouw binnen het gezin. Vrouwen waren over het algemeen verantwoordelijk voor het doen van de boodschappen, het bereiden van voedsel en het verzorgen van de kinderen, zodat juist zij een oplossing moesten vinden in perioden dat er geen geld was om levensmiddelen en andere producten te betalen. De uitgestalde waren in winkels zullen daarnaast een extra stimulans hebben geboden op het al dan niet met voorbedachten rade plegen van vermogenscriminaliteit. Deze 'rolgebonden' criminaliteit blijkt ook uit de in het vorige hoofdstuk genoemde broodroof bij bakker Klad, die was gepleegd door meerdere huisvrouwen tegelijk in een poging meer voedsel te bemachtigen dan hun rantsoen toestond.

Tabel 9.2 Absoluut en procentueel aantal vervolgte mannen en vrouwen uit het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918

Delictsoort	1911-1914				1915-1918			
	Man		Vrouw		Man		Vrouw	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Geweld	839	93,5	58	6,5	618	93,9	40	6,1
Gezag	409	93,4	29	6,6	211	90,2	23	9,8
Vermogen	273	70,9	112	29,1	372	80,5	90	19,5
Oorlogscrisis	–	–	–	–	1.333	80,8	317	19,2

Bronnen: Zie tabel 4.3.

De vrouwenparticipatie verschilde ook sterk tussen delictsoorten die behoorden tot dezelfde misdrijfcategorie. Zo was meer dan veertig procent van de beklaagden uit het onderzoeksgebied die zich voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog schuldig hadden gemaakt aan belediging een vrouw, terwijl het bij de vernielingen ging om nog geen anderhalf procent van de beklaagden. Vernielingen werden vaak gepleegd in nachtelijke uren door groepen beschonken jongeren. Als gevolg van de toen geldende zeden zullen meisjes en vrouwen zich daarbij sneller afzijdig hebben gehouden. Het percentage vrouwelijke plegers van mishandeling was met vijf procent eveneens gering. De lage participatiegraad van vrouwen bij het plegen van geweldsdelicten staat in schril contrast met de slachtoffers van dat soort misdrijven, die meer dan eens van het vrouwelijke geslacht waren.

Tabel 9.3 toont de sekseverschillen per misdrijfcategorie met betrekking tot beklaagden uit de verschillende gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied. Voor de Eerste Wereldoorlog kwamen verhoudingsgewijs de meeste vrouwelijke beklaagden voor gewelddiscriminaliteit uit de stad Coevorden en Odoornerveen. Vrouwen uit deze twee gebiedsdelen maakten zich daarentegen geen enkele keer schuldig aan de – gedeeltelijk verwante – gezagsdelicten. De aantallen zijn echter te klein om hier een zinvolle verklaring voor te kunnen geven. Het aandeel vrouwelijke beklaagden voor gezagsdelicten was met tien procent relatief hoog voor wat betreft het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe. Tijdens de oorlog nam dit percentage nog iets toe, maar de stijging was groter onder inwonsters van de Oude Landbouwdorpen. Ook hier geldt dat het absolute aantal beklaagden klein was.

Vrouwen uit Zuidoost-Drenthe en het Odoornerveen maakten zich veel vaker schuldig aan vermogenscriminaliteit dan hun seksegenoten uit andere gebiedsdelen. In beide gevallen ging het voor de oorlog om vijfendertig procent van de beklaagden. Tijdens de oorlog nam dit aandeel echter af naar twintig procent tot een kwart van de vermogensdelinquenten. Het percentage vrouwen uit de Oude Landbouwdorpen, Hoogeveen en het Oostermoer was beduidend kleiner, waarbij opvalt dat het aandeel vrouwen uit de eerste twee genoemde gebiedsdelen steeg tijdens de Eerste Wereldoorlog, terwijl dit aandeel met betrekking tot het Oostermoer juist daalde.

Gedurende de Eerste Wereldoorlog is geen enkele vrouw uit de stad Coevorden voor de rechter verschenen wegens het plegen van vermogensdelicten. Dit lage aandeel is opmerkelijk, aangezien het stadje in potentie een gunstige plek was om te stelen. Het

Tabel 9.3 Procentueel aantal vervolgde mannen en vrouwen uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918

		OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
Delictsoort		Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
1911-1914	Geweld	96,1	3,9	87,0	13,0	90,8	9,2	95,8	4,2	86,3	13,7	94,8	5,2
	Gezag	93,3	6,7	100,0	0,0	95,5	4,5	97,7	2,3	100,0	0,0	89,6	10,4
	Vermogen	83,3	16,7	84,6	15,4	90,6	9,4	80,0	20,0	64,3	35,7	64,3	35,7
	Oorlogscrisis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1915-1918	Geweld	94,7	5,3	88,0	12,0	95,5	4,5	89,4	10,6	93,5	6,5	95,1	4,9
	Gezag	77,8	22,2	93,8	6,3	93,8	6,3	97,0	3,0	100,0	0,0	88,6	11,4
	Vermogen	87,2	12,8	100,0	0,0	85,1	14,9	88,2	11,8	78,6	21,4	73,3	26,7
	Oorlogscrisis	85,9	14,1	93,9	6,1	92,7	7,3	80,5	19,5	75,0	25,0	79,0	21,0

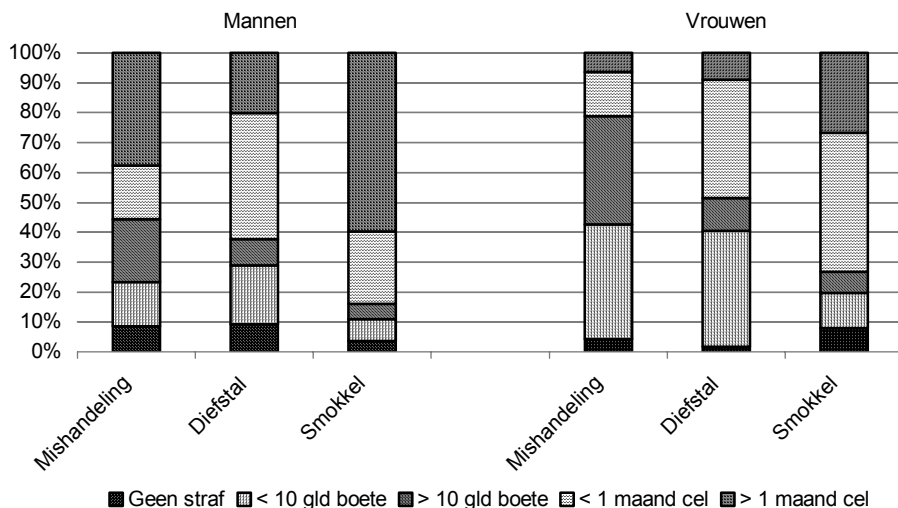
Bronnen: Zie tabel 4.3.

markt- en handelsstadje herbergde immers een keur aan goederen. De meeste vrouwelijke beklaagden voor oorlogscrisiscriminaliteit kwamen uit de gebiedsdelen Zuid-oost-Drenthe en Odoornerveen. Dat percentage was eveneens hoog voor wat betreft het Oostermoer. Opnieuw bleef het aandeel vrouwelijke beklaagden uit de stad Coevorden hierbij ver achter.

Hebben rechters vrouwen anders gestraft dan mannen? Grafiek 9.1 laat zien welke straffen de arrondissementsrechtbank in Assen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog oplegde aan mannen en vrouwen uit het onderzoeksgebied voor het plegen van drie veelvoorkomende delicten uit verschillende misdrijfcategorieën. Uit de grafiek komt naar voren dat mannen veel vaker hoge gevangenisstraffen kregen dan vrouwen. Zo moesten mannen die werden vervolgd voor mishandeling in meer dan de helft van de gevallen naar de gevangenis, terwijl dat aandeel wat betreft de vrouwelijke delinquenten ongeveer twintig procent bedroeg. Daarbij lag bovendien de nadruk op relatief lage vrijheidsstraffen van een maand en minder, terwijl mannen in de meeste gevallen juist langer dan een maand naar de gevangenis werden gestuurd. De rechter stuurde smokkelende vrouwen eveneens verhoudingsgewijs veel vaker voor een kortere periode naar de gevangenis dan mannen. Ook de strafmaat voor dievegges viel lager uit ten opzichte van de mannelijke beklaagden, maar het verschil was niet zo spraakmakend als bij de smokkel en vooral mishandeling.

De constatering dat vrouwen milder werden gestraft dan mannen zegt op zichzelf weinig over de redenen daarachter. Aan de ene kant is het mogelijk dat rechters vrouwen een lagere straf oplegden, omdat zij verantwoordelijk waren voor de verzorging van het gezin. Als een vrouw naar de gevangenis moest, dan zouden haar kinderen immers ook gestraft worden voor de daden van hun moeder. Aan de andere kant zal de lagere strafmaat er een gevolg van zijn dat vrouwen nauwelijks zware misdrijven pleegden. Als een vrouw zich bijvoorbeeld schuldig maakte aan mishandeling, dan was er meestal sprake van eenvoudige vechtpartijen zonder grote gevolgen voor zowel het slachtoffer als de dader.

Grafiek 9.1 Procentueel aantal vervolgde mannen en vrouwen per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van mishandeling, diefstal en smokkel, 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.7.

9.2 Leeftijd en crimineel gedrag

Er bestaat een sterke relatie tussen het plegen van criminaliteit en de leeftijd van de dader. Tabel 9.4 toont de leeftijd van vervolgde inwoners van het Drentse onderzoeksgebied aan het begin van de twintigste eeuw. Naar voren komt dat verhoudingsgewijs de meeste beklaagden tussen de vijftien en vierentwintig jaar oud waren. In de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog ging het om meer dan veertig procent van de beklaagden. Na het vierentwintigste levensjaar nam het criminele gedrag van mensen snel af. Dit gegeven wordt vaak in verband gebracht met het moment waarop mannen in het huwelijk treden. Kempe en Vermaat constateerden bij een derde van de frequent veroordeelde Drenten in de jaren 1920-1934 een abrupt einde aan het aantal veroordelingen vanaf het moment dat ze waren getrouwd. Volgens de criminologen kwam dat omdat in veel dorpsgemeenschappen meer werd getolereerd van ongehuwden dan van gehuwden. Verder zou 'een primitief gevoel van verantwoordelijkheid voor het gezin' een belangrijke rol spelen bij het verbeteren van gedrag na de huwelijksvoltrekking.³

De controlebenadering van Hirschi biedt ook een verklaring voor de afnemende criminaliteit op hogere leeftijd. Zo hebben mannen van rond de dertig een sterkere band met de samenleving dan pubers, omdat ze allerlei verplichtingen zijn aangegaan. Behalve het huwelijk is dat bijvoorbeeld een dienstbetrekking. Daarnaast bezitten ze een bepaalde status in de dorpsgemeenschap. Onaangepast gedrag is dan niet gewenst, omdat daarmee reputaties of vooruitzichten geschaad kunnen worden, waardoor de 'investeringen' in de samenleving in gevaar worden gebracht.⁴

Tabel 9.4 Absoluut en procentueel aantal beklagden per leeftijdscategorie uit het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918

Periode	< 15		15 – 24		25 – 34		35 – 44		45 – 54		54 >	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1911-1914	8	1,7	204	44,8	111	24,4	58	12,7	49	10,8	26	5,7
1915-1918	34	4,3	299	37,2	215	26,7	144	17,9	72	8,9	40	5,0

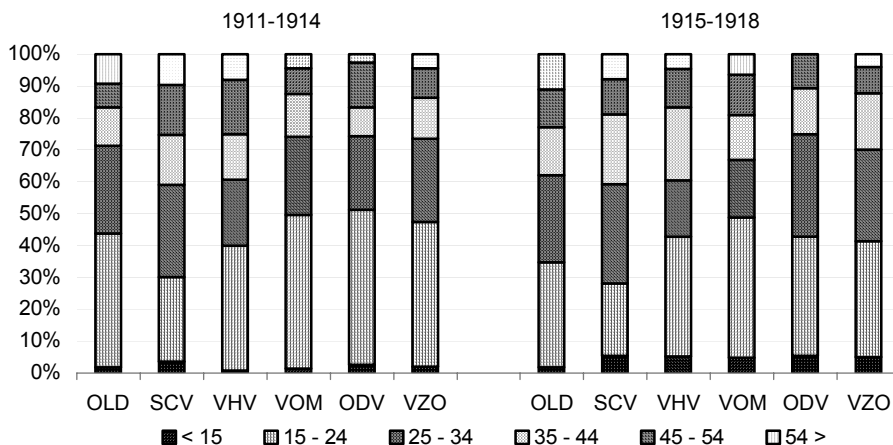
Toelichting: De beklagden zijn per leeftijdscategorie steeds één keer meegeteld. Bronnen: Zie tabel 4.3.

Uit een vergelijking tussen de vooroorlogse periode en de jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog komen enkele in het oog springende verschillen naar voren. Zo verviervoudigde tijdens de oorlog het aantal vervolgte kinderen van veertien jaar en jonger. Het bijna te verwaarlozen aandeel van nog geen twee procent steeg daardoor naar meer dan vier procent. De absolute toename van het aantal vijftien- tot vierentwintigjarige beklagden was voor deze leeftijdscategorie niet voldoende om ook een relatieve groei door te maken gedurende de Eerste Wereldoorlog. Dat zal ten dele een gevolg zijn geweest van de mobilisatie. De criminaliteit in de twee daaropvolgende leeftijdscategorieën nam verhoudingsgewijs wel toe, terwijl het percentage beklagden van vijfenveertig jaar en ouder juist een geringe daling doormaakte. Al met al kan worden geconcludeerd dat tijdens de Eerste Wereldoorlog de gemiddelde leeftijd van delinquenten uit het onderzoeksgebied iets was gestegen ten opzichte van de vooroorlogse periode 1911-1914.

De leeftijdsopbouw van beklagden uit het Drentse onderzoeksgebied liep per gebiedsdeel niet erg uiteen. Uit grafiek 9.2. blijkt dat beklagden uit het Oostermoer, Odoornerveen en Zuidoost-Drenthe verhoudingsgewijs het jongst waren. Voor de Eerste Wereldoorlog was zelfs bijna de helft van de vervolgte inwoners uit die gebiedsdelen jonger dan vierentwintig jaar. Deze situatie contrasteerde vooral met de leeftijdsopbouw van de Coevorder beklagden. Van hen had namelijk slechts dertig procent nog niet de leeftijd bereikt van vierentwintig jaar. Omgekeerd kwamen verhoudingsgewijs de meeste 'ouderen' uit Coevorden, maar ook uit de Oude Landbouwdorpen en uit Hoogeveen. In de vooroorlogse periode bedroeg het aandeel beklagden van vijfenvijftig jaar en ouder uit die gebiedsdelen gemiddeld acht tot tien procent, terwijl het in de andere drie gebiedsdelen ging om maximaal iets meer dan vier procent. De Eerste Wereldoorlog bracht hierin nauwelijks verandering. Hoogeveen vormde hierop echter een uitzondering, aangezien het percentage delinquenten van vijfenvijftig jaar en ouder uit dat gebiedsdeel toen sterk afnam ten opzichte van de vier vooroorlogse jaren.

De leeftijdsopbouw van beklagden uit de stad Coevorden week zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog in meer opzichten af van die van de andere gebiedsdelen. Zo was er sprake van een gelijkmatiger spreiding van het aantal beklagden over de verschillende leeftijdscategorieën. Daarbij valt vooral op dat het aandeel vijftien- tot vierentwintigjarige Coevorderen dat terechtstond, steeds iets kleiner was dan het percentage beklagden tussen de vijftientwintig tot vierendertig jaar oud. De daaropvolgende twee leeftijdscategorieën besloegen gezamenlijk bijna een derde van het totaal aantal beklagden. Dat was ongeveer evenveel als in het geval van de vervolgte Hoogeveners, maar veel meer ten opzichte van de beklagden uit de overige gebiedsdelen.

Grafiek 9.2 Procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918

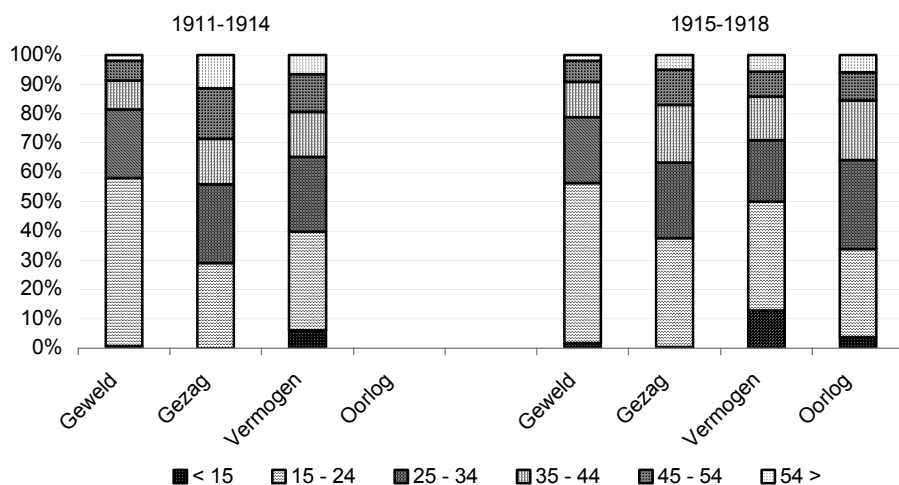
Toelichting: Zie tabel 9.4. Bronnen: Zie tabel 4.3

Was de leeftijdsopbouw van beklaagden voor de verschillende soorten misdrijven ongeveer gelijk of zijn daarbij significante verschillen aan te wijzen? Grafiek 9.3 laat zien dat de beklaagden voor geweldscriminaliteit over het algemeen jong waren. In zowel de periode voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog was meer dan de helft van de plegers van geweldsdelicten uit het onderzoeksgebied tussen de vijftien en vierentwintig jaar oud. Dat was een veel groter aandeel ten opzichte van de andere soorten delicten. Vanaf het vijfentwintigste levensjaar nam het aantal mensen dat werd vervolgd voor geweldsdelicten relatief snel af. Deze ontwikkeling is reeds genoemd en hield verband met de omstandigheid dat veel mannen rond die leeftijd gingen trouwen, waarna hun levenswandel onder vrouwelijk toezicht vaak aanzienlijk verbeterde.

Zowel kinderen van veertien jaar en jonger als 'ouderen' boven de vijfenvijftig jaar maakten zich nauwelijks schuldig aan geweldscriminaliteit. Het ging in beide gevallen om niet meer dan zo'n twee procent van het totaal aantal beklaagden voor geweldsdelicten uit het onderzoeksgebied, veel minder dan dat aandeel beklaagden voor andere soorten misdrijven. Volgens A. Quetelet voorkomt het ontbreken van fysieke kracht op jeugdige leeftijd het structureel plegen van geweld, terwijl kinderen en adolescenten zich wel zonder belangrijke lichamelijke beperkingen schuldig kunnen maken aan bijvoorbeeld diefstal.⁵ Oudere mensen zullen als gevolg van hun aftakelende lichaamskracht eveneens minder snel geweld gebruiken.

Kinderen jonger dan vijftien jaar maakten een relatief groot deel uit van de beklaagden voor vermogenscriminaliteit. Het ging voor de Eerste Wereldoorlog om iets meer dan zes procent en tijdens die oorlog zelfs om bijna dertien procent van het totaal aantal beklaagden. Deze jongeren pleegden meestal kleine diefstalletjes en stroperijen. Op 23 augustus 1918 hadden de elf- en tienjarige jochies Foppe van Dalen, Henderikus Leonardus Mar-

Grafiek 9.3 Procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie uit het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918

Toelichting: Zie tabel 9.4. Bronnen: Zie tabel 4.3.

tinus van Dalen en Harm Habing uit Barger-Oosterveen pruimen afgeschud en meegenomen van een boom in de tuin van Wolter de Groote uit Erica. Ze kregen er behoorlijke straffen voor. De eerste twee werden namelijk veroordeeld tot een maand tuchtschool en de laatstgenoemde zelfs tot een half jaar.⁶

Volgens Van Bemmelen was het relatief hoge aandeel kinderen onder de vermogensdelinquenten er het gevolg van dat jongeren al in een vroeg stadium allerlei begeerten ontwikkelen, terwijl ze dan meestal nog niet de mogelijkheden bezitten om hun verlangens daadwerkelijk te verwezenlijken.⁷ De fikse stijging van het aandeel beklaagden van veertien jaar en jonger tijdens de Eerste Wereldoorlog sluit aan bij deze theorie. Zij zullen in de langdurige periode van schaarste grote moeite hebben gehad om niet toe te geven aan de verleiding om voedsel weg te nemen uit tuinen of van akkers en om fruit te plukken van andermans bomen.

Volgens de criminologen Kempe en Vermaat maakten arbeiders die nog geen verdienende kinderen hadden zich sneller schuldig aan vermogenscriminaliteit.⁸ Diefstal wordt in die visie dus beschouwd als een noodzakelijkheid om het gezin te kunnen onderhouden. Uit grafiek 9.3 blijkt echter geen duidelijke afname van het aantal plegers van vermogensmisdriven tussen de vijfendertig en vierenveertig jaar, terwijl de kinderen van deze groep beklaagden wel veelal een leeftijd hadden bereikt waarop ze konden meehelpen het gezinsinkomen aan te vullen. Het verband tussen jonge gezinnen en vermogenscriminaliteit is dus niet zonder meer te trekken.

Economische noodzaak zou tevens het relatief hoge aandeel vermogensdelinquenten van boven de vierenvijftig jaar kunnen verklaren. Uit onderzoek naar de aard van de ontvreemde goederen blijkt dat deze 'ouderen' met name diefstallen pleegden om primaire

goederen zoals voedsel en brandstof (turf) te bemachtigen. De oudedagsvoorziening stond aan het begin van de twintigste eeuw nog in de kinderschoenen, waardoor veel ouderen nauwelijks de financiële middelen bezaten om hun behoeften te kunnen kopen.

Oorlogscrisiscriminaliteit werd gepleegd op alle leeftijden. Zo smokkelde het achtjarige meisje Elisabeth Exel uit Barger-Oosterveen op 24 december 1915 weitenmeel naar Duitsland. Ze werd echter aangehouden en moest voor de rechter in Assen verschijnen. Die vonniste dat ze gezien haar leeftijd zonder straf moest worden teruggegeven aan haar ouders.⁹ Reeds eerder is aan de orde gekomen dat ouders hun kinderen soms lieten smokkelen. Ze zullen in de veronderstelling zijn geweest dat kinderen minder verdacht waren en dat zowel de kinderen als zichzelf geen vervolgingsgevaar liepen. Deze gedachte berustte echter op een misverstand. Johanna van Lierop uit Nieuw-Schoonebeek liet haar zevenjarige dochter op 9 augustus 1916 een brood en een liter petroleum vervoeren binnen de Eerste Linie. Het dochtertje werd niet vervolgd, maar Van Lierop kreeg er een boete voor van twintig gulden.¹⁰

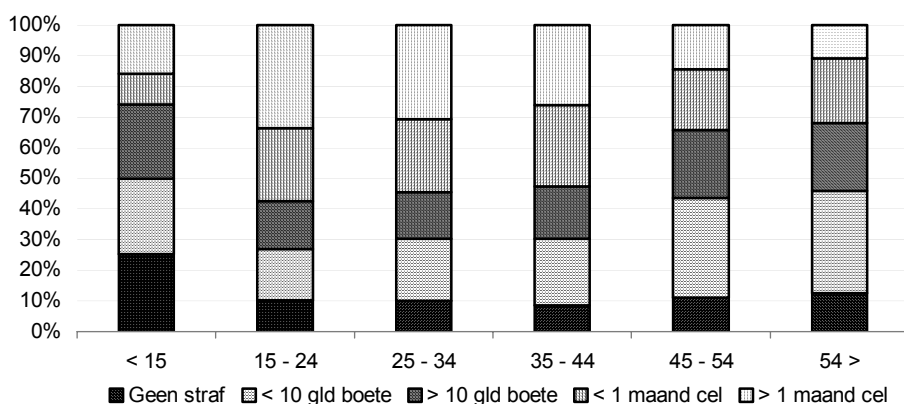
Beklaagden voor oorlogscrisiscriminaliteit uit het onderzoeksgebied die tussen de vijftien en vierentwintig jaar oud waren, zijn ongeveer even vaak vervolgd als beklaagden die een leeftijd hadden bereikt tussen de vijftientwintig en vierendertig jaar oud. In beide gevallen ging het om ongeveer dertig procent van het totaal aantal beklaagden. Het aandeel daders tussen de vijfendertig en vierenvierentig jaar oud bedroeg nog altijd zo'n twintig procent, maar daarna nam het aantal beklaagden voor oorlogscrisiscriminaliteit snel af. Een enkele keer is smokkel bedreven op hoge leeftijd. De drieëntachtigjarige Johannes Frans Rass uit Barger-Compascuum probeerde op 20 juli 1918 een halve kilo suiker, tweehonderd gram harde zeep en vijftien haringen naar Duitsland uit te voeren. De bejaarde man werd echter aangehouden, waarna de rechter hem een boete oplegde van dertig gulden.¹¹

De leeftijdsopbouw van de plegers van gezagsdelicten was ongeveer gelijk aan die van vermogensdelicten en de oorlogscrisiscriminaliteit. Opmerkelijk is dat met name vóór de Eerste Wereldoorlog het aandeel ouderen relatief groot was. Zo was meer dan zeventien procent van de beklaagden tussen de vijfenveertig en vierenvijftig jaar oud, terwijl bijna twaalf procent een leeftijd had bereikt van boven de vierenvijftig. Dat lijkt op het eerste gezicht bijzonder, omdat er een sterke verwantschap bestaat tussen gezagsdelicten en geweldscriminaliteit. Ongeveer de helft van de 'oudere' beklaagden voor gezagsdelicten is echter vervolgd voor het overtreden van de hondenbelasting, een gezagsdelict dat nauwelijks overeenkomsten vertoonde met typische geweldsmisdrijven zoals mishandeling en vernieling. Strafzaken zoals die tegen de tweeënzeventigjarige Jan Bazuin uit Wezuperbrug voor weerspelligheid en eenvoudige belediging van een ambtenaar waren dan ook een uitzondering. Bazuin was op 10 augustus 1914 in Beilen aangehouden door rijksveldwachter Willem Cornelis de Wit wegens openbare dronkenschap, waarbij Bazuin hem beledigde met de woorden 'landopvreter' en 'kwajongen', terwijl hij zich met geweld van de overheidsdienaar probeerde te ontdoen 'door te rukken, te stooten en door op de grond te gaan liggen'. Bazuin moest er een maand voor naar de gevangenis.¹²

Heeft de rechter bij het uitspreken van een vonnis rekening gehouden met de leeftijd van de beklaagde? Grafiek 9.4 toont de strafmaat per leeftijdscategorie die de arrondissementsrechtbank te Assen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog oplegde aan inwoners van het onderzoeksgebied. Uit de grafiek komt naar voren dat beklaagden tussen de vijftien en vierendertig jaar verhoudingsgewijs de zwaarste straffen kregen opgelegd.

Zij maakten zich dan ook relatief vaak schuldig aan de ernstiger misdrijven. De strafmaat nam af naarmate de leeftijd van de delinquenten opliep. Zo moest slechts iets meer dan dertig procent van de veroordeelden van vijfenveertig jaar en ouder naar de gevangenis. Het ging daarbij bovendien vooral om celstraffen van een maand en korter, terwijl jongeren verhoudingsgewijs langer werden opgesloten. 'Ouderen' dienden zodoende vaker een geldboete te betalen en ook in die gevallen is een relatie te ontdekken tussen de leeftijd van de delinquent en de strafmaat. Naarmate de leeftijd van de beklaagde vorderde, werd de hoogte van de boete namelijk steeds lager. Het lijkt erop dat de leeftijd van de beklaagde meespeelde bij het opleggen van een straf, maar daarnaast moet worden bedacht dat delinquenten niet op alle leeftijden dezelfde delicten begingen.

Grafiek 9.4 Procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.7.

Jeugdige delinquenten van vijftien jaar en jonger kregen verreweg de laagste straffen opgelegd, omdat kinderen nog niet voldoende ontwikkeld werden geacht om onderscheid te kunnen maken tussen wat wel en wat niet toegestaan was. Milde straffen moesten voorkomen dat kinderen reeds op vroege leeftijd een stempel opgeplakt kregen, waarvan zij hun verdere leven last zouden blijven houden. Gevangenisstraffen werden zoveel mogelijk vermeden, omdat kinderen in detentie ongewenst gedrag konden aanleren van (oudere) lotgenoten. Kinderen die toch werden veroordeeld tot een vrijheidsstraf kwamen meestal terecht in tuchtscholen. Een groot deel van de groep jonge delinquenten kreeg geen straf opgelegd. Ze werden 'teruggegeven' aan de ouders of ter beschikking gesteld van de regering.

Vaak stuurden burgemeesters op verzoek van het Openbaar Ministerie informatie naar Assen, waaruit moest blijken of een (jeugdige) beklaagde al dan niet gunstig bekend stond. Zo schreef de burgemeester van Emmen aan de officier van Justitie het volgende over de zeventienjarige Anna Angela Oosterrood uit Barger-Compascuum, die was aangeklaagd vanwege de verboden uitvoer van weitenmeel: 'Ter voldoening aan Uw bovenaangehaald schrijven heb ik de eer U Edelachtbare mede te delen, dat Anna Angela Oosterrood, blij-

kens politierapport, bekend staat als een onbetrouwbaar meisje, hetwelk verdacht wordt zich meermalen schuldig te maken aan poging tot verboden uitvoer. Zij geniet eene slechte opvoeding, terwijl de huishouding waartoe zij behoort, in een vervuilden toestand verkeert'.¹³

Behalve de thuissituatie werden regelmatig schoolresultaten aangehaald om het gedrag van jonge beklaagden te typeren. Het Openbaar Ministerie daagde de veertienjarige Maria Christina Kappen uit Barger-Compascuum voor de rechter wegens de smokkel van drie kilo gesmolten rundvet in februari 1916. Uit navraag bij de Emmer burgemeester bleek dat ze bekend stond als 'een betrouwbaar meisje en waarop niets valt aan te merken, terwijl op hare ouders, bij wien zij inwoont ook niets valt aan te merken'. De burgemeester voegde daaraan toe dat het hoofd van de school van Kappen had verklaard dat ze alle klassen doorlopen had en behoorlijk goed kon lezen en schrijven.¹⁴ In hoeverre dergelijke aanvullende gegevens hebben meegespeeld in de besluitvorming van de rechter is achteraf moeilijk na te gaan. In elk geval kregen de meisjes verschillende straffen. Anna Angela Oosterrood moest namelijk twee weken naar de gevangenis, terwijl Maria Christina Kappen ervan af kwam met een boete van vijftientwintig gulden.¹⁵

9.3 Het verband tussen beroep en criminaliteit

Onderzoek naar het verband tussen beroep en misdadigheid kan duidelijk maken of mensen met een bepaald beroep zich eerder schuldig maakten aan crimineel gedrag en of bepaalde soorten criminaliteit waren verbonden met bepaalde beroepen. Er kan iets worden gezegd over de oververtegenwoordiging van bepaalde beroepsgroepen door de *Uitkomsten der Beroepstelling* van 1909 te koppelen aan de persoonsgegevens uit de rechtbankarchieven. De vonnissen in strafzaken vermelden echter niet altijd of de beklaagde werkte en om wat voor werk het dan ging. Daarnaast werd in veel gevallen slechts volstaan met de notitie dat de beklaagde 'arbeider' was, zodat het onduidelijk is of het daarbij ging om bijvoorbeeld landarbeiders, veenarbeiders, of fabrieksarbeiders. In nog geen twintig strafzaken is opgeschreven dat de beklaagde veenarbeider was, bij iets meer veroordelingen werd fabrieksarbeider genoteerd als beroep. Deze aantallen steken schril af bij de ruim tweeduizend veroordelingen waarbij het ongedefinieerde 'arbeider' werd genoemd als het beroep van beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied.

In tabel 9.5 worden de beroepen van de bevolking van het onderzoeksgebied vergeleken met de beroepen van de beklaagden uit dit deel van Drenthe, die een misdrijf hebben gepleegd in 1911. De cijfers hebben steeds betrekking op de werkende beroepsbevolking. Het komt nauwelijks voor dat in de vonnissen in strafzaken staat geschreven dat een beklaagde zonder beroep was, zodat er weinig kan worden gezegd over het aandeel werklozen onder de vervolgte inwoners van het onderzoeksgebied. Er is alleen gekozen voor 1911, omdat dit jaar de situatie in 1909 het dichtst benaderd. Een vergelijking tussen 1909 en bijvoorbeeld de gehele onderzoeksperiode 1911-1918 zou geen correct beeld hebben opgeleverd, omdat beklaagden bij een volgende veroordeling regelmatig een ander beroep opgaven. Mogelijk werd er nogal eens van beroep verwisseld, maar aannemelijker is dat dit het gevolg is van het onzorgvuldig noteren van de juiste beroepen in de vonnissen. De beklaagden zouden in die gevallen meermalen voorkomen in de berekeningen en zodoende de resultaten vertroebelen.

Tabel 9.5 Absoluut en procentueel aantal beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied van zestien jaar en ouder per beroepsgroep voor het plegen van misdrijven in 1911 afgezet tegen de beroepstelling van 1909

Beroepsgroep	Beroepstelling, 1909		Dit onderzoek, 1911	
	Abs.	%	Abs.	%
Loonafhankelijk	19.643	64,1	356	76,4
Zelfst. Landbouw	5.218	17,0	29	6,2
Nijverheid	1.331	4,3	20	4,3
Handel	1.516	4,9	40	8,6
Overige beroepen	2.924	9,5	6	1,3
Onbekend	0	0,0	15	3,2
Totaal	30.632	100	466	100

Bronnen: Zie tabel 4.3 en *Uitkomsten der Beroepstelling*, 1909.

Overigens is het construeren van de beroepsbevolking van het onderzoeksgebied in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog sowieso lastig, aangezien de beroepstelling van 1920 geen informatie verschaft over indelingen op gemeenteniveau. Deze telling is namelijk gebaseerd op economisch-geografische groepen, waarbij Drenthe is onderverdeeld in de zandgronden en de veenstreken, terwijl de noordelijke gemeenten zijn gegroepeerd met enkele aangrenzende gemeenten in de provincie Groningen en de Drentse gemeenten langs de zuidgrens zijn samengebracht met gemeenten in Overijssel. Er is hier dan ook voor gekozen om alleen gebruik te maken van de telling van 1909.

De *Uitkomsten der Beroepstelling* van 1909 deelt veenarbeiders en fabrieksarbeiders in bij de sector nijverheid, maar in dit onderzoek zijn alle arbeiders, knechten en bedienden ondergebracht in de aparte beroepsgroep 'loonafhankelijk'.¹⁶ Op die manier wordt het mogelijk om de gegevens uit de twee verschillende bronnen met elkaar te vergelijken. Volgens de sociologische en criminologische verklaringsmodellen zullen mensen met een loonafhankelijk beroep zich eerder schuldig maken aan crimineel gedrag, omdat zij over het algemeen het minste bezit hebben, zodat een eventuele berechting meestal geen verstrekkende gevolgen heeft op economisch gebied. Daarnaast zullen laagopgeleiden en laagbetaalden eerder het gevoel hebben dat hun maatschappelijke positie wordt miskend. Uit de tabel blijkt inderdaad dat 'loonafhankelijken' oververtegenwoordigd waren onder de beklaagden, omdat nog geen tweederde van de beroepsbevolking van het onderzoeksgebied loonafhankelijk was, terwijl dit geldt voor bijna drievierde van de beklaagden uit dat gebied. Het verschil kan echter een administratieve oorzaak hebben, aangezien de 'overige beroepen' uit de telling wellicht ook voor een deel loonafhankelijk zijn.

De beroepsgroep 'handel' is eveneens oververtegenwoordigd onder de inwoners van het onderzoeksgebied die voor de rechter verschenen wegens het plegen van een delict in 1911. Van Bemmelen had hier wel een verklaring voor: 'Alle rondtrekkende kooplieden en marskramers, die ten slotte niet veel anders zijn dan verkapte bedelaars, geven op, dat zij thuis behoren in de rubriek "handel"'.¹⁷ Met name bij de groep 'handel' speelt het probleem dat ook zelfstandigen een marginaal bestaan kunnen leiden. Dat geldt niet alleen voor de enkeling die 'reiziger' of 'handelsreiziger' opgaf als beroep, maar ook om diegenen

die hun werkzaamheden omschreven als het meer algemene 'koopman'. Het is aanlokkelijk om deze redenering te gebruiken als verklaring voor de relatief hoge misdaad onder beklaagden uit de sector 'handel', maar het is ook mogelijk dat zij vooral beroepsgebonden delicten pleegden. Hierop zal nog worden ingegaan.

Iets meer dan vier procent van de beklaagden gaf op werkzaam te zijn als zelfstandige in de nijverheid. Dit percentage correspondeert exact met hun aandeel in de beroepsbevolking. Landbouwers verschenen minder vaak voor de rechter dan verwacht zou kunnen worden op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking. Blijkbaar ging het hier om de gevestigde groepen, voor wie het ongewenst was om zich schuldig te maken aan crimineel gedrag, omdat een vechtpartij of diefstal hun aanzien zou aantasten binnen de gemeenschap. Het aandeel overige beroepen met betrekking tot het onderzoeksgebied is klein. Het ging daarbij om een enkele militair en ambtenaar. Het aandeel beklaagden zonder bekend beroep was daarentegen wat groter, omdat niet in alle gevallen het beroep van de beklaagden achterhaald kon worden.

Tabel 9.6 Absoluut en procentueel aantal beklaagden van zestien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied per beroepsgroep voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918

Periode	Loonafh.		Landbouw		Nijverheid		Handel		Overig		Onbekend	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1911-1914	1.154	75,1	90	5,9	58	3,8	129	8,4	13	0,8	93	6,1
1915-1918	1.680	63,7	238	9,0	101	3,8	231	8,8	26	1,0	362	13,7

Bronnen: Zie tabel 4.3.

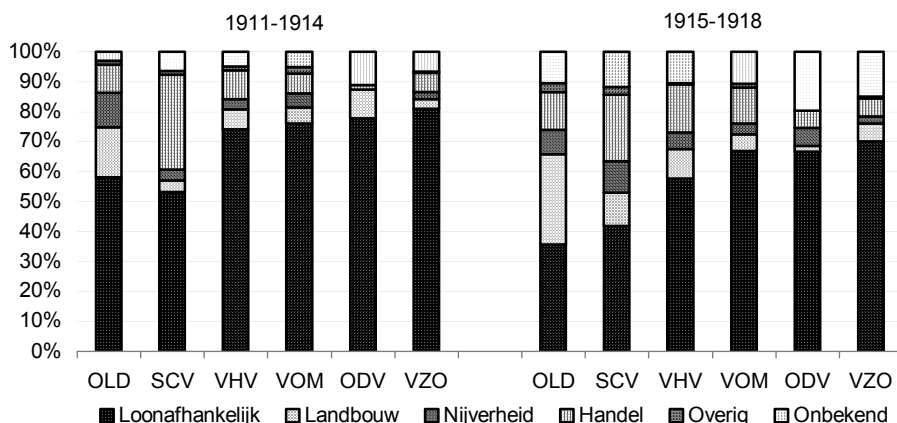
Tabel 9.6 laat zien welke verschuivingen er hebben plaatsgevonden in de door bepaalde groepen van de beroepsbevolking van het onderzoeksgebied gepleegde criminaliteit in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Beklaagden die vaker zijn vervolgd voor het plegen van een delict in één van beide perioden, zijn steeds één keer meegeteld bij alle desbetreffende beroepsgroepen. Opvallend is dat het aantal loonafhankelijke beklaagden veel minder snel steeg dan het aantal beklaagden met een zelfstandig beroep. Hierdoor daalde het percentage loonafhankelijken behoorlijk. Vooral het aantal vervolgte landbouwers nam toe. Gedurende de oorlogsperiode 1915-1918 pleegden landbouwers maar liefst meer dan tweeënhalve keer zo vaak een delict als in de vooroorlogse periode. Het aantal vervolgte ambachtslieden en beklaagden met een beroep in de handel nam toe met zeventig tot tachtig procent.

Bij de beklaagden met een beroep in de categorie 'overig' was sprake van een verdubbeling. Het ging daarbij vooral om soldaten. Zoals in hoofdstuk 8 is opgemerkt, hadden zij van hun aanwezigheid in de Drentse grensstreek gebruik gemaakt om met de smokkel naar Duitsland iets te verdienen. Ten slotte was het aantal beklaagden zonder bekend beroep sterk gestegen. De toename was vooral het gevolg van het feit dat er zich veel vrouwen bevonden onder de beklaagden van oorlogscrisiscriminaliteit. Juist van vrouwen werd in de vonnissen in strafzaken vaak geen beroep genoteerd. In verscheidene gevallen werd

alleen volstaan met de aanduiding 'huisvrouw', omdat veel (getrouwde) vrouwen in de eerste decennia van de twintigste eeuw nog nauwelijks actief waren op de arbeidsmarkt.

Het aandeel beklaagden uit de diverse beroepsgroepen verschilde sterk per gebiedsdeel binnen het onderzoeksgebied. Grafiek 9.5 laat zien dat beklaagden uit alle gebiedsdelen voor de Eerste Wereldoorlog meestal loonafhankelijk waren. Tijdens de oorlog daalde het aantal loonafhankelijke beklaagden uit Coevorden en de Oude Landbouwdorpen tot minder dan de helft. Beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen gaven relatief vaak een beroep op als zelfstandige binnen de agrarische sector. Landbouwers uit de gebiedsdelen Hoogeveen, Oostermoer en Odoornerveen verschenen daarentegen nauwelijks voor de rechter. Dat is vrij opmerkelijk, omdat de vervening aldaar aan het begin van de twintigste eeuw grotendeels was beëindigd, waarna de veenkoloniale landbouw er sterk was opgekomen.

Grafiek 9.5 Procentueel aantal beklaagden van zestien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied per beroepsgroep voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.3.

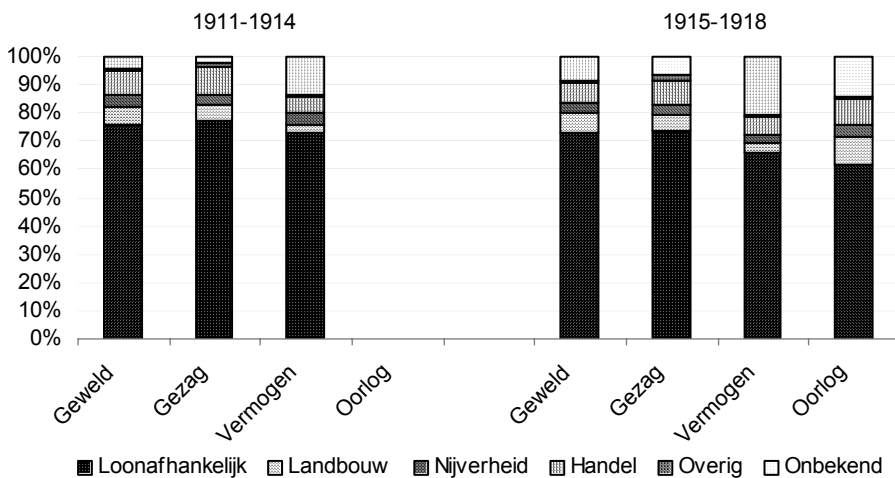
Het aandeel landbouwers onder de vervolgte inwoners van Zuidoost-Drenthe was nogal klein. Aan de ene kant lijkt dat een logische constatering, omdat Zuidoost-Drenthe in de eerste decennia van de twintigste eeuw werd gedomineerd door de turfindustrie, maar in hoofdstuk 3 is gebleken dat het toentertijd wat betreft de gemeente Emmen toch al iets meer dan twintig procent van de beroepsbevolking werkzaam was in de agrarische sector, terwijl het in de periode 1911-1918 ging om amper vijf procent van de beklaagden uit het veengebied Zuidoost-Drenthe.

De beroepenindeling van vervolgte Coevordenaren week in verschillende opzichten sterk af van die van de andere gebiedsdelen. Het aandeel loonafhankelijken lag voor en tijdens de oorlog ver onder dat van de andere gebiedsdelen. Verder komt het stedelijke beroepspatroon tot uiting in de diversiteit aan beroepen van de Coevorder beklaagden. Velen van hen hadden namelijk een baan in de handel en het verkeerswezen.

Grafiek 9.6 geeft per misdrijfcategorie een beeld van de beroepsstructuur van de vervolgte inwoners van het onderzoeksgebied voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het

vooroorlogse patroon verschilde weinig met dan van de oorlogsjaren. Bij de oorlogscrisisdelicten waren relatief veel landbouwers vertegenwoordigd. Hier is een direct verband te leggen tussen het beroep en het delict. Zoals uit het vorige hoofdstuk naar voren is gekomen, hadden veel distributieregels rechtstreeks betrekking op zaken die met name boeren aangingen, zoals het verplicht leveren van een deel van de productie. Andere boeren werden vervolgd, omdat ze hun gewassen, zuivel, of vlees over de grens hadden proberen te smokkelen, of omdat ze met landbouwproducten of vee in de buurt van de Duitse grens waren gesignaleerd. Winkeliers fungeerden vaak als de leveranciers van smokkelwaar. Daarnaast werden zij regelmatig vervolgd voor het negeren van de maximumprijzen voor consumptiegoederen.

Grafiek 9.6 Procentueel aantal beklaagden van zestien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied per beroepsgroep voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918

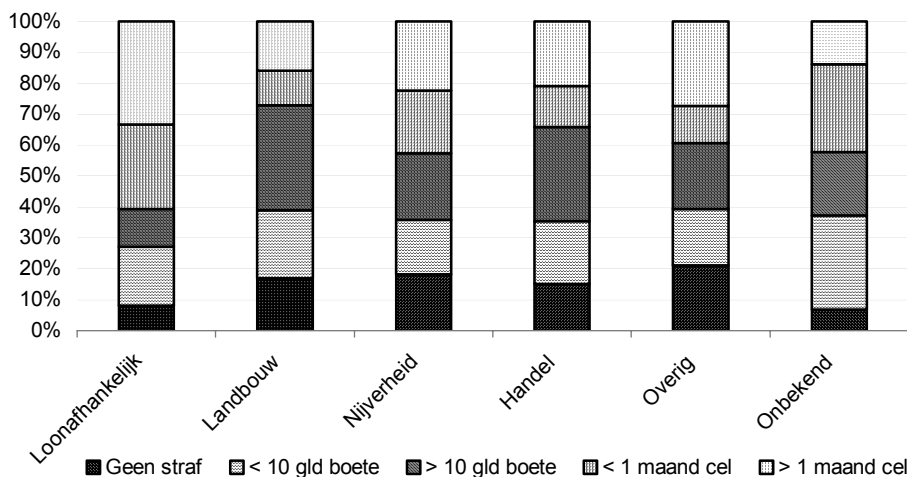
Bronnen: Zie tabel 4.3.

Niet alleen winkeliers, maar ook ambachtslieden maakten zich beroepshalve schuldig aan smokkel en het overtreden van maximumprijzen. Slager Johannes Lambertus van Dijk uit Erica probeerde in de nacht van 6 op 7 januari 1917 twaalf kilo varkensvlees naar Duitsland te smokkelen. Zijn poging mislukte en Van Dijk moest voor de rechter in Assen verschijnen, die hem een gevangenisstraf oplegde van drie maanden.¹⁸ Na het instellen van de Eerste Linie langs de rijksgrens werden meer mensen vervolgd, die werkzaam waren in de goederenvervoer. Zo wilden schippers nog wel eens een verborgen lading levensmiddelen of andere goederen meenemen, die via het Drentse grensgebied een bestemming had moeten vinden in Duitsland.

Ten slotte steeg het aantal beklaagden van wie het beroep onbekend was tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat is wat betreft de vermogenscriminaliteit en de oorlogscrisiscriminaliteit het gevolg van een sterke toename van het aantal vervolgte vrouwen, maar omdat

vrouwen nauwelijks zijn vervolgd voor geweldsdelicten en gezagsdelicten, betreft het bij die delictsoorten vooral mannen zonder een vaste dienstbetrekking.

Grafiek 9.7 Procentueel aantal beklaagden per strafsoort per beroepsgroep van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1911-1918

Bronnen: Zie tabel 4.7.

Het is de vraag of mensen die werkzaam waren in een bepaalde beroepsgroep hogere, of juist lagere straffen kregen opgelegd dan beklaagden met andere beroepen. Grafiek 9.7 toont per beroepsgroep de straffen die inwoners van het onderzoeksgebied kregen opgelegd. Loonafhankelijke beklaagden kregen verhoudingsgewijs de zwaarste straffen. De rechtbank veroordeelde meer dan zestig procent van hen tot een gevangenisstraf. Maar liefst een derde van de loonafhankelijken werd zelfs langer dan een maand opgesloten. Tegelijkertijd was het aandeel vervolgingen waaruit geen straf volgde zeer gering. Landbouwers en handelaren kregen verhoudingsgewijs de lichtste straffen en werden relatief vaak vrijgesproken. Maximaal een derde van het totaal aantal beklaagden kreeg een gevangenisstraf opgelegd. Bij beide beroepsgroepen lag de nadruk op boetes van meer dan tien gulden. Beklaagden met een beroep uit de groepen nijverheid, overig en onbekend kregen in ongeveer veertig procent van de veroordelingen een gevangenisstraf opgelegd. Desondanks bleef dat aandeel ver achter ten opzichte van de loonafhankelijken.

9.4 Drentse veelplegers

In de voorgaande hoofdstukken is aan de orde gekomen dat een deel van de beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied meermalen is berecht wegens het plegen van misdrijven in de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tabel 9.7 laat zien hoe vaak beklaagden uit de diverse gebiedsdelen voor de rechter moesten verschijnen. Daarbij was sprake van

aanzienlijke verschillen. Uit de tabel blijkt dat inwoners van de Oude Landbouwdorpen zich volgens de rechtbankarchieven verhoudingsgewijs nauwelijks vaker dan één keer schuldig maakten aan het plegen van een delict. Het ging om minder dan tien procent van de beklaagden. Dit percentage schommelde in de andere gebiedsdelen tussen de vijftien en twintig procent, terwijl maar liefst zo'n dertig procent van de beklaagden uit Zuidoost-Drenthe zich vaker dan één keer diende te verantwoorden voor de rechter.

Tabel 9.7 Absoluut en procentueel aantal delicten dat is gepleegd per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Aantal delicten	OLD		SCV		VHV		VOM		ODV		VZO	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1	390	90,1	198	84,6	338	79,5	383	85,3	101	80,8	1.645	71,0
2	33	7,6	27	11,5	61	14,4	53	11,8	18	14,4	372	16,0
3	5	1,2	6	2,6	15	3,5	10	2,2	3	2,4	170	7,3
4	4	0,9	3	1,3	6	1,4	2	0,4	1	0,8	53	2,3
5 ≥	1	0,2	0	0,0	5	1,2	1	0,2	2	1,6	78	3,4
	433	100	234	100	425	100	449	100	125	100	2.318	100

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Het merendeel van de 'veelplegers' verscheen twee keer voor de rechter wegens het plegen van misdrijven op verschillende tijdstippen in de periode 1911-1918. Deze delicten konden een uiteenlopend karakter hebben. Zo kwam het voor dat de beklaagde in beide gevallen een diefstal had begaan, maar het kon ook gaan om bijvoorbeeld een overtreding van de hondenbelasting en een mishandeling. Het aantal beklaagden uit Zuidoost-Drenthe dat gedurende de onderzoeksperiode twee delicten pleegde, was verhoudingsgewijs twee keer zo groot als uit de Oude Landbouwdorpen. Blijkbaar gingen inwoners van het eerstgenoemde gebiedsdeel gemakkelijker opnieuw in de fout. Deze veronderstelling spreekt ook uit het percentage plegers uit Zuidoost-Drenthe dat nog frequenter een misdrijf beging. Hun aandeel was namelijk eveneens beduidend groter dan elders in het onderzoeksgebied.

In het onderzoek naar de oorzaken van recidivisme spelen psychologische benaderingen een belangrijke rol. Zo wordt er op gewezen dat plegers van een misdrijf een psychische weerstand hebben overwonnen, waardoor ze er minder moeite mee hebben om een volgende keer opnieuw in de fout te gaan. Deze situatie wordt versterkt als een misdrijf onopgemerkt is gebleven, maar hierover kan in dit onderzoek weinig worden gezegd, aangezien het 'dark number' niet bekend is. Een andere factor is dat mensen door bepaalde karaktereigenschappen – zo niet afwijkingen – andermaal hetzelfde gedrag gaan vertonen.¹⁹

Veelplegerij is ook op andere manieren te verklaren. Mensen die een misdrijf hebben gepleegd en daarvoor zijn veroordeeld, worden vaak gestigmatiseerd. De omgeving zal hen eerder negeren en ze zullen in de regel moeilijker aan werk komen. Dat kan leiden tot

zowel een morele als een economische teloorgang, waardoor de kans groter wordt dat de desbetreffende persoon wederom in de fout zal gaan. Het is mogelijk dat sociale controle en hechte bindingen met de samenleving mensen behoedden voor recidive. Op die manier kan worden verklaard waarom zo weinig inwoners van de Oude Landbouwdorpen meer dan één keer een delict hebben gepleegd voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Blijkbaar leefden veel recidivisten dus in een omgeving waarin crimineel gedrag minder snel leidde tot statusverlies.

Verder spelen opsporingsinstanties een rol bij het niveau van de veelplegerij, omdat zij beschikken over allerlei informatie over de veroordeelde. De veroordeelde zal daardoor sneller worden verdacht, zodat hij minder kans heeft om zijn straf te ontlopen. De invloed die opsporingsambtenaren hadden op het recidivecijfer is tevens af te leiden uit het hoge aantal veelplegers uit Zuidoost-Drenthe. Reeds voor de oorlog hielden marechaussees de bevolking van de veengebieden in de gaten en tijdens de oorlog was deze bewaking alleen maar groter geworden door de komst van vele grenswachten. Vervolgde smokkelaars probeerden na een verblijf in Veenhuizen of elders bij terugkomst vaak opnieuw hun geluk te beproeven met de grenshandel. De commiezen zullen juist hen scherp in de gaten gehouden hebben, zodat de betreffende personen een groter risico liepen om opnieuw te worden aangehouden.

Tabel 9.8 Absoluut en procentueel aantal delicten uit verschillende categorieën dat is gepleegd per beklaagde uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Aantal delicten	Geweld		Gezag		Vermogen		Oorlogscrisis	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
1	1.210	83,1	593	90,7	734	89,4	1.313	79,2
2	176	12,1	43	6,6	68	8,3	228	13,8
3	43	3,0	9	1,4	12	1,5	74	4,5
4	19	1,3	7	1,1	6	0,7	23	1,4
5 ≥	8	0,5	2	0,3	1	0,1	19	1,1
	1.456	100	654	100	821	100	1.657	100

Bronnen: Zie tabel 4.3.

Maakten de veelplegers uit het onderzoeksgebied zich vaker schuldig aan delicten uit bepaalde categorieën? Een antwoord op deze vraag is af te leiden uit tabel 9.8. In deze tabel is berekend hoe vaak een beklaagde zich schuldig maakte aan een bepaald type delict. De meeste veelplegers worden aangetroffen onder de beklaagden voor oorlogscrisiscriminaliteit. Van hen maakte bijna twintig procent zich schuldig aan twee of meer delicten uit die groep. Daders van geweldsmisdrijven pleegden ook relatief vaak meer dan één geweldsdelict. Dat was juist niet het geval bij de beklaagden voor gezagsdelicten, maar dat wil niet zeggen dat zij nooit vaker een delict pleegden. Het ging dan echter vooral om delicten uit andere categorieën. Ook de beklaagden voor vermogenscriminaliteit werden amper vervolgd voor het plegen van opnieuw een delict uit dezelfde groep. Dat ondersteunt de veronderstelling dat de armoede in Drenthe niet zodanig was, dat veel mensen zich

frequent schuldig moesten maken aan diefstal en aanverwante misdrijven om het hoofd boven water te houden.

Wie waren de veelplegers eigenlijk? Kwamen ze uit bepaalde families en ging het om 'beroepscriminelen'? Uit de bovenstaande tabel is reeds gebleken dat er meer notoire geweldenaars woonden in het onderzoeksgebied dan mensen die veelvuldig diefstallen pleegden. Het relatief grote percentage veelplegers onder de beklaagden voor oorlogscrisiscriminaliteit wijst erop dat er wel mensen waren die zich hadden toegelegd op het smokkelen. De aanwezigheid van beroepssmokkelaars blijkt ook uit andere gegevens, zoals de in hoofdstuk 6 aangehaalde strafzaken wegens omkoping tegen Jan Heine en Jan Kruizinga, die te kennen hadden gegeven al tijden lang te smokkelen en daarmee goed te verdienen. Bij het onderzoek naar beroepscriminelen moet wel worden bedacht dat personen die hun werk hadden gemaakt van bijvoorbeeld inbraak, vaak bedreven waren in dergelijke activiteiten, zodat ze waarschijnlijk minder snel in de gaten zullen zijn gelopen dan gelegenheidsdieven. Zoals reeds eerder is opgemerkt is er weinig bekend over dit 'dark number'.

Bijna vierhonderd inwoners van het Drentse onderzoeksgebied zijn drie keer of vaker verschenen voor de rechter wegens het plegen van een misdrijf voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Daarbij was nauwelijks sprake van sekseverschillen. Het ging om acht procent van de vrouwelijke beklaagden en om tien procent van de mannen. Veelplegers waren regelmatig afkomstig uit dezelfde familie. Zo stonden niet minder dan zevenentwintig vonnissen op naam van twee broers en een zus uit de familie Oosterrood te Barger-Compascuum. Het ging daarbij vooral om oorlogscrisiscriminaliteit, maar in de vooroorlogse periode had één van de broers ook enkele gewelds- en gezagsdelicten gepleegd.²⁰

De bovengenoemde drie beklaagden waren niet de enigen in het gezin die voor de rechter werden gebracht. Hun moeder had zich in 1918 schuldig gemaakt aan de smokkel van een arsenaal aan goederen en daarnaast had ze in het steekjaar 1906 turf gestolen.²¹ Haar verwanten, de familie Hüsters, komen regelmatig voor in de rechtbankarchieven. Daarbij dient te worden opgemerkt dat de onderlinge relaties tussen de beklaagden uit deze familie niet exact zijn na te gaan, omdat verscheidene voorouders in Duitsland zijn geboren en getrouwd. Voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog woonden de vervolgde familieleden wel praktisch allemaal in Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum.

Eén van de leden van de familie Hüsters werd vervolgd wegens het plegen van een mishandeling en twee gevallen van smokkel in de periode 1911-1918.²² Zijn zoon en dochter uit een eerste huwelijk pleegden in die jaren beiden vier misdrijven. De zoon beging gewelddadige delicten, de dochter had zich toegelegd op de uitvoer van allerhande producten.²³ Uit een tweede huwelijk was nog een zoon geboren. Hij kreeg vijf maanden cel voor een mishandeling in 1918.²⁴

Verder komen drie zussen uit de familie Hüsters frequent voor in de vonnissen. Zij maakten zich schuldig aan diefstal en vooral oorlogscrisiscriminaliteit. Eén van de zussen diende zich in de jaren 1915-1918 zes keer te verantwoorden, een ander maar liefst tien keer. De meisjes begingen hun delicten reeds op jonge leeftijd. Zo waren twee van de zusjes respectievelijk elf en veertien jaar, toen ze tezamen in augustus 1913 te Barger-Oosterveen twee lakens en een hemd ontvreemden van Wander Rienk.²⁵ De rechter veroordeelde ook nog een broer van de drie meiden. Hij had zich in september 1917 onttrokken aan visitatie.²⁶

Evert Hof uit Munsterscheveld werd in de jaren voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog dertien keer vervolgd voor hoofdzakelijk geweldsdelicten en gezagsdelicten.²⁷ Daarvoor had hij in het steekjaar 1906 al eens zeven maanden moeten zitten wegens het neerschieten van Anne Popkens de Bruine.²⁸ Hof maakte zich tussen januari 1914 en januari 1916 vijf maal schuldig aan het plegen van geweld tegen Christina Wilhelmina Grevinga uit diezelfde plaats. De strafbare feiten varieerden daarbij van haartrekken tot het ingooien van ruiten en het beschadigen van lampen en bedgordijnen in de woning van Grevinga. Het is niet bekend welke relatie Hof had met de vrouw. In elk geval blijkt uit de burgerlijke stand dat ze niet met elkaar gehuwd zijn geweest. Grevinga zelf was overigens ook geen onbekende voor de vervolgende instanties. Zij is namelijk diverse malen berecht voor uiteenlopende strafbare feiten, waaronder drie mishandelingen.²⁹ Haar eerste veroordeling voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog had betrekking op het wegnemen van eenden in december 1911. Die diefstal had ze nota bene gepleegd met haar latere belager.

Klamer Danker uit Barger-Compascuum was met dertien veroordelingen eveneens een bekende verschijning in de rechtszaal. Hij maakte zich hoofdzakelijk schuldig aan de smokkel van en naar Duitsland. Voor de Eerste Wereldoorlog was Danker verscheidene malen vervolgd wegens de illegale invoer van suiker en gedistilleerd en het belemmeren van visitatie. Zodoende kon hij gedurende de oorlogsjaren bogen op een grote expertise op het gebied van de sluikhandel, maar dat verhinderde dus niet dat hij veelvuldig tegen de lamp liep. In 1917 werd hem de toegang ontzegd tot de in staat van beleg verklaarde Drentse grensstreek, maar ook daar trok hij zich weinig van aan. Danker bleef namelijk doorgaan met zijn grensoverschrijdende handelspraktijken in de gemeente Emmen. Zijn laatste vervolgte misdrijf in de onderzoeksperiode dateert van 22 november 1918. Op die dag werd Danker aangehouden met tien liter jenever en twee liter cognac in zijn bezit. De smokkel leverde hem dit keer een gevangenisstraf op van een half jaar, veel langer dan hij had gekregen voor zijn eerdere overtredingen.³⁰

Overigens deed Dankers dertien jaar jongere vrouw Jantje Pol nauwelijks onder voor haar man. De rechter veroordeelde Pol maar liefst negen keer wegens het plegen van een delict in de periode 1911-1918. Voor de Eerste Wereldoorlog stal ze drie keer turf, tijdens die oorlog beproefde ze haar geluk met de smokkel van uiteenlopende goederen.³¹ In dit gezin zal de smokkelhandel een belangrijke bron van inkomsten zijn geweest. Opmerkelijk is dat de echtelieden blijkbaar niet samen de grens overgingen. Ze pleegden hun delicten namelijk in alle gevallen op verschillende tijdstippen. Mogelijk ging Pol vooral op pad als Danker een straf moest uitzitten, maar daarover kan weinig met zekerheid worden gezegd, omdat niet is onderzocht in welke perioden de smokkelaar daadwerkelijk in de gevangenis verbleef.

9.5 Conclusie

Mannen moesten zich vele malen vaker verantwoorden voor de rechter dan vrouwen, maar er bestonden aanzienlijke verschillen tussen de misdrijfcategorieën onderling. Zo waren vrouwen nauwelijks vertegenwoordigd als dader van geweldsdelicten en gezagsdelicten, maar liep hun aandeel bij de vermogensmisdrijven en de oorlogscrisiscriminaliteit op tot bijna een kwart van het totaal aantal beklaagden voor die misdaadsoorten. De strafmaat voor vrouwen was een stuk lager dan die voor mannen. Enerzijds zal dat ermee te maken

hebben dat mannen veruit de meeste zwaardere misdrijven pleegden, anderzijds konden vrouwen door hun centrale rol binnen het gezin moeilijk gemist worden, zodat zij nauwelijks gevangenisstraffen kregen opgelegd.

Kinderen van veertien jaar en jonger en 'ouderen' van boven de vierenvijftig waren evenals vrouwen verhoudingsgewijs vaker vertegenwoordigd bij de economische delicten dan bij de gewelddadige criminaliteit. Fysieke belemmeringen kunnen een rol hebben gespeeld bij het lagere geweldsniveau, evenals een zekere mate van moreel besef bij vrouwen, maar een dergelijke veronderstelling is moeilijk achteraf empirisch te toetsen. Wat betreft de vermogenscriminaliteit verschenen regelmatig jongeren voor de rechter vanwege het ontvreemden van appels en peren uit boomgaarden. Hier is een link te leggen met baldadigheid die ook geldt voor een deel van de vernielingen. Er lijkt zodoende niet zozeer sprake te zijn geweest van een economische noodzaak om te stelen, maar van gelegenheidscriminaliteit.

Veel delinquenten waren tussen de vijftien en vierentwintig jaar oud. Dat geldt voor alle misdrijfcategorieën, maar vooral voor de gewelddadige criminaliteit. Uit hoofdstuk 5 is gebleken dat het hierbij voornamelijk ging om 'uitgaansgeweld'. Het gedrag van de betrokkenen werd dan ook in veel gevallen beïnvloed door de ontremmende werking van alcohol, zodat het erop lijkt dat dergelijke criminaliteit het gevolg was van een zekere spontaniteit. Mannen pleegden minder frequent misdrijven naarmate zij ouder werden. Hun gedrag verbeterde vaak aanzienlijk nadat zij waren getrouwd. Een betrekkelijk kleine groep pleegde meer dan drie misdrijven in de onderzochte periode. Binnen deze groep bevonden zich verschillende verwantschappen.

Mensen met een loonafhankelijk inkomen maakten een groter deel uit van het totaal aantal beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied, dan op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking verwacht mag worden. Daarin kwam gedurende de periode 1911-1918 eigenlijk nauwelijks verandering. Vervolgde inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe gaven verhoudingsgewijs het vaakst op dat ze loonafhankelijk waren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hadden sommige nieuwe strafbaarstellingen vooral betrekking op mensen die een bepaald beroep uitoefenden. Zo konden alleen boeren zich schuldig maken aan het traineren van oogstleveringen aan de overheid, terwijl winkeliers en handelaren zich bij uitstek schuldig maakten aan de verkoop van goederen tegen woekerprijzen. Hierdoor nam vooral het aandeel vervolgde landbouwers toe ten opzichte van dat in de vooroorlogse periode.

Slotbeschouwing

In deze studie is de aard en omvang onderzocht van de criminaliteit onder inwoners van vier Drentse gebiedstypen voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Centraal stond de vraag naar variatie tussen deze gebiedstypen. Daarbij werd de veronderstelling getoetst dat inwoners van gebieden met een betrekkelijk geringe sociale cohesie zich vaker schuldig hebben gemaakt aan het plegen van criminaliteit dan de bevolking van gebieden waar de sociale stabiliteit groter was.

In het eerste decennium van de twintigste eeuw verschenen in Drenthe verhoudingsgewijs meer mensen voor de rechter dan in de omliggende provincies en in Nederland als geheel. Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef de ontwikkeling van deze 'Drentse' criminaliteit op een stabiel niveau. Het aantal veroordeelden in Groningen daalde aanvankelijk, maar in 1914 bereikte dit aantal opnieuw het niveau van het begin van de twintigste eeuw. In Friesland en Overijssel lag het aantal veroordeelden in de jaren direct voor de oorlog steeds lager dan in de periode 1901-1910. De ontwikkeling van het aantal veroordeelden blijkt in alle vier provincies echter gunstiger te zijn geweest dan het landelijk gemiddelde, dat bijna voortdurend een stijgende trend doormaakte in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog.

In de oorlogsjaren steeg de criminaliteit in alle provincies. Het aantal veroordeelden in Drenthe lag op een hoger niveau dan in Friesland en Groningen, maar de stijging in Overijssel was daarentegen vele malen groter. De toename van het aantal veroordeelden in Drenthe bleef ook achter bij het landelijk gemiddelde. Het verschil tussen het verhoudingsgewijze aantal veroordeelden in Drenthe en in Nederland als geheel werd daardoor kleiner en dit resulteerde erin dat in Drenthe direct na de Eerste Wereldoorlog ongeveer evenveel mensen voor de rechter verschenen als gemiddeld in Nederland. In de naoorlogse jaren bleef het aantal veroordeelden in Drenthe verhoudingsgewijs groter dan in Friesland, in Groningen en (opnieuw) in Overijssel, terwijl het verschil met het landelijk gemiddelde weer toenam.

Binnen het Drentse onderzoeksgebied kwamen gedurende de periode 1911-1918 verhoudingsgewijs de meeste beklaagden uit het Actieve Vervenningsgebied. Inwoners van de stad Coevorden pleegden eveneens regelmatig een misdrijf, maar het niveau bleef daarbij steeds onder dat van het Actieve Vervenningsgebied. Verhoudingsgewijs waren de minste beklaagden afkomstig uit het Voormalige Veengebied en uit de Oude Landbouwdorpen. Hun aantal bedroeg slechts tweederde tot de helft van die uit het Actieve Vervenningsgebied.

Het is verleidelijk om armoede en de heterogene bevolkingssamenstelling aan te wijzen als de hoofdoorzaken voor het gegeven dat inwoners van de veenderijen relatief vaker voor de rechter verschenen dan inwoners van stabielere gemeenschappen op bijvoorbeeld het zand en op de dalgronden. In het veen bestond een 'pionierssamenleving' waar mensen zichzelf moesten zien te redden en dat had andere normen en waarden tot gevolg. Zo vertelde een voormalige veenarbeider: 'Wanneer we geen piepers hadden, gingen we 's nachts het land van de boer in en haalden onder elke stam een aardappel weg tot we een maaltje hadden. Dat noem ik geen roven. Wie meer rokken heeft en een ander geen, die moet één afgeven'.¹ Sociale verschillen ontstonden op basis van gedrag, reputaties dienden nog gevestigd te worden. Zelfs gezagsdragers van buiten moesten er hun plaats nog vinden en datzelfde gold voor andere instituties, zoals kerken en scholen.

Volgens Merton vormen gevoelens van achterstelling een belangrijke voedingsbodem voor criminaliteit. Lang niet iedereen beschikte over de juiste middelen om algemeen aanvaarde succesdoelen zoals status en materieel bezit te verwezenlijken. De ontevredenheid en de strafbare gedragingen die daaruit konden voortvloeien zouden in de redenering van Merton tot uiting komen in gebieden zoals de veenstreken, vanwege de slechtere levensomstandigheden en veelal mindere toekomstperspectieven van de veenarbeidersbevolking aldaar. Deze onvrede kon verder worden aangewakkerd door het verschil in rijkdom tussen arbeiders en verveners of veenboeren. In de Oude Landbouwdorpen bestonden eveneens welvaartsverschillen tussen landarbeiders, pachters en eigenerfde boeren, maar hun onderlinge afstand was – zeker in uiterlijk vertoon – een stuk kleiner en werd bovendien overbrugd door allerlei gedragscodes.

Hirschi redeneert dat bepaalde gedragingen mensen ervan weerhouden om misdrijven te plegen. Behalve aan het respecteren van regelgeving kan daarbij worden gedacht aan het onderhouden van maatschappelijke contacten en de mate waarin is geïnvesteerd in de samenleving. Dergelijke factoren waren in de relatief jonge veenderijen minder sterk aanwezig dan in gebieden met een meer stabiele bevolking. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen maakten zich minder snel schuldig aan vermogensdelicten, omdat de bevolking neerkeek op dieven. Er gaat dus een preventieve werking uit van het risico om ontdekt te worden. Daders die betrapt werden liepen immers het gevaar om buiten de gemeenschap geplaatst te worden. Inwoners van de veenderijen vreesden dit vooruitzicht minder, omdat de veenkoloniën lang niet zo hecht waren georganiseerd als de oude boerengemeenschappen. De verschillen in het criminaliteitsniveau tussen de gebiedstypen bevestigen dit.

Het gebrek aan sociale controle en de (nog) weinig hechte bindingen met de samenleving blijken ook uit het gegeven dat inwoners van het Actieve Verveninggebied diefstallen van turf vrij openlijk pleegden. De daders gaven vaak te kennen dat ze zelf wel bepaalden wat ze deden of nalieten. Toen in februari 1916 een getuige aan Hendrika Walda uit Oranjedorp vroeg of het eigenaar Dassen wel zou aanstaan dat ze turf van hem in zakken stopte en ermee vandoor ging, antwoordde ze hem: 'Dat kan me niet schelen, wij branden door, tot aan Mei toe'.² Shaw en McKay stellen dat bewoners van sociaal-economische achterstandsgebieden crimineel gedrag van elkaar leren. Dit zou een onderdeel zijn van de armoedecultuur in dergelijke gebieden. De vonnissen in strafzaken bieden voor deze theorie enige aanknopingspunten. Zo kwam het regelmatig voor dat dezelfde jongeren zich in verschillende samenstellingen meermalen schuldig maakten aan uiteenlopende delicten, zoals diefstal en het ingooien van ruiten.

Gevoelens van achterstelling, losse bindingen met de samenleving en weinig goede vooruitzichten op betere levensomstandigheden spelen zeker een rol bij het verklaren van de misdaad onder de bevolking van de jonge veengebieden in het onderzoeksgebied voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar ze lijken niet te voldoen als doorslaggevende factoren. Zo is het opmerkelijk dat relatief meer mensen uit het Actieve Vervenningsgebied direct voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog een misdrijf pleegden dan in de steekjaren 1900 en 1906, terwijl in de periode 1911-1918 gemiddeld ongeveer evenveel migranten naar de veenderijen kwamen als in het decennium daarvoor en de lonen hoger lagen. Verder was het criminaliteitsniveau ook hoog onder de Coevordenaren. Een verklaring hiervoor is de hogere bevolkingsdichtheid in stedelijke gemeenschappen. Mensen wonen er dichter bij elkaar, zodat het aantal potentiële doelen of slachtoffers groter is. Dezelfde verklaring kan gelden voor de volkrijke veenkoloniën.

Er zijn meer aanwijzingen die ingaan tegen de veronderstelling dat het criminaliteitsniveau onder de bevolking van de veengebieden is bepaald door zijn heterogene samenstelling. Uit de vonnissen in strafzaken komt namelijk naar voren dat de slachtoffers en daders meestal bekenden waren van elkaar. Van de gesuggereerde anonimiteit en individualiteit was in de veenstreken dus geen sprake. Dat blijkt trouwens ook uit de hierboven aangehaalde strafzaak tegen Hendrika Walda, die op de diefstal werd aangesproken door haar burens. Dergelijke bemoeienissen komen uit meer vonnissen naar voren, zodat geconcludeerd mag worden dat ook in de relatief jonge veenkoloniën wel degelijk op enigerlei wijze sociale controle bestond, hoewel die niet zo strak georganiseerd zal zijn geweest als in de oude zanddorpen en de gemeenschappen in het voormalige veengebied.

Het is eveneens de vraag in hoeverre de inwoners van veenderijen zich schuldig maakten aan criminaliteit omdat zij daartoe waren gedwongen door armoede. Vaste veenarbeiders hadden soms een groentetuintje en door het laten meewerken van hun vrouw en kinderen werden extra inkomsten gegenereerd. Van structureel gebrek aan primaire levensbehoeften was in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw dan ook geen sprake. Overigens komt uit diverse egodocumenten van veenarbeiders wel naar voren dat velen zich ervoor schaamden om aan te kloppen bij de armenzorg, voor zover die er was. Verdachten verklaarden tijdens de rechtszitting weliswaar regelmatig dat ze een diefstal of verduistering hadden gepleegd omdat ze geen cent meer hadden, maar dat zullen ze vooral hebben gedaan om medelijden op te wekken. Het kwam namelijk nogal eens voor dat ze de rechter ter afsluiting van hun verweer vroegen om een geldboete in plaats van een gevangenisstraf.

Als armoede en migratie niet zonder meer zijn aan te wijzen als de hoofdoorzaken voor de hogere criminaliteit van de veenarbeidersbevolking van het Drentse onderzoeksgebied, welke motieven speelden dan verder een rol? Het is van belang op te merken dat 'de criminaliteit' nogal algemeen is en eigenlijk niet bestaat. Er bestaan immers talrijke soorten strafbare feiten met ieder een totaal verschillend karakter, die steeds in meer of mindere mate voorkomen. Onderzoek naar de oorzaken van criminaliteit vereist altijd het achterhalen van de aard van de gepleegde delicten. In deze studie zijn vier misdrijfcategorieën onderscheiden: geweldsdelicten, gezagsdelicten, vermogensdelicten en oorlogscrisisdelicten.

Geweldsdelicten werden veelal gepleegd onder invloed van drank. Bonger stelde dat alcoholmisbruik het gevolg is van frustraties over miserabele levensomstandigheden en uitzichtloze toekomstperspectieven, maar een dergelijke benadering voldoet niet om het

geweldsniveau in de Drentse venen afdoende te verklaren. Zo kwam het slechts een enkele keer voor dat werkgevers het moesten ontgelden, omdat ze mensen hadden ontslagen, of omdat ze hun arbeiders hadden gekort op het loon. Er was dus geen sprake van een structureel explosieve sfeer tussen werkgevers en werknemers. Zowel voor als tijdens de Eerste Wereldoorlog kwamen stakingen tegen de lage lonen en de duurte geregeld voor, maar deze droegen geen gewelddadig, laat staan strafbaar karakter. Overigens bereikten arbeiders aanvankelijk weinig met deze stakingen, omdat ze nog nauwelijks waren georganiseerd als gevolg van hun uiteenlopende achtergronden.

Vechtpartijen en andere gewelddadige conflicten vonden bijna altijd plaats tussen bekenden. Dat gold voor de inwoners van alle gebiedsdelen binnen het onderzoeksgebied. Veel mishandelingen en vernielingen ontstonden na kroegbezoek, waarbij de directe aanleiding meestal in de relatiesfeer lag. Het kwam regelmatig voor dat een meisje niet met een jongen uit wilde, waarna ze die weigering moest bekopen met een pak slaag of een steekpartij. In andere gevallen kregen jongens ruzie met elkaar, omdat de één een afspraakje had met het meisje van de ander. Dit soort confrontaties was soms behoorlijk heftig, want het kwam nogal eens voor dat slachtoffers werden verminkt of zelfs het leven lieten. Jeugdige onbezonnenheid in combinatie met overmatig alcoholgebruik lijkt in veel gevallen dus de oorzaak te zijn geweest van de geweldscriminaliteit. Veruit de meeste beklaagden voor geweldscriminaliteit waren mannen. Van deze groep was het grootste deel tussen de vijftien en vierentwintig jaar oud. Soms was er bij het plegen van geweldscriminaliteit sprake van een rationele overweging. Zo beten daders hun slachtoffers geregeld toe dat ze wel een paar maanden wilden zitten voor het leed dat ze veroorzaakten.

Hoewel de achtergronden veelal dezelfde waren, verschilde het geweldsniveau aanzienlijk per gebiedstype. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen en het Voormalige Veengebied kwamen verhoudingsgewijs nauwelijks voor de rechter wegens het plegen van geweldsdelicten. Dat zal te maken hebben gehad met de remmende werking van sociale controle op losbandig en agressief gedrag, maar met name in de zanddorpen zal nog een rol hebben gespeeld dat gewelddadigheden soms werden 'stilgehouden'. Uit de literatuur komt namelijk naar voren dat een mishandeling of vernieling door de plaatselijke jeugd in de oude dorpen af en toe diende om het slachtoffer te onderwerpen aan de wil van het dorp. Dergelijke volksgerichten hadden dan de stilzwijgende instemming van de dorpelingen, zodat het voor de autoriteiten moeilijk was om deze misdrijven te vervolgen. Coevordenaren maakten zich verhoudingsgewijs vaker schuldig aan geweldsdelicten dan inwoners van de Oude Landbouwdorpen en het Voormalige Veengebied, maar tegelijkertijd lag het niveau onder dat van het Actieve Vervenningsgebied. Een verklaring is wellicht dat Coevorden een ontmoetingsplek was voor veel mensen en dat er diverse openbare gelegenheden waren, zodat er relatief gemakkelijk ruzie kon ontstaan met alle strafbare gevolgen van dien.

Een groot deel van de gezagscriminaliteit droeg hetzelfde karakter als de geweldscriminaliteit, maar de omvang van de eerstgenoemde categorie misdrijven was veel kleiner. Evenals bij de geweldsdelicten bestond er vaak een verband met het gebruik van sterke drank. Zo kregen veldwachters en marechaussees regelmatig klappen als ze iemand probeerden te arresteren of de openbare orde probeerden te herstellen. Bij het negeren van bevelen zal een zekere mate van opportuniteit een rol hebben gespeeld. Geregeld verschenen fietsers voor de rechter, omdat ze ondanks een bevel om halt te houden waren

doorgereden. Dat zal een rationele keuze zijn geweest van de beklaagde, omdat hij erop gokte sneller te zijn dan de diender, zodat hij een boete kon ontlopen voor bijvoorbeeld het rijden zonder licht. Uit dit soort vergrijpen blijkt dat daders weinig aandacht hadden voor de 'kosten' van hun vergrijp op de langere termijn. De boete voor het negeren van bevelen was immers hoger dan voor fietsen zonder licht.

Op dezelfde manier kan de verhoudingsgewijs hoge gezagscriminaliteit onder de inwoners van Coevorden en Hogeveen worden verklaard. De beklaagden uit die gebiedsdelen maakten zich voornamelijk schuldig aan het ontduiken van de hondenbelasting. Daarbij ging het mogelijk vooral om kleine handelaren. De daders verzuimden soms jaar na jaar aangifte te doen van hun hondenbezit, maar uiteindelijk moesten ze steeds een boete betalen die hoger was dan de verschuldigde belasting. Inwoners van het gebiedsdeel Zuidoost-Drenthe werden wat betreft de gezagsdelicten vaak vervolgd voor de illegale invoer van met name suiker en drank uit Duitsland. Zij wilden profiteren van de prijsverschillen aan weerszijden van de grens en ze zullen daarbij in de veronderstelling zijn geweest dat ze bij nacht en ontij de patrouillerende grenswachten te slim af konden zijn. Overigens zal ze dat in veel gevallen ook wel degelijk zijn gelukt. De gezagscriminaliteit onder de beklaagden uit de Oude Landbouwdorpen en het Oostermoer was vrijwel nihil. Dat komt vooral omdat ze nauwelijks werden vervolgd wegens belastingovertredingen. De gemeentebesturen aldaar kenden blijkbaar minder prioriteit toe aan het vervolgen van overtredders van plaatselijke belastingen.

Bij de oorzaken voor het plegen van vermogenscriminaliteit is het van belang te achterhalen wat de aard was van de gestolen goederen. Verhoudingsgewijs de meeste vermogensdelinquenten kwamen uit het Actieve Vervenningsgebied. Zij ontvreemdden vooral turven, die op de nabijgelegen zetvelden gemakkelijk waren weg te nemen. De dieven opereerden bijna altijd in hun eigen leefomgeving. Dit duidt erop dat de vermogensdelinquenten vooral gelegenheidsdieven waren. Goederen werden gestolen, omdat ze gemakkelijk te krijgen waren en er weinig vrees bestond voor een zware straf. Hierbij speelt een rol dat de bevolking turfdeefstallen meestal niet beschouwde als bijzonder ernstig, omdat er genoeg van was en ze de turven zelf gestoken hadden.

Het niveau van de vermogenscriminaliteit was eveneens hoog onder de inwoners van Coevorden. Hun mogelijkheden om een diefstal te plegen waren over het algemeen groter dan bijvoorbeeld die van inwoners van kleine boerendorpen, omdat het handelsstadje een verzamelplaats was van mensen en producten. De aard van de door Coevordenaren gestolen goederen was dan ook zeer divers. Opnieuw waren beklaagden uit de andere gebiedstypen naar verhouding dus minder sterk vertegenwoordigd.

Voedsel (hoofdzakelijk aardappelen) werd vooral weggenomen in de oogsttijd. Deze constatering is een andere aanwijzing voor de rationele redenering achter veel vermogensdelicten. In de herfst moesten gewassen immers gerooid of geoogst worden, terwijl fruit rijp aan de bomen hing. Het was in die periode veel gemakkelijker om voedsel te ontvreemden, dan wanneer het ingekuuld lag, of was opgeborgen in schuren en woningen. In de overige gevallen was de dief vaak ook een gelegenheidsdader. Het ging dan meestal om spullen die tijdelijk onbeheerd waren achtergelaten.

In 1918 nam de vermogenscriminaliteit sterk toe. Deze ontwikkeling hing samen met de schaarste aan het eind van de Eerste Wereldoorlog. Veel producten waren nog slechts mondjesmaat op de bon verkrijgbaar, terwijl andere goederen helemaal niet meer aange-

leverd werden. De bevolking moest zich dus behelpen en dat zal sommigen ertoe hebben aangezet te gaan stelen. Ook de inwoners van het Actieve Vervenningsgebied pleegden vaker vermogensdelicten in het laatste oorlogsjaar. Dat is in tegenspraak met de gunstige ontwikkeling die de turfindustrie doormaakte als gevolg van de grote vraag naar brandstof. Blijkbaar kon er als gevolg van de tekorten niet meer worden gesproken van een 'gouden tijd' voor veenarbeiders.

Ten slotte springen individuele dadenkenmerken in het oog bij de vermogenscriminaliteit. Dieven waren namelijk vaker jonger dan de beklaagden van geweldsdelicten, terwijl het percentage 'ouderen' eveneens groter was. Maar liefst een kwart van de vermogensdelinquenten was vrouw. Een breder deel van de bevolking kon zich schuldig maken aan vermogenscriminaliteit, omdat het plegen van een delict als diefstal over het algemeen geen grote fysieke kracht vereist en vrouwen en kinderen waarschijnlijk vaker in de gelegenheid verkeerden.

De Eerste Wereldoorlog was voor Nederland een opmerkelijke periode. Dat gold in het bijzonder voor de grensstreek. Ons land raakte niet als strijdende partij betrokken bij de oorlog, maar het kwam wel terecht in een moeilijke situatie, omdat de neutraliteit gehandhaafd moest worden en omdat de tekorten aan allerlei goederen steeds groter werden. De oorlogstoestand leidde tot het afkondigen van diverse bepalingen die vóór de oorlog niet of nauwelijks strafbaar waren geweest. Daarbij valt bijvoorbeeld te denken aan het rijden met paard en wagen in de grensstreek of het meenemen van een belegde boterham over de grens naar Duitsland. Ondanks de uitvoerverboden maakte de smokkelhandel een bloeiende tijd door. De Drentse bevolking leek oorlogscrisisdelicten niet als ernstige vergrijpen te beschouwen, terwijl dat de autoriteiten er voortdurend op wezen dat smokkelaars de nationale veiligheid in gevaar brachten en dat ze landgenoten het broodnodige voedsel ontzegden en de prijs ervan opdreven tot ongekende hoogten.

Het waren voornamelijk de grensbewoners die zich schuldig maakten aan smokkel en andere oorlogscrisisdelicten. Met name inwoners van het Actieve Vervenningsgebied Zuidoost-Drenthe verschenen veelvuldig voor de rechter en ook de Coevordenaren lieten zich niet onbetuigd. Inwoners van de Oude Landbouwdorpen in de grensstreek hielden zich eveneens veelvuldig bezig met het plegen van smokkel, clandestiene opslag en voersdelicten. De Distributiewet was zelfs grotendeels gericht tegen ondermijning van de voedselvoorziening door producenten, veelal landbouwers. Blijkbaar was dus ook de boerenbevolking niet afkerig zich te verrijken met oorlogswinsten en vormde de publieke opinie geen belemmering om dat doel daadwerkelijk na te streven.

De smokkelaars namen in de meeste gevallen slechts kleine hoeveelheden handelswaar mee. Blijkbaar loonde reeds de smokkel van enkele producten. De lange grens liep door onherbergzaam terrein, zodat de kans klein werd geacht om te worden opgepakt door de commiezen. Bovendien bestonden de straffen in de beginjaren van de oorlog nog uit relatief lage geldboetes, waardoor smokkelaars hun 'verlies' snel weer konden goedmaken. Er waren nagenoeg geen goederen die niet richting Duitsland verdwenen. De aard van de smokkelwaar was afhankelijk van de Duitse vraag. In de beginjaren van de Eerste Wereldoorlog ging het vooral om voedsel, maar aan het eind van de oorlog was vooral de uitvoer van manufacturen en zeep populair.

Uit het misdaadpatroon tijdens de Eerste Wereldoorlog komt naar voren dat het Openbaar Ministerie vervolgingsprioriteit toekende aan met name de oorlogscrisiscriminaliteit.

Plegers van delicten uit die misdrijfcategorie verschenen veelvuldig voor de rechter, terwijl het aantal beklaagden dat zich schuldig had gemaakt aan geweldsdelicten en gezagsdelicten afnam en de vermogenscriminaliteit enigszins stabiel bleef ten opzichte van de vooroorlogse periode. De sterke toename in 1918 vormde hierop een uitzondering. De autoriteiten zullen met name die delicten hebben vervolgd, die gevaar opleverden voor het landsbelang. Het ging daarbij vooral om smokkel, omdat de geallieerden Nederland konden beschuldigen van het bevoordelen van de Duitse vijand. In latere oorlogsjaren werd het achterhouden van voorraden in eigen land aangepakt. Dat was noodzakelijk geworden, omdat toenemende tekorten de voedseldistributie bedreigden. Diefstal van voedsel en andere benodigdheden zal toen om dezelfde reden vervolgingsprioriteit hebben gekregen.

In de sterke toename van het aantal delinquenten uit het grensgebied tijdens de Eerste Wereldoorlog is duidelijk de hand te herkennen van de overheid. Door het stationeren van extra opsporingsbeambten langs de rijksgrens werd de bevolking aldaar immers scherper in de gaten gehouden, waardoor de kans toenam dat zij werden betrappt op ontoelaatbaar gedrag. Het aantal beklaagden uit gebiedsdelen die verder van de grens lagen, zoals Hoogeveen, het Oostermoer en het Odoornerveen, nam juist flink af ten opzichte van de vooroorlogse jaren. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden zowel de opsporing als de vervolging effectiever, omdat de officier van Justitie amper strafzaken seponeerde en zelfs achterstallige zaken voor de rechter bracht. Daarnaast legden rechters zwaardere straffen op dan voor de oorlog, terwijl beklaagden verhoudingsgewijs minder vaak werden vrijgesproken.

Aan de hand van de door inwoners van het onderzoeksgebied gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog kan niet worden geconcludeerd dat één bepaalde oorzaak 'de criminaliteit' verklaart. Dat komt omdat de strafbare feiten zeer uiteenlopend van aard waren en omdat niet overal dezelfde omstandigheden bestonden om de misdrijven te plegen. Sociaal-economische motieven zoals armoede en migratie kunnen wel degelijk in verband worden gebracht met het hoge criminaliteitsniveau in met name het Actieve Vervenningsgebied, maar aanvullende argumenten blijven noodzakelijk. Mensen zijn unieke wezens met een eigen denkvermogen en verschillende uitgangsposities, waardoor zij anders reageren op een bepaalde situatie. Niet iedereen die arm is zal immers zijn brood gaan stelen.

Veel criminaliteit lijkt bij gelegenheid te zijn gepleegd. Daarbij kan zowel sprake zijn geweest van een rationele keuze als van een opwelling. Verder maakt de grote omvang van de oorlogscrisiscriminaliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog duidelijk dat de overheid in belangrijke mate verantwoordelijk was voor het creëren van hoge criminaliteitscijfers, maar ook dat veel mensen bereid waren om strafbare feiten te begaan, zolang er maar flink mee te verdienen viel en de baten de kosten overtroffen. Daarbij speelt een rol dat de bevolking niet alle delicten als ernstig beschouwde. Travis Hirschi zou het volgende zeggen over een groot deel van de in deze studie onderzochte criminaliteit: 'We all would, if we could'.³

Noten

Hoofdstuk 1

- 1 Met 'kochelen' wordt een onbehoorlijke wijze van visvangst bedoeld. Citaat uit H.J. Prakke, *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'Olde Lantschap', 'De Achtste der Zeven Provinciën'* (4^e druk; Assen 1969) 252.
- 2 A. Geitz, 'Leven in het veen' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 307-334, aldaar 307.
- 3 R. Hooijenga, 'Als je niet alles pikt, moet je vechten' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 67-68, aldaar 67.
- 4 Prakke, *Deining*, 96-97.
- 5 P. Dokter, 'De mensen waren eerst niet meer dan slaven. Harmen van Houten over de vrije socialisten in Fries-Compascuum' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 81-82, aldaar 81.
- 6 A. Geitz, 'Leven in het veen', 313.
- 7 A. Kleijn, *Dorpen in Drente* (Amsterdam 1949) 96-97.
- 8 G.Th. Kempe en J. Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe* (Nijmegen en Utrecht 1939) 76.
- 9 E.H. Karel, 'Het debat over de armoede in de venen. Een historiografische beschouwing', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 116 (1999) 50-67.
- 10 M.A.W. Gerding, 'De mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 111-128, aldaar 112-116.
- 11 R.F.J. Paping, 'Een inleiding op de discussie over de armoede in de Drentse venen' in: Idem, *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 9-39, aldaar 11-20.
- 12 E. Lissenberg, 'Definities van criminaliteit' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 31-50, aldaar 31.
- 13 Lissenberg, 'Definities', 34-38.
- 14 Lissenberg, 'Definities', 39-40.
- 15 G. Th. Kempe, *Inleiding tot de criminologie* (Haarlem 1967) 15.
- 16 S. van Ruller, 'Biologische, biopsychologische en biosociale benaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 81-92, aldaar 85-86.
- 17 H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 454.
- 18 Van Ruller, 'Biologische', 86.
- 19 C. Winkler, Herinneringen; als geciteerd door J. van Weringh, *De afstand tot de horizon. Verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie* (Amsterdam 1986) 37.

- 20 Van Weringh, *De afstand*, 40.
- 21 Van Weringh, *De afstand*, 25.
- 22 Franke, *Twee eeuwen*, 458.
- 23 J. Fiselier, 'Een aantal klassieke sociologische theorieën over crimineel gedrag' in: *Een inleiding in de criminologie. Tegen de regels* (5^e druk; z.p. 1980) 29-71, aldaar 30.
- 24 J. van Weringh, *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit in Nederland* (Meppel 1978) 126.
- 25 W.A. Bonger, *Criminality and economic conditions* (Boston 1916) passim.
- 26 W. de Haan, 'Sociaal-ecologische benaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 171-190, aldaar 177-180.
- 27 R. Garofalo; als geciteerd door Franke, *Twee eeuwen*, 458-459.
- 28 Van Ruller, 'Biologische', 92.
- 29 J. Nijboer, 'Spanningsbenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 191-205, aldaar 191-192.
- 30 Fiselier, 'Een aantal klassieke', 44-45.
- 31 G.J.N. Bruinsma, 'Differentiële associatie en sociaal leren' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 119-133, aldaar 122-124.
- 32 F.M. Weerman, 'Controlebenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 135-152, aldaar 135.
- 33 J.J.M. van Dijk, L.G. Toornvliet en H.I. Sagel-Grande, *Actuele criminologie* (Lelystad 1995) 104.
- 34 Weerman, 'Controlebenaderingen', 146-148.
- 35 E. Kleemans, 'Rationele keuzebenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 153-170, aldaar 153-154.
- 36 Kleemans, 'Rationele keuzebenaderingen', 164.
- 37 Kleemans, 'Rationele keuzebenaderingen', 161.
- 38 Van Dijk, Toornvliet en Sagel-Grande, *Actuele criminologie*, 114.
- 39 R. van Swaaningen, 'Sociale reactiebenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 229-250, aldaar 230-231.
- 40 P. van Dellen, *Misdaad en straf in Nederland* (Assen en Maastricht 1987) 73.
- 41 R. van Swaaningen, 'Kritische criminologie' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 251-271, aldaar 251-253.
- 42 H.A. Diederiks, S. Faber en A.H. Huussen jr., *Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis. Strafrecht en criminaliteit* (Zutphen 1988) 8.
- 43 J.M. Fuchs, 'Een opzienbarend proces in Drente. Een pleidooi voor de afschaffing van de doodstraf', *Nieuwe Drentse Volksmanak* 58 (1940) 107-114.
- 44 Een bekend voorbeeld is M. Dendermonde, *De stilte van Koekange. Een verhaal op zoek naar een verhaal* (Meppel 1989). Dit boek gaat over een moord in het dorp Koekange bij Meppel, die nooit zou zijn opgelost als gevolg van de geslotenheid van de dorpsbewoners. De voormalige politieagent H. Seidel bundelde maar liefst bijna dertig korte verhalen over waargebeurde misdrijven, die waren gepleegd in Drenthe in de tweede helft van de achttiende eeuw en de eerste decennia van de negentiende eeuw: H. Seidel, *Misdaad in Drenthe* (z.p. 1985). In het blad *Drenthe Totaal* geeft A. Aalders een opsomming van de misdaadromans met een Drents onderwerp: A. Aalders, 'Drentse misdaadliteratuur: Een overzicht', *Drenthe Totaal* 1 (1996) 4, 31-32.
- 45 H.G.G. Becker, 'De civiele procedure bij de Etstoel in Drenthe in de 18de eeuw. Casus: de belediging van J.W. Pol (1749-1751)', *Nieuwe Drentse Volksmanak* 117 (2000) 87-108.
- 46 Met name de 'Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oud-vaderlandsche recht' gaf aan het eind van de negentiende eeuw en in de eerste helft van de twintigste eeuw diverse boeken uit over Drentse rechtsbronnen. Het ging daarbij hoofdzakelijk om transcripties van zowel civiele zaken (ordelen en willekeuren) als strafzaken (goorspraken). Nadat C.A. van Kalveen – de toenmalige rijksarchivaris in Drenthe – in 1973 een register met vonnissen van de Etstoel had ontdekt in een op dat moment nog niet geïnventariseerd archief volgden nieuw onderzoek naar het Drentse gerechtshof en nieuwe transcripties: F. Keverling Buisman, *De Etstoel en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw* (Zutphen 1986), F. Keverling Buisman, *Ordelen van de Etstoel van Drenthe, 1399-1447* (Zutphen 1987), F. Keverling Buisman, *Ordelen van de Etstoel van Drenthe, 1450-1504* (Zutphen 1994).

- 47 J. Heringa, F. Keverling Buisman, D.T. Koen en P. Brood, *Drentse rechtsbronnen. Willekeuren, supplement op de ordelen van de Etstoel, goorspraken, indices* (Zutphen, 1981) 8.
- 48 M.C.R. Smook, 'Sine justitia nulla libertas. De geschiedenis van de Justitiegebouwen aan de Brink in Assen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 106 (1989) 98-114.
- 49 R.H. Alma en W.E. Goelema ed., *Rechtspraak in Drenthe* (Groningen 1995).
- 50 A. Hallema, 'Drentse gevangenis in verleden en heden', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75 (1957) 105-140; G.E. de Vries en A.H. Huussen, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem 1995).
- 51 G. Overdiep, 'De landtrekkers in Drenthe en de wet op de woonwagens en woonschepen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 115 (1998) 1-25.
- 52 R.D. Mulder, 'Honderd eeuwen jacht en visscherij en tien eeuwen jachtrecht in Drente', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 64 (1946) 7-25, aldaar 20-23.
- 53 P. Brood, *Belastingheffing in Drenthe, 1600-1822* (Assen 1991).
- 54 Zie bijvoorbeeld R.D. Mulder, 'Volksgezondheid en medici in het oude Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78 (1960) 50-74 en W. de Blécourt, 'Bezitters en andere genezers. Een bijdrage tot de geschiedenis van de gezondheidszorg in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107 (1990) 46-65.
- 55 J.M. van der Torre, *Vanaf de Bisschopsberg gezien. Havelte, een Drentse gemeente rond de Tweede Wereldoorlog* (Assen 2004).
- 56 J.W. Okken, 'Criminaliteit en rechtspraak in Drenthe in het derde kwart van de achttiende eeuw', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 116 (1999) 21-49.
- 57 P.Th.F.M. Boekholt, 'De nieuwste tijd, 1850-1945' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel 1986) 591-678, aldaar 640.
- 58 P. Spierenburg, 'Criminele geschiedenis – een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 251-264, aldaar 252.
- 59 Spierenburg, 'Criminele geschiedenis', 255.
- 60 B.F. Martin, *Crime en criminal justice under the Third Republic. The shame of Marianne* (Baton Rouge en Londen 1990).
- 61 E.A. Johnson, *Urbanisation and crime. Germany 1871-1914* (Cambridge 1995).
- 62 D. Taylor, *Crime, policing and punishment in England, 1750-1914* (Londen 1998).
- 63 Ph. Rawlings, *Crime and power. A history of criminal justice, 1688-1998* (Londen en New York 1999).
- 64 V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen 1994).
- 65 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 1.
- 66 G. Th. Kempe en J. Vermaat, 'De misdadigheid in Drenthe', *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* 58 (1940) 84-87.
- 67 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 15-19.
- 68 Spierenburg, 'Criminele geschiedenis', 256.
- 69 H.J. ten Zijthoff en L. Douw, 'Regt doende in naam des Konings. Criminaliteit in Drenthe, 1860-1900' in: W. Fritschy en L. Douw ed., *Oost-Nederland in de negentiende eeuw. Het moderniseringsproces in Drenthe, Overijssel en Gelderland in de negentiende en vroeg twintigste eeuw* (Amsterdam 1988) 43-53.
- 70 DA, Officier van Justitie te Assen (OJA), inv. nr. 10-17, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie 1900-1920.
- 71 DA, AA, inv. nr. 28-30, 36-38 en 43-64, Vonnissen in strafzaken 1900-1919; DA, AA, inv. nr. 446 en 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1900-1920; Groninger Archieven (GA), Arrondissementsrechtbank Winschoten (AW), inv. nr. 443-450, 472-481 en 499-557, Minuten van vonnissen in strafzaken 1900-1919; Historisch Centrum Overijssel (HCO), Arrondissementsrechtbank Zwolle (AZ), inv. nr. 853-856, 865-868 en 875-894, Vonnissen 1900-1919.
- 72 Het rechtsgebied van de genoemde rechtbanken beslaat grofweg de provincie Drenthe, het oosten van Groningen en het noorden en westen van Overijssel. In bijlage 4.1 is per arrondissement genoteerd welke gemeenten daartoe behoorden.

Hoofdstuk 2

- 1 De bevolkingcijfers in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op de *Volkstellingen*, die in de tweede helft van de negentiende eeuw om de tien jaar werden gehouden: *Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden november 1849*. Provincie Drenthe (’s-Gravenhage 1853); *Uitkomsten der vierde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1859*. Eerste deel (’s-Gravenhage 1863); *Uitkomsten der vijfde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den eersten december 1869*. Eerste deel (’s-Gravenhage 1873); *Uitkomsten der zesde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1879*. Provincie Drenthe (’s-Gravenhage 1881); *Uitkomsten der zevende tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1889*. Provincie Drenthe. Centrale Commissie voor de Statistiek (’s-Gravenhage 1891); *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*. *Uitkomsten der achtste tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1899*. Tiende deel: Provincie Drenthe. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (’s-Gravenhage 1901).
- 2 K. Bouwer, ‘De ontwikkeling van het cultuurlandschap’ in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2e druk; Meppel 1986) 91-140, aldaar 104-113.
- 3 J.N.H. Elerie, ‘Het veengebied tot 1850’ in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 53-93, aldaar 53-55.
- 4 H. Klompmaker, ‘De negentiende eeuw, 1830-1919’ in: R. Ootjers e.a. ed., *Geschiedenis van Borger* (Meppel en Amsterdam 1994) 155-237, aldaar 192.
- 5 C.H. Edelman, *Harm Tiesing over landbouw en volksleven in Drenthe*. Deel II (2e druk; Assen 1974) 166.
- 6 J. Visscher, *Emmen en Zuidoost-Drente* (Utrecht 1940) 74-75.
- 7 Prakke, *Deining*, 255.
- 8 Boekholt, ‘De nieuwste tijd’, 624.
- 9 J. Bieleman, ‘De landbouw in de periode 1850-1945’ in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2e druk; Meppel 1986) 547-590, aldaar 564-565.
- 10 Klompmaker, ‘De negentiende eeuw’, 196-199.
- 11 Zie noot 1.
- 12 D. van der Haer, ‘Op zoek naar voorspoed. De economische ontwikkeling van Coevorden sedert circa 1800’ in: H. Gras e.a. ed., *Drenthe’s veste*. *Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 260-295, aldaar 270-271.
- 13 K. Weenink, ‘Notabelen aan het roer. Bestuur en politiek in Coevorden tussen 1814 en 1920’ in: H. Gras e.a. ed., *Drenthe’s veste*. *Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 205-226, aldaar 213.
- 14 Zie noot 1.
- 15 M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Houten 1995) 239.
- 16 P. van der Eng, ‘De economische ontwikkeling’ in: H. Gras e.a. ed., *Geschiedenis van Hoogeveen, 1815-1975* (Amsterdam en Meppel 1995) 41-65, aldaar 42-43.
- 17 A.C. van Oorschot, ‘De ruimtelijke ontwikkeling’ in: H. Gras e.a. ed., *Geschiedenis van Hoogeveen, 1815-1975* (Amsterdam en Meppel 1995) 23-40, aldaar 35-36.
- 18 F. Nijstad, ‘Huizen, Velden en schepen. Een sociale en ruimtelijke bevolkingsverdeling’ in: H. Gras e.a. ed., *Geschiedenis van Hoogeveen, 1815-1975* (Amsterdam en Meppel 1995) 66-75, aldaar 72.
- 19 Gerding, *Vier eeuwen*, 224-225.
- 20 Zie noot 1.
- 21 J.N.H. Elerie en G. Overdiep ed., *Tien eeuwen Hunze. Renaissance van een oerstromdal* (Groningen 1997) 55.
- 22 Gerding, *Vier eeuwen*, 395-396.
- 23 Zie noot 1.
- 24 K.P. Timmer, ‘De ontginning van de Drouwener en Buiner venen’ in: R. Ootjers e.a. ed., *Geschiedenis van Borger* (Meppel en Amsterdam 1994) 127-153, aldaar 146.
- 25 Klompmaker, ‘De negentiende eeuw’, 224-227.
- 26 Zie noot 1.

- 27 Gerding, *Vier eeuwen*, 101.
- 28 H. Gras, 'De grote verveningen. Odoorn tussen circa 1850 en 1920' in: Idem, *Rond Hunze en Hondsrug. Geschiedenis van Odoorn* (Odoorn 1997), 105-150, aldaar 105.
- 29 Zie noot 1.
- 30 E.H. Karel, *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidslijnen in cultuur en landschap* (Assen 2000) 19-23.
- 31 Zie noot 1.
- 32 H.H. Bechtluft, *Die Historie vom Twist. Skizzen zur Geschichte einer Grenzlandschaft und der ersten münsterschen Kolonie im Bourtangere Moor* (Meppen 1977) 143.
- 33 M. Tamminga, 'De ontsluiting van het veengebied' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 97-107, aldaar 97.
- 34 Zie noot 1.
- 35 Kleijn, *Dorpen*, 102-103.
- 36 H.T. Buiskool, *Zuidoost-Drenthe op weg naar een nieuwe toekomst. Deeltje II* (Assen 1954) 32-33.
- 37 Zie noot 1.
- 38 D. van der Haer en M. Tamminga, 'De ontwikkeling van de bevolking' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 277-303, aldaar 278.
- 39 Zie noot 1.
- 40 Gerding, *Vier eeuwen*, 254.
- 41 Zie noot 1.
- 42 *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der negende tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel*. CBS (s-Gravenhage 1910).
- 43 Zie noot 1.
- 44 O.J. de Jong, 'Kerkgeschiedenis, 1750-1970' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel 1986) 443-474, aldaar 471.
- 45 J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Wageningen 1987) 22-24.
- 46 *Verslag van den landbouw in Nederland, over 1910*. Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid (s-Gravenhage 1911).
- 47 V. Tassenaar, *Het verloren Arcadia. De biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle aan den IJssel 2000) 84-89.
- 48 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 10.
- 49 Bijlage 2.1 vermeldt bij welk gebiedstype de in de onderzochte vonnissen in strafzaken genoteerde woonplaatsen van beklaagden zijn ondergebracht. Hoewel het onderzoeksgebied gemakkelijk ingedeeld zou kunnen worden in meer gebiedstypen dan de hier onderscheiden vier, is daar niet voor gekozen omdat een oeverloze opsomming van de meest uiteenlopende gebieden de duidelijkheid van het onderzoek niet ten goede komt.
- 50 Zie bijlage 2.2.

Hoofdstuk 3

- 1 Zie bijvoorbeeld Bieleman, *Boeren*, 22.
- 2 Bieleman, *Boeren*, 122.
- 3 J. Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel en Amsterdam 1992) 333-334.
- 4 Bieleman, 'De landbouw', 578-579.
- 5 Bieleman, 'De landbouw', 570.
- 6 De bevolkingscijfers zijn berekend aan de hand van gemiddelde jaarlijkse groeivoeten. Daarvoor is gebruik gemaakt van: *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der achtste tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1899. Tiende deel: Provincie Drenthe*. CBS (s-Gravenhage 1901); *Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der negende tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel*. CBS (s-Gravenhage 1910); *Statistiek van Nederland. Volkstelling 31 december 1920*. CBS (s-Gravenhage 1922).

- 7 Bieleman, *Boeren*, 711.
- 8 Edelman, *Harm Tiesing*, 94.
- 9 D. van der Haer, 'De vervening vanaf 1850' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 109-156, aldaar 127-129.
- 10 R. Hooijenga, 'Hier wordt iedereen gedumpt, waar geen werk voor is' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 65-66, aldaar 66.
- 11 Van der Haer, 'De vervening', 143.
- 12 Van der Haer, 'De vervening', 144.
- 13 Gerding, *Vier eeuwen*, 442-443.
- 14 Zie voor een literatuuroverzicht Karel, 'Het debat' en Paping ed., *De extreme armoede*.
- 15 H. van Houten; als geciteerd door M.W. van der Sluis en W. Visscher, 'Armoede onder Drentse veenarbeiders 1825-1914' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 197-201, aldaar 198.
- 16 H.D. Minderhoud, *Coevorden, Stadt en heerlichheit. Grepen uit de geschiedenis van stad en buurschappen* (Coevorden 1977) 156.
- 17 Van der Haer, 'Op zoek naar', 281.
- 18 Zie noot 6.
- 19 A.C. van Oorschot, 'Om het welzijn der bevolking. Sociale ontwikkelingen in Coevorden sedert circa 1800' in: H. Gras e.a. ed., *Drenthe's veste. Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 296-329, aldaar 302-303.
- 20 Minderhoud, *Coevorden*, 179.
- 21 Zie noot 6.
- 22 Van der Eng, 'De economische ontwikkeling', 49-51.
- 23 Klompmaker, 'De negentiende eeuw', 175-180.
- 24 H.D. Minderhoud en J.R. Seinen, *Stap voor stap door Dalen en Schoonebeek* (De Krim 1984) 111.
- 25 J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997) 128.
- 26 J.H. van Stuijvenberg, *De economische geschiedenis van Nederland* (2^e druk; Groningen 1979) 276.
- 27 DA, Rahder, inv. nr. 171, Tarieven van arbeidslonen voor de lange-turfveenderijen in Barger-Oosterveen en omstreken 1911-1918.
- 28 G.E. de Vries, 'Verveners en veenarbeiders bij de veenverwerkende industrie' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie* (Zwolle 1997) 176-215, aldaar 185-187.
- 29 Van der Haer, 'De vervening', 129.
- 30 D. Gort, *Aan het veen verknocht. Geschiedenis van een veenarbeidersfamilie 1876-1922* (Groningen 1995) 188.
- 31 R. van der Bie, 'Een doorlopende groote roes'. *De economische ontwikkeling van Nederland 1913-1921* (Amsterdam 1995) 162-172.
- 32 I. Kuypers, *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002) 102-108. Bij de berekening van de loonontwikkeling heeft Kuypers geen rekening gehouden met eventuele duurtetoeslagen, omdat gegevens daartoe ontbreken. De bonussen verschilden bovendien per werkgever en ze waren vaak afhankelijk van de gezinsomstandigheden.
- 33 Van der Haer, 'De vervening', 134.
- 34 Kuypers, *In de schaduw*, 103-104 en 108-110.
- 35 H. Gras en A.C. van Oorschot, 'De crisis- en oorlogsjaren. Odoorn tussen circa 1920 en 1945' in: Gras ed., *Rond Hunze en Hondsrug*, 151-174, aldaar 151.
- 36 M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem 1916) 44-45.
- 37 P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2001) 181-187.
- 38 C. Smit, *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919). Derde deel: 1917-1919* (Groningen 1973) 44.
- 39 H. van Houten, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985) 82.

- 40 Van Stuijvenberg, *De economische geschiedenis*, 276.
- 41 M. Aardema, *Uit het leven van een veenarbeider* (Baarn 1981) 71.
- 42 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Leiden 1983) 448.
- 43 H. Gras ed., *Een buurschap en haar marke. Geschiedenis van Oosterhesselen* (Oosterhesselen 1997) 94.
- 44 *Verslag over den landbouw in Nederland over 1913*. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1914); *Verslag over den landbouw in Nederland over 1918*. Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1919).

Hoofdstuk 4

- 1 A.G. Bosch, 'De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1830 tot 1980' in: D.C. Fokkema en A.L. Melai ed., *Honderdvijftig jaar rechtsleven in België en Nederland 1830-1980. Praeadvies uitgebracht voor een colloquium georganiseerd door de juridische faculteiten van de universiteiten van Gent en Leiden* (Leiden 1981) 401-433, aldaar 411.
- 2 N.E. Algra en H.C.J.G. Janssen, *Elementair strafrecht* (Groningen 1970) 10.
- 3 W.L.H. Köster Henke, *Wetboek van Strafrecht met aantekeningen en verklaringen ten dienste van de politie* (11^e druk; Dokkum 1920) 6, artikel 1. In het vervolg zal steeds worden verwezen naar artikelen in dit Wetboek van Strafrecht (Sr).
- 4 Franke, *Twee eeuwen*, 518.
- 5 H. Kooiker, 'Rechters en rechtspraak in Assen van 1811 tot heden' in: R.H. Alma en W.E. Goelema ed., *Rechtspraak in Drenthe* (Groningen 1995) 43-67, aldaar 46-47.
- 6 A.C. van Heesewijk, *Erica honderd jaar, 1863-1963* (z.p. 1963) 70.
- 7 De misdaadcijfers in deze tabel omvatten alleen misdrijven die in alle provincies konden zijn gepleegd, zodat overtredingen tegen verordeningen op provinciale en plaatselijke belastingen het totaalbeeld niet verstoren. Dergelijke bepalingen golden niet overal, maar konden desondanks een belangrijk deel uitmaken van de door sommige arrondissementsrechtbanken vervolgde criminaliteit. Tussen 1900 en 1918 maakten provinciale belastingovertredingen jaarlijks gemiddeld zes procent uit van het totaal aantal vervolgde misdrijven in Nederland, maar in 1910 en 1911 ging het om maar liefst respectievelijk 14,2 procent en 16,7 procent. Hierbij waren vooral overtredingen vertegenwoordigd tegen de weggeldverordening in Noord-Brabant. Bron: *Criminele statistiek 1913*, CBS, ix; *Criminele statistiek 1918*, CBS, vii.
- 8 *Criminele statistiek over het jaar 1918*, CBS, xxvii.
- 9 Van ongeveer achtennegentig procent van de in totaal 3.941 beklaagden die zijn betrokken bij dit onderzoek is de geboorteplaats achterhaald. In naar schatting een derde van die gevallen moest daarvoor de burgerlijke stand worden geraadpleegd. Van 56 beklaagden (1,4 procent) is alleen de geboortegemeente bekend, terwijl in 31 gevallen (0,7 procent) niets over de plaats van geboorte bekend is geworden. Deze mensen zijn waarschijnlijk geboren in Duitsland.
- 10 Nader onderzoek in bevolkingsregisters was noodzakelijk bij een paar honderd beklaagden. Bij 290 beklaagden (7,4 procent van het totaal aantal beklaagden) leverde dat daadwerkelijk een woonplaats op. De enkele tientallen resterende gevallen zijn ingedeeld bij een gebiedsdeel aan de hand van genoteerde woonplaatsen bij eventuele eerdere veroordelingen en de herkomst van familieleden.
- 11 De arrondissementsrechtbank te Assen behandelde in de periode 1911-1918 562 strafzaken met betrekking tot eerdere zittingen. Daarbij ging het in 93,4 procent om verzetszaken, in de overige 6,6 procent was hoger beroep ingesteld tegen een uitspraak van de lagere kantongerechten. De rechtbank bekrachtigde in bijna zeventig procent van de verzetszaken de veroordeling waartegen de beklaagde in het verweer was gegaan. In iets meer dan twintig procent van dergelijke zaken verklaarde de rechter het verzet vervallen. De veroordeelde verloor dan het recht om zijn straf aan te vechten. Soms werd de oorspronkelijke straf verlaagd en een enkele keer volgde vrijspraak. Hogere straffen werd in tweede instantie nauwelijks opgelegd. Verder kwam het tien keer voor dat een zaak werd 'overgedaan', nadat de rechter de dagvaarding nietig had verklaard of de officier van Justitie niet-ontvankelijk. Ten slotte bepaalde de Asser rechtbank tweemaal dat een voorwaardelijk opgelegde straf uitgevoerd diende te worden, omdat de beklaagde zich binnen zijn proeftijd had misdragen. Een keer legde de rechtbank daartoe een waarschuwing op.

- 12 Gort, *Aan het veen*, passim.
- 13 Zie bijlage 4.1.
- 14 De rechtbank te Assen berechtte 5.503 (95 procent) van de 5.793 misdrijven die gedurende de jaren 1911-1918 zijn gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied. De rechtbank in Winschoten sprak zich in dit verband uit over 236 (4,1 procent) delicten, de rechtbank te Zwolle over slechts 53 (0,9 procent). Bij de berekening van de misdaadcijfers zijn per individuele veroordeling alle afzonderlijke misdrijven steeds één keer meegeteld. Het aantal door de Asser rechtbank vervolgte misdrijven is inclusief zo'n 140 delicten, die na inschrijving bij het parket zijn behandeld door de politierechter in de enkelvoudige strafkamer. De desbetreffende strafzaken hebben een eigen nummering, los van de 'reguliere' vonnissen. De rechtbanken te Winschoten en Zwolle kennen geen apart archief voor de politierechter met betrekking tot de periode voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bronnen: DA, AA, inv. nr. 28-30, 36-38 en 43-64, Vonnissen in strafzaken 1900-1919; DA, AA, inv. nr. 446 en 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1900-1920; GA, AW, inv. nr. 443-450, 472-481 en 499-557, Minuten van vonnissen in strafzaken 1900-1919; HCO, AZ, inv. nr. 853-856, 865-868 en 875-894, Vonnissen 1900-1919.
- 15 Art. 5 Sr.
- 16 De misdrijven in Duitsland werden steeds gepleegd in de directe nabijheid van de rijksgrens. Het aantal inwoners van het Drentse onderzoeksgebied dat zich schuldig maakte aan het plegen van een strafbaar feit aan de andere kant van de grens kende voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog een nogal grillig verloop. In 1911 ging het om vier gevallen, maar in 1912 en 1913 pleegden achtereenvolgens veertien en acht inwoners van het onderzoeksgebied een delict in Duitsland. Gedurende de oorlogsjaren was dat aantal nihil. Alleen in 1914 en 1918 verschenen respectievelijk twee en drie beklaagden voor de rechter in Assen. Deze afname zal verband hebben gehouden met de oorlogssituatie en de verscherpte grenscontrole, waardoor veel Nederlanders moeilijker in Duitsland konden komen.
- 17 Ten Zijthoff en Douw, 'Regt doende', 51.
- 18 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 72.
- 19 Zie bijlage 4.2.
- 20 Bijlage 4.3 laat per delictstype per jaar zien hoe vaak inwoners van het onderzoeksgebied zich schuldig hebben gemaakt aan het plegen van geweldscriminaliteit in de periode 1911-1918.
- 21 Bijlage 4.4 laat per delictstype per jaar zien hoe vaak inwoners van het onderzoeksgebied zich schuldig hebben gemaakt aan het plegen van gezagscriminaliteit in de periode 1911-1918.
- 22 Bijlage 4.5 laat per delictstype per jaar zien hoe vaak inwoners van het onderzoeksgebied zich schuldig hebben gemaakt aan het plegen van vermogenscriminaliteit in de periode 1911-1918.
- 23 Bijlage 4.6 laat per delictstype per jaar zien hoe vaak inwoners van het onderzoeksgebied zich schuldig hebben gemaakt aan het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit in de periode 1911-1918.
- 24 Art. 152-156 Sr.
- 25 Art. 381-415 Sr.
- 26 Het totaal aantal delicten is een optelsom van alle soorten misdrijven die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied. Hier is voor gekozen omdat beklaagden in één strafzaak niet alleen zijn vervolgd voor delicten uit verschillende categorieën, maar ook voor strafbare feiten die zijn ondergebracht in dezelfde delictgroep.
- 27 Nationaal Archief Den Haag (NADH), Ministerie van Justitie (MvJ): dossiers circulaires, inv. nr. 7, Uitgaande circulaires, 1913-1920, serie A, nr. 280, 26 juni 1916.
- 28 *Emmer Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor den Zuid-oosthoek van Drenthe (EC)*, 25 mei 1918, 6.
- 29 NADH, MvJ: dossiers circulaires, inv. nr. 11, 'Register van circulaires', lijst houdende opgave van aan resp. rechterlijke macht, gevangeniswezen en overige autoriteiten gerichte circulaires gedurende 1905-1920, nr. 260b, 29 april 1915.
- 30 DA, AA, inv. nr. 206-207, Parketregister, 1913-1918.
- 31 H. van Rooy, *Criminaliteit van Stad en Land*, 396; als geciteerd door J.M. van Bemmelen, *Criminologie. Leerboek der misdaadkunde aan de hand van Nederlandse gegevens en onderzoekingen* (3^e druk; Zwolle 1952), 121.

Hoofdstuk 5

- 1 Van Bemmelen, *Criminologie*, 115-116.
- 2 Van Bemmelen, *Criminologie*, 81.
- 3 Zie bijlage 4.3 voor de aard en omvang van de verschillende typen geweldsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het onderzoeksgebied in de periode 1911-1918.
- 4 Het totaal aantal beklaagden is een optelsom van de beklaagden uit alle streken. Dit aantal is echter niet gecorrigeerd voor wat betreft Emmenaren die gedurende de periode 1911-1914 of 1915-1918 zijn verhuisd van de ene streek naar de andere. Zij kunnen zodoende meerdere keren voorkomen in deze telling.
- 5 Art. 300 Sr.
- 6 Köster Henke, *Wetboek*, 4; Art. 308 Sr.
- 7 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 34; *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (PDAC), 10 januari 1914, 5.
- 8 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 762; *EC*, 19 november 1913, 2.
- 9 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 962 en 982; *EC*, 10 oktober 1917, 2-3.
- 10 Van Bemmelen, *Criminologie*, 103.
- 11 Van Bemmelen, *Criminologie*, 106-108.
- 12 Van Houten, *Anarchisme*, 63.
- 13 DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 496; *EC*, 11 september 1915, 5.
- 14 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 284; *EC*, 13 maart 1918, 2-3.
- 15 Art. 304 Sr.
- 16 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 450; *EC*, 29 augustus 1914, 1.
- 17 DA, AA, inv. nr. 44, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 612; *EC*, 11 oktober 1911, 2.
- 18 Art. 301 Sr.
- 19 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 395; *PDAC*, 10 juni 1912, 2.
- 20 *EC*, 1 maart 1916, 2.
- 21 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 353; *EC*, 17 mei 1916, 3.
- 22 *EC*, 5 juni 1918, 2.
- 23 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 889; *EC*, 27 juli 1918, 5.
- 24 Art. 287 en 289 Sr.
- 25 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 651; *PDAC*, 15 december 1914, 4.
- 26 Art. 255 Sr.
- 27 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 376; *EC*, 24 juni 1914, 3.
- 28 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 662; *PDAC*, 15 december 1914, 4.
- 29 Art. 252 Sr.
- 30 Art. 261 Sr.
- 31 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 169; *EC*, 14 maart 1914, 5.
- 32 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 238; *PDAC*, 7 april 1914, 1.
- 33 Art. 266 Sr.
- 34 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 840.
- 35 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 381.
- 36 DA, AA, inv. nr. 44, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 339-340; *EC*, 17 mei 1911, 2.
- 37 DA, AA, inv. nr. 55, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 1199; *EC*, 16 december 1916, 5.
- 38 Art. 285 Sr.
- 39 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 726; *PDAC*, 19 november 1912, 7.
- 40 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 803; *EC*, 6 december 1913, 6.
- 41 Art. 246-247 Sr.
- 42 DA, AA, inv. nr. 61, Vonnissen in strafzaken 1919: vonnis 367.
- 43 Art. 242 Sr.
- 44 Art. 243 Sr.
- 45 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 653.
- 46 Art. 245 Sr.
- 47 Art. 350-354 Sr.

- 48 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 867.
- 49 DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 236; EC, 19 maart 1913, 2.
- 50 DA, AA, inv. nr. 43, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 100; EC, 15 februari 1911, 2.
- 51 DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 293; EC, 8 mei 1915, 2.
- 52 DA, AA, inv. nr. 44, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 696; EC, 8 november 1911, 2.
- 53 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 561.
- 54 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 50.
- 55 Art. 354 Sr.
- 56 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 838; EC, 20 december 1913, 1.
- 57 Prakke, *Deining*, 250-255.
- 58 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1354.
- 59 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 469-471.
- 60 Art. 351 Sr.
- 61 HCO, AZ, inv. nr. 877, Vonnissen 1912: vonnis 136.
- 62 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 237; EC, 8 april 1914, 3.
- 63 Art. 350 Sr.
- 64 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 215; EC, 18 maart 1916, 5.
- 65 Art. 254 Sr.
- 66 HCO, AZ, inv. nr. 881, Vonnissen 1914: vonnis 36.
- 67 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 554.
- 68 Art. 162. Sr.
- 69 DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 295.
- 70 Art. 164-165 Sr.
- 71 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 542.
- 72 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 748; EC, 9 mei 1917, 2; EC, 14 juli 1917, 2.
- 73 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 764.
- 74 Art. 157 Sr.
- 75 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 582; DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 622; EC, 6 oktober 1915, 2.
- 76 Art 158 Sr.
- 77 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 141; PDAC, 8 februari 1916, 5.
- 78 Gras, 'De grote verveningen', 149-150.
- 79 Van Houten, *Anarchisme*, 82; EC, 26 mei 1917, 5-6.
- 80 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 936; EC, 26 mei 1917, 6.
- 81 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 741.
- 82 Art. 421 Sr. bepaalde dat gevangenisstraffen met een derde konden worden verhoogd, als nog geen vijf jaar was verstreken sinds de veroordeelde een eerdere gevangenisstraf had ondergaan met betrekking tot bepaalde misdrijven. Dit 'recidivistenartikel' had betrekking op verschillende delicten, waaronder mishandeling, maar bijvoorbeeld ook diefstal.
- 83 Een extra verschil met de in deze studie gepresenteerde criminaliteitscijfers met betrekking tot het Drentse onderzoeksgebied is dat de *Criminele Statistiek* uitgaat van onherroepelijk veroordeelden, terwijl wat betreft de beklaagden uit het onderzoeksgebied geen rekening is gehouden met een eventueel hoger beroep, uitspraken in verzetszaken en aanvragen tot cassatie.

Hoofdstuk 6

- 1 Zie bijlage 4.4 voor de aard en omvang van de verschillende typen gezagsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het onderzoeksgebied in de periode 1911-1918.
- 2 Art. 180-182 Sr.
- 3 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 735.
- 4 DA, AA, inv. nr. 43, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 266.
- 5 Art. 179 Sr.

- 6 DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 239.
- 7 Art. 304 Sr.
- 8 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 529.
- 9 Art. 285 Sr.
- 10 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 683.
- 11 Art. 267 Sr.
- 12 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 332.
- 13 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 249.
- 14 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 583.
- 15 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 236.
- 16 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 992.
- 17 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1128.
- 18 Art. 268 Sr.
- 19 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 609.
- 20 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 637; *EC*, 13 juni 1917, 3.
- 21 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 88; *EC*, 22 januari 1916, 1.
- 22 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 710; *EC*, 22 oktober 1913, 2.
- 23 Art. 188 Sr.
- 24 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 1096; *EC*, 3 november 1917, 5.
- 25 Art. 207 Sr.
- 26 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 235.
- 27 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 722; *PDAC*, 12 november 1912, 5.
- 28 Art. 184 Sr.
- 29 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 430.
- 30 Het verhinderen van visitatie werd behandeld door de politierechter, die voor de Eerste Wereldoorlog tevens rechtsprak in smokkelzaken. Tijdens de oorlog bogen de meervoudige kamers van de rechtbanken zich over de oorlogscrisisdelicten, maar visitatiebelemmeringen en smokkel vanuit het buitenland bleven behoren tot de competentie van de politierechter.
- 31 DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1912: vonnis 1711.
- 32 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 577.
- 33 Art. 189 Sr.
- 34 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 343.
- 35 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 138.
- 36 Art. 186 Sr.
- 37 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 864; *EC*, 22 september 1917, 7.
- 38 Art. 177 Sr.
- 39 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 589.
- 40 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 818; *EC*, 7 oktober 1916, 2.
- 41 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 387; *EC*, 23 maart 1918, 2.
- 42 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 800.
- 43 Art. 196 Sr.
- 44 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 186; *PDAC*, 13 februari 1918, 5.
- 45 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 716.
- 46 Art. 138 Sr.
- 47 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 671; *EC*, 2 september 1916, 1.
- 48 Art. 139 Sr.
- 49 DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 145; *PDAC*, 23 februari 1915, 2.
- 50 Art. 131 Sr.
- 51 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 842.
- 52 Art. 146 Sr.
- 53 DA, AA, inv. nr. 61, Vonnissen in strafzaken 1919: vonnis 133.
- 54 Art. 141 Sr.
- 55 Köster Henke, *Wetboek*, 118.

- 56 Art. 432 Sr.
- 57 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 615.
- 58 Art. 151 Sr.
- 59 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1355.
- 60 Art. 239 Sr.
- 61 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 461; DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 604.
- 62 DA, AA, inv. nr. 446, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1911: vonnis 1699; EC, 28 oktober 1911, 6.
- 63 DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1917: vonnis 1816; PDAC, 18 september 1917, 2.
- 64 DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 324.
- 65 DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1914-1915: vonnis 1749 en 1768; EC, 7 november 1914, 6-7.

Hoofdstuk 7

- 1 Van der Torre, *Vanaf de Bisschopsberg*, 223.
- 2 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 105-106.
- 3 Van Houten, *Anarchisme*, 19.
- 4 S. van der Hoek, 'Drentse veenarbeiders en veenarbeidsters verhalen' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 43-58, aldaar 49.
- 5 Zie bijlage 4.5 voor de aard en omvang van de verschillende typen vermogensdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het onderzoeksgebied in de periode 1911-1918.
- 6 Spierenburg, 'Criminele geschiedenis', 255.
- 7 Art. 310 Sr.
- 8 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 269; EC, 3 maart 1917, 5.
- 9 Art. 311 Sr.
- 10 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 881.
- 11 DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 485; PDAC, 19 augustus 1912, 1-2.
- 12 Tot zover bekend hebben Jan van der Weide en Wolter van der Weide geen (directe) familierelatie.
- 13 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 414; EC, 29 juli 1914, 3.
- 14 Art. 316 Sr.
- 15 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1178.
- 16 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 771; EC, 19 november 1913, 2.
- 17 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 396.
- 18 Art. 312 Sr.
- 19 Art. 317 Sr.
- 20 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 330.
- 21 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 685.
- 22 DA, AA, inv. nr. 61, Vonnissen in strafzaken 1919: vonnis 89.
- 23 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 644.
- 24 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 346.
- 25 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 810; EC, 31 augustus 1918, 5.
- 26 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 328.
- 27 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 978; EC, 3 juli 1918, 2.
- 28 DA, AA, inv. nr. 61, Vonnissen in strafzaken 1919: vonnis 378.
- 29 Art. 311 Sr.
- 30 GA, AW, inv. nr. 541, Minuten van vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 902.
- 31 DA, AA, inv. nr. 44, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 705; EC, 15 november 1911, 2.
- 32 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1093.

- 33 Tresoar. Fries Historisch en Letterkundig Centrum, Gerechtshof van Leeuwarden en het parket van de procureur-generaal, inv. nr. 534, Ingekomen circulaire van de minister van Justitie en afschriften van uitgaande brieven van de procureur-generaal, 1870-1939, Str.-Stz.
- 34 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 545.
- 35 Art. 314 Sr.
- 36 Köster Henke, *Wetboek*, 246-247.
- 37 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1174.
- 38 Art. 315 Sr.
- 39 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 502.
- 40 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 901.
- 41 Art. 321 Sr.
- 42 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 1087; *EC*, 10 november 1917, 5.
- 43 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 415; *EC*, 29 juli 1914, 3.
- 44 DA, AA, inv. nr. 44, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 532.
- 45 DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 757; *EC*, 13 november 1915, 1.
- 46 Art. 322 Sr.
- 47 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 39; *PDAC*, 10 januari 1914, 5.
- 48 Art. 416 Sr.
- 49 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 573; DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 969.
- 50 GA, AW, inv. nr. 529, Minuten van vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 424.
- 51 Art. 326 Sr.
- 52 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 379.
- 53 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 159.
- 54 Art. 222 Sr.
- 55 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 253.
- 56 Art. 225 Sr.
- 57 Art. 329 Sr.
- 58 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 548; *EC*, 12 juli 1916, 2.
- 59 Art. 341 Sr.
- 60 Art. 346 Sr.
- 61 DA, AA, inv. nr. 43, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 298; *EC*, 3 mei 1911, 2.
- 62 Onder 'eenvoudige diefstal' worden diefstallen verstaan waarbij geen verzwarende omstandigheden gelden, zoals het plegen van diefstal door meerdere personen.
- 63 *Crimineele statistiek 1918*, CBS, xxvi.
- 64 Boekholt, 'Nieuwste tijd', 632-633.

Hoofdstuk 8

- 1 Franke, *Twee eeuwen*, 540.
- 2 Zie bijlage 4.6 voor de aard en omvang van de verschillende typen oorlogscrisisdelen die zijn gepleegd door inwoners van het onderzoeksgebied in de periode 1911-1918.
- 3 Het belemmeren of weigeren van visitatie wordt in dit hoofdstuk verder niet besproken, omdat de aard van dit delict reeds is behandeld in paragraaf 6.4.
- 4 Treub, *Oorlogstijd*, 17-18.
- 5 Stbl. 351.
- 6 Kuypers, *In de schaduw*, 73.
- 7 Stbl. 344.
- 8 Treub, *Oorlogstijd*, 41.
- 9 C. Broekema, 'Landbouw' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 279-323, aldaar 290.
- 10 Treub, *Oorlogstijd*, 17.

- 11 De Vries, 'Verveners', 188.
- 12 Kuypers, *In de schaduw*, 92.
- 13 DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 666.
- 14 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 886.
- 15 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 881.
- 16 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 373; PDAC, 27 maart 1917, 2.
- 17 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1151.
- 18 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 404, 405 en 426; DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 269; EC, 31 mei 1916, 2.
- 19 S. van der Hoek, *Hopend op een vrijer leven. Drentse veenarbeiders/sters verhalen* (2^e druk; 's-Gravenhage 1979) 56.
- 20 EC, 17 maart 1917, 5.
- 21 DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 700.
- 22 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 580.
- 23 EC, 6 december 1916, 2.
- 24 PDAC, 19 januari 1918, 2.
- 25 Particulier archief familie Kingma (PAFK), Aantekeningen (AT), inv. nr. 1, Stormachtige 'eerste' jaren.
- 26 DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 812; DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1916: vonnis 1772; EC, 4 december 1915, 2; EC, 12 februari 1916, 1.
- 27 PAFK, AT, inv. nr. 4, Griet.
- 28 EC, 6 december 1916, 2; EC, 13 december 1916, 6.
- 29 DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 686.
- 30 EC, 29 maart 1916, 2.
- 31 PAFK, AT, inv. nr. 5, Lös hoes.
- 32 EC, 25 mei 1918, 2; EC, 5 juni 1918, 2.
- 33 EC, 23 mei 1918, 2.
- 34 C. van Tuinen, 'De militaire handhaving van neutraliteit en gezag' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 63-102, aldaar 99.
- 35 Stbl. 128.
- 36 *Wet op den staat van oorlog en beleg. Met uitvoeringsvoorschriften en aantekeningen* (2^e druk; Alphen 1917) passim.
- 37 Van Tuinen, 'De militaire handhaving', 100.
- 38 EC, 30 oktober 1915, 1.
- 39 EC, 21 maart 1917, 1.
- 40 EC, 21 oktober 1916, 1; EC, 20 december 1916, 5.
- 41 DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1916: vonnis 1791; DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 221.
- 42 EC, 5 januari 1918, 6.
- 43 Moeyes, *Buiten schot*, 126-129.
- 44 Van Tuinen, 'De militaire handhaving', 100.
- 45 Moeyes, *Buiten schot*, 130.
- 46 DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 487; EC, 28 augustus 1915, 2.
- 47 Moeyes, *Buiten schot*, 129.
- 48 Stbl. 533.
- 49 EC, 4 april 1918, 2.
- 50 PAFK, AT, inv. nr. 1, Stormachtige 'eerste' jaren.
- 51 PAFK, AT, inv. nr. 1, Stormachtige 'eerste' jaren.
- 52 Zie bijvoorbeeld: EC, 19 januari 1918, 6; EC, 29 juni 1918, 6; EC, 10 juli 1918, 2; EC, 2 november 1918, 6.

- 53 Hierbij moet worden bedacht dat de opslag- en vervoersbepalingen pas van kracht waren op 1 april 1916. In dat jaar konden dergelijke delicten dus minder vaak worden gepleegd dan in de daaropvolgende oorlogsjaren. Als de ontbrekende periode van drie maanden zou worden omgerekend naar een kwart meer door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied gepleegde opslag- en vervoersdelicten, dan zou dit aantal in 1916 meer dan vierhonderd hebben bedragen.
- 54 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 686.
- 55 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 148.
- 56 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1006.
- 57 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 203.
- 58 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 70.
- 59 DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 863.
- 60 PAFK, AT, inv. nr. 4, Griet.
- 61 Stbl. 416.
- 62 D. Hoek, *De Distributiewet 1916 voorafgegaan van de aanvulling der Onteigeningswet* (Alphen 1917) passim.
- 63 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 536.
- 64 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 980; EC, 12 oktober 1918, 5.
- 65 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 214.
- 66 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 1015.
- 67 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 140; PDAC, 29 januari 1918, 3.
- 68 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 1206.
- 69 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 46.
- 70 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 769.
- 71 DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 635.
- 72 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 591.
- 73 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 521.
- 74 DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 1157; EC, 1 december 1917, 5.

Hoofdstuk 9

- 1 Van Bemmelen, *Criminologie*, 247-248.
- 2 E. Lissenberg, 'Criminologen over vrouwen' in: *Een inleiding in de criminologie. Tegen de regels* (5^e druk; z.p. 1980) 147-159, aldaar 158.
- 3 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 86.
- 4 Weerman, 'Controlebenaderingen', 140.
- 5 Van Bemmelen, *Criminologie*, 226-227.
- 6 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1374.
- 7 Van Bemmelen, *Criminologie*, 234.
- 8 Kempe en Vermaat, *Criminaliteit*, 23.
- 9 DA, AA, inv. nr. 63, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 162.
- 10 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 215.
- 11 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1002.
- 12 DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 485.
- 13 Gemeentearchief Emmen (GAE), Politie, Uitgaande brieven 5 november 1915 – 29 april 1916: 14 maart 1916, nr. 139.
- 14 GAE, Politie, Uitgaande brieven 5 november 1915 – 29 april 1916: 17 maart 1916, nr. 147.
- 15 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 273 en 279.
- 16 Zie bijlage 9.1.
- 17 Van Bemmelen, *Criminologie*, 313.
- 18 DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 370.
- 19 Van Bemmelen, *Criminologie*, 69-70.

- 20 DA, AA, inv. nr. 44, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 353; DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 129, 166, 229; DA, AA, inv. nr. 50, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 430; DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 289; DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 509, 679; DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 239, 273, 385; DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 479, 524, 603, 604; DA, AA, inv. nr. 55, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 934, 1173; DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 236, 455; DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 85, 891; DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 1081; DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 858; DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 976; DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1914 en 1919: vonnis 1738, 1851; HCO, AZ, inv. nr. 891, Vonnissen 1918: vonnis 931.
- 21 DA, AA, inv. nr. 36, Vonnissen in strafzaken 1906: vonnis 9720; DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1008.
- 22 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 64; DA, AA, inv. nr. 55, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 1168; DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 895.
- 23 DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 198; DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1915, 1916: vonnis 426, 249, 383; DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 489; DA, AA, inv. nr. 55, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 932, 1147; DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 634.
- 24 DA, AA, inv. nr. 60, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 1168.
- 25 DA, AA, inv. nr. 48, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 697; DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 250, 318; DA, AA, inv. nr. 52, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 871; DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 23, 24; DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 596, 756; DA, AA, inv. nr. 55, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 1243; DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 68; DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 477, 507, 542, 549.
- 26 DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1918: vonnis 1834.
- 27 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 110, 142, 279; DA, AA, inv. nr. 46, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 466, 584; DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 157; DA, AA, inv. nr. 49, Vonnissen in strafzaken 1914: vonnis 146, 355; DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1915, 1916: vonnis 443, 121, 134; DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 5; GA, AW, inv. nr. 501, Minuten van vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 206.
- 28 DA, AA, inv. nr. 36, Vonnissen in strafzaken 1906: vonnis 9725.
- 29 DA, AA, inv. nr. 45, Vonnissen in strafzaken 1912: vonnis 110; DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 157; DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 370; DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 864; DA, AA, inv. nr. 58, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 285; GA, AW, inv. nr. 545, Minuten van vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 362.
- 30 DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 318; DA, AA, inv. nr. 55, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 908, 909; DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 277, 483; DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 186; DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 539; DA, AA, inv. nr. 61, Vonnissen in strafzaken 1919: vonnis 56; DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1912-1914, 1916: vonnis 1704, 1720, 1736, 1744, 1789.
- 31 DA, AA, inv. nr. 43, Vonnissen in strafzaken 1911: vonnis 104, 148; DA, AA, inv. nr. 47, Vonnissen in strafzaken 1913: vonnis 259; DA, AA, inv. nr. 51, Vonnissen in strafzaken 1915: vonnis 160; DA, AA, inv. nr. 54, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 746; DA, AA, inv. nr. 56, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 376; DA, AA, inv. nr. 57, Vonnissen in strafzaken 1917: vonnis 887; DA, AA, inv. nr. 59, Vonnissen in strafzaken 1918: vonnis 361; DA, AA, inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken 1914: vonnis 1747.

Hoofdstuk 10

- 1 S. van der Hoek, 'Door den vreemd'ling met eerbied te naderen'. *Tijdsbeeld van een veenkolonie* (Groningen 1979) 61.
- 2 DA, AA, inv. nr. 53, Vonnissen in strafzaken 1916: vonnis 267.
- 3 Zoals geciteerd in Van Dijk, Toornvliet en Sagel-Grande, *Actuele criminologie*, 104.

Lijst van tabellen

Tabel

2.1	Absoluut aantal inwoners per gemeente in het Drentse onderzoeksgebied, 1849-1899	22
2.2	Absoluut aantal inwoners van oude landbouwdorpen en veenstreken in de gemeente Emmen, 1849-1899	32
3.1	Absoluut en geïndexeerd aantal inwoners van agrarische gebiedsdelen in het Drentse onderzoeksgebied, 1900-1918	39
3.2	Absoluut en geïndexeerd aantal inwoners van veengebieden in het Drentse onderzoeksgebied, 1900-1918	41
3.3	Aantal geboorten en het aantal sterftegevallen per duizend inwoners van de gemeente Emmen en van de landbouwgemeenten Dalen, Oosterhesselen, Schoonebeek en Zweeloo, 1890-1919	45
3.4	Aantal geboorten en het aantal sterftegevallen per duizend inwoners van de gemeente Coevorden en van het Drentse onderzoeksgebied, 1890-1919	48
3.5	Absolute en geïndexeerde opbrengst in hectoliters per hectare van diverse akkerbouwgewassen in Drenthe, 1913-1918	51
4.1	Absoluut en geïndexeerd aantal veroordeelden voor het plegen van misdrijven in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1918	60
4.2	Absoluut, procentueel en geïndexeerd aantal strafzaken met betrekking tot misdrijven die zijn gepleegd in het onderzoeksgebied en in de overige Drentse gemeenten, 1911-1918	62
4.3	Absoluut aantal delicten en het aantal delicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	65
4.4	Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918	67
4.5	Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van misdrijven in de jaren 1911-1918	69

4.6	Absoluut en procentueel aantal delicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	73
4.7	Absoluut en procentueel aantal veroordelingen per strafsoort dat is opgelegd door de arrondissementsrechtbank te Assen aan beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied, 1900-1918	78
5.1	Absoluut aantal geweldsdelicten en het aantal geweldsdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	83
5.2	Absoluut en procentueel aantal geweldsdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	84
5.3	Absoluut en procentueel aantal geweldsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	85
5.4	Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van geweldscriminaliteit in de periode 1911-1918	87
5.5	Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van geweldscriminaliteit in de jaren 1911-1918,	88
5.6	Absoluut en procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van mishandeling, 1900-1918	105
6.1	Absoluut aantal gezagsdelicten en het aantal gezagsdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	110
6.2	Absoluut en procentueel aantal gezagsdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	111
6.3	Absoluut en procentueel aantal gezagsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	113
6.4	Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van gezagscriminaliteit in de periode 1911-1918	115
6.5	Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van gezagscriminaliteit in de jaren 1911-1918	116
7.1	Absoluut aantal vermogensdelicten en het aantal vermogensdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	133
7.2	Absoluut en procentueel aantal vermogensdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	136

7.3	Absoluut en procentueel aantal vermogensdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	137
7.4	Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van vermogenscriminaliteit in de periode 1911-1918	139
7.5	Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van vermogenscriminaliteit in de jaren 1911-1918	140
7.6	Absoluut en procentueel aantal goederen per soort dat is gestolen door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	142
7.7	Absoluut en procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van diefstal, 1900-1918	152
8.1	Absoluut aantal oorlogscrisisdelicten en het aantal oorlogscrisisdelicten per 10.000 inwoners dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1914-1918	157
8.2	Absoluut en procentueel aantal oorlogscrisisdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918	160
8.3	Absoluut aantal beklaagden, het aantal beklaagden per 10.000 inwoners en het aantal delicten per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit in de periode 1915-1918	163
8.4	Absoluut en procentueel aantal beklaagden en het aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit verschillende streken binnen de gemeente Emmen voor het plegen van oorlogscrisiscriminaliteit in de jaren 1915-1918	163
8.5	Absoluut en procentueel aantal goederen per categorie dat is gesmokkeld door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918	169
8.6	Absoluut en procentueel aantal gevallen van verboden goederenvervoer binnen 5.500 meter van de Duitse grens per categorie goederen dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1916-1918	177
8.7	Absoluut en procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van uitvoerdelicten, 1915-1918	182
9.1	Absoluut en procentueel aantal vervolgte mannen en vrouwen uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918	187
9.2	Absoluut en procentueel aantal vervolgte mannen en vrouwen uit het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918	188

9.3	Procentueel aantal vervolgte mannen en vrouwen uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918	189
9.4	Absoluut en procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie uit het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918	191
9.5	Absoluut en procentueel aantal beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied van zestien jaar en ouder per beroepsgroep voor het plegen van misdrijven in 1911 afgezet tegen de beroepstelling van 1909	197
9.6	Absoluut en procentueel aantal beklaagden van zestien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied per beroepsgroep voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918	198
9.7	Absoluut en procentueel aantal delicten dat is gepleegd per beklaagde uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	202
9.8	Absoluut en procentueel aantal delicten per categorie dat is gepleegd per beklaagde uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	203

Lijst van grafieken

Grafiek

1.1	Absoluut aantal strafzaken dat is behandeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1900-1922	17
2.1	Procentuele verdeling van de bevolking over de oude zanddorpen en veendorpen in de gemeente Odoorn, 1849-1899	29
3.1	Beroepsstructuur in procenten per gemeente in het Drentse onderzoeksgebied, 1909	38
3.2	Absoluut aantal inwoners van veengebieden in de gemeente Emmen, 1900-1918	42
3.3	Migratiesaldo per duizend inwoners per gemeente in het Drentse onderzoeksgebied, 1890-1919	43
3.4	Procentueel aantal migranten naar herkomst in de gemeente Emmen, 1891-1918	44
4.1	Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van misdrijven in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1920	61
4.2	Aantal beklaagden per 10.000 inwoners uit veengebieden in gemeenten langs de Drentse oostgrens voor het plegen van misdrijven in de jaren 1911-1914	68
4.3	Procentueel aantal beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied naar geboorteplaats voor het plegen van misdrijven in de jaren 1911-1918	70
4.4	Procentueel aantal delicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	71
4.5	Procentueel aantal delicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	74
4.6	Absoluut aantal strafzaken dat is ingekomen bij de officier van Justitie te Assen en het absolute aantal strafzaken dat is behandeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1900-1922	77

4.7	Procentueel aantal veroordelingen per strafsoort dat is opgelegd door de arrondissementsrechtbank te Assen aan beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied, 1911-1918	79
5.1	Procentueel aantal geweldsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	86
5.2	Absoluut aantal mishandelingen per maand dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	90
5.3	Absoluut aantal mishandelingen en het absolute aantal vernielingen dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied op de eerste dag van iedere maand in de periode 1911-1918	97
5.4	Procentueel aantal vernielingen naar de aard van de vernielde voorwerpen dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	98
5.5	Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van mishandeling, 1911-1918	106
5.6	Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van mishandeling zonder zwaar lichamelijk letsel of dodelijk gevolg in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1930	108
6.1	Procentueel aantal gezagsdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	114
6.2	Absoluut aantal gevallen van fysiek geweld tegen overheidsdienaren per delicttype dat is gepleegd door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	119
6.3	Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van drie soorten gezagsdelicten, 1911-1918	129
6.4	Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van weerspannigheid en weerspannigheid in vereniging in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1930	131
7.1	Procentueel aantal vermogensdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	138
7.2	Absoluut aantal beklaagden voor diefstal en het absolute aantal beklaagden voor mishandeling zonder zwaar lichamelijk letsel of dodelijke afloop in Drenthe en in het Drentse onderzoeksgebied, 1906-1918	141
7.3	Absoluut aantal goederen per soort dat is gestolen door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied per jaargetijde in de periode 1911-1918	143
7.4	Procentueel aantal goederen per soort dat is gestolen door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	148

7.5	Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van diefstal, 1911-1918	153
7.6	Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van eenvoudige diefstal in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1901-1930	155
8.1	Procentueel aantal oorlogscrisisdelicten naar de plaats van delict dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918	159
8.2	Procentueel aantal oorlogscrisisdelicten per categorie dat is gepleegd door beklaagden uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1915-1918	161
8.3	Absoluut aantal smokkelgevallen van rijst al dan niet in combinatie met andere goederen naar het totale gewicht in kilogrammen dat is gepleegd langs de Drents-Duitse grens in de periode 1915-1918	166
8.4	Procentueel aantal beklaagden per strafsoort van achttien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van uitvoerdelicten, 1915-1918	183
8.5	Aantal veroordeelden per 10.000 inwoners voor het plegen van verboden uitvoer, vervoer en opslag in Drenthe, Groningen, Friesland en Overijssel en in Nederland als geheel, 1915-1920	185
9.1	Procentueel aantal vervolgde mannen en vrouwen per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen voor het plegen van mishandeling, diefstal en smokkel, 1911-1918	190
9.2	Procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918	192
9.3	Procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie uit het Drentse onderzoeksgebied voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918	193
9.4	Procentueel aantal beklaagden per leeftijdscategorie per strafsoort van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1911-1918	195
9.5	Procentueel aantal beklaagden van zestien jaar en ouder uit verschillende delen binnen het Drentse onderzoeksgebied per beroepsgroep voor het plegen van criminaliteit in de periode 1911-1918	199
9.6	Procentueel aantal beklaagden van zestien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied per beroepsgroep voor het plegen van delicten uit verschillende categorieën in de periode 1911-1918	200
9.7	Procentueel aantal beklaagden per strafsoort per beroepsgroep van achttien jaar en ouder uit het Drentse onderzoeksgebied dat is veroordeeld door de arrondissementsrechtbank te Assen, 1911-1918	201

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding

1.1	Afbeeldingen van plaggenhutten zijn vaak gebruikt zijn om de armoede in de venen te illustreren (collectie B.J. Mensingh, Exloo)	3
2.1	De fysische geografie van Drenthe. De dertien ingetekende gemeenten behoren tot het onderzoeksgebied. Bron: Naar Bieleman, 'De landbouw', 549	21
2.2	De woonomgeving van de Coevordenaren was anders dan in de zanddorpen en in de veenkoloniën. Zo woonden in de stad verhoudingsgewijs meer mensen op een kleiner oppervlak (collectie W. Jansen, Coevorden)	25
2.3	Hoogeveen en omstreken aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: Bargerveen, blad 8, 1:200.000, herzien in 1906, Topografische Dienst Kadaster, Topografische Inrichting	26
2.4	Het Oostermoer aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: fragment van de kaarten Westerwolde, blad 5, 1:200.000 en Bargerveen, blad 8, 1:200.000, beide herzien in 1906, Topografische Dienst Kadaster, Topografische Inrichting	28
2.5	Zuidoost-Drenthe aan het begin van de twintigste eeuw. Bron: Bargerveen, blad 8, 1:200.000, herzien in 1906, Topografische Dienst Kadaster, Topografische Inrichting	31
2.6	Het Drentse onderzoeksgebied ingedeeld in gebiedsdelen. OLD = Oude Landbouwdorpen. Bron: Naar Bieleman, 'De landbouw', 549	35
2.7	De transformatie van het veengebied. Op de voorgrond is de woeste grond nog zichtbaar, terwijl daarachter de turven zijn opgestapeld en weer verderop de dalgronden een agrarische bestemming gekregen hebben (collectie Gemeentearchief Emmen)	36
3.1	Op de afgegraven veengronden werden vooral aardappelen verbouwd (collectie B.J. Mensingh, Exloo)	40
3.2	In de turfgraverij werkte regelmatig de hele familie mee (collectie B.J. Mensingh, Exloo)	45
3.3	Aan het begin van de twintigste eeuw was Coevorden een centrum geworden van handel, ambacht en industrie (collectie W. Jansen, Coevorden)	47
3.4	Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in augustus 1914 werden de grensovergangen tussen Nederland en Duitsland plotseling moeilijk te nemen hindernissen (collectie Stedelijk Museum Drenthe's Veste, Coevorden)	50

-
4.1	De arrondissementsrechtbank te Assen rond de Eerste Wereldoorlog (collectie Drents Archief)	58
5.1	Het postkantoor te Nieuw-Amsterdam met daarvoor de telegraaflijn. In februari 1914 lag het telegraafverkeer drie dagen stil, nadat Harke Albertus de Poel de lijnen had losgemaakt om het kappen van bomen te vergemakkelijken (collectie Gemeentearchief Emmen)	100
5.2	De tram vanuit Hoogeveen nadert café Hoekman te Sleen. Op deze lijn vond op 5 mei 1917 het ongeval plaats, waarbij Jan Eising uit Sleen om het leven kwam (collectie B.J. Mensingh, Exloo)	102
5.3	In het veen ontstonden regelmatig branden doordat er onzorgvuldig werd omgesprongen met koffievuurtjes (collectie B.J. Mensingh, Exloo)	104
6.1	Burgemeester G. Kootstra van de gemeente Emmen temidden van zijn politiekorps in 1920. Een deel van de criminaliteit was specifiek gericht tegen ambtenaren en hun werkzaamheden (collectie Gemeentearchief Emmen)	117
6.2	Marechaussees uit het veengebied moesten regelmatig optreden bij huisvredebreuk en andere verstoringen van de openbare orde (collectie Gemeentearchief Emmen)	125
7.1	Op de Coevorder markten kwamen altijd veel mensen af. De goederenconcentratie in Coevorden zal er de oorzaak van zijn geweest dat het niveau van de vermogenscriminaliteit onder de inwoners van het handelsstadje verhoudingsgewijs hoger lag dan onder de bewoners van de omliggende dorpen (collectie W. Jansen, Coevorden)	135
8.1	Het onherbergzame karakter van het veengebied bood smokkelaars met name in het nachtelijke duister kansen om met hun waar ongehinderd Duits grondgebied te bereiken (collectie Gemeentearchief Emmen)	158
8.2	Ook in het veengebied werd de grensbewaking verscherpt. Dit kon echter niet voorkomen dat veel mensen zich schuldig maakten aan smokkel (collectie B.J. Mensingh, Exloo)	162
8.3	Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de landsgrenzen streng bewaakt om de illegale uitvoer van goederen tegen te houden. Dat wordt op deze foto getoond door de palissade waarvoor de wachten poseren (collectie Stedelijk Museum Drenthe's Veste, Coevorden)	172
8.4	Het militaire bestuur liet in lokale kranten afkondigen wie niet meer in de in staat van beleg verklaarde gemeenten mochten verblijven. Individuele kenmerken van de desbetreffende personen werden daarbij uitvoerig omschreven, zodat eventuele overtreders snel konden worden opgespoord. Bron: <i>EC</i> , 25 juni 1915, 1	174
8.5	Groepsportret van de commies Abel Jans Abels (zittende derde van links op de eerste rij) en 'zijn' soldaatcommiezen (collectie familie Kingma)	176

Lijst van bijlagen

Bijlage

2.1	Verdeling van de woonplaatsen die beklaagden uit het onderzoeksgebied hebben opgegeven tijdens hun rechtszitting, 1900-1919	241
2.2	Verdeling van de woonplaatsen die beklaagden uit de gemeente Emmen hebben opgegeven tijdens hun rechtszitting, 1900-1919	243
4.1	Verdeling van gemeenten over het ambtsgebied van de arrondissements-rechtbanken Assen, Winschoten en Zwolle	245
4.2	Delicten per categorie die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918	246
4.3	Soorten geweldsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	248
4.4	Soorten gezagsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	249
4.5	Soorten vermogensdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	251
4.6	Soorten oorlogscrisisdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	252
5.1	Voorwerpen per categorie die zijn vernield door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918	253
7.1	Goederen per categorie die zijn gestolen door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918,	254
8.1	Goederen per categorie die zijn gesmokkeld en vervoerd of opgeslagen zonder vergunning door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1914-1918	256
9.1	Beroepen per categorie van beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied, 1911-1919	258

Bijlage 2.1 Verdeling van de woonplaatsen die beklaagden uit het onderzoeksgebied hebben opgegeven tijdens hun rechtszitting, 1900-1919

Oude Landbouwdorpen

Aalden, Anderen, Anloo, Annen, Ballast, Benneveld, Bonnen, Borger, Bronneger, Buinen, Dalen, Dalerveen, Diphorn, Drouwen, Ees, Eext, Emmen, Erm, Exloo, Gasselte, Gasteren, Gees, Gieten, De Haar, (De) Hare, Hoogethaar, Den Hool, Klooster, De Loo, De Mars, Noordbarge, Noord-Sleen, Odoorn, Oosterhesselen, Oud-Schoonebeek, Padhuis, Roswinkel, Schipborg, (Zuid)-Sleen, Valthe, Veenhuizen, Vliegghuis, Wachtum, Weeringe, Weijerswold, Westdorp, Westenesch, Wezup, Zuidbarge, Zwinderen

Stad Coevorden

Veengebied Hoogeveen

Achterom, Alteveer, Beukerswijk, Borghuiswijk, Coevorderveld, Dalerpeel, Dalerfeld, Dwarsgat, Geesbrug, Geeserveld, Groote Kerkstraat, Het Haagje, Hollandscheveld, Hollandscheveldopgaande Wijk, Hoogeveen, Kalkoentwijk, Kanaal (gemeente Oosterhesselen), Krakeel, Krakeelopgaande Wijk, Langerak, Nieuweroord, Noord, Noordsche Opgaande, Noordscheschut, Oosterhesselschebrug, Oosterveld, Oostopgaande, Oude Wijk, Pesserdijk, Rieghoogstendijk, Rieghoogte, Schutstreek, Slood, Sloodstreek, Steenwijksmoer, Stuifzand, Tiendewijk, Vossebelt, Zwinderschedwarsgat, Zwinderschekanaal, Zwinderschescheid, Zwinderscheveld

Veengebied Oostermoer

Annerstreek, Annerveen, Annerveenschekanaal, Bareveld, Boermansstreek, Boerveenschemond, Bonnerveen, Bronnegerveen, Buinermond, Buinerveen, Buinerwoud, Dikbroeken, Drouwenerblokken, Drouwenermond, Drouwenerveen, Eerste Exloërmond, Eexterveen, Eexterveenschekanaal, Eexterveensche Zandvoort, Eextertzandvoort, Exloërdreef, Exloërkijl, Exloërmoeras, Exloërveen, Exloërweg, Gasselterboerveen, Gasselterboerveenschemond, Gasselterdijk, Gasselternijveen, Gasselternijveenschemond, Gieterdijk, Gieterveen, Gieterzandvoort, Kavelingen, Kostvlies, Nieuw-Buinen, Nieuwediep, Nijveenschemond, Noorderblokken, Noorder Exloërmond, Tweede Exloërmond, Valtherdijk, Valtherdikbroeken, Valtherdreef, Valthermond, Valthermussel, Valtherveen, Valtherveld, Vetstukken, Zandberg, Zandvoort, Zuider Exloërmond

Veengebied Odoornerveen

De Kiel, Eesergroen, Eeserveen, Ellertshaar, Ellertsveld, Klijndijk, Konijnenberg, Nieuw-Wezup, Odoornerveen, Odoornerveld, Schoonoord, 't Haantje, Voshaar, Wezeperveld, Wezuperbrug

Veengebied Zuidoost-Drenthe

Amsterdamscheveld, Angelslo, Barger-Compascuum, Barger-Erscheidenveen, Barger-Oosterveen, Barger-Oosterveld, Barger-Westerveen, Coevorderkanaal, Coevordermars, Denakker, Den Oever, Dordschebrug, Emmerzand, Emmerschans, Emmerhout, Emmer-Erscheidenveen, Emmer-Compascuum, Erica, Ericasche Straatweg, Ermerveen, Holsloot, Holslootsbrug, Hooiland, Klazienaveen (zuid), Klazienaveen-Noord, Kollensveen, 't Leege, De Maten, Munsterscheveld, Nieuw-Amsterdam, Nieuw-Dordrecht, Nieuw-Schoonebeek, Nieuw-Schoonebeekerveld, Nieuw-Weerdinge, Nieuwe Schutting, Oosterveld, Oranjedorp, Oud-Schoonebeekerveld, Oude Schutting, Pikveld, Roswinkelermarke, Roswinkelerveen, Schimmelderij, Schoonebeekerveld, Siepelveen, Smeulveen, Stieltjeskanaal, Veenakkers, Veenoord, Weerdingerdijkbroeken, Weerdingermarke, Weerdingermond, Weerdingerveen, Weerdingerweg, Wijnhorst, Wilhelmsoord, Zwartenbergerveen, Zwartemeer

Bijlage 2.2 Verdeling van de woonplaatsen die beklaagden uit de gemeente Emmen hebben opgegeven tijdens hun rechtszitting, 1900-1919

In de *Uitkomsten der volkstelling* van 1909 zijn alle plaatsen uit de gemeente Emmen ingedeeld in gebiedsdelen, maar de woonkernen zelf worden daarbij niet genoemd. De exacte bevolkingcijfers per nederzetting zijn zodoende niet te achterhalen vanuit deze telling. Hierdoor kunnen plaatsen binnen een indeling een afwijkende bevolkingsontwikkeling hebben doorgemaakt.

Oude Landbouwdorpen

Emmen, Noordbarge, Roswinkel, Weerdinge, Westenesch, Zuidbarge

Barger-Westerveen

Barger-Erfseidenveen, Barger-Westerveen, Erica, Ericaschen Straatweg, Ericascheweg, Nieuw-Amsterdam, Veenakkers, Wilhelmsoord

Amsterdamscheveld

Weerdingerveen

Nieuw-Weerdinge, Siepelveen, Weerdingerdikbroeken, Weerdingermarke, Weerdingermond, Weerdingerveen, Weerdingerweg

Oosterveen en Smeulveen

Angelslo, Barger-Oosterveld, Den Oever, Dordschebrug, Klazienaveen-Noord, Nieuw-Dordrecht, Oranjedorp, Smeulveen

Emmer-Compascuum

Emmerzand, Emmerschans, Emmerhout, Emmer-Erfseidenveen, Emmer-Compascuum,

Barger-Oosterveen en Barger-Compascuum

Barger-Compascuum, Barger-Oosterveen, Klazienaveen, Klazienaveen (zuid), Zwarte-meer

Roswinkelerveen

De Maten, Hooiland, Munsterscheveld, Nieuwe-Schutting, Oude-Schutting, Roswinke-
lermarke, Roswinkelerveen, 't Leege, Zwartenbergerveen

Onbepaald binnen de gemeente Emmen

Bijlage 4.1 Verdeling van gemeenten over het ambtsgebied van de arrondissementsrechtbanken Assen, Winschoten en Zwolle

Arrondissementsrechtbank Assen, 1877-

Anloo, Assen, Beilen, Borger, Coevorden, Dalen, Diever, Dwingeloo, Eelde, Emmen, Gasselte, Gieten, Havelte, Hoogeveen, Meppel, Nijeveen, Norg, Odoorn, Oosterhesse-
len, Peize, Roden, Rolde, Ruinen, Ruinerwold, Schoonebeek, Smilde, Sleen, Vledder,
Vries, Westerbork, De Wijk, Zuidlaren, Zuidwolde, Zweeloo

Arrondissementsrechtbank Winschoten, 1877-1933

Beerta, Bellingwolde, Finsterwolde, Meeden, Midwolda, Muntendam, Nieuwe Pekela,
Nieuweschans, Nieuwolda, Noordbroek, Onstwedde, Oude Pekela, Scheemda, Ter-
munten, Veendam, Vlagtwedde, Wedde, Wildervank, Winschoten, Zuidbroek

Arrondissementsrechtbank Zwolle, 1877-1923

Avereest, Blokzijl, Dalfsen, Den Ham, Doornspijk, Elburg, Ermelo, Genemuiden, Graf-
horst, Gramsbergen, Hardenberg (Ambt), Hardenberg (Stad), Harderwijk, Hasselt, Hat-
tum, Heino, Kampen, Kamperveen, Nieuwleusen, Nijkerk, Oldebroek, Ommen (Ambt),
Ommen (Stad), Putten, Staphorst, Vollenhove (Ambt), Vollenhove (Stad), Zalk en Vee-
caten, Wilsum, IJsselmuiden, Zwartsluis, Zwolle, Zwollerkerspel

Bijlage 4.2 Delicten per categorie die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1900-1918

Geweldsdelicten

Brandstichting (art 157 Sr), brand door schuld (art. 158 Sr), versperren van de openbare weg (art. 162 Sr), opzettelijk veroorzaken van gevaar voor het verkeer door stoomvermogen over een spoorweg (art. 164 Sr), veroorzaken van gevaar voor het verkeer door stoomvermogen over een spoorweg door schuld (art. 165 Sr), verkrachting (art. 242 Sr), gemeenschap met een vrouw die verkeert in staat van bewusteloosheid (art. 243 Sr), gemeenschap met een minderjarige (art. 245 Sr), aanranding van de eerbaarheid (art. 246 Sr), ontucht met een minderjarige of met iemand die verkeert in staat van bewusteloosheid (art. 247 Sr), toedienen van drank aan een dronken persoon (art. 252 Sr), dierenmishandeling (art. 254 Sr), het brengen van een kind in hulpeloze toestand (art. 255 Sr), smaad (art. 261 Sr), eenvoudige belediging (art. 266 Sr), bedreiging met uitzondering van ambtenaren (art. 285 Sr), doodslag (art. 287 Sr), mishandeling (art. 300 Sr), mishandeling met voorbedachten rade (art. 301 Sr), mishandeling van ouders en echtgenoten (art. 304 Sr) veroorzaken van lichamelijk letsel door schuld (art. 308 Sr), vernieling (art. 350 Sr), vernieling van werken die dienen voor het algemene nut (art. 351 Sr), vernieling door twee of meer verenigde personen (art. 354 Sr).

Gezagsdelicten

Opruiing (art 131 Sr), huisvredebreuk (art. 138 Sr), binnendringen van een voor de openbare dienst bestemd lokaal (art. 139 Sr), openlijke geweldpleging (art. 141 Sr), verwekken van wanorde (art. 146 Sr), het verbergen van een lijk om de geboorte te verhullen (art. 151 Sr), omkoping van een ambtenaar (art. 177 Sr), een ambtenaar met geweld dwingen een ambtsverrichting na te laten (art. 179 Sr), weerspannigheid (art. 180 Sr), weerspannigheid met lichamelijk letsel tot gevolg (art. 181 Sr), weerspannigheid door twee of meer personen met verenigde krachten gepleegd (art. 182 Sr), negeren van een bevel van een ambtenaar die is belast met het uitoefenen van toezicht of het opsporen en onderzoeken van strafbare feiten en het belemmeren daarvan (art. 184 Sr), samenscholing (art. 186 Sr), het bewust aangeven van een niet gepleegd strafbaar feit (art. 188 Sr), het verbergen van iemand die wordt vervolgd voor een misdrijf (art. 189 Sr), het dragen van onderscheidingstekens die horen bij een ambt dat hij niet bekleedt (art. 196 Sr), meened (art 207 Sr), openbare schennis van de eerbaarheid (art. 239 Sr), eenvoudige belediging van een ambtenaar (art. 267 Sr), valse lasterlijke aanklacht tegen een ambtenaar (art. 268 Sr), bedreiging van een ambtenaar (art. 285 Sr), mishandeling van een ambtenaar (art. 304 Sr), bedelarij en landloperij (art. 432 Sr), ambtsovertreding van de burgerlijke wet (art. 466 Sr), overtreding ongevallenwet, overtreding van de hondenbelasting, overige belastingovertredingen (onjuiste aangifte personele belasting, clandestiene slacht, beboetbare ondermaat, invoerdelicten), weigeren en belemmeren van visitatie met betrekking tot invoerdelicten.

Vermogensdelicten

Opnieuw gebruiken van zegels (art. 222 Sr), valsheid in geschrifte (art. 225 Sr), diefstal (art. 310-312 en 316 Sr), stroperij (art. 314-315 Sr), afpersing (art. 317 Sr), verduistering (art. 321-322 Sr), oplichting (art. 326 Sr), bedrog door een verkoper (art. 329 Sr), bedrieglijke bankbreuk (art. 341 Sr), het in staat van faillissement verkorten van de rechten van zijn schuldeisers (art. 346 Sr), verduistering door een ambtenaar (art. 359 Sr), heling (art. 416 Sr).

Oorlogscrisisdelicten

Terugkeer naar in staat van beleg verklaard gebied, uitvoerdelicten, opslag- en vervoersdelicten, weigeren en belemmeren van visitatie met betrekking tot uitvoerdelicten en opslag- en vervoersdelicten, overtreding van de Distributiewet.

Bijlage 4.3 Soorten geweldsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Art. Sr	Misdrijf	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Totaal
252	Drank schenken	0	0	1	1	0	0	0	0	2
255	Achterlaten kind	0	0	0	2	0	0	0	0	2
287	Doodslag	0	3	0	1	1	0	1	0	6
300	Mishandeling	188	183	149	136	132	105	114	86	1.093
301	Mish. met vrb. rade	0	1	0	0	0	0	0	0	1
304	Mish. ouders/echtgn.	1	1	1	1	0	0	2	0	6
308	Letsel door schuld	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Mishandeling		189	188	152	141	133	105	117	86	1.111
261	Smaad	1	1	3	1	0	0	0	0	6
266	Belediging	7	14	17	10	10	17	13	10	98
285	Bedreiging	9	9	8	11	6	11	9	11	74
Verbaal geweld		17	24	28	22	16	28	22	21	178
242	Verkrachting	3	0	1	0	1	1	0	1	7
243	Gem. bewusteloze	0	0	0	1	0	0	0	0	1
245	Gem. minderjarige	0	2	0	0	0	0	0	0	2
246	Aanranding	2	3	0	2	1	0	4	5	17
247	Ontucht minderjarige	2	3	2	2	2	2	1	0	14
Seksuele agressie		7	8	3	5	4	3	5	6	41
157	Brandstichting	1	2	0	1	4	0	2	3	13
158	Brand door schuld	0	0	0	1	1	1	4	0	7
162	Versperren weg	0	0	0	0	1	0	0	0	1
164	Spoorwegen (opzet)	0	1	0	0	0	0	0	0	1
165	Spoorwegen (schuld)	1	2	0	2	0	2	1	0	8
254	Dierenmishandeling	3	3	6	1	0	0	0	3	16
350	Vernieling	58	81	54	62	63	46	34	30	428
351	Vern. openb. werken	0	1	0	1	0	0	0	0	2
354	Vern. mrd. pers.	6	8	7	10	19	4	8	16	78
Vernieling		69	98	67	78	88	53	49	52	554
Totaal		282	318	250	246	241	189	193	165	1.884

Bijlage 4.4 Soorten gezagsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Art. Sr	Misdrijf	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Totaal
179	Ambt. dwingen	0	1	0	0	0	0	0	0	1
180	Weerspannigheid	19	10	9	18	15	8	8	10	97
181	Weersp. lich. letsel	1	0	0	0	0	2	0	0	3
182	Weersp. mrd. pers.	3	1	1	3	0	0	0	0	8
267	Belediging ambt.	9	20	9	11	10	17	11	9	96
268	Last. aanklacht ambt.	1	0	1	0	2	0	2	2	8
285	Bedreiging ambt.	1	2	2	1	0	0	0	2	8
304	Mishandeling ambt.	2	2	4	2	2	1	2	2	17
Geweld		36	36	26	35	29	28	23	25	238
177	Omkoping	0	1	0	1	0	9	6	7	24
184	Negeren bevel	2	6	4	9	7	4	1	0	33
186	Samenscholing	0	0	0	0	0	0	1	0	1
188	Valse aangifte	0	0	0	0	0	0	2	0	2
189	Verbergen pers.	1	0	0	0	0	0	1	0	2
196	Dragen tekens	0	0	0	0	0	0	1	1	2
207	Meineed	3	2	1	0	1	2	2	1	12
466	Ambtsovertr. B.W.	0	0	0	0	1	0	0	0	1
	Ongevallenwet	0	0	0	0	0	1	0	0	1
	Visitatie	7	9	2	4	0	0	0	0	22
Verhindering		13	18	7	14	9	16	14	9	100
131	Opruiing	0	0	1	0	0	2	0	0	3
138	Huisvredebreuk	39	29	22	10	8	16	16	7	147
139	Binnendringen	0	2	0	0	4	0	0	0	6
141	Openlijk geweld	3	6	0	0	0	0	0	0	9
146	Verwekken van wanorde	0	0	0	0	0	0	4	9	13
151	Verbergen lijk	0	0	0	0	0	0	0	1	1
239	Openbare schennis	0	1	1	0	0	0	0	0	2
432	Bedelarij/ Landloperij	0	0	2	2	1	1	1	1	8
Openbare orde		42	38	26	12	13	19	21	18	189

Bijlage 4.4 Soorten gezagsdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918 (vervolg)

Misdrijf	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Totaal
Ontduiken Hondenbelasting	42	56	45	11	5	2	7	2	170
Ontduiken overige belast.	1	0	1	0	0	1	3	1	7
Verboden invoer	15	14	15	18	5	1	0	2	70
Belastingovertredingen	58	70	61	29	10	4	10	5	247
Totaal	149	162	120	90	61	67	68	57	774

Bijlage 4.5 Soorten vermogensdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Art. Sr	Misdrijf	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Totaal
310	Diefstal	59	80	72	34	59	74	56	118	552
311	Diefstal mrd. pers.	41	16	35	19	13	17	25	52	218
312	Diefstal met geweld	0	0	0	0	0	2	0	0	2
316	Diefstal bloedverw.	0	0	0	0	0	0	0	1	1
317	Afpersing	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Diefstal		100	97	107	53	72	93	81	171	774
314	Stroperij	1	1	1	1	4	2	5	2	17
315	Stroperij mrd. pers.	6	3	1	8	14	0	11	23	66
Stroperij		7	4	2	9	18	2	16	25	83
321	Verduistering	5	6	6	3	2	3	5	2	32
322	Verd. dienstbetrek.	0	0	1	0	0	0	0	0	1
359	Verd. ambt.	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Verduistering		5	6	7	4	2	3	5	2	34
222	Opnieuw gebr. zegels	0	1	0	0	0	0	0	0	1
225	Valsheid in geschrifte	2	0	0	1	0	0	1	0	4
326	Oplichting	2	3	1	2	1	2	4	1	16
329	Bedrog	0	0	0	1	0	1	0	0	2
341	Bedr. bankbreuk	0	0	1	1	0	0	0	0	2
346	Bedrog schuldeisers	1	0	0	1	0	0	0	0	2
416	Heling	1	3	1	0	1	4	2	7	19
Overige vermogensdelicten		6	7	3	6	2	7	7	8	46
Totaal		118	114	119	72	94	105	109	206	937

Bijlage 4.6 Soorten oorlogscrisisdelicten die zijn gepleegd door inwoners van het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Misdrijf	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	Totaal
Uitvoer	0	0	0	11	229	376	215	179	1.010
Verhinderen van visitatie	0	0	0	0	8	28	25	9	70
Overtreding Staat van beleg	0	0	0	0	2	3	8	11	24
Vervoersdelicten	0	0	0	0	0	329	242	327	898
Opslagdelicten	0	0	0	0	0	25	32	21	78
Opslag en vervoer	0	0	0	0	0	354	274	348	976
Overtreding Distributiewet	0	0	0	0	0	5	53	60	118
Totaal	0	0	0	11	239	766	575	607	2.198

Bijlage 5.1. Voorwerpen per categorie die zijn vernield door beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Ruiten

Glasruiten, ramen, ruitje, vensterruit

Deuren, dakpannen, blinden, etc.

Blind, buitendeur, dakpannen, deur, huisdeur, vensterbank, winkel deur, woning, zijmuur

Huisraad en serviesgoed

Bedgordijnen, borden, borrelglaasje, drinkglazen, emmer, flessen, fornuiskachel, hanglamp, jeneverglazen, kachel, kachelkop, karaffen, kast, kopjes, lamp, lampglas, petroleumlamp, porseleinen kelkje van een hanglamp, potten, schoteltjes, stoel, suikerpot, tafel, tafelkleed, vogelkooi

Kledingstukken

Blouse, boezeroen, borstrok, bovenrok, broek, hemd, hemdrok, jak, jas, kleding, kledingstukken, mantel, overjas, regenmantel, rok, schort, trui, uniform, uniformjas, vest

Overig

Afrastering, afsluiting, appelboom, bierpomp, biljart, brug, cementen duiker, (eiken)bomen, grasland, halsketting, hek, hekwerk, hobbelpaardje, hond, hopen aardappelen, houten omheining, isolator, kat, kinderwagen, kruiwagen, opschot, prikkeldraad, privaat, privaaton, richter, rijwiel, rijwielband, roeibootje, scheepslijn, schop, straatlantaarns, telegraaflijnen, tuinwortelen

Bijlage 7.1 Goederen per categorie die zijn gestolen door beklagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1911-1918

Turf

Baggerkluiten, turf

Geld en sieraden

Bankbiljet, dameshorloge, geld, geldelijk bedrag, geldstukken, gouden oorknoppen, gouden slot met 5 strengen kralen, horloge, ketting, muntstukken, strengen zwarte en witte koralen, vergulde damesspelden, zilverbons, zilveren vingerring

Voedsel

Aardappelen, appels, boter, brood, eieren, fles gemarineerde haring, haver, knollen, maïs, melk, rijst, stuk vlees, worst, wortels

Manufacturen en schoeisel

Beddelijk, bedlaken, bedomtrek, bedpeul, boezeroen, borstrok, broek, damesknooplaarzen, deken, Engels hemd, half laken, halsdoek, hemd, jas, jongensbroek, katoenen en wollen goederen, keperbroek, kindershemd, kinderkousen, kinderschort, klompen, kousen, kussensloop, laken, lap manufacturen, luier, mansbroek, manshemd, mansonderbroek, manssokken, mantel, onderrok, peulkussen, rok, schoenen, schort, vrouwenhemd, vrouwenkousen, vrouwenrok, zakdoek

Bomen

Appelboom, berkenboom, berkenboom, boom, dennenboom, eikenboom, eikentakken, eikentelgen, elzenboom, onderinde van een boom

Werktuigen en gereedschap

Baggerschot, ballastschop, beitel, bijl, bonkschoffel, booromslag, doorslag, eg, kettingtang, knijptang, kruiwagen, losse boren, mes, mestvork, onderligger, opschot, schaaf, schaar, schoffel, schop, sleutel, snoeklepel, veenbijl, vijl, voorploeg, zakmes

Vee en andere dieren

Duif, eend, gans, haan, hennetje met een kuiken, kip, koe, konijn, krielhaan, paard, schaap

Genotmiddelen

Chocolade, chocoladeflikjes, chocoladerepen, cichorei, cognac, drank, drop, fles honig, jenever, klontjes, koekjes, koekjesbrokken, koffie, koffiebonen, likeur, madera, peper-munt, sigaren, sigaretten, spuitwater

Bouwmateriaal en hout

Blokken eikenhout, bouwmateriaal, brandhout, dennenpaal, draadnagels, eikenbrand-hout, juffer (paal), kienhout, kruiplank, metalen plaat, paal, plank, quenast (steenslag), spijkers, stukken hout, talhout, timmerhout

Fietsen

Damesrij wiel, rij wiel

Huisraad en serviesgoed

Bedgordijn, emmer, glaasje, huisraad, koperen ketel, mand, vuurplaat, wasblik, wekker, zakspiegeltje

Overige goederen

Achterreep (touw), asfaltpapier, bijenkap, bijenkorf inclusief bijen en honing, brood-kaart, cokes, fietssleutel, fles, geweer, gummiblokjes, harde zeep, kalfsvel, korenzak, kunstmestzak, lantaarn, (lege) zak, leidsel, lood, mondharmonica, mondorgel, rijwiel-band, rijwiel(buiten)band, rijwiellantaarn, rijwielpomp, steenkool, stro, tol, wandel-stok

Bijlage 8.1 Goederen per categorie die zijn gesmokkeld en vervoerd of opgeslagen zonder vergunning door beklagden uit het Drentse onderzoeksgebied in de periode 1914-1918

Graanproducten

Boekweit(meel), gerst, gist, gort, haver, mais, rogge, sago, tarwe, voermeel

Aardappelen, groenten en fruit

Aardappelen, appelen, groene erwten, kool, krotten, peulvruchten, pruimen, uien

Rijst

Rijst, stijfsel

Zuivel en eieren

Boter, kaas, (kippen)eieren, melk

Suiker

Kandij, suiker, suikerwerk

Koffie, thee en cacao

Cacao(boter), chocolade, koffie(bonen), peekoffie, thee

Drank en rookwaren

Bier, gedistilleerd, (pruim)tabak, sigaren, sigaretten

Vlees, spek en vis

Bokkingen, haring, leverworst, paardenvlees, rundvlees, schapenvlees, spek, varkensvlees, vlees, worst

Dierlijke en eetbare vetten

Bakolie, blokvet, boterolie, dierlijke vetten, eetbare vetten, margarine, natuurboter, raapolie, reuzel, traan

Vee en pluimvee

Hoenders, paarden, runderen, schapen, varkens, wild

Manufacturen

Flanel, katoen, linnen, wol, zijde

Zeep

Harde zeep, karnemelkzeep

Brandstof

Petroleum, turf

Overige goederen

Azijn, band, bijenwas, brons, carbid, cement, chilisalpeter, cichorei, eikenhout, enveloppen, geneesmiddelen, glycerine, grafiet, haarspelden, hennep, honing, ijzer, jachtpatronen, jute, kaarsen, kalkmergel, kanariezaad, karwijzaad, koek, koekjes, koper, kwik, leder, lederen halsters, lederen paardentuig, lijnmeel, lijnolie, lood, lucifers, melk, melkbussen, mosterd, munitie, naaigaren, paraffine, peper, pepermunt, pinda's, plantenvezels (touw), riet, rijwielbanden, rijwielolie, rozijnen, rubber, runderhuiden, schapehuiden, sutta, schoencrème, stro, stroop, vellen, wonderolie, zout

Bijlage 9.1 Beroepen per categorie van beklaagden uit het Drentse onderzoeksgebied, 1911-1919

De onderstaande indeling is gebaseerd op de *Uitkomsten der beroepstelling uit 1909*.

Loonafhankelijke beroepen

Arbeider/ster, arbeidersploegbaas, bakkersknecht, bediende, besteller, boerenarbeider, boerenknecht, boerenzoon, buitenopzichter, dagloner, dienstbode, dienstknecht, dienstmeid, fabrieksarbeider, froutjesmaakster, gasfitter, glasblazer, glasblazersleerling, glasmaker, grondwerker, huishoudster, huisknecht, hulpgasfitter, hulpstoker, kalkblusser, koperslagersknecht, leerlingmachinist, lompensorteerder, los arbeider, machinist, magazijnknecht, melkmeter, metselaarsknecht, meubelmakersknecht, molenaarsknecht, naaister, ondermachinist, opperman, opzichter, poetser, polderwerker, rangeerder, schaapsherder, scheepstimmermansknecht, schildersknecht, schippersknecht, schoenmakersknecht, schuitenvaardersknecht, sjouwer, slagtersknecht, smidsknecht, smidsleerling, spoorwegarbeider, stalknecht, stoffeerdersknecht, stoker, straatmaker, straatwerker, timmermansknecht, timmermansleering, turfgraver, veedrijver, veenarbeider/ster, veenbaas, veenopzichter, veenwerkster, veldarbeider, verversknecht, voorman, werkmán/vrouw, winkelbediende

Landbouw en visserij (zelfstandig)

Landbouwer/ster, veehouder, visser

Nijverheid (zelfstandig)

Aannemer, bakker, banketbakker, barbier, bezembinder, broodbakker, directeur van een zuivelfabriek, huisschilder, kleermaker, klompenmaker, kuiper, leidekker, letterzetter, lijnkoekenfabrikant, loodgieter, machinefabrikant, metselaar, molenaar, monteur, poelier, rietdekker, rijwielhersteller, rijwielreparateur, scharenslijper, scheepstimmerman, schoenmaker, slager, smid, stelmaker, stoelenmatter, stukadoor, timmerman, uitgever, vervener, voeger, zadelmaker

Handel (zelfstandig)

Aardappelhandelaar, assuradeur, beurtschipper, bierbottelaar, bierhandelaar, boekhouder, caféhouder, cementhandelaar, commissionair, expeditie, fruithandelaar, fruitventer, graan- en meelhandelaar, graanhandelaar, groentekoopman, groenteventer, grossier, handelsreiziger, herbergier, hotelhouder, houthandelaar, kastelein, (kermis)reiziger, koopman/vrouw, koopman in lompen, koopman in vodden, logementhouder, manufacturier, marskramer, melkrijder, melkventer, paardenkoper, rijwielhandelaar, scheepsjager, schipper, schippersvrouw, sigarenhandelaar, slaapsteehoudster, slijter, tapper,

turfschipper, veehandelaar, venter/venster, vergunninghouder, voerman, vrachtrijder, winkelier/ster

Overheid en overige ambten

Administrateur der Rijkskolendistributie, ambtenaar der brandstoffencommissie, ambtenaar burgerlijke stand, ambtenaar levensmiddelenbedrijf, boswachter, brugwachter, conducteur, directeur der posterijen, gemeenteveldwachter, klerk, klerk bij de posterijen, kommies, milicien, militair, onderwijzer, postbode, rijksveearts, (onbezoldigd) rijksveldwachter, sluiswachter, soldaat, stationchef, tolgaarder, tolpachter, tramcontroleur

Onbekend en zonder

Niets ingevuld, huisvrouw, zonder beroep

Literatuurlijst

- Aalders, A., 'Drentse misdaadliteratuur: Een overzicht', *Drenthe Totaal* 1 (1996) 4, 31-32.
- Aardema, M., *Uit het leven van een veenarbeider* (Baarn 1981).
- Algra, N.E. en H.C.J.G Janssen, *Elementair strafrecht* (Groningen 1970).
- Alma, R.H. en W.E. Goelema ed., *Rechtspraak in Drenthe* (Groningen 1995).
- Bechtluft, H.H., *Die Historie vom Twist. Skizzen zur Geschichte einer Grenzlandschaft und der ersten münsterschen Kolonie im Bourtanger Moor* (Meppen 1977).
- Becker, H.G.G., 'De civiele procedure bij de Etstoel in Drenthe in de 18de eeuw. Casus: de belediging van J.W. Pol (1749-1751)', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 117 (2000) 87-108.
- Bemmelen, J.M. van, *Criminologie. Leerboek der misdaadkunde aan de hand van Nederlandse gegevens en onderzoeken* (3^e druk; Zwolle 1952).
- Bie, R. van der, 'Een doorlopende groote roes'. *De economische ontwikkeling van Nederland 1913-1921* (Amsterdam 1995).
- Bieleman, J., 'De landbouw in de periode 1850-1945' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel 1986) 547-590.
- Bieleman, J., *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Wageningen 1987).
- Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel en Amsterdam 1992).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1911.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1913).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1913.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1915).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1914.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1916).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1916.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1920).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1918.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1921).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1921.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1923).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Crimineele statistiek over het jaar 1926.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1928).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1912).
- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der achtste tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1899. Tiende deel: Provincie Drenthe.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1901).

- Bijdragen tot de statistiek van Nederland. Uitkomsten der negende tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909. Eerste deel.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1910).
- Blécourt, W. de, 'Bezitters en andere genezers. Een bijdrage tot de geschiedenis van de gezondheidszorg in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe* 107 (1990) 46-65.
- Boekholt, P.Th.F.M., 'De nieuwste tijd, 1850-1945' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2e druk; Meppel 1986) 591-678.
- Bonger, W.A., *Criminality and economic conditions* (Boston 1916).
- Bosch, A.G., 'De ontwikkeling van het strafrecht in Nederland van 1830 tot 1980' in: D.C. Fokkema en A.L. Melai ed., *Honderdvijftig jaar rechtsleven in België en Nederland 1830-1980. Praeadviezen uitgebracht voor een colloquium georganiseerd door de juridische faculteiten van de universiteiten van Gent en Leiden* (Leiden 1981) 401-433.
- Bouwer, K., 'De ontwikkeling van het cultuurlandschap' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel 1986) 91-140.
- Broekema, C., 'Landbouw' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 279-323.
- Brood, P., *Belastingheffing in Drenthe, 1600-1822* (Assen 1991).
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Leiden 1983).
- Bruinsma, G.J.N., 'Differentiële associatie en sociaal leren' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 119-133.
- Buiskool, H.T., *Zuidoost-Drenthe op weg naar een nieuwe toekomst. Deeltje II* (Assen 1954).
- Dellen, P. van, *Misdaad en straf in Nederland* (Assen en Maastricht 1987).
- Dendermonde, M., *De stilte van Koekange. Een verhaal op zoek naar een verhaal* (Meppel 1989).
- Diederiks, H.A., S. Faber en A.H. Huussen jr., *Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis. Strafrecht en criminaliteit* (Zutphen 1988).
- Dijk, J.J.M. van, L.G. Toornvliet en H.I. Sagel-Grande, *Actuele criminologie* (Lelystad 1995).
- Dokter, P., 'De mensen waren eerst niet meer dan slaven. Harmen van Houten over de vrije socialisten in Fries-Compascuum' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 81-82.
- Edelman, C.H., *Harm Tiesing over landbouw en volksleven in Drenthe. Deel II* (2^e druk; Assen 1974).
- Elerie, J.N.H., 'Het veengebied tot 1850' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 53-93.
- Elerie, J.N.H. en G. Overdiep ed., *Tien eeuwen Hunze. Renaissance van een oerstroombdal* (Groningen 1997).
- Emmer Courant. Nieuws- en Advertentieblad voor den Zuidoosthoek van Drenthe, diverse jaren.*
- Eng, P. van der, 'De economische ontwikkeling' in: H. Gras e.a. ed., *Geschiedenis van Hoogeveen, 1815-1975* (Amsterdam en Meppel 1995) 41-65.
- Fiselier, J., 'Een aantal klassieke sociologische theorieën over crimineel gedrag' in: *Een inleiding in de criminologie. Tegen de regels* (5e druk; z.p. 1980) 29-71.
- Franke, H., *Twée eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).
- Fuchs, J.M., 'Een opzienbarend proces in Drenthe. Een pleidooi voor de afschaffing van de doodstraf', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 58 (1940) 107-114.
- Geitz, A., 'Leven in het veen' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 307-334.
- Gerding, M.A.W., *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Houten 1995).
- Gerding, M.A.W., 'De mythe van de veenarbeid. Het ontstaan van het negatieve beeld van het veenarbeidersleven' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 111-128.
- Gort, D., *Aan het veen verknocht. Geschiedenis van een veenarbeidersfamilie 1876-1922* (Groningen 1995).

- Gras, H. ed., *Een buurschap en haar marke. Geschiedenis van Oosterhesselen* (Oosterhesselen 1997).
- Gras, H., 'De grote verveningen. Odoorn tussen circa 1850 en 1920' in: Idem, *Rond Hunze en Hondsrug. Geschiedenis van Odoorn* (Odoorn 1997) 105-150.
- Gras, H. en A.C. van Oorschot, 'De crisis- en oorlogsjaren. Odoorn tussen circa 1920 en 1945' in: H. Gras ed., *Rond Hunze en Hondsrug. Geschiedenis van Odoorn* (Odoorn 1997) 151-174.
- Haan, W. de, 'Sociaal-ecologische benaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 171-190.
- Haer, D. van der, 'De vervening vanaf 1850' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 109-156.
- Haer, D. van der en M. Tamminga, 'De ontwikkeling van de bevolking' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 277-303.
- Haer, D. van der, 'Op zoek naar voorspoed. De economische ontwikkeling van Coevorden sedert circa 1800' in: H. Gras e.a. ed., *Drenthe's veste. Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 260-295.
- Hallema, A., 'Drentse gevangenen in verleden en heden', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75 (1957) 105-140.
- Heesewijk, A.C. van, *Erica honderd jaar, 1863-1963* (z.p. 1963).
- Heringa, J., F. Keverling Buisman, D.T. Koen en P. Brood, *Drentse rechtsbronnen. Willekeuren, supplement op de ordelen van de Etstoel, goorspraken, indices* (Zutphen, 1981).
- Hoek, D., *De Distributiewet 1916 voorafgegaan van de aanvulling der Onteigeningswet* (Alphen 1917).
- Hoek, S. van der, 'Door den vreemd'ling met eerbied te naderen'. *Tijdsbeeld van een veenkolonie* (Groningen 1979).
- Hoek, S. van der, *Hopend op een vrijer leven. Drentse veenarbeiders/sters verhalen* (2^e druk; 's-Gravenhage 1979).
- Hoek, S. van der, 'Drentse veenarbeiders en veenarbeidsters verhalen' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 43-58.
- Hooijenga, R., 'Hier wordt iedereen gedumpt, waar geen werk voor is' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 65-66.
- Hooijenga, R., 'Als je niet alles pikt, moet je vechten' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 67-68.
- Houten, H. van, *Anarchisme in Drenthe. Levensherinneringen van een veenarbeider* (Baarn 1985).
- Johnson, E.A., *Urbanisation and crime. Germany 1871-1914* (Cambridge 1995).
- Jong, O.J. de, 'Kerkgeschiedenis, 1750-1970' in: J. Heringa ed., *Geschiedenis van Drenthe* (2^e druk; Meppel 1986) 443-474.
- Karel, E.H., 'Het debat over de armoede in de venen. Een historiografische beschouwing', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 116 (1999) 50-67.
- Karel, E.H., *Grenzen in Drenthe. Vier historische beschouwingen over scheidslijnen in cultuur en landschap* (Assen 2000).
- Kempe, G.Th. en J. Vermaat, *Criminaliteit in Drenthe* (Nijmegen en Utrecht 1939).
- Kempe, G.Th. en J. Vermaat, 'De misdadigheid in Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 58 (1940) 84-87.
- Kempe, G.Th., *Inleiding tot de criminologie* (Haarlem 1967).
- Keverling Buisman, F., *De Etstoel en zijn ordelboeken in de vijftiende eeuw* (Zutphen 1986).
- Keverling Buisman, F., *Ordelen van de Etstoel van Drenthe, 1399-1447* (Zutphen 1987).
- Keverling Buisman, F., *Ordelen van de Etstoel van Drenthe, 1450-1504* (Zutphen 1994).
- Kleemans, E., 'Rationele keuzebenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 153-170.
- Kleijn, A., *Dorpen in Drenthe* (Amsterdam 1949).
- Klompmaker, H., 'De negentiende eeuw, 1830-1919' in: R. Ootjers e.a. ed., *Geschiedenis van Borger* (Meppel en Amsterdam 1994) 155-237.
- Kooiker, H., 'Rechters en rechtspraak in Assen van 1811 tot heden' in: R.H. Alma en W.E. Goelema ed., *Rechtspraak in Drenthe* (Groningen 1995) 43-67.

- Köster Henke, W.L.H., *Wetboek van Strafrecht met aantekeningen en verklaringen ten dienste van de politie* (11^e druk; Dokkum 1920).
- Kuyper, J., *Gemeente Atlas van de provincie Drenthe* (Leeuwarden z.j.).
- Kuypers, I., *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002).
- Lissenberg, E., 'Criminologen over vrouwen' in: *Een inleiding in de criminologie. Tegen de regels* (5^e druk; z.p. 1980) 147-159.
- Lissenberg, E., 'Definities van criminaliteit' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 31-50.
- Martin, B.F., *Crime and criminal justice under the Third Republic. The shame of Marianne* (Baton Rouge en Londen 1990).
- Minderhoud, H.D., *Coevorden, Stadt en heerlijkheid. Grepen uit de geschiedenis van stad en buurschappen* (Coevorden 1977).
- Minderhoud, H.D. en J.R. Seinen, *Stap voor stap door Dalen en Schoonebeek* (De Krim 1984).
- Moeyes, P., *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2001).
- Mulder, R.D., 'Honderd eeuwen jacht en visscherij en tien eeuwen jachtrecht in Drente', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 64 (1946) 7-25.
- Mulder, R.D., 'Volksgezondheid en medici in het oude Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Cultureel jaarboek voor Drenthe* 78 (1960) 50-74.
- Nijboer, J., 'Spanningsbenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 191-205.
- Nijstad, F., 'Huizen, Velden en schepen. Een sociale en ruimtelijke bevolkingsverdeling' in: H. Gras e.a. ed., *Geschiedenis van Hoogeveen, 1815-1975* (Amsterdam en Meppel 1995) 66-75.
- Okken, J.W., 'Criminaliteit en rechtspraak in Drenthe in het derde kwart van de achttiende eeuw', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 116 (1999) 21-49.
- Oorschot, A.C. van, 'Het zandgebied tot 1850' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 29-52.
- Oorschot, A.C. van, 'De ruimtelijke ontwikkeling' in: H. Gras e.a. ed., *Geschiedenis van Hoogeveen, 1815-1975* (Amsterdam en Meppel 1995) 23-40.
- Oorschot, A.C. van, 'Om het welzijn der bevolking. Sociale ontwikkelingen in Coevorden sedert circa 1800' in: H. Gras e.a. ed., *Drenthe's veste. Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 296-329.
- Overdiep, G., 'De landtrekkers in Drenthe en de wet op de woonwagens en woonschepen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 115 (1998) 1-25.
- Paping, R.F.J., 'Een inleiding op de discussie over de armoede in de Drentse venen' in: Idem, *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 9-39.
- Prakke, H.J., *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de 'Olde Lantschap', 'De Achtste der Zeven Provinciën'* (4^e druk; Assen 1969).
- Provinciale Drentsche en Asser Courant, diverse jaren.
- Rawlings, Ph., *Crime and power. A history of criminal justice, 1688-1998* (Londen en New York 1999).
- Ruller, S. van, 'Biologische, biopsychologische en biosociale benaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 81-92.
- Seidel, H., *Misdaad in Drenthe* (z.p. 1985).
- Sleebe, V.C., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen 1994).
- Sluis, M.W. van der en W. Visscher, 'Armoede onder Drentse veenarbeiders 1825-1914' in: R.F.J. Paping ed., *De extreme armoede van arbeiders in de Drentse venen in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Mythe of harde werkelijkheid* (Groningen 2000) 197-201.
- Smit, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog (1899-1919). Derde deel: 1917-1919* (Groningen 1973).
- Smook, M.C.R., 'Sine justitia nulla libertas. De geschiedenis van de Justitiegebouwen aan de Brink in Assen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Drenthe* 106 (1989) 98-114.
- Spierenburg, P., 'Criminele geschiedenis – een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 7 (1981) 251-264.
- Statistiek van Nederland. *Criminele statistiek, gevangenisstatistiek, statistiek van de toepassing der Kinderwetten over het jaar 1931*. Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1933).

- Statistiek van Nederland. Volkstelling 31 december 1920.* Centraal Bureau voor de Statistiek (s-Gravenhage 1922).
- Stuijvenberg, J.H. van, *De economische geschiedenis van Nederland* (2^e druk; Groningen 1979).
- Swaaningen, R. van, 'Sociale reactiebenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 229-250.
- Swaaningen, R. van, 'Kritische criminologie' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 251-271.
- Tamminga, M., 'De ontsluiting van het veengebied' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Meppel 1989) 97-107.
- Tassenaar, V., *Het verloren Arcadia. De biologische levensstandaard in Drenthe, 1815-1860* (Capelle aan den IJssel 2000).
- Taylor, D., *Crime, policing and punishment in England, 1750-1914* (Londen 1998).
- Timmer, K.P., 'De ontginning van de Drouwener en Buiner venen' in: R. Ootjers e.a. ed., *Geschiedenis van Borger* (Meppel en Amsterdam 1994) 127-153.
- Torre, J.M. van der, *Vanaf de Bisschopsberg gezien. Havelte, een Drentse gemeente rond de Tweede Wereldoorlog* (Assen 2004).
- Treub, M.W.F., *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem 1916).
- Tuinen, C. van, 'De militaire handhaving van neutraliteit en gezag' in: H. Brugmans ed., *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 63-102.
- Uitkomsten der derde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den negentienden november 1849. Provincie Drenthe* (s-Gravenhage 1853).
- Uitkomsten der vierde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1859. Eerste deel* (s-Gravenhage 1863).
- Uitkomsten der vijfde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den eersten december 1869. Eerste deel* (s-Gravenhage 1873).
- Uitkomsten der zesde tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1879. Provincie Drenthe* (s-Gravenhage 1881).
- Uitkomsten der zevende tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1889. Provincie Drenthe.* Centrale Commissie voor de Statistiek (s-Gravenhage 1891).
- Verslag van den landbouw in Nederland, over 1910.* Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid (s-Gravenhage 1911).
- Verslag over den landbouw in Nederland over 1913.* Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1914).
- Verslag over den landbouw in Nederland over 1914.* Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1915).
- Verslag over den landbouw in Nederland over 1915.* Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1916).
- Verslag over den landbouw in Nederland over 1916.* Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1917).
- Verslag over den landbouw in Nederland over 1917.* Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1918).
- Verslag over den landbouw in Nederland over 1918.* Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel (s-Gravenhage 1919).
- Visscher, J., *Emmen en Zuidoost-Drenthe* (Utrecht 1940).
- Vries, G.E. de en A.H. Huussen, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995* (Arnhem 1995).
- Vries, G.E. de, 'Verveniers en veenarbeiders bij de veenverwerkende industrie' in: M.A.W. Gerding e.a. ed., *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie* (Zwolle 1997) 176-215.
- Weenink, K., 'Notabelen aan het roer. Bestuur en politiek in Coevorden tussen 1814 en 1920' in: H. Gras e.a. ed., *Drenthe's veste. Geschiedenis van Coevorden* (Groningen 1998) 205-226.
- Weerman, F.M., 'Controlebenaderingen' in: E. Lissenberg, S. van Ruller en R. van Swaaningen ed., *Tegen de regels IV. Een inleiding in de criminologie* (Nijmegen 2001) 135-152.

- Weringh, J. van, *Onrust is van alle tijden. Opstellen over criminaliteit in Nederland* (Meppel 1978).
- Weringh, J. van, *De afstand tot de horizon. Verwachting en werkelijkheid in de Nederlandse criminologie* (Amsterdam 1986).
- Wet op den staat van oorlog en beleg. Met uitvoeringsvoorschriften en aantekeningen* (2^e druk; Alphen 1917).
- Zanden, J.L. van, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).
- Zijthoff, H.J. ten en L. Douw, 'Regt doende in naam des Konings. Criminaliteit in Drenthe, 1860-1900' in: W. Fritschy en L. Douw ed., *Oost-Nederland in de negentiende eeuw. Het moderniseringsproces in Drenthe, Overijssel en Gelderland in de negentiende en vroeg twintigste eeuw* (Amsterdam 1988) 43-53.

Lijst van archivalia

Drents Archief

Arrondissementsrechtbank Assen, 1878-1929

Inv. nr. 28,	Vonnissen in strafzaken, 1899-1900, nrs. 5458-6120
Inv. nr. 29,	Vonnissen in strafzaken, 1900-1901, nrs. 6121-6568
Inv. nr. 30,	Vonnissen in strafzaken, 1901-1902, nrs. 6569-7119
Inv. nr. 36,	Vonnissen in strafzaken, 1905-1906, nrs. 9556-10000, 1-46
Inv. nr. 37,	Vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 47-270, 1-364
Inv. nr. 38,	Vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 365-705, 1-96
Inv. nr. 43,	Vonnissen in strafzaken, 1910-1911, nrs. 1-334
Inv. nr. 44,	Vonnissen in strafzaken, 1911, nrs. 335-814
Inv. nr. 45,	Vonnissen in strafzaken, 1911-1912, nrs. 1-412
Inv. nr. 46,	Vonnissen in strafzaken, 1912, nrs. 413-839
Inv. nr. 47,	Vonnissen in strafzaken, 1912-1913, nrs. 1-488
Inv. nr. 48,	Vonnissen in strafzaken, 1913, 489-846
Inv. nr. 49,	Vonnissen in strafzaken, 1913-1914, nrs. 1-381
Inv. nr. 50,	Vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 382-665
Inv. nr. 51,	Vonnissen in strafzaken, 1914-1915, nrs. 1-407
Inv. nr. 52,	Vonnissen in strafzaken, 1915, nrs. 467-893
Inv. nr. 53,	Vonnissen in strafzaken, 1915-1916, nrs. 408-466, 1-450
Inv. nr. 54,	Vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 451-893a
Inv. nr. 55,	Vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 894-1244
Inv. nr. 56,	Vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 207-675
Inv. nr. 57,	Vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 1-206, 676-999
Inv. nr. 58,	Vonnissen in strafzaken, 1917-1918, nrs. 999A-1254, 1-318
Inv. nr. 59,	Vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 319-871
Inv. nr. 60,	Vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 872-1378
Inv. nr. 61,	Vonnissen in strafzaken, 1918-1919, nrs. 1-470
Inv. nr. 62,	Vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 471-878
Inv. nr. 63,	Vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 879-1227
Inv. nr. 64,	Vonnissen in strafzaken, 1919-1920, nrs. 1-409

- Inv. nr. 110, Processen verbaal van strafzittingen, januari – juli 1900
Inv. nr. 111, Processen verbaal van strafzittingen, augustus – december 1900
Inv. nr. 112, Processen verbaal van strafzittingen, januari – juni 1901
Inv. nr. 113, Processen verbaal van strafzittingen, juli – december 1901
Inv. nr. 122, Processen verbaal van strafzittingen, januari – mei 1906
Inv. nr. 123, Processen verbaal van strafzittingen, juni – december 1906
Inv. nr. 124, Processen verbaal van strafzittingen, januari – augustus 1907
Inv. nr. 125, Processen verbaal van strafzittingen, september – december 1907
Inv. nr. 132, Processen verbaal van strafzittingen, januari – april 1911
Inv. nr. 133, Processen verbaal van strafzittingen, mei – november 1911
Inv. nr. 134, Processen verbaal van strafzittingen, december, strafdossiers 1911
Inv. nr. 135, Processen verbaal van strafzittingen, januari – juli 1912
Inv. nr. 136, Processen verbaal van strafzittingen, augustus – december 1912
Inv. nr. 137, Processen verbaal van strafzittingen, januari – juni 1913
Inv. nr. 137a, Processen verbaal van strafzittingen, juli – december 1913
Inv. nr. 138, Processen verbaal van strafzittingen, strafdossiers 1913
Inv. nr. 139, Processen verbaal van strafzittingen, januari – augustus 1914
Inv. nr. 140, Processen verbaal van strafzittingen, september – december, strafdos-
siers 1914
Inv. nr. 141, Processen verbaal van strafzittingen, januari – juli 1915
Inv. nr. 141a, Processen verbaal van strafzittingen, augustus – december 1915
Inv. nr. 141b, Processen verbaal van strafzittingen, strafdossiers 1915
Inv. nr. 142, Processen verbaal van strafzittingen, januari – mei 1916
Inv. nr. 143, Processen verbaal van strafzittingen, juni – oktober 1916
Inv. nr. 144, Processen verbaal van strafzittingen, november – december, strafdos-
siers 1916
Inv. nr. 145, Processen verbaal van strafzittingen, januari – mei 1917
Inv. nr. 146, Processen verbaal van strafzittingen, juni – oktober 1917
Inv. nr. 147, Processen verbaal van strafzittingen, november – december, strafdos-
siers 1917
Inv. nr. 148, Processen verbaal van strafzittingen, januari – mei 1918
Inv. nr. 149, Processen verbaal van strafzittingen, juni – oktober 1918
Inv. nr. 150, Processen verbaal van strafzittingen, november – december, strafdos-
siers 1918
Inv. nr. 151, Processen verbaal van strafzittingen, januari – juli 1919
Inv. nr. 152, Processen verbaal van strafzittingen, augustus – december 1919
Inv. nr. 153, Processen verbaal van strafzittingen, strafdossiers 1919
Inv. nr. 154, Processen verbaal van strafzittingen, strafdossiers 1919

Inv. nr. 187, Rolboeken van strafzaken, 1897-1905
Inv. nr. 188, Rolboeken van strafzaken, 1906-1913
Inv. nr. 189, Rolboeken van strafzaken, 1914-1919
Inv. nr. 190, Rolboeken van strafzaken, 1919-1926

Inv. nr. 200, Parketregister, 1896-1900
Inv. nr. 201, Parketregister, 1900-1902
Inv. nr. 203, Parketregister, 1905-1907
Inv. nr. 205, Parketregister, 1909-1912
Inv. nr. 206, Parketregister, 1913-1916
Inv. nr. 207, Parketregister, 1916-1918
Inv. nr. 208, Parketregister, 1918-1920

Inv. nr. 446, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken, 1887-1912, nrs. 1280-1700
Inv. nr. 447, Processen-verbaal en/of vonnissen van de politierechter in administratieve zaken, 1912-1922, nrs. 1701-2027

Gedeputeerde Staten, 1814-1951

Inv. nr. 56, Verslagen van de gemeenten over 1870-1938, 1871-1939

Officier van Justitie te Assen, 1869-1920

Inv. nr. 10, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, november 1899 november – november 1902
Inv. nr. 11, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, november 1902-1905
Inv. nr. 12, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, 1906 – oktober 1908
Inv. nr. 13, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, oktober 1908-1910
Inv. nr. 14, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, 1911-1912
Inv. nr. 15, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, 1913-1915 (nr. 800)
Inv. nr. 16, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, 1915 (nr. 801) – 1918 (nr. 420)
Inv. nr. 17, Registers van strafzaken ingekomen bij de Officier van Justitie, 1918 (nr. 421) – 1920

Rahder, 1870-1970

Inv. nr. 171, Tarieven van arbeidslonen voor de lange-turfveenderijen in Barger-Oosterveen en omstreken, 1892-1939

Gemeentearchief Aa en Hunze

Bevolkingsregister gemeente Anloo, 1910-1921
Bevolkingsregister gemeente Gasselte, 1907-1923
Bevolkingsregister gemeente Gieten, vanaf 1860

Gemeentearchief Borger-Odoorn

Bevolkingsregister gemeente Borger, 1900-1923
Bevolkingsregister gemeente Odoorn, 1900-1938

Gemeentearchief Coevorden

Bevolkingsregister gemeente Coevorden, 1900-1925
Bevolkingsregister gemeente Dalen, 1910-1920
Bevolkingsregister gemeente Oosterhesselen, 1875-1921
Bevolkingsregister gemeente Sleen, 1910-1920
Bevolkingsregister gemeente Zweeloo, 1913-1922

Gemeentearchief Emmen

Bevolkingsregister gemeente Emmen, 1904-1918
Bevolkingsregister gemeente Schoonebeek, 1910-1921

Politie, 1873-1917

Uitgaande brieven, 5 november 1915 – 29 april 1916

Groninger Archieven

Arrondissementsrechtbank Winschoten, 1838-1933

Inv. nr. 70,	Rolboeken van strafzaken, oktober 1897 (nr. 388) – januari 1902 (nr. 35)
Inv. nr. 71,	Rolboeken van strafzaken, januari 1902 (nr. 36) – september 1908 (nr. 391)
Inv. nr. 72,	Rolboeken van strafzaken, oktober 1908 (nr. 392) – oktober 1915 (nr. 435)
Inv. nr. 73,	Rolboeken van strafzaken, oktober 1915 (nr. 436) – februari 1921 (nr. 70)
Inv. nr. 76,	Rollijsten van strafzaken, 21 oktober 1910 (nr. 385) – 28 november 1913 (nr. 461)
Inv. nr. 77,	Rollijsten van strafzaken, 5 december 1913 (nr. 462) – 4 februari 1916
Inv. nr. 78,	Rollijsten van strafzaken, 11 februari 1916 – 24 juli 1918
Inv. nr. 79,	Rollijsten van strafzaken, 7 augustus 1918 – 25 november 1921
Inv. nr. 81,	Alfabetische index op strafzaken, 1886-1903
Inv. nr. 82,	Alfabetische index op strafzaken, 1916
Inv. nr. 83,	Alfabetische index op strafzaken, 1917
Inv. nr. 84,	Alfabetische index op strafzaken, 1918
Inv. nr. 85,	Alfabetische index op strafzaken, 1919

Inv. nr. 443,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1900, nrs. 1-150
Inv. nr. 444,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1900, nrs. 151-300
Inv. nr. 445,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1900, nrs. 301-400
Inv. nr. 446,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1900, nrs. 401-507
Inv. nr. 447,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1901, nrs. 1-150
Inv. nr. 448,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1901, nrs. 151-300
Inv. nr. 449,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1901, nrs. 301-450
Inv. nr. 450,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1901, nrs. 451-584
Inv. nr. 472,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1906, nrs. 1-100
Inv. nr. 473,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1906, nrs. 101-200
Inv. nr. 474,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1906, nrs. 201-300
Inv. nr. 475,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1906, nrs. 301-400
Inv. nr. 476,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1906, nrs. 401-488
Inv. nr. 477,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 1-100
Inv. nr. 478,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 101-200
Inv. nr. 479,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 201-300
Inv. nr. 480,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 301-375
Inv. nr. 481,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1907, nrs. 376-434
Inv. nr. 499,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1911, nrs. 1-100
Inv. nr. 500,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1911, nrs. 101-200
Inv. nr. 501,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1911, nrs. 201-300
Inv. nr. 502,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1911, nrs. 301-400
Inv. nr. 503,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1911, nrs. 401-445
Inv. nr. 504,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1912, nrs. 1-100
Inv. nr. 505,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1912, nrs. 101-200
Inv. nr. 506,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1912, nrs. 201-300
Inv. nr. 507,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1912, nrs. 301-400
Inv. nr. 508,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1912, nrs. 401-471
Inv. nr. 509,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1913, nrs. 1-100
Inv. nr. 510,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1913, nrs. 101-200
Inv. nr. 511,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1913, nrs. 201-300
Inv. nr. 512,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1913, nrs. 301-400
Inv. nr. 513,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1913, nrs. 401-503
Inv. nr. 514,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 1-100
Inv. nr. 515,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 101-200
Inv. nr. 516,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 201-300
Inv. nr. 517,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 301-400
Inv. nr. 518,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 401-460
Inv. nr. 519,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1914, nrs. 461-574
Inv. nr. 520,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1915, nrs. 1-100
Inv. nr. 521,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1915, nrs. 101-200
Inv. nr. 522,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1915, nrs. 201-300
Inv. nr. 523,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1915, nrs. 301-450
Inv. nr. 524,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1915, nrs. 451-584
Inv. nr. 525,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 1-70

Inv. nr. 526,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 71- 200
Inv. nr. 527,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 201-300
Inv. nr. 528,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 301-400
Inv. nr. 529,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 401-500
Inv. nr. 530,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 501-600
Inv. nr. 531,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 601-700
Inv. nr. 532,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1916, nrs. 701-799
Inv. nr. 533,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 1-100
Inv. nr. 534,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 101-200
Inv. nr. 535,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 201-275
Inv. nr. 536,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 276-400
Inv. nr. 537,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 401-500
Inv. nr. 538,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 501-600
Inv. nr. 539,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 601-700
Inv. nr. 540,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 701-800
Inv. nr. 541,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1917, nrs. 801-949
Inv. nr. 542,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 1-100
Inv. nr. 543,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 101-200
Inv. nr. 544,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 201-300
Inv. nr. 545,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 301-400
Inv. nr. 546,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 401-500
Inv. nr. 547,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 501-600
Inv. nr. 548,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 601-700
Inv. nr. 549,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 701-800
Inv. nr. 550,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1918, nrs. 801-956
Inv. nr. 551,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 1-100
Inv. nr. 552,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 101-200
Inv. nr. 553,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 201-300
Inv. nr. 554,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 301-400
Inv. nr. 555,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 401-500
Inv. nr. 556,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 501-600
Inv. nr. 557,	Minuten van vonnissen in strafzaken, 1919, nrs. 601-734

Historisch Centrum Overijssel

Arrondissementsrechtbank Zwolle, 1838-1939

Inv. nr. 22,	Rollen, 7 december 1899 – 19 september 1907
Inv. nr. 23,	Rollen, 26 september 1907 – 24 juni 1915
Inv. nr. 24,	Rollen, 24 juni 1915 – 24 april 1919
Inv. nr. 25,	Rollen, 24 april 1919 – 30 mei 1925

Inv. nr. 39,	Klappers, alfabetisch per letter per jaar, op de gedaagden met vermelding van rolnummer, datum vonnis, uitspraak en eventueel appel of cassatie, 1892-1926

Inv. nr. 853,	Vonnissen, 1900, nrs. 1-172
Inv. nr. 854,	Vonnissen, 1900, nrs. 173-356
Inv. nr. 855,	Vonnissen, 1901, nrs. 1-160
Inv. nr. 856,	Vonnissen, 1901, nrs. 161-345
Inv. nr. 865,	Vonnissen, 1906, nrs. 1-160
Inv. nr. 866,	Vonnissen, 1906, nrs. 161-334
Inv. nr. 867,	Vonnissen, 1907, nrs. 1-153
Inv. nr. 868,	Vonnissen, 1907, nrs. 154-321
Inv. nr. 875,	Vonnissen, 1911, nrs. 1-169
Inv. nr. 876,	Vonnissen, 1911, nrs. 170-333
Inv. nr. 877,	Vonnissen, 1912, nrs. 1-191
Inv. nr. 878,	Vonnissen, 1912, nrs. 192-363
Inv. nr. 879,	Vonnissen, 1913, nrs. 1-189
Inv. nr. 880,	Vonnissen, 1913, nrs. 190-353
Inv. nr. 881,	Vonnissen, 1914, nrs. 1-168
Inv. nr. 882,	Vonnissen, 1914, nrs. 169-383
Inv. nr. 883,	Vonnissen, 1915, nrs. 1-208
Inv. nr. 884,	Vonnissen, 1915, nrs. 209-437
Inv. nr. 885,	Vonnissen, 1916, nrs. 1-189
Inv. nr. 886,	Vonnissen, 1916, nrs. 190-428
Inv. nr. 887,	Vonnissen, 1917, nrs. 1-380
Inv. nr. 888,	Vonnissen, 1917, nrs. 381-738
Inv. nr. 889,	Vonnissen, 1918, nrs. 1-365
Inv. nr. 890,	Vonnissen, 1918, nrs. 366-768
Inv. nr. 891,	Vonnissen, 1918, nrs. 769-1170
Inv. nr. 892,	Vonnissen, 1919, nrs. 1-344
Inv. nr. 893,	Vonnissen, 1919, nrs. 345-658
Inv. nr. 894,	Vonnissen, 1919, nrs. 659-973

Nationaal Archief Den Haag

Ministerie van Justitie: dossiers circulaires, 1818-1929

Inv. nr. 7,	Uitgaande circulaires, 1913-1920, serie A, nr. 280, 26 juni 1916
Inv. nr. 11,	'Register van circulaires', lijst houdende opgave van aan resp. rechterlijke macht, gevangeniswezen en overige autoriteiten gerichte circulaires gedurende 1905-1920, nr. 260b, 29 april 1915

Particulier archief familie Kingma

Aantekeningen

Inv. nr. 1,	Stormachtige 'eerste' jaren
Inv. nr. 4,	Griet
Inv. nr. 5,	Lös hoes

Topografische Dienst Kadaster

Topografische Inrichting

Blad 5, Westerwolde, 1:200.000, herzien in 1906
Blad 8, Bargerveen, 1:200.000, herzien in 1906

Tresoar. Fries Historisch en Letterkundig Centrum

Gerechtshof van Leeuwarden en het parket van de procureur-generaal, 1838-1939

Inv. nr. 534, Ingekomen circulaire van de minister van Justitie en afschriften van
 uitgaande brieven van de procureur-generaal, 1870-1939, Str.-Stz.

Geografisch register

- Aa en Hunze 20
Actief Verveninggebied (gebiedstype) 35, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213
Afrika 5
Alteveer (provincie Groningen) 63
Altharenermoor (Duitsland) 145
Ambt-Hardenberg 64, 137
Amsterdam 5, 6, 150
Amsterdamscheveld 32, 42, 69, 88, 116, 140, 151, 163, 178
Angelsloo 92
Anloo 18, 20, 22, 27, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 68, 84, 128, 173
Annen 24, 34, 119
Annervenschekanaal 34
Assen 12, 15, 17, 18, 25, 33, 34, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 76, 77, 78, 79, 89, 105, 106, 117, 118, 119, 121, 127, 129, 152, 153, 154, 167, 182, 183, 184, 189, 190, 194, 195, 200, 201
Australië 5

Barger-Compascuum 30, 32, 33, 36, 41, 69, 80, 88, 97, 116, 118, 120, 122, 127, 140, 159, 163, 164, 173, 174, 194, 195, 196, 204, 205
Barger-Oosterveen 32, 33, 36, 41, 42, 69, 80, 88, 91, 92, 93, 97, 103, 116, 120, 140, 144, 163, 164, 165, 166, 178, 193, 194, 204
Barger-Oosterveld 30, 92, 127, 145, 179
Barger-Westerveen 31, 32, 36, 42, 69, 70, 80, 88, 116, 140, 163
België 173, 185
Bentheim (Duitsland) 24, 25, 46
Borger 18, 20, 21, 22, 24, 28, 38, 41, 42, 43, 48, 63, 68, 84, 125, 162, 173
Bourtanger veenmoeras 20, 30
Buinen 28
Buinerveen 28, 29

Chicago 7
Coevorden 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 33, 34, 37, 38, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 64, 65, 66, 67, 70, 75, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 91, 94, 95, 101, 106, 107, 110, 111, 112, 114, 115, 123, 128, 130, 135, 136, 137, 139, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 158, 159, 160, 162, 163, 166, 168, 171, 172, 181, 183, 186, 187, 188, 189, 191, 199, 207, 210, 211
Coevorden-Alte Picardiëkanaal 25
Coevorden-Vecht kanaal 25

Dalen 18, 20, 22, 24, 26, 27, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 45, 46, 75, 84, 97, 147, 149, 159, 162, 171, 183
Dalerveld 96
De Hare 123
De Kiel 30, 89, 148
De Krim 63
Den Haag 56, 75
Den Oever 89
Dikbroeken 147
Drenthe 1, 2, 4, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 72, 78, 80, 83, 84, 92, 93, 95, 106, 108, 109, 111, 112, 130, 131, 132, 137, 141, 142, 154, 155, 156, 159, 166, 171, 173, 176, 184, 185, 196, 197, 203, 207
Drents onderzoeksgebied 18, 19, 20, 21, 22, 29, 34, 35, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 48, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 105, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157, 158,

- 159, 160, 161, 162, 163, 168, 169, 171, 173,
174, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 184,
186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203,
204, 206, 207, 209, 210, 213
- Drouwenersmond 29
- Drouwenerveen 28, 29
- Duitse Rijk 16, 64
- Duitsland 20, 32, 43, 44, 49, 50, 52, 53, 63, 64,
65, 81, 97, 111, 114, 122, 123, 127, 130,
145, 156, 158, 159, 160, 164, 165, 166, 167,
168, 169, 170, 171, 172, 179, 183, 184, 185,
194, 198, 200, 204, 205, 211, 212
- Eendrachtstraat (Coevorden) 88
- Eerste Exloërmond 145
- Eeserveen 30
- Eext 165, 180, 181
- Eexterveen 180
- Eexterveenschekanaal 27
- Emlichheim (Duitsland) 46
- Emmen 2, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31,
32, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 52, 53, 56, 68, 69, 70, 72, 75, 80, 84,
88, 89, 92, 95, 100, 101, 102, 115, 116, 117,
121, 125, 128, 136, 140, 144, 145, 158, 159,
162, 163, 164, 167, 168, 171, 174, 175, 179,
183, 195, 199, 205
- Emmer-Compascuum 1, 32, 41, 42, 69, 80, 88,
116, 119, 140, 145, 163, 164, 173, 178,
180
- Emmer-Erscheidenveen 32, 94, 124, 126, 127,
143
- Emmerschans 146
- Enschede 165
- Erica 31, 57, 70, 101, 103, 124, 126, 146, 151,
178, 180, 193, 200
- Erm 1, 34, 70
- Exloërkijl 92
- Exloërveen 41
- Exloo 3, 40, 45, 96, 102, 104, 162
- Frankrijk 49, 54
- Frederiksoord 2
- Friesch-Compascuum 1
- Friesland 1, 30, 59, 60, 61, 108, 109, 131, 155,
156, 173, 184, 185, 207
- Gasselte 18, 20, 22, 27, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
68, 84, 173
- Gasselternijveen 27
- Geesbrug 27
- Geeserveld 99
- Gelderland 156
- Gelsenkirchen (Duitsland) 165
- Gieten 18, 20, 22, 27, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 68,
84, 145, 165, 173, 181
- Gieterveen 27
- Gramsbergen 46, 64
- Groningen 20, 24, 27, 29, 32, 33, 35, 43, 44,
48, 59, 60, 61, 63, 64, 91, 103, 108, 109,
131, 137, 149, 155, 156, 173, 184, 185, 197,
207
- Groot-Brittannië 14
- Haantje, 't 92
- Haulerwijk 1
- Havelte 1, 13
- Holland 30, 49, 156
- Hollandscheveld 27, 93, 94, 96, 100, 101, 122,
180
- Hondsrug 20, 22, 34
- Hoogeveen 18, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 33,
34, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 48, 53, 56, 64, 65,
66, 67, 70, 71, 75, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 94,
101, 102, 103, 107, 111, 112, 114, 115, 119,
123, 128, 130, 136, 137, 139, 148, 149, 153,
154, 159, 160, 162, 163, 164, 173, 182, 186,
187, 188, 191, 199, 211, 213
- Hoogeveensche Vaart 26, 27
- Hooiland 168
- Klazienaveen 33, 49, 167, 178
- Klijndijk 92, 95, 144, 151
- Konijnenberg 148
- Krakeel 27, 123
- Langerak 27, 95
- Leeuwarden 5, 56
- Limburg 60, 173
- Lutterhoofdwijk 25
- Meppel 2, 25, 33, 34, 56, 168
- Munsterscheveld 120, 123, 127, 149, 167, 205
- Nederland 2, 6, 8, 14, 16, 30, 34, 38, 49, 50, 51,
52, 53, 59, 60, 61, 72, 75, 108, 109, 121,
127, 131, 132, 155, 156, 157, 164, 168,
169, 170, 171, 173, 176, 184, 185, 207, 212,
213
- Neuenhaus (Duitsland) 46
- Nieuw-Amsterdam 31, 34, 70, 100, 103, 122,
124, 127, 149, 165, 180
- Nieuw-Buinen 28, 29, 38, 48, 63, 92, 125, 146,
147, 150, 151, 181
- Nieuw-Dordrecht 30, 31
- Nieuw-Schoonebeek 30, 49, 88, 124, 159, 194
- Nieuw-Weerdinge 99, 173

- Nieuwe Schutting 32
 Nieuweroord 128
 Noord (gemeente Hoogeveen) 149
 Noord-Holland 24
 Noordbargo 24, 144, 145

 Odoorn 18, 20, 21, 22, 29, 38, 41, 42, 43, 44, 50, 68, 84, 121, 126, 147, 149, 162, 173
 Odoornerveen 20, 30, 35, 41, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 75, 79, 81, 82, 84, 86, 87, 98, 107, 110, 115, 124, 130, 133, 134, 139, 146, 148, 149, 154, 159, 162, 163, 164, 181, 182, 186, 187, 188, 189, 191, 199, 213
 Odoornerveld 146
 Onstwedde 64, 137, 146
 Oosterhesselen 1, 18, 20, 21, 22, 26, 27, 37, 38, 40, 42, 43, 45, 46, 52, 84, 95, 173
 Oostermoer 27, 28, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 74, 75, 79, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 107, 111, 112, 114, 115, 130, 136, 137, 139, 148, 154, 159, 160, 162, 163, 164, 182, 186, 187, 188, 189, 191, 199, 211, 213
 Oosterveen 30, 32, 42, 69, 88, 116, 140, 163, 164
 Oosterveld 92
 Oranjedorp 31, 91, 101, 208
 Oranjekanaal 1, 30
 Oud-Schoonebeek 23, 24, 30, 34, 120, 123, 178, 180
 Oude Landbouwdorpen (gebiedsdeel) 32, 34, 35, 39, 40, 42, 52, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 79, 80, 83, 86, 87, 88, 98, 106, 107, 111, 114, 115, 116, 130, 134, 136, 139, 140, 148, 153, 154, 159, 162, 163, 164, 182, 183, 186, 187, 188, 191, 199, 202, 203, 207, 208, 210, 211, 212
 Oude Schutting 32, 99, 117
 Overijssel 20, 25, 44, 46, 47, 59, 60, 61, 63, 64, 80, 108, 109, 131, 137, 155, 156, 160, 184, 185, 197, 207

 Papenburg (Duitsland) 63

 Roergebied (Duitsland) 63
 Rolde 20
 Roswinkel 23, 24, 34
 Roswinkelerveen 32, 42, 69, 88, 116, 140, 163, 164, 167
 Ruinerwold 13
 Rusland 49
 Salland 20

 Schoonebeek 18, 20, 22, 32, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 75, 84, 128, 136, 159, 162, 171
 Schoonebeekerdiep 159
 Schoonebeekerveld 32, 120
 Schoonoord 1, 30, 34, 61, 89, 181
 Schuinesloot 100
 Schutstreek 101
 Sittard 175
 Slagharen 100
 Sleen 16, 18, 20, 22, 30, 31, 34, 37, 38, 42, 43, 44, 61, 70, 84, 102, 128, 159, 173
 Smeulveen 30, 32, 42, 69, 88, 116, 140, 163, 164
 Smilde 1, 33, 34, 43
 Stadskanaal 46, 63, 150
 Stadskanaal (kanaal) 1, 27, 29, 32
 Stedelijke omgeving (gebiedstype) 34, 82
 Steenwijksmoer 27, 122
 Stieltjeskanaal 25

 Ter Apel 173
 Ter Maarsch 146
 Terschelling 181
 Tiendeveen 27
 Tweede Exploërmond 29, 99, 121

 Utrecht 104, 156

 Valthe 144, 149
 Valthermond 29, 94, 104, 119, 150, 181
 Valtherveen 41
 Veenhuizen 1, 2, 12, 203
 Veenoord 31, 34, 61, 118, 144, 165
 Verenigde Staten 2, 6, 10, 51
 Verlengde Hoogeveensche Vaart 1, 31, 32, 38
 Versailles 52
 Vlagtwedde 64, 137, 160, 182
 Voormalig Veengebied (gebiedstype) 34, 35, 42, 48, 136, 207, 209, 210
 Vossebelt 147

 Weerdinge 32
 Weerdingemarke 147
 Weerdingerveen 2, 32, 41, 42, 69, 88, 105, 116, 140, 163, 164
 Westenesch 99
 Westerbork 27
 Wezuperbrug 98, 194
 Winschoten 18, 62, 63, 64, 66, 84, 112, 167, 182

Zeeland 60, 173

Zuideropgaande (kanaal) 101

Zuidlaren 146

Zuidoost-Drenthe (gebiedsdeel) 41, 42, 43, 49,
53, 56, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 79,
80, 82, 84, 86, 87, 98, 104, 107, 110, 111,
114, 115, 127, 130, 133, 134, 136, 138, 139,
147, 148, 153, 154, 158, 159, 162, 163, 165,
183, 186, 187, 188, 189, 191, 199, 202, 203,
206, 211, 212

Zuidwolde 137

Zwartemeer 33, 91, 142

Zwartenbergerveen 149

Zweeloo 1, 2, 18, 20, 21, 22, 37, 38, 40, 42, 43,
45, 46, 48, 84, 128, 148, 173

Zwinderen 102

Zwinderschekanaal 99

Zwinderscheveld 27

Zwolle 18, 46, 48, 62, 63, 64, 66, 84, 101, 112

Register van persoonsnamen

- Aardema, Mindert 51
Abels, Abel Jans 120, 167, 168, 170, 175, 176, 179
Aikes, Lambertus 99
Alberts, Jan 127
Almelo, Karel van 166, 167
Almoes, rijksveldwachter 125, 147
Ananias, Roelof 173
Arends, Henderikus 95
- Baarslag, Janna 149, 150
Bakker, Andries 123
Bakker, Bernardus 180
Bartelds, Derk Jan 149
Bazuin, Jan 194
Beccaria, C. 55
Becker, H.G.G. 11
Beerling, Berend Hendrik 124
Bemmelen, J.M. van 89, 193, 197
Berends, Frederik Johan 178
Berendsen, Harmina Mary 94
Berg, Jan van den 150
Bergsma, Jantje 181
Beuker, Jan 146
Bie, R. van der 50
Bieleman, J. 21, 33, 35, 38
Bloemberg, Dina 180
Bloemsma-Smit, H. 135
Blokzijl, Jan 101
Boekholt, P.Th.F.M. 13
Boelen, Jan 89
Boer, Jan 180
Boers, Jan 178, 179
Boertien, Grietje 94
Bollema, getuige 124
Bonger, W.A. 6, 209
Boogaars, Anna Maria Theresia 120, 121
Borgmann, Maria Angela 120
- Bos, Bernardus Franciscus 181
Bos, Ebel 145
Bos, Evert 150
Bos, Henderikus Johannes 122
Bos, Petrus Wilhelmus 125
Bosma, Jan 97
Boxem, Hendrik 92
Braak, Marinus ter 91
Braams, Teunis 181
Brakel, Jacobus Hermanus van 119
Brands, Albert 104
Brandt, commies van den 123
Breider, Hendrikus 92, 93
Bremer, Jan 128
Bremer, Johannes 148
Brijan, Willem August Albert 118, 174
Brink, Gerrit Bernard 151
Broek, commies van den 123
Brood, P. 12
Brouwer, Henderikus 151
Bruine, Anne Popkens de 205
Bruinsma, commies 120
Bulthuis, Gerrit 95
Buning, directeur 101
Buning, Johannes Franciscus Jacobus 127
Buseman, kastelein 119
Büskens, commies 123
Busscher, marechaussee 118
- Christ, Albert 92
Cohen, L.E. 10
- Dalen, Foppe van 192
Dalen, Henderikus Leonardus Martinus van 192-193
Danker, Klamer 205
Dassen, café van 91
Dassen, eigenaar 208

Dekker, Koert 150
Dewes, café van 92
Dijk, Hendrik van 91
Dijk, J.J.M. van 10
Dijk, Johannes Lambertus van 200
Dijken, Jan van 104
Dijks, Gosse 180
Dijkstra, Hendrik 181
Dijkstra, Wiecher 150
Dokter, Albert 99
Dost, Jan 120, 121
Douw, L. 16, 67
Drenth, Berend 99
Drenthen, Johannes 95
Dries, Lammert 149
Durkheim, E. 6, 8
Eekhof, Ties 105

Eising, Jan 102, 103
Eisinga, Jan 146
Eleveld, herberg van 116
Ensink, Albertus 91
Ensink, Johannes 91
Eursing, Jantina Hendrika 151
Exel, Elisabeth 194

Felson, M. 10
Feunekes, Aaltje 125
Fidom, Fennigje 122
Fiegen, commies 124
Fietje, Geert 180
Folkerts, Harm 116
Folkerts, Hindertje 99
Franke, H. 55, 157
Frowijn, marechaussee 118
Fuchs, J.M. 11

Gatrell, V. 14
Gelijk, Frederik 167
Gerbers, Jobkien 127
Gerius, Roelof 145
Ginkel, A. van 92
Glasz, commies 127
Gort, Derk 49, 63
Gort, Frederik 63
Gosling, Hermannus Theodorus 97
Gottfredson, M. 9
Graaf, Jan de 93
Gras, H. 29
Grevinga, Christina Wilhelmina 205
Groenier, kastelein 121
Groote, Wolter de 193

Haar, ? van der 94
Habing, Harm 193
Hadden, T. 14
Hadders, dokter 92
Haer, D. van der 44, 49
Hakhout, Petrus 120
Hallema, A. 12
Heerspink, Harmina 180
Heesewijk, A.C. van 57
Heine, Jan 123, 204
Heling, Derk 95
Heller, Johan Gerhard 168
Hendriks, Henderika Christina 180
Herberigs, commies 120
Hermes, Geert 149
Heuvelman, Elsje 95
Heymans, G. 186
Hietkamp, Jan 117
Hinderiks, Willem 123
Hirschi, T. 9, 10, 190, 208, 213
Hoek, S. van der 167
Hoeve, Izaak Hilbert ten 94
Hof, Evert 205
Hof, Klaas 150
Hof, Lammert 150
Hollander, Hinderkien 180
Hölscher, Berend Hendrik 91
Holthe tot Echten, A.W. van 103
Holtsema, Inje 94
Hoogeveen, Pieter 181
Hooiveld, Jan 89
Horstman, Jan 122, 123
Houten, Harmen van 1, 2, 46, 51, 90, 104, 135
Hoveling, Jan 146
Hovenkamp, Egge 180
Hoving, Harmannus 173
Hüusers, familie 204
Hutter, Willem 165
Huussen, A.H. 12

Jacobs, Jan 120
Jager, Pieter de 120
Jansen, Antoon 150
Jansen, Frederik Bernardus 166, 167
Jansen, Klaas 150
Janssens, Frederik 126
Johnson, E.A. 14
Joling, Geert 95
Jong, Jan de 97
Jonge, Arendje de 143
Jonge, Jan de 96
Jonker, Klaas 144
Joolen, Jacob van 123

- Kampman, Gerhardus 147
 Karel, Roelof 127
 Kattoun, Wessel 149-150
 Keddeman, Derk 167
 Kempe, G.Th. 2, 15, 33, 68, 135, 190, 193
 Kiewiet, Roelof 167
 Kiewiet, Sjoukje 91
 Kiewiet, Willem 167
 Kikkert, Hendrik 100
 Klad, Jacob 181, 187
 Klasen, Jan 97
 Klement, Gerrit 165, 166
 Kloekers, A. 149
 Klok, Andries 122
 Klok, Berend 122
 Kloosterman, Sipke 94
 Klouwer, Esse 95
 Knigge, Geert 149
 Knol, Egbert 123
 Koelman, Jantien 144
 Kok, Albert 147
 Koopman, Roelofje 95
 Koopman, veldwachter 93
 Köster Henke, W.L.H. 148
 Koster, Arendina 94
 Kramer, Tele 144
 Kremers, Berend 181
 Kremers, Gerhardus 181
 Kroeze, Pieter 145
 Kroezen, Aaltje 94
 Kroezen, Johan Jacob 119
 Kruizinga, Jan 124, 146, 204
 Kruzen, Bokje Friederika 178
 Kuhl, Johannes 145
 Kuiper, Joannes 93
 Kuiper, Johannes 127
 Kuiper, Niesje 180
 Kuipers, Johannes 95
 Kuyk, J. van 2
 Kuypers, I. 50

 Lacassagne, A. 5, 6
 Lambers, Lambert 142
 Langbeek, Jan 151
 Lange, Anna Jantina de 181
 Lange, Harm de 91
 Lange, Reinder de 146
 Lanting, Jan 151, 152
 Leijssenaar, Gijsbertus 122, 123
 Levie, Mozes 150
 Lierop, Johanna van 194
 Lippold, Gerardus 91
 Lissenberg, E. 4, 186
 Lombroso, C. 5, 6
 Lubben, Hendrik 99

 Luchies, Albert 99
 Luchies, Hendrikje 99

 Maarsingh, Harm 146
 Mager, Margrieta 180
 Martin, B.F. 14
 McKay, H.D. 7, 8, 208
 Meier, Tije 124
 Meijboom, H. 173
 Meijer, Marten 92, 93
 Meijer, Reinder 145
 Meijering, Harm 180
 Meinhardt, Hermanus 94
 Merton, R. 8, 208
 Meursing, J. 144
 Middel, Egbert 147
 Middelberg, Hendrik 103
 Middelveld, Arend 145
 Minderhoud, H.D. 46, 49
 Moes, Willem 122
 Moes, Wolter 122
 Molema, Albert 145
 Mues, Harm Berend 166
 Mulder, Harm 147
 Mulder, R.D. 12
 Mulder, Remmelt 103
 Mulderij, ? 120
 Muskee, Harm 119

 Napoleon 54
 Neef, Willem 116, 117
 Nieman, Roelof 98
 Nieuwenhuis, Domela 135
 Nijborg, Arend 119
 Nijenhuis, Nikolaas 94

 Oelen, Grietje 94
 Okken, J.W. 13
 Olijve, Willem 103
 Oost, Jan 101, 102
 Oosterloo, Geert 174
 Oosterrood, Anna Angela 195, 196
 Oosterrood, familie 204
 Oosterrood, Johannes Everhardus 122
 Oosterveen, Hendrik Jan 146
 Oostindien, Berend Lucas 167
 Oosting, rijksveldwachter 125, 147
 Ort, B. 76, 147
 Ossel, Hendrik 145
 Otten, Albert 149
 Otten, Hendrik 94
 Overbeek, rijksveldwachter 146
 Overdiep, G. 12
 Oving, Willem 181

Paping, R. 3
Pater, Remmelt 165
Petrie, Jan 166, 167
Philips, D. 14
Pieper, Johan Herman 88, 89
Pik, Harm 125
Pinkster, J. 150
Pinkster, Jacob 124
Ploeg, Klaas 125
Poel, Harke Albertus de 100, 101
Pol, J.W. 11
Pol, Jantje 205
Pool, Johannes 143
Postma, Albert 144
Postma, Rense 144
Postuma, Roelof 147
Pot, landbouwer 121
Prakke, H.J. 1, 2, 24
Pranger, A. 100, 101

Quetelet, A. 192

Rass, Johannes Frans 194
Rawlings, Ph. 14
Reemst, dokter van 103
Reinders, Luchien 126
Reinds, Lambert 148
Remken, Geesje 122
Remken, Goosen 122
Rienk, Wander 204
Roosies, Jan 144
Rooy, H. van 80
Ruller, S. van 5

Sanders, Egbertinus 101
Sanders, Frederikus 143
Sanders, Freerk 143
Santing, Jan 99
Schaafsma, Jacob 89
Scheper, Cornelis 123
Schirring, Geert 95
Schnieders, Johannes Hermannus 146
Schoenmaker, Albert 95, 96
Scholte Aalbes, Hendrik 92
Scholte, Jan 103
Scholte, Jantje 94
Scholten, Jan 97
Schoonbeek, Cornelis Jan 151
Schoot, Jan van der 125
Schoot, Pieter van der 146
Schuiling, Henderikus 165
Schuttrups, Jantje 151
Schoor, rijksveldwachter van der 122
Seinen, J.R. 49

Seubers, Jan 178
Shaw, C. 7, 8, 208
Sipkens, Popke 147
Sleebe, V.C. 14
Slomp, Albert 123
Slomp, Jan 99
Sluis, A. van der 151
Sluis, M. van der 43
Smit, herberg van 91
Smook, M.C.R. 12
Snijders, Willemte 151
Soer, Pietertje 144
Soppe, Hermannus 122
Spa, Karel 117
Spienburg, P. 13, 15
Spreen, Jacob 121
Springer, Jan 125
Steenhuis, Engelina Gerharda 145
Stel, Egbert 119
Sterkenburgh, Sjerp 94
Stevens, Gezina 151
Stik, Egbert 178
Strijker, Jan 91
Struik, Geert 99
Struik, Harm 120, 121
Stuijvenberg, J.H. 49
Sturre, Anton 124, 125
Sturre, Johann Kaspar 179
Sulmann, Bernard Hendrik 142
Sutherland, E. 8
Sweers, Harm 149

Tapper, Jans 127
Tassenaar, V. 33
Taylor, D. 14
Telling, Johannes van 148
Thalen, Johannes 101
Theijssen, commies 127
Tibbe, Jan Herman 120
Tielman, commies 124
Tiemens, Klaas 95, 96
Tien, Hinderika 143
Tiesing, Harm 23
Torre, J.M. van der 13
Treub, M.W.F. 165
Trip, Jan 102, 103
Tuin, Berend 103
Tuinen, C. van 172, 173

Uittenbroek, Abraham 121

Veen, gebroeders van der 122
Veen, Geesje van der 144
Veen, Klaas van der 118

Veen, Sipke van der 147
Veenen, Hendrik van 89
Velde, Hendrik van der 91
Veldman, Berend 94
Verkerk, Jannes 125
Vermaat, J. 2, 15, 33, 68, 135, 190, 193
Visscher, J. 23
Visser, Gerrit 151
Visser, Harm 103
Visser, Ijnze 180
Visser, Roelof 146
Vos, commies 124
Vos, E. 144
Vos, Harmannus 101
Vos, Pieter de 101
Vries, G.E. de 12, 165
Vrieze, J. de 150
Vriezema, Jan 146
Vriezema, Tjip 146

Wagenvoort, Jan 102
Walda, Hendrika 208, 209
Walda, Nicolaas 120
Wardt, Klaas Jerfans van der 120
Warink, Jan 89
Warringa, Warrink 104
Warrink, politieagent 117
Weide, Egbert van der 118
Weide, Frits van der 99
Weide, Jan van der 144
Weide, Klaas van der 99
Weide, Wolter van der 144

Weken, Willem 145
Wening, Jan 149
Wessel, Alexander 168
Wessel, Gerhardus Harmanus 151
Westen, Arnold 120, 121
Westerbaan, Jacob 119
Westerhof, Sietse 118
Wevers, Johannes Hermannus 120
Wieren, Klaas van 89
Wieringa, dr. P. 89
Wijk, Hilbert van 149
Willemsma, Anske 119
Wilpshaar, Jan Willem 97
Winkel, Maria 145
Winkler, C. 5
Wit, Willem Cornelis de 194
Wösten, Jan Hindrik 149
Woudstra, Jacobus 103

Zanden, J.L. van 49
Zehr, H. 16
Zijlstra, Hidde 119
Zijthoff, H.J. ten 16, 67
Zilverberg, Izak 150
Zilverberg, Samuel 146
Zwiers, Annechien 119, 120
Zwiers, Femia Maria 123
Zwiers, Lambertus 147
Zwinderman, Lambert 149
Zwols, Geert 99
Zwols, rijksveldwachter 145

Zusammenfassung

In dieser Studie sind Art und Umfang der Kriminalität unter Einwohnern von vier Gebietstypen in der Provinz Drenthe vor und während dem Ersten Weltkrieg untersucht worden. Zentral stand die Frage nach Verschiedenheit zwischen diesen Gebietstypen. Dabei wurde die Annahme geprüft, dass Einwohner von Gebieten mit einer verhältnismäßig geringen sozialen Kohäsion sich öfter der Kriminalität schuldig gemacht haben als die Bevölkerung in Gebieten wo die soziale Stabilität größer war.

Die hier präsentierte Verbrechenstudie beruht hauptsächlich auf Archivalien von Landgerichten. In einer Datenbank sind die Daten von fast viertausend Einwohnern von Drenthe, die von den Strafkammern der Landgerichte Assen, Winschoten und Zwolle zwischen dem 1. Januar 1911 und dem 1. Januar 1920 verfolgt wurden für das Begehen einer Straftat in der Periode 1911-1918, zusammengebracht. Dank Kriminalitätsforschung in den Jahren 1900 und 1906 lassen sich Vergleiche über eine längere Periode anstellen.

Die jährlich geformten Unterlagen mit Protokollen von Strafsitzungen und die Urteile in Strafverfahren versehen uns mit einer großen Menge serielles Material. Von jeder Gerichtsverhandlung ist nämlich festgelegt worden, wer für welche Straftat verfolgt wurde. Das liefert Daten über die Angeklagten, die verübten Verbrechen und die auferlegten Strafen, obwohl nicht alle Informationen immer konsequent in den Unterlagen notiert worden sind. Es wurde in den Melderegistern nach zusätzlichen Daten gesucht, aber auch in den regionalen Tageszeitungen, die ausführlich über gerichtliche Verfahren berichteten. In speziellen Teilen kann man pro Sitzungstag lesen, wer für welche Straftat angeklagt wurde und welche Strafe der Richter auferlegte.

Im Gegensatz zu anderen Verbrechenstudien, bezieht diese Studie sich nicht auf die Straftaten die in einem bestimmten Gebiet verübt wurden, sondern die Untersuchung betrifft Verbrecher die aus einer bestimmten Region stammen. Die regionale Einteilung des Forschungsgebietes beruht darum nicht auf Gemeindegrenzen, sondern auf Wohnorten. Die unterschiedlichen Gebietstypen entstanden durch das Zusammenlegen von Siedlungen, die grob gerechnet die gleiche historische Entwicklung erlebt haben und die die gleichen sozialen und wirtschaftlichen Merkmale aufweisen.

Die alten Eschdörfer hatten einen überwiegend agrarischen Charakter. Durch die isolierte Lage war die homogene Bevölkerung in wichtigem Maße auf sich angewiesen. In den Eschdörfern gab es dann auch starke gesellschaftliche Strukturen, es herrschte eine solide soziale Kontrolle und Traditionen (Bräuche) spielten eine wichtige Rolle. Randmoorkultivierungen zeigten viel Parallelen mit den Eschdörfern. Darum werden beide Dorfstypen in dieser Studie als der Gebietstypus alte Agrardörfer angedeutet.

In dem Untersuchungsgebiet befand sich eine sogenannte städtische Umgebung. Die kleine Stadt Coevorden hatte eine wichtige Funktion als regionales Versorgungszentrum, das sich von seiner Umgebung unterschied durch seine hohe Konzentration Güter, Dienste und Menschen auf einer beschränkten Fläche.

Als dritter Gebietstypus wird das ehemalige Moorgebiet unterschieden, das in dieser Studie in eine nördliche und eine südliche Komponente unterteilt wurde. In dem Oostermoer und in Hoogetveen war der Torfabbau am Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts meist vorbei. Viele Arbeiter zogen weiter nach neuen Torfstichen, während die Zurückgebliebenen sich auf die moorkoloniale Landwirtschaft richteten, wodurch stabilere Gemeinschaften entstanden.

Zu der vierten Gebietsform zählen die Torfgebiete, wo am Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts noch im großen Stil Torf abgegraben wurde. Dieses aktive Torfgewinnungsgebiet besteht aus dem relativ kleinen, teilweise abgegrabenen Odoornerveen und die Moorgebiete im Südosten von Drenthe, die ab Mitte des neunzehnten Jahrhunderts in Kultur genommen wurden. Die großen Torfmoorgebiete Barger-Compascuum und Barger-Oostveen kamen übrigens erst die letzten Jahre jenes Jahrhunderts an die Reihe. Folglich gab es am Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts vor allem in den Moorgebieten im Südosten von Drenthe eine Bevölkerung von Torfstechern ganz verschiedener Herkunft.

In den ersten zwei Jahrzehnten des zwanzigsten Jahrhunderts lag die in Drenthe verübte Kriminalität relativ gesehen ein gutes Stück höher als in den benachbarten Provinzen und der niederländische Durchschnitt. Das änderte sich während des Ersten Weltkrieges als das verfolgte Verbrechen in anderen Provinzen rasch zunahm. Gleichzeitig stieg aber auch die Kriminalität in Drenthe, sodass das Niveau in Drenthe im Vergleich fortwährend über den niederländischen Durchschnitt hinausragte.

Innerhalb von Drenthe wurde die Anzahl der Beklagten größer je nachdem die Gebiete später bevölkert worden waren. Einwohner der alten Agrardörfer kamen verhältnismäßig am wenigsten vor Gericht, während weitaus die meisten Beklagten aus den Torfgewinnungsgebieten im Südosten von Drenthe stammten. Einwohner der Stadt Coevorden machten sich überdurchschnittlich oft der Kriminalität schuldig. Gebiete wo die Torfschicht Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts zum größten Teil abgegraben war, erzielten eine Mittelposition.

Es wäre zu leicht und auf der Hand liegend Armut und die heterogene Zusammensetzung der Bevölkerung als Hauptursachen zu sehen für die Tatsache, dass Einwohner der Torfmoorgebiete relativ öfter den Gang zum Richter machten als die Einwohner der stabileren Kommunen auf dem Sand- oder Kulturboden. Im Moor gab es eine 'Pionierkommune' in der Menschen sich durchschlagen mussten und das führte zu einer anderen Moral. Soziale Unterschiede entstanden durch Verhalten; der Ruf hatte sich noch nicht gefestigt. Sogar die Behörde von außerhalb und andere Norminstanzen mussten ihren Platz noch finden.

Gefühle der Zurücksetzung seien ein wichtiger Nährboden für die Kriminalität. Viele verfügten nicht über die richtigen Mittel um allgemein akzeptierte Erfolgsziele wie Status und materiellen Besitz zu erringen. Unmut und verbrecherisches Verhalten, die damit einher gingen, kämen vor allem in Moorgebieten zum Ausdruck. In anderen Theorien sei das Entstehen der Kriminalität abhängig von der Präventivwirkung gesellschaftlicher

Verknüpfungen. Es gab derartige Beziehungen in den relativ neuen Torfstechgebieten weniger stark als in anderen Gebieten mit einer stabileren Bevölkerung. Es sieht so aus, als würden die Unterschiede im Kriminalitätsniveau in den verschiedenen Gebietstypen dies bestätigen. Auch würde in sozial-wirtschaftlichen Rückstandsgebieten kriminelles Verhalten übernommen werden. Die Urteile in Gerichtsfällen bieten auch für diese Theorie einige Anhaltspunkte. So wurden unterschiedliche Delikte vielfach verübt von Gruppen von Jugendlichen, die in wechselnden Zusammensetzungen auftraten.

Gefühle der Benachteiligung, das Fehlen von gesellschaftlichen Bindungen und nur wenig Aussicht auf bessere Lebensumstände spielen sicherlich eine Rolle wenn man Kriminalität bei der Bevölkerung dieser jungen Torfmoorgebiete in dem Forschungsgebiet vor und während des Ersten Weltkrieges erklären möchte, aber als ausschlaggebende Faktoren sind sie weniger tauglich. So ist es auffällig, dass relativ mehr Personen aus dem aktiven Torfgewinnungsgebiet gleich vor oder während des Ersten Weltkrieges gegen das Gesetz verstießen als in den Stichjahren 1900 und 1906, während in der Periode 1911-1918 durchschnittlich fast genauso viele Zuwanderer in die Torfgewinnungsgebiete kamen als in dem Jahrzehnt davor und die Löhne höher waren.

Es gibt mehr Andeutungen die sich der Auffassung widersetzen, dass das Kriminalitätsniveau in der Bevölkerung der Mooregebiete von der heterogenen Zusammensetzung bestimmt werde. Aus den Gerichtsurteilen geht nämlich hervor, dass Opfer und Täter sich meistens kannten. Von einer vermeinten Anonymität und Individualität war in den Torfmoorgebieten also keine Rede. Weiterhin zeigt sich in Zeugenerklärungen, dass Täter regelmäßig wegen ihres Verhaltens von Nachbarn getadelt wurden. Man kann also folgern, dass es auch in den verhältnismäßig neuen Torfmoorgebieten schon in irgendeiner Weise eine soziale Kontrolle gab, obwohl diese wohl nicht so stark ausgeprägt gewesen sein wird wie auf dem Sand- und Kulturboden.

Gleichzeitig stellt sich die Frage, in wieweit Einwohner der Torfstechgebiete sich durch Armut gezwungen der Kriminalität schuldig machten. Von strukturellem Mangel an primären Lebensmitteln war in den ersten Jahrzehnten des zwanzigsten Jahrhunderts nicht die Rede. Beschuldigte erklärten vor Gericht zwar regelmäßig, dass sie gegen das Gesetz verstoßen hätten weil sie keinen Cent mehr besäßen, aber das wurde wohl deshalb gesagt um Mitleid zu erregen. Es kam nämlich ziemlich oft vor, dass sie beim Abschluss der Verteidigung den Richter um ein Bußgeld statt einer Freiheitsstrafe baten.

Wenn Armut und Zuwanderung nicht ohne weiteres als Hauptursache für das höhere Kriminalitätsniveau der Torfstecher gelten können, welche Motive spielten dann noch weiter eine Rolle? Es ist nicht unwichtig darauf hinzuweisen, dass 'die Kriminalität' an sich ein allgemeiner Begriff ist und es sie eigentlich nicht gibt. Es gibt ja zahlreiche Strafdelikte mit jeweils einem anderen Charakter, die mehr oder weniger oft verübt werden. Bei der Forschung nach den Ursachen dieser Kriminalität ist es immer erforderlich die Art des begangenen Deliktes zu untersuchen. In dieser Studie werden vier Delikt-kategorien unterschieden: Gewaltverbrechen, Autoritätsdelikte, Vermögensdelikte und Kriegskrisendelikte.

Gewaltverbrechen wurden oft unter Einfluss von Alkohol begangen. Alkoholmissbrauch sei oft die Folge von Frust über die miserable Lebenslage und aussichtslose Zukunftsperspektiven, aber eine derartige Annahme genügt nicht das Kriminalitätsniveau in den Torfmooren von Drenthe ausreichend zu erklären. So geschah es nur wenige

Male, dass Arbeitgeber es entgelten mussten, weil sie Arbeiter den Lohn gekürzt hatten oder gar entlassen. Es gab also keine ständige explosive Atmosphäre zwischen Arbeitgebern und Arbeitnehmern.

Raufereien und andere gewalttätige Konflikte gab es fast ausschließlich zwischen Bekannten. Misshandlungen und Zerstörungen fanden oft statt nach einem Kneipenbesuch, wobei der direkte Anlass vielfach eine (Liebes)beziehung war. Die Zusammenstöße waren manchmal ziemlich heftig denn es kam mehrfach vor, dass die Opfer entstellt wurden oder sogar den Tod fanden. Jugendliche Unbedachtsamkeit kombiniert mit übermäßigem Alkoholkonsum scheint daher oft die Ursache der Gewaltkriminalität gewesen zu sein. Weitaus die meisten dieses Verbrechens Angeklagten waren Männer, von denen der größte Teil so um die zwanzig Jahre alt war.

Obwohl die Hintergründe gleich waren, unterschied sich die Gewaltanwendung stark pro Gebiet. Einwohner der alten Agrardörfer und des ehemaligen Moorgebietes kamen verhältnismäßig wenig wegen Gewaltanwendung vor Gericht. Das hat wohl mit der hemmenden Wirkung der sozialen Kontrolle auf lockeres und aggressives Benehmen zu tun. In den Sanddörfern kann auch das so genannte 'Volksgericht' noch eine Rolle gespielt haben. Aus der Literatur geht nämlich hervor, dass eine Misshandlung oder eine Zerstörung durch die Jugend im Dorf oft dazu diente einen Mitbürger wieder auf den rechten Weg zu bringen. Derartige Volksgerichte hatten das stillschweigende Einvernehmen der Dorfbewohner, sodass es für die Behörde schwer war diese Verbrechen zu verfolgen. In den untersuchten Archiven gibt es dafür denn auch keine triftigen Anhaltspunkte.

Einwohner der Stadt Coevorden machten sich relativ häufiger der Gewaltanwendung schuldig als Einwohner der alten Agrardörfer und des ehemaligen Moorgebietes, gleichzeitig lag das Niveau aber unter dem des aktiven Torfgewinnungsgebiets. Vielleicht spielt dabei eine Rolle, dass Coevorden verschiedene Wirts- und Gasthäuser besaß und deswegen ein Treffpunkt vieler Menschen war. Dadurch konnte aber leicht Streit entstehen und so zu Straftaten führen.

Ein Teil der Kriminalität gegen die Behörde hatte denselben Charakter wie Gewaltverbrechen, aber der Umfang der erstgenannten Kategorie ist viel kleiner. Genau wie bei den Gewaltdelikten gab es einen Zusammenhang mit hochprozentigen Getränken. Ortspolizisten und Militärpolizei bekamen regelmäßig eins auf die Birne wenn sie versuchten jemanden zu verhaften oder versuchten die Ordnung wiederherzustellen. Beim Nicht-Beachten von Befehlen wird ein gewisses Maß an Opportunität mitgespielt haben. So kamen regelmäßig Radfahrer vor den Richter weil sie trotz eines Stoppzeichens weitergefahren waren wohl in der Hoffnung ein Bußgeld zu entgehen.

Die von Einwohnern von Coevorden und Hoogeveen begangenen Delikte gegen die Behörde bestanden hauptsächlich aus der Hinterziehung der Hundesteuer. Im Südosten von Drenthe machten sich Einwohner vor allem der illegalen Einfuhr von Zucker und Alkohol schuldig. Kriminalität gegen die Behörde bei den Angeklagten aus den übrigen Gebieten war fast gleich Null. Möglich gab die Gemeindeverwaltung der Verfolgung von örtlichen Steuersündern weniger Priorität.

Bei der Forschung nach den Ursachen von Vermögensdelikten ist es wichtig die Art der gestohlenen Güter herauszufinden. Relativ die meisten Vermögensverbrecher kamen aus dem aktiven Torfgewinnungsgebiet. Sie stahlen hauptsächlich Torf, der auf den

nahe gelegenen Torffeldern einfach zu entwenden war. Dabei spielt eine Rolle, dass die Bevölkerung Torfdiebstähle nicht als sehr ernst betrachtete, weil es davon ausreichend gab und sie den torf selber gestochen hatten. Nahrung (hauptsächlich Kartoffeln) wurde besonders im Herbst weggenommen, wenn die Saat reif war. Es war in der Ernteperiode viel leichter Nahrungsmittel zu entwenden als wenn sie eingemietet waren oder aufgehoben in Scheunen oder Wohnungen. Es stellt sich also heraus, dass viele Güter gestohlen wurden, weil sie leicht zu entwenden waren und die Angst vor Strafverfolgung gering.

Einwohner von Coevorden machten sich relativ oft der Vermögenskriminalität schuldig. Ihre Möglichkeiten zu einem Diebstahl waren im allgemeinen größer als sonst wo, weil das Handelsstädtchen ein Treffpunkt von Menschen und Produkten war. Die Art der – von den Einwohnern von Coevorden – gestohlenen Gütern war darum sehr divers.

Angeklagte der Vermögenskriminalität waren oft jünger als die Angeklagten der Gewaltverbrechen, während auch der Prozentsatz 'Ältere' größer war. Wohlgemerkt ein Viertel der Vermögensverbrecher war Frau. Vermögenskriminalität wurde von einem größeren Teil der Bevölkerung verübt, weil Diebstahl und ähnliche Delikte im allgemeinen keine große physische Kraft erfordern.

1918 nahm die Vermögenskriminalität stark zu. Diese Entwicklung hängt mit der Knappheit am Ende des Ersten Weltkrieges zusammen. Viele Produkte waren nur noch spärlich mit einem Bezugsschein erhältlich, während andere Güter gar nicht mehr geliefert wurden. Die Bevölkerung musste sich also behelfen und das wird manche dazu gebracht haben zu stehlen. Auch die Einwohner im aktiven Torfgewinnungsgebiet verübten mehr Vermögensdelikte im letzten Kriegsjahr. Das ist im Widerspruch mit der günstigen Entwicklung, die die Torfindustrie während des ersten Weltkrieges erlebte als Folge der großen Nachfrage nach Heizmaterial. Offenbar war am Ende des Krieges nicht unbedingt die Rede von einer 'goldenen Zeit' für Torfstecher.

Die Niederlande sind nicht aktiv im Kampf am ersten Weltkrieg beteiligt gewesen, aber das Land kam schon in eine schwierige Lage. Die Neutralität sollte unter allen Umständen gewahrt bleiben und der Mangel an allerhand Gütern wurde immer größer. Der Kriegszustand führte zur Verkündung von Maßnahmen gegen vielerlei Verhaltensweisen, die vor dem Krieg nicht oder kaum strafbar gewesen waren. Die Delikte, die sich daraus ergaben sind in dieser Studie behandelt unter dem Nenner Kriegskrisenkriminalität.

Trotz (oder dank) der Exportverbote erlebte der Schmuggelhandel eine Blüte. Die Bevölkerung von Drenthe betrachtete Kriegskrisendelikte anscheinend nicht als schlimme Vergehen, während die Behörden fortwährend darauf hinwiesen, dass die Schmuggler die nationale Sicherheit gefährden und sie den Landsleuten die unbedingt nötige Nahrung vorenthalten und deren Preis ins Unerhörte hochtreiben würden. Das Zuteilungsgesetz ('Distributiewet') aus dem Jahre 1916 war größtenteils gegen die Untergrabung der Lebensmittelversorgung von Produzenten, meistens Bauern, gerichtet. Offenbar war also auch die Bauernbevölkerung der Bereicherung mit Kriegsgewinn nicht abgeneigt und bildete die öffentliche Meinung kein Hindernis diesem Ziel auch tatsächlich anzustreben.

Während des Ersten Weltkrieges wurden sowohl die Ermittlung wie auch die Verfol-

gung effektiver, weil der Staatsanwalt kaum noch ein Strafverfahren einstellte und sogar überfällige Angelegenheiten vor Gericht brachte. Auch wurde von den Richtern höhere Strafen auferlegt als vor dem Krieg, während Angeklagte verhältnismäßig weniger oft freigesprochen wurden. Aus dem Verbrechensmuster geht hervor, dass die Staatsanwaltschaft namentlich der Kriegskrisenriminalität Priorität einräumte. Diese Art von Delinquenten erschienen nämlich oft vor dem Richter, während die Anzahl der Angeklagten, die sich der Gewalt- und Autoritätsdelikten schuldig gemacht hatte, zurückging und die Vermögenskriminalität im Hinblick auf die Vorkriegsperiode einigermaßen stabil blieb. Die starke Zunahme im Jahre 1918 bildet dazu eine Ausnahme.

Es waren hauptsächlich die Grenzbewohner, die sich des Schmuggels und anderer Kriegskrisendelikten schuldig machten. Durch die Stationierung von zusätzlichen Ermittlungsbeamten an der Reichsgrenze entlang wurde die dortige Bevölkerung besser im Auge behalten, wodurch die Chance, dass sie bei unzulässigem Verhalten erappt wurden, wuchs. Namentlich die Bewohner der aktiven Torfgewinnungsgebiete im Südosten von Drenthe erschienen vielfältig vor Gericht und auch die Einwohner von Coevorden beteiligten sich tüchtig. Einwohner der alten Agrardörfer, die aus der Grenzgend stammten, beschäftigten sich ebenfalls vielfältig mit Schmuggel und ähnliche Verbrechen. Die Anzahl der angeklagten aus Gebietsteilen, die weiter von der Grenze entfernt waren, wie Hooerveen, das Oostermoer und das Odoornerveen, ging aber gleichzeitig eben stark zurück.

Die Schmuggler nahmen meistens nur kleine Mengen Handelsware mit. Offenbar lohne schon der Schmuggel von einigen Produkten. Die lange Drents-Deutsche Grenze lief durch eine raue Gegend, sodass die Wahrscheinlichkeit, von den Zollbeamten gefasst zu werden, als klein eingeschätzt wurde. In den Anfangsjahren des Krieges waren die Strafen noch verhältnismäßig geringe Geldbußen, wodurch Schmuggler ihren 'Verlust' wieder schnell wettmachen konnten. Es gab daher kaum Güter die nicht in Richtung Deutschland verschwanden.

Anhand der von Einwohnern des Forschungsgebietes verübte Kriminalität vor und während des Ersten Weltkrieges kann nicht gefolgert werden, dass eine bestimmte Ursache 'dié Kriminalität' erklärt. Das kommt, weil die Straftaten der Art nach sehr unterschiedlich waren und weil es nicht überall dieselben Umstände gab, aus denen heraus die Verbrechen verübt wurden. Sozial-wirtschaftliche Motive wie Armut und Zuwanderung können durchaus mit dem hohen Kriminalitätsniveau in Zusammenhang gebracht werden, namentlich in dem aktiven Torfgewinnungsgebiet, aber komplementäre Argumente bleiben erforderlich.

Viele Straftaten scheinen gelegentlich verübt worden zu sein. Dabei kann sowohl die Rede von einer rationellen Wahl als von einer Anwandlung gewesen sein. Der große Umfang der Kriegskrisenriminalität während des Ersten Weltkrieges macht deutlich, dass die Behörde teilweise für das Kreieren hoher Kriminalitätszahlen verantwortlich war, aber auch, dass viele Menschen bereit waren Straftaten zu begehen, wenn damit gut zu verdienen war und der Vorteil höher als er Nachteil war. Dabei spielt eine Rolle, dass die Bevölkerung nicht alle Delikte als schlecht betrachtete.